

สำนักงานหอสมุดแห่งชาติ

มูลนิธิโครงการฯ วารสารหอสมุดและบุคลากร

ขนนางอวยงยา

ภาพเขียนจากวงสวนผักกาด

มานพ ถาวรวัฒน์สกุล

ขุนนางอยุธยา

ขุนนางอยุธยา

มานพ ถาวรวัฒน์สกุล

คณะอักษรศาสตร์

มหาวิทยาลัยศิลปากร

สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ร่วมกับ

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

2536

1. มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, 2502-
ขุนนางอยุธยา/
1. ไทย--ประวัติศาสตร์--กรุงศรีอยุธยา--1893-2310.
2. ไทย--การเมืองการปกครอง--1893-2310.
3. คักคินา--ไทย. 4. ขุนนาง--ไทย.

DS578

959.3023

ISBN 974-571-443-7

ลิขสิทธิ์ของ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
สงวนลิขสิทธิ์

ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 เดือนธันวาคม 2536

จำนวน 2,000 เล่ม

จัดพิมพ์โดย สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
อาคารอเนกประสงค์ ชั้น 5 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ถนนพระจันทร์ กรุงเทพฯ 10200 โทร. 223-9232

จัดจำหน่ายโดย ศูนย์หนังสือมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
อาคารอเนกประสงค์ ชั้นล่าง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ถนนพระจันทร์ กรุงเทพฯ 10200 โทร. 221-0633

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
นางสาวอรุณี อินทรสุขศรี ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา

แบบปกโดย นายบัณฑิต โดสงวน

ราคาเล่มละ 160.-บาท

คำแถลง

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ก่อตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2509 ด้วยความร่วมมือร่วมใจกันเองเป็นส่วนบุคคล ในหมู่ผู้มีความรักในภารกิจบริหาร การศึกษาจากสถาบันต่าง ๆ เมื่อเริ่มดำเนินงาน โครงการตำรามีฐานะเป็นหน่วยงานหนึ่งของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ก่อนที่จะมีฐานะเป็นมูลนิธิ เมื่อต้นปี พ.ศ. 2521 ทั้งนี้โดยได้รับความร่วมมือด้านทุนทรัพย์จากมูลนิธิร็อก-กีเฟลเลอร์ เพื่อใช้จ่ายในการดำเนินงานขั้นต้น เป้าหมายเบื้องต้นของมูลนิธิโครงการตำราก็คือส่งเสริมให้มีตำราภาษาไทยที่มีคุณภาพ เฉพาะในทางสังคม-ศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ทั้งนี้ต่างก็เห็นพ้องต้องกันในระยะนั้นว่า คุณภาพหนังสือตำราไทยระดับอุดมศึกษาแขนงวิชาดังกล่าวยังไม่สูงพอ ถ้าส่งเสริมให้มีหนังสือเช่นนี้เพิ่มขึ้นย่อมมีส่วนช่วยยกระดับมาตรฐานการศึกษาในชั้นมหาวิทยาลัยโดยปริยาย อีกทั้งยังอาจช่วยการสร้างสรรค์ปัญญา ความคิดริเริ่ม และความเข้าใจอันถูกต้องในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง โดยส่วนรวม

พร้อมกันนี้มูลนิธิโครงการตำรา ก็มีเจตนาอันแน่วแน่ที่จะทำหน้าที่เป็นที่ชุมนุมผลงานเขียนของนักวิชาการต่าง ๆ ทั้งในและนอกสถาบัน เพื่อให้ผลงานวิชาการที่มีคุณภาพได้เป็นที่รู้จักและเผยแพร่ออกไปโดยทั่วถึงในหมู่ผู้สอน ผู้เรียน และผู้สนใจงานวิชาการ การดำเนินงานของมูลนิธิโครงการตำรา มุ่งขยายความเข้าใจและความร่วมมือของบรรดานักวิชาการออกไปในวงกว้างยิ่ง ๆ ขึ้นด้วย ไม่ว่าจะเป็นด้านการกำหนดนโยบายสร้างตำรา การเขียน การแปล และการใช้ตำรานั้น ๆ ซึ่งจะเป็นเครื่องส่งเสริมและกระชับความสัมพันธ์อันพึงปรารถนาตลอดจนความเข้าใจอันดีต่อกันในวงวิชาชีพที่เกี่ยวข้อง

นโยบายพื้นฐานของมูลนิธิโครงการตำรา คือ ส่งเสริมและเร่งรัดให้มีการจัดพิมพ์หนังสือตำราทุกประเภททั้งที่เป็นงานแปลโดยตรง งานแปลเรียบเรียง

งานถอดความ งานรวบรวม งานแต่งและงานวิจัย ในช่วงแรก ๆ เราได้เน้นส่งเสริมงานแปลเป็นหลัก ขณะเดียวกันก็ได้ส่งเสริมให้มีการจัดพิมพ์ตำราประเภทอื่น ๆ ด้วย นับแต่ได้ก่อตั้งโครงการตำรา มาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน โดยความร่วมมืออย่างดียิ่งของนักวิชาการหลายสถาบัน สามารถส่งเสริม-กลั่นกรอง-ตรวจสอบและจัดพิมพ์หนังสือตำราภาษาไทยระดับอุดมศึกษาที่มีคุณภาพตามเป้าหมาย เจตนารมณ์ และนโยบายได้ครบทุกประเภท และมีเนื้อหาครอบคลุมสาขาวิชาต่าง ๆ ถึง 8 สาขาดังต่อไปนี้ คือ (1) สาขาวิชาภูมิศาสตร์ (2) สาขาวิชาประวัติศาสตร์ (3) สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ (4) สาขาวิชารัฐศาสตร์ (5) สาขาวิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา (6) สาขาวิชาปรัชญา (7) สาขาวิชาจิตวิทยา (8) สาขาวิชาภาษาและวรรณคดี นอกจากนี้ เรายังมีโครงการผลิตตำราสาขาวิชาอื่น ๆ เพิ่มขึ้นด้วย เช่น สาขาวิชาศิลปะ ซึ่งกำลังอยู่ในขั้นดำเนินงานและยังได้ขยายงานให้มีการแต่งตำราเป็น “ชุด” ซึ่งมีเนื้อความคาบเกี่ยวระหว่างหลายสาขาวิชา เช่น “ชุดชีวิตและงาน” ของบุคคลที่น่าสนใจ ดังที่ได้จัดพิมพ์เผยแพร่ไปแล้วบางเล่ม

ปัจจุบันมูลนิธิโครงการตำรา ยังคงมีเจตนาอันแน่วแน่ที่จะขยายงานของเราต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง แม้จะประสบอุปสรรคนานัปการ โดยเฉพาะอุปสรรคด้านทุนรอน เพราะกิจการของเราไม่ใช่กิจการแสวงหากำไร หากมุ่งประสงค์ให้นักศึกษาและประชาชนได้มีโอกาสซื้อหาหนังสือตำรา ในราคาย่อมเยาพอสมควร

คณะกรรมการทุกสาขาวิชาของมูลนิธิโครงการตำรา ยินดีน้อมรับคำแนะนำและคำวิพากษ์วิจารณ์จากผู้อ่านทุกท่าน และปรารถนาอย่างยิ่งที่จะให้ท่านผู้อ่านทุกท่านได้เข้ามามีส่วนร่วมในมูลนิธิโครงการตำราไม่ว่าจะเป็นการสนับสนุนแนะนำอยู่ห่าง ๆ ช่วยแต่ง แปล เรียบเรียง หรือรวบรวมตำราสาขาวิชาต่าง ๆ ให้เรา หรือเข้ามาร่วมบริหารงานร่วมกับเรา

เสนห์ จามริก

ประธานคณะกรรมการบริหาร

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

รายนามคณะกรรมการบริหาร
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

นายเสน่ห์	จามริก	ประธาน
นางเพ็ชรี	สุมิตร	รองประธาน
นางสาวกุสุมา	สนิทวงศ์ ณ อยุธยา	กรรมการ
นายธเนศ	อาภรณ์สุวรรณ	กรรมการ
นายบรรณินดี	เศรษฐบุต	กรรมการ
นายรังสรรค์	ธนะพรพันธุ์	กรรมการ
นายสุลักษณ์	ศิริรักษ์	กรรมการ
นายวิทยา	สุจิตธนารักษ์	กรรมการ
นายเกริกเกียรติ	พิพัฒน์เสรีธรรม	กรรมการ
นายอุทัย	ดุษฎีเกษม	กรรมการ
นางปริตตา	เฉลิมเผ่า กอนันต์กกุล	กรรมการ
นางสาวศุภลักษณ์	เลิศแก้วศรี	กรรมการและเหรัญญิก
นายชาญวิทย์	เกษตรศิริ	กรรมการและเลขานุการ
นายทรงยศ	แววหงษ์	กรรมการและผู้จัดการ

**รายนามคณะกรรมการดำเนินงาน
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์**

นายชาญวิทย์	เกษตรศิริ	ประธาน
นายรังสรรค์	ธนะพรพันธุ์	รองประธาน
นายอาทร	พึงธรรมสาร	กรรมการ
นายไชยวัฒน์	คำชู	กรรมการ
นายสุวินัย	ภรณวลัย	กรรมการ
นายทรงยศ	แววหงษ์	กรรมการ
นางสุวรรณดา	สถาอนันท์	กรรมการ
นางปริตตา	เฉลิมเผ่า กอนันตกุล	กรรมการ
นายสุริชัย	หวันแก้ว	กรรมการ
นายอุทัย	ตุลยเกษม	กรรมการ
นายสัญญาชัย	สุวังบุตร	กรรมการ
นางสาวศุภลักษณ์	เลิศแก้วศรี	กรรมการ
นายธำรงค์ศักดิ์	เพชรเลิศอนันต์	กรรมการและเลขานุการ

คำนำ

ประวัติศาสตร์ไทยสมัยที่มีปัญหาและมีดমনมากที่สุดสมัยหนึ่งก็คือประวัติศาสตร์อยุธยา นอกจากจะมีปัญหาเรื่องการขาดแคลนหลักฐานอย่างมากแล้ว การวิเคราะห์และตีความของนักประวัติศาสตร์ตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันก็ยังได้เพิ่มปัญหาให้มีความสลับซับซ้อนมากขึ้นไปอีก แม้ว่าการวิเคราะห์และตีความจะเป็นสิ่งที่สามารถกระทำได้ และเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดการถกเถียงเพิ่มมากขึ้น อันจะเป็นทางนำไปสู่การศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยาได้อย่างรอบด้านมากขึ้นก็ตาม แต่การวิเคราะห์ตีความก็ควรจะมีขอบเขตจำกัดเท่าที่เงื่อนไขและภาวะของหลักฐานจะอนุญาตให้ได้ในระดับหนึ่งเท่านั้น การวิเคราะห์ตีความเกินสภาวะและเงื่อนไขของหลักฐานที่มีอยู่ แม้จะโดยตั้งใจหรือไม่ก็ตาม ผลที่เกิดขึ้นก็คือการสร้าง “มายาภาพ” ให้เกิดขึ้น ยิ่งผู้ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยาระยะหลังต่อมายึดเอา “มายาภาพ” ที่เกิดจากการวิเคราะห์ตีความเกินหลักฐานนี้ว่าเป็นข้อเท็จจริง และนำไปใช้อ้างอิงในงานเขียนทางประวัติศาสตร์ ยิ่งเวลาผ่านไปเนิ่นนานเท่าใด “มายาภาพ” ที่กล่าวถึงนี้ก็จะเป็นไปเป็น “ข้อเท็จจริง” ที่ยึดติดแน่นจนกลายเป็น “ความเชื่อ” ที่สืบทอดต่อ ๆ มา จนกระทั่งกลายเป็น “ความจริง” ไปในที่สุด

ด้วยตระหนักถึงปัญหาที่เกิดจากการใช้หลักฐาน การวิเคราะห์และตีความดังที่กล่าวข้างต้น หนังสือ *ขุนนางอยุธยา* จึงได้นำเสนอด้วยการเน้นการพิจารณาตรวจสอบและวิพากษ์หลักฐานข้อมูลต่าง ๆ อย่างรอบด้าน โดยเทียบเคียงไปพร้อม ๆ กับการวิเคราะห์ตีความเหตุการณ์หรือเรื่องราวในประเด็นสำคัญ ๆ การนำเสนอในลักษณะเช่นนี้จึงอาจทำให้การดำเนินเรื่องราวและเหตุการณ์สะดุดไปบ้าง

สิ่งหนึ่งที่ผู้เขียนได้ตกย้ำเสมอในหนังสือ *ขุนนางอยุธยา* นี้ก็คือความพยายามที่จะตรวจสอบหรือแสดงให้เห็นถึง “จุดอ่อนด้อย” ของ “ความจริง”

ที่มีรากฐานมาจาก “มายาภาพ” ว่าอยู่ตรงไหน และมีการคลี่คลายเป็นลำดับอย่างไร ซึ่งจะช่วยให้ลดฐานะและความ “ศักดิ์สิทธิ์” ของ “ความจริง” (ที่มาจากมายาภาพ) ให้ลดน้อยลงไปบ้าง หรืออย่างน้อยที่สุดก็ให้เกิดการตั้งคำถามหรือข้อสงสัยเกี่ยวกับสถานะและความถูกต้องของ “มายาภาพ” นั้น ๆ ทั้งในส่วนที่เป็นการใช้หลักฐาน และในส่วนที่เป็นการวิเคราะห์ตีความเหตุการณ์

กระบวนการตรวจสอบหลักฐานและการวิเคราะห์ตีความในทางวิชาการย่อมเป็นกระบวนการที่ไม่มีการยุติ ดังนั้น *ขุนนางอยุธยา* จึงนับเนื่องอยู่ในขั้นตอนหนึ่งของกระบวนการตรวจสอบและวิพากษ์ และอาจมีบางเรื่องบางประเด็นต้องตกไป หรือถูกโต้แย้ง ซึ่งผู้เขียนหวังเป็นอย่างยิ่งว่าคงจะเกิดขึ้นในระยะเวลาไม่นานต่อจากนี้

กระบวนการตรวจสอบและการวิพากษ์ที่ดำเนินไปอย่างต่อเนื่องเท่านั้นจึงจะช่วยทำให้ความคลุมเครือและมีดমনของประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาได้รับการขัดเกลาให้กระจ่างชัดเจนมากขึ้น

ขุนนางอยุธยา ปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมทั้งในด้านข้อมูล หลักฐาน ประเด็นการวิเคราะห์เนื้อหาและโครงสร้างต่าง ๆ จากวิทยานิพนธ์เรื่อง “ขุนนางกับความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและการปกครองในสมัยอยุธยา” ของผู้เขียน เพื่อให้ก้าวทันกับการเคลื่อนไหวทางวิชาการในช่วง 5 ปีที่ผ่านมา และเพื่อความเหมาะสมในการจัดพิมพ์เป็นหนังสือ

ผู้เขียนขอขอบพระคุณ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ที่ได้สนับสนุนการจัดพิมพ์ และขอขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ทรงยศ แวงหงษ์ อาจารย์ธำรงค์ศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์ และคุณเกรียงศักดิ์ เศรษฐพัฒน์นิช ที่ได้อำนวยความสะดวกและประสานงานตั้งแต่การจัดเตรียมต้นฉบับจนกระทั่งพิมพ์สำเร็จเป็นรูปเล่มอย่างเรียบร้อย

(11)

คุณูปการใด ๆ อันเกิดจากหนังสือขุนนางอยุธยา ผู้เขียนขออุทิศแต่บูรพา-
จารย์ทั้งหลายที่ได้สั่งสมความรู้ให้เป็นมรดกสืบทอดมาถึงปัจจุบัน สำหรับข้อ
บกพร่องไม่ว่าประการใด ๆ ผู้เขียนขอน้อมรับด้วยความยินดี เพื่อจะได้นำไป
แก้ไขปรับปรุงในโอกาสต่อไป

มานพ ถาวรวัฒนัสกุล

ทับแก้ว

22 กรกฎาคม 2536

สารบัญ

บทนำ		1
	แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์การเมืองสมัยอยุธยา ที่ผ่านมา	2
	สถานะและการประเมินเอกสารหลักฐานประวัติศาสตร์: สาระสังเขป	2
บทที่ 1	สังคมและเศรษฐกิจอยุธยา	13
	1. ลักษณะสังคมสมัยอยุธยา	13
	ระบบไพร่และระบบศักดินากับการจัดระเบียบ สังคมอยุธยา	13
	2. พื้นฐานทางเศรษฐกิจของอยุธยา	25
	การปลูกข้าว: รากฐานของสังคม	26
	การค้า: ความมั่งคั่งของชนชั้นปกครอง	34
บทที่ 2	พัฒนาการทางการเมืองของอยุธยา	43
	1. คดีเกี่ยวกับรัฐ	46
	2. การปกครองอาณาเขต	56
	การปกครองอาณาเขตระหว่าง พ.ศ. 1893-ปลาย พุทธศตวรรษที่ 20	57
	การปกครองอาณาเขตระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21-ต้น พุทธศตวรรษที่ 22	85
	การปกครองอาณาเขตระหว่างต้นพุทธศตวรรษที่ 22- พ.ศ. 2310	96
บทที่ 3	ขุนนางในระบบราชการอยุธยา	105
	1. ลักษณะขุนนางอยุธยา	107

	การแต่งตั้งและยศฐานันดรศักดิ์ของขุนนาง	107
	อำนาจและหน้าที่ของขุนนาง	111
	สิทธิและผลประโยชน์ของขุนนาง	114
2.	สถานภาพของขุนนางในระบบราชการอยุธยา	116
	ขุนนางและระบบราชการสมัยแรก	117
	สถานภาพขุนนางในระบบราชการส่วนกลาง	125
	สถานภาพขุนนางในระบบราชการหัวเมือง	145
บทที่ 4	ขุนนาง: บทบาทและอำนาจทางการเมือง	157
	ขุนนางในฐานะกลไกทางการเมืองปกครอง	159
	การวางรากฐานสถาบันขุนนาง	173
	บทบาททางการเมืองของขุนนาง	180
	ความเป็นปึกแผ่นของขุนนาง	198
	อำนาจทางการเมืองของขุนนาง	207
	การควบคุมและการต่อสู้ทางการเมือง	220
	การฟื้นฟูบทบาททางการเมืองของขุนนาง	265
	บทสรุป	275
	บรรณานุกรม	281

อาณาจักรสยาม

บทนำ

ประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาแม้จะได้รับการศึกษาวิเคราะห์มาอย่างกว้างขวางในระดับหนึ่งแต่ก็ยังคงค่อนข้างคลุมเครือ ขาดลักษณะที่แสดงพัฒนาการ ความสับสนและพลวัตทางเหตุการณ์ สาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ ซึ่งมักไม่ปรากฏเด่นชัดนักจากการศึกษาที่ผ่านมา ทั้งนี้อาจเป็นเพราะปัญหาการขาดแคลนหลักฐานซึ่งมีอยู่ค่อนข้างน้อย และปัญหาวิธีการใช้หลักฐานเพื่อประกอบการวิเคราะห์และตีความของนักประวัติศาสตร์ตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันก็ยังได้เพิ่มปัญหาให้มีความสลับซับซ้อนมากขึ้นอีกด้วย

ภาวะปัจจุบันมีการพบและเผยแพร่หลักฐานใหม่ ๆ เป็นระยะ ๆ พร้อมทั้งมีงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง (ซึ่งก็มีไม่มากนัก) ได้นำหลักฐานใหม่มาโต้แย้งและใช้เป็นหลักฐานประกอบการตีความประวัติศาสตร์อยุธยาบางช่วงบางตอนใหม่ ซึ่งเป็นเพียงบางประเด็นและเป็นเรื่องเฉพาะเหตุการณ์ค่อนข้างมาก

ด้วยการตระหนักถึงปัญหาและข้อจำกัดที่มีอยู่มากในการศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา ผู้เขียนจึงพยายามวิเคราะห์และตรวจสอบการใช้หลักฐานประกอบการตีความในประเด็นเฉพาะที่สำคัญอย่างรอบด้านเสียก่อน ถ้าพบว่ามีจุดอ่อนเกี่ยวกับการใช้หลักฐานหรือปัญหาในตัวหลักฐานก็จะโต้แย้งจุดอ่อนที่พบนั้นพร้อมกันนี้ก็จะเสนอการตีความใหม่บนพื้นฐานของการตรวจสอบและจัดระบบหลักฐานทั้งที่มีอยู่เดิมและหาหลักฐานใหม่เพื่อรองรับและสนับสนุนข้อเสนอของผู้เขียน ทั้งนี้ผู้เขียนตระหนักเสมอว่าข้อเสนอของผู้วิจัยเป็นเพียงความพยายามเสนอแนวทางการศึกษาอีกลักษณะหนึ่งด้วยความหวังว่าจะช่วยคลี่คลายความมืดมน สับสนและคลุมเครือของการศึกษาประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาได้บ้าง ผู้เขียนขออภัยว่าข้อเสนอใหม่หรือที่เพิ่มเติมข้อเสนอเก่าที่ปรากฏอยู่ในงานนี้วางอยู่

บนหลักฐานเพียงส่วนหนึ่งที่ยังไม่สมบูรณ์ การค้นคว้าวิจัยประวัติศาสตร์อยุธยาที่จะดำเนินต่อไปข้างหน้าพร้อมกับการค้นพบและเผยแพร่หลักฐานใหม่ ๆ เพิ่มเติมเท่านั้นที่จะยังผลให้ประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาได้รับการศึกษาอย่างถูกต้องและมีความแน่ชัดมากยิ่งขึ้น ๆ ขึ้นไปเหมือนกับประวัติศาสตร์ไทยสมัยอื่น ๆ

แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์การเมือง

สมัยอยุธยาที่ผ่านมา

การศึกษาประวัติศาสตร์การเมืองสมัยอยุธยาให้ความสำคัญที่สถาบันพระมหากษัตริย์ในฐานะที่เป็นศูนย์กลางของการเคลื่อนไหวและการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความขัดแย้งและการต่อสู้ช่วงชิงอำนาจ การทำสงคราม ความสัมพันธ์ทางการทูต และการจัดระเบียบการปกครอง สถาบันกษัตริย์สมัยอยุธยาจึงมีบทบาทสำคัญต่อพัฒนาการทางด้านการเมืองในทุกด้าน

การศึกษาที่เน้นความสำคัญของสถาบันกษัตริย์ทำให้โครงสร้างหรือสถาบันการเมืองอื่น ๆ เช่น สถาบันขุนนาง ระบบการปกครองการบริหาร การควบคุมกำลังคน เป็นต้น เป็นเพียงส่วนเสริมให้กับสถาบันกษัตริย์ พัฒนาการและการเคลื่อนไหวของโครงสร้างหรือสถาบันการเมืองเหล่านี้ไม่ปรากฏเด่นชัด ความสำคัญที่มีอยู่ของแต่ละโครงสร้างจึงถูกลดระดับความสำคัญลง เท่ากับเป็นการอธิบายประวัติศาสตร์การเมืองจากแง่มุมของสถาบันกษัตริย์ด้านเดียว

จากที่กล่าวมาข้างต้น ผู้เขียนเห็นว่า “ขุนนาง” เป็นสถาบันการเมืองที่สำคัญในระบบการเมืองอยุธยา เช่นเดียวกับสถาบันกษัตริย์ จึงเห็นควรที่จะศึกษาเรื่องของขุนนางในลักษณะของสถาบันการเมืองที่มีพัฒนาการในตัวเอง พร้อมทั้งบทบาทและฐานะทางการเมืองของขุนนางในแต่ละช่วงเวลา การเน้นศึกษาที่สถาบันขุนนางนี้เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์การเมืองจากแง่มุมของสถาบันขุนนางซึ่งจะเป็นสิ่งที่ช่วยให้ประวัติศาสตร์การเมืองอยุธยาได้รับการศึกษาในแง่มุมต่าง ๆ รอบด้านมากขึ้น

สถานะและการประเมินเอกสาร

ที่เป็นหลักฐานประวัติศาสตร์: สารสังเขป

ปัญหาพื้นฐานของการศึกษาประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาคือการขาดแคลนเอกสารหรือหลักฐาน โดยเฉพาะเอกสารร่วมสมัยของอยุธยาซึ่งเหลือตกทอด

ถึงปัจจุบันน้อยมาก และส่วนใหญ่ได้มีการพิมพ์เผยแพร่มากกว่าสิบปีแล้ว ดังจะพบได้ในประชุมจดหมายเหตุอยุธยาภาค 1 ประชุมพระตำราบรมราชูทิศเพื่อกัลปนาฯ พระราชสาส์นของพระเจ้าทรงธรรมที่มีไปถึงอุปราชเมืองแก้ว บันทึทกโกษาปาน ศิลาจารึกสุโขทัยและอยุธยาจำนวนหนึ่ง และวรรณกรรม รวมถึงหลักฐานที่เกี่ยวข้อง เช่น ตำนานฝ่ายเหนือ เช่น ชินกาลมาลีปกรณ์ ตำนานมูลศาสนา แต่หลักฐานร่วมสมัยเหล่านี้มีเป็นจำนวนน้อย จารึกและเอกสารต้นฉบับสมัยอยุธยา มักบันทึกเรื่องราวเหตุการณ์ที่ค่อนข้างเป็นการเฉพาะ และมักเป็นเรื่องเกี่ยวกับกิจกรรมทางศาสนาของกษัตริย์ พระราชวงศ์และขุนนางชั้นสูง การเชื่อมโยงเรื่องราวจากหลักฐานชั้นต้นเหล่านี้ให้สืบเนื่องกันดูเหมือนจะเป็นไปได้ยาก อย่างไรก็ตามรายละเอียดที่ปรากฏอยู่ในจารึก เช่น ศักราช พระนาม ยศ ตำแหน่งของขุนนาง ชื่อสถานที่ ล้วนแล้วแต่สามารถใช้เป็นข้อมูลสำหรับตรวจสอบหลักฐานประเภทอื่น ๆ ที่เขียนขึ้นหรือถูกชำระในสมัยหลัง เช่น กฎหมาย พงศาวดาร เป็นต้น ตัวอย่างเช่นพระนามที่ปรากฏในจารึกตะนาวศรี (พ.ศ. 2005/6-2009/10) จารึกวัดตำหนัก พิจิตร (พ.ศ. 2023) ทำให้ทราบถึงพระนามที่เป็นทางการของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และยังคงตรงกับพระนามที่ปรากฏในบานแผนกของพระอัยการลักษณะรับฟ้อง พ.ศ. 1899 (Vickery 1973: 51-70; 1984: 37-59) ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระนามในบานแผนกกฎหมายต่าง ๆ มีระเบียบแบบแผนที่สามารถตรวจสอบยืนยันได้ อันจะเป็นการกำหนดอายุของบานแผนกกฎหมายต่าง ๆ ได้แน่นอนยิ่งขึ้น ส่วนวรรณกรรมร่วมสมัย เช่น ลิลิตโองการแข่งน้ำ ลิลิตยวนพ่าย โคลงกำสรวล พระมาลัยคำหลวง เป็นต้น มีข้อจำกัดในการใช้เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ กล่าวคือวรรณกรรมเป็นทั้งเหตุการณ์จริงร่วมสมัยกับกวีผู้ประพันธ์และเป็นมรดกวัฒนธรรมที่ถูกเลือกสรร ดัดแปลง ผสมผสานทั้งสิ่งที่เป็นข้อเท็จจริงและสิ่งที่เป็นจินตนาการหรือความนึกคิด อุดมคติของผู้ประพันธ์ ประมวลเข้าด้วยกันสร้างสรรค์เป็นวรรณกรรม

โปรดพิจารณารายละเอียดการวิเคราะห์ที่ปรากฏอยู่ในภาคผนวกของวิทยานิพนธ์ของผู้เขียน เรื่อง ขุนนางกับความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครองสมัยอยุธยา, ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530.

อีกทั้งวรรณกรรมหลายเรื่องของอยุธยายังเป็นที่ยกเสียงในเรื่องของการกำหนดยุคสมัย วรรณกรรมจึงไม่ใช่หลักฐานที่จะนำมาใช้ในลักษณะที่เป็นที่ยืนยันความจริงของเรื่องราวทั้งหมดตามที่กล่าวถึงในวรรณกรรม การใช้หลักฐานประเภทวรรณกรรมต้องเปรียบเทียบตรวจสอบร่วมกับหลักฐานประเภทอื่น ๆ เสียก่อน เพื่อแยกสิ่งที่เป็นจินตนาการออกจากเหตุการณ์จริง รายละเอียดบางอย่างที่ปรากฏอยู่ในเนื้อหาของวรรณกรรมอยุธยาโดยเฉพาะชื่อบุคคล สถานที่ ยศบรรดาศักดิ์ ถือได้ว่าเป็นข้อเท็จจริงที่อาจให้ประโยชน์ในแง่ที่เป็นข้อมูลตรวจสอบหลักฐานยุคหลัง หลักฐานประเภทตำนานก็เช่นเดียวกับวรรณกรรม โดยตำนานร่วมสมัยมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ เช่น ชินกาลมาลีปกรณ์ ตำนานมูลศาสนา เป็นต้น เป็นเรื่องเกี่ยวกับศาสนาผสมผสานไปด้วยความเชื่อ เรื่องเล่าลือ นิทานปรัมปราคติซึ่งมีลักษณะของการเป็นเรื่องเล่าที่สืบทอดต่อกันมา (oral tradition) ภายหลังจึงได้มีการเขียนเป็นลายลักษณ์อักษร ตำนานมักจะขาดมิติเวลาที่ถูกต้อง เช่นกรณีของพงศาวดารเหนือ อย่างไรก็ตามตำนานบางเรื่องก็อาจให้เรื่องราวและมิติเวลาที่ชัดเจนได้เช่นกัน เช่น ตำนานมูลศาสนา ชินกาลมาลีปกรณ์ ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ เป็นต้น การใช้ตำนานในฐานะข้อเท็จจริงโดยตรงที่ยืนยันเรื่องราวและเวลาที่ปรากฏในตำนานว่าถูกต้องเป็นจริงหรือไม่นั้น จะต้องตรวจสอบกับหลักฐานอื่น ๆ เสียก่อน แต่ก็ถือได้ว่าเป็นข้อเท็จจริงโดยอ้อมที่จะให้สีสันและแสงเงาอันเป็นการสะท้อนเหตุการณ์ได้ระดับหนึ่ง

หลักฐานสำคัญที่มักใช้เป็นหลักในการศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยาคือพระราชพงศาวดาร ซึ่งแบ่งเป็นพงศาวดารที่เขียนขึ้นหรือชำระในสมัยอยุธยาและพงศาวดารที่เขียนขึ้นหรือชำระในสมัยรัตนโกสินทร์ พงศาวดารประเภทแรกเท่าที่พบแล้วมี 4 ฉบับ คือ ฉบับหลวงประเสริฐฯ ฉบับวันวลิต ฉบับปลีก 2 ฉบับ หมายเลข 222,2/ก 104 (ฉบับอุบลศรี) และหมายเลข 223,2 ก/125 (ฉบับวิกเคอรี) ฉบับหลวงประเสริฐฯ มีความถูกต้องในเรื่องของศักราชและลำดับเหตุการณ์มากกว่าฉบับอื่น แต่ปัจจุบันได้มีการตั้งข้อสงสัยกับพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ ว่า อาจคลาดเคลื่อนนับจากรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถขึ้นไป ทั้งนี้เพราะตรวจสอบพบว่ารายละเอียดเกี่ยวกับวันเวลาข้างขึ้นข้างแรมในช่วงดังกล่าวถูกย่อเหลือเพียงศักราชและปีนักษัตร และเมื่อนำ

เอกสารจีนราชวงศ์หมิงมาตรวจสอบเปรียบเทียบ ปรากฏว่าลำดับและระยะเวลาของพระมหากษัตริย์แต่ละรัชกาลนับจากรัชกาลพระบรมไตรโลกนาถขึ้นไปไม่สอดคล้องตรงกับที่ปรากฏในฉบับหลวงประเสริฐฯ (วินัย พงศ์ศรีเพียร 2528 ค: 1-17) ส่วนฉบับวันวลิตเรียบเรียงขึ้นจากคำให้การของพระภิกษุและเอกสารฝ่ายสงฆ์ (Vickery 1976 : 207-236) ฉบับวันวลิตส่วนที่มีความน่าเชื่อถือมากที่สุดคือตั้งแต่หลังเสียกรุงครั้งที่ 1 จนถึงรัชกาลพระเจ้าปราสาททอง ถือได้ว่าเป็นสมัยที่คนบันทึกยังพอมองเหตุการณ์ได้ ส่วนฉบับปลึกทั้งสองฉบับได้ให้มิติใหม่หลายประเด็นแก่การศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น โดยเฉพาะรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (Vickery 1977 B: 1-80) ในส่วนของพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาที่เขียนขึ้นหรือชำระในสมัยรัตนโกสินทร์มีปัญหามาก โดยเฉพาะการเสริมแต่งข้อมูลเรื่องราวตามทัศนคติและความเชื่อของผู้ชำระ รวมทั้งการบิดเบือนข้อมูลหรือเหตุการณ์สอดแทรกเข้าไป ทำให้เกิดความสับสนและการซ้ำซ้อนในเรื่องของเหตุการณ์ที่ผิดยุคสมัย การใช้พงศาวดารในส่วนที่ชำระขึ้นภายหลังจำเป็นต้องระมัดระวังและตรวจสอบกันเป็นพิเศษ สารที่ปรากฏในพงศาวดารทั้งหมดไม่อาจยึดถือว่าเป็นจริงถูกต้อง (ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523)

หลักฐานประเภทกฎหมายหรือที่รู้จักกันทั่วไปว่ากฎหมายตราสามดวงเป็นแหล่งข้อมูลสำคัญ แต่เนื่องจากบทกฎหมายส่วนใหญ่ที่รวมอยู่ในกฎหมายตราสามดวง โดยเฉพาะในส่วนที่เป็นพระอัยการลักษณะต่าง ๆ ทั้ง 22 ลักษณะ ได้ถูกชำระ ตัดทอน แก้ไขเพิ่มเติมมาหลายครั้งหลายคราตั้งแต่สมัยอยุธยาเรื่อยมาจนถึงการชำระครั้งสุดท้ายในสมัยรัชกาลที่ 1 ทำให้บทกฎหมายต่าง ๆ มีความซับซ้อนและสับสนจนไม่อาจแยกออกได้อย่างชัดเจนว่าบทกฎหมายมาตราใดตราขึ้นในปีใดหรือรัชกาลไหน อีกทั้งระบบศักราชในบานแผนกกฎหมายก็มีความสับสนคลาดเคลื่อนยากแก่การตรวจสอบ การนำกฎหมายตราสามดวงมาใช้อ้างอิงเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ (อยุธยา) จึงจำเป็นต้องระมัดระวังมากเป็นพิเศษ เพราะอาจนำมาซึ่งการใช้ข้อมูลผิดยุคผิดสมัยซึ่งจะทำให้การวิเคราะห์และตีความประวัติศาสตร์อยุธยาผิดพลาดไปด้วย แต่อย่างไรก็ตามก็มีบทบัญญัติบางส่วนของระบบศักราชมีความถูกต้อง เนื้อความในกฎหมายก็ยังมีได้ถูกชำระมากนัก ได้แก่บทบัญญัติในพระราชกำหนดเกล้า และกฎ 36 ข้อ

ผู้เขียนจะขอเสนอแนวทางตรวจสอบพระอัยการลักษณะต่าง ๆ เพื่อ

กำหนดเวลาที่ตราบทบัญญัตินั้น ๆ พอเป็นสังเขป ผู้สนใจสามารถพิจารณาได้ในภาคผนวกในวิทยานิพนธ์ของผู้เขียน *แนวทางแรก* เป็นการวิเคราะห์ตรวจสอบบานแผนกกฎหมายที่มีอยู่ในพระอัยการลักษณะต่าง ๆ บานแผนกเป็นส่วนสำคัญที่จะทำให้ทราบถึงวันเวลาและสาเหตุแห่งการตรากฎหมาย แต่เนื่องจากการชำระกฎหมายหลายครั้งหลายคราทำให้บานแผนกถูกแก้ไขเปลี่ยนแปลงให้คลาดเคลื่อน ทั้งระบบศักราชถูกแปลงจากระบบหนึ่งไปเป็นอีกระบบหนึ่งตามความนิยมของยุคสมัย รวมทั้งพระนามที่ปรากฏในบานแผนกก็ถูกแก้ไขให้ผิดจากรูปแบบและระเบียบแบบแผนดั้งเดิมไปมาก แต่อย่างไรก็ตามก็อาจจะพอมีเค้าเงื่อนในการอธิบายและแก้ปัญหาความคลาดเคลื่อนของระบบศักราชและระบบพระนามในบานแผนกได้ ปรากฏว่าระบบศักราชที่เป็นพุทธศักราช ปีศักราชและนักษัตรถูกต้อง จะมีผิดบ้างก็เกิดจากการคัดลอก ส่วนมหาศักราชส่วนใหญ่แล้วคลาดเคลื่อน 2 ปี เกิดจากเกณฑ์การเทียบมหาศักราชเป็นจุลศักราชเปลี่ยนจากเกณฑ์เดิม 560 มาเป็น 558 ทำให้มหาศักราชคลาดเคลื่อนกับปีนักษัตรไป 2 ปี นอกจากนี้ยังมีกรณีที่คลาดเคลื่อน 4 ปี 6 ปี ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการคัดลอกตัวเลขศักราชผิดพลาด และเกิดจากการลบศักราชของพระเจ้าปราสาททองที่เปลี่ยนแปลงเกณฑ์ดั้งเดิมที่ว่าลำดับนักษัตรที่เป็นคู่ เช่น ปีชวด ปีขาล ฯ เลขท้ายศกหรือเลขท้ายของปีศักราชจะต้องเป็นคู่ เช่น 2 4 10 เสมอไป ส่วนปีนักษัตรที่เป็นคู่ เช่น ปีฉลู ปีเถาะ ฯลฯ เลขท้ายของปีศักราชต้องเป็นคู่เสมอไป การที่พระเจ้าปราสาททองลบศักราชเมื่อ จ.ศ. 1000 ตรงกับ ปีนักษัตร ขาล สัมฤทธิศก มาเป็น จ.ศ. 1000 ปีกุน สัมฤทธิศก จึงเท่ากับเปลี่ยนหลักเดิมหมดทุกปี ซึ่งก็ปรากฏร่องรอยให้เห็นทั้งในบานแผนกส่วนที่เป็นมหาศักราชและบางแห่งของบานแผนกที่เป็นจุลศักราช รวมทั้งบานแผนกที่ไม่สมบูรณ์อีกจำนวนหนึ่งด้วย ส่วนศักราชจุฬามณีหรือศักราชกฎหมายซึ่งเชื่อกันว่ามีใช้เฉพาะในกฎหมายนั้น ผู้เขียนเห็นว่าไม่มีศักราชกฎหมายใช้ในบานแผนกของพระอัยการลักษณะต่าง ๆ ส่วนการคลาดเคลื่อนของระบบพระนามในบานแผนกกฎหมายอาจตรวจสอบได้จากหลักฐานชั้นต้นที่เป็นศิลาจารึกหรือเอกสารที่เป็นต้นฉบับตัวเขียนสมัยอยุธยา โดยการลำดับพระนามที่ปรากฏเป็นทางการในเอกสารชั้นต้นเหล่านั้นแล้วนำมาเปรียบเทียบกับพระนามที่ปรากฏในบานแผนกว่ามีแบบแผนโครงสร้างแตกต่างกันมากน้อยเพียงไร ถ้ามี

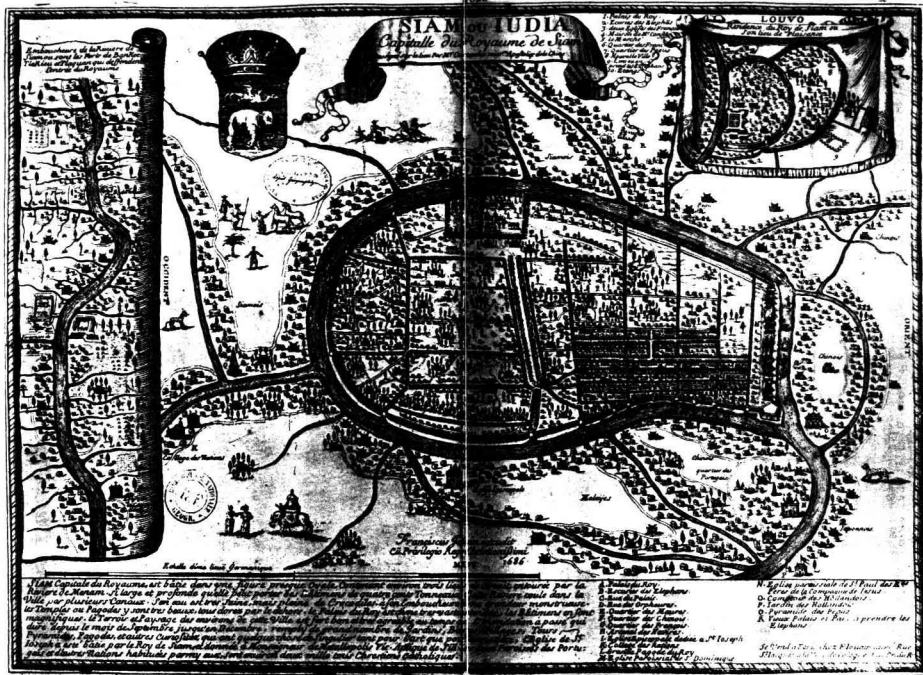
ความแตกต่างกันน้อยก็น่าจะแสดงว่าพระนามในบานแผนกนั้นมิได้ถูกแก้ไขมากนัก อันจะช่วยให้การกำหนดอายุของบานแผนกมีความหนักแน่นขึ้นอีกส่วนหนึ่ง

แนวทางที่สอง เป็นการตรวจสอบเนื้อหาสาระของบทกฏหมายด้วยการพิจารณาสาระของบทกฏหมายนั้น ๆ เทียบเคียงกับบทบัญญัติอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง พร้อมทั้งพิจารณาบริบททางสังคมหรือเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ควบคู่กันไป ด้วย ซึ่งจะช่วยให้สามารถกำหนดขอบเขตอย่างกว้าง ๆ ของระยะเวลาที่ตราบทบัญญัตินั้น ๆ ขึ้นมาว่าอยู่ในยุคสมัยใด ตัวอย่างเช่น มาตรา 8 ของกฎมณเฑียรบาลซึ่งระบุว่าเมืองพิษณุโลก เมืองกำแพงเพชร เมืองสวรรคโลก เป็นเมืองลูกหลวง การที่จะทราบได้ว่ามาตรา 8 นี้ตราขึ้นเมื่อใดก็โดยการพิจารณาเทียบเคียงจากข้อมูลที่ว่า อยุธยามีอำนาจเหนือหัวเมืองฝ่ายเหนืออย่างสมบูรณ์นับตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจนถึงรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ และข้อเท็จจริงที่ว่า ระบบการปกครองแบบเมืองลูกหลวงยกเลิกไปอย่างแน่นอนภายหลังเสียกรุงครั้งที่ 1 ดังนั้นมาตรา 8 ของกฎมณเฑียรบาลที่กำหนดให้เมืองพิษณุโลก กำแพงเพชร และสวรรคโลก มีฐานะเป็นเมืองลูกหลวง ควรอยู่ในระหว่างเวลารัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถถึงรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเท่านั้น ทำให้สามารถนำผลการกำหนดระยะเวลาของมาตรา 8 นี้ไปใช้เป็นหลักฐานได้ถูกต้องสอดคล้องกับยุคสมัย

หลักฐานสำคัญอีกประเภทหนึ่งที่จะต้องกล่าวถึงคือเอกสารที่เป็นบันทึกหรือจดหมายเหตุร่วมสมัยของชาวต่างชาติที่ได้ติดต่อทั้งทางการค้า การทูต ตามระยะเวลาต่าง ๆ ในสมัยอยุธยา จะขอกล่าวเป็นความสังเขปเฉพาะที่สำคัญ ๆ ในระยะหนึ่งศตวรรษแรก เอกสารจีนสมัยราชวงศ์หมิง โดยเฉพาะ *หมิงสี่อ (Ming Shih)* (จดหมายเหตุราชวงศ์หมิง) และ *หมิงสี่อู่ (Ming Shih-lu)* (จดหมายเหตุประจำรัชกาลราชวงศ์หมิง) ซึ่งมีความเที่ยงตรงในเรื่องของศักราชและลำดับเหตุการณ์ จึงมีประโยชน์อย่างยิ่งต่อการตรวจสอบเรื่องราวเหตุการณ์และเวลาที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร เอกสารจีนสมัยราชวงศ์แมนจูในตอนพุทธศตวรรษที่ 23 ตอนปลายได้ให้ข้อมูลการค้าข้าวระหว่างอยุธยากับจีนที่เพิ่มปริมาณมากขึ้น ส่วนเอกสารของโปรตุเกสที่มีความสำคัญคือเอกสารระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21-22 เนื้อหาส่วนใหญ่มักเป็นเรื่องเกี่ยวกับสภาพการณ์ทั่วไปของอยุธยา เช่น ประเภทของสินค้า ความมั่งคั่งของอยุธยา โดยที่ไม่ค่อย

มีรายละเอียด แสดงให้เห็นว่าชาวโปรตุเกส ยังรู้เรื่องเกี่ยวกับอยุธยาค่อนข้างน้อยอยู่ที่ทราบมักเป็นกิตติศัพท์คำเล่าลือมากกว่า ผู้บันทึกหลายคนไม่เคยได้เข้ามาอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาเลย บางคนอาจเข้ามาแต่พักอยู่ไม่นาน ยกเว้นปินโต (Pinto) บันทึกที่สำคัญของโปรตุเกสได้แก่จดหมายเหตุของอัลบูเคอร์ก อูปราช เมืองกัว มีไปถึงมะละกา ค.ศ. 1512 บันทึกของโทเม ปิเรส์ (Tomé Pires) เรื่อง *The Suma Oriental* (ค.ศ. 1515) ดูอาร์ต บาร์โบซา (Duarte Barbosa) เรื่อง *A Description of East Africa and Malabar in the Beginning of 16th Century* (ค.ศ. 1516) โจอา เดอบาร์รอส (Joao de Barros) เรื่อง *Decadas da Asia* (ค.ศ. 1533-1567) เฟอ์นันด์ เมนเดส ปินโต (Fernand Mendes Pinto) (ค.ศ. 2054-2137) เขียนเรื่อง *Peregrinacao* หรือ *The Voyages and Adventures of Fernand Mendes Pinto* ปินโตเป็นชาวโปรตุเกสที่มีหลักฐานแน่ชัดว่าได้มาเยือนอยุธยาในระหว่างรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาภิรมย์สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ดูเหมือนบันทึกของเขาจะเป็นเอกสารร่วมสมัยเพียงชิ้นเดียวที่กล่าวถึงวิกฤตการณ์การเมืองภายในราชสำนักของอยุธยา รายละเอียดที่เป็นข้อเท็จจริงบางส่วนนำมาใช้เป็นหลักฐานเกี่ยวกับการจัดการปกครองของอยุธยา ในระยะนั้นได้เป็นอย่างดี ศักราชที่ปรากฏในบันทึกของปินโตคลาดเคลื่อนไปจากพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ เพียง 2 ปีเท่านั้น

ในระหว่างสมัยของพระมหาธรรมราชาถึงสมัยพระนเรศวร มีบันทึกของบาทหลวงชาวสเปนที่เข้ามาในอยุธยาสองครั้ง ครั้งแรกเข้ามาในสมัยของพระมหาธรรมราชา เมื่อเกิดสงครามไทยพม่าก็กลับไปยังมะนิลาและกลับเข้ามาใหม่ในตอนปลายสมัยพระนเรศวร บันทึกนี้ได้รวมกล่าวอยู่ในเรื่อง *History of the Philippines and Other Kingdom* ของมาร์เซโล เดอ ริบาเดเนย์รา (Marcelo De Ribadeneira) บันทึกของบาทหลวงนี้ให้ความสนใจเป็นพิเศษในเรื่องกิจการทางศาสนา ประเพณี และการประกอบอาชีพของประชาชน ดูเหมือนจะเป็นหลักฐานร่วมสมัยเพียงแห่งเดียวที่กล่าวถึงสภาพการณ์ของอยุธยาในระยะนั้น นอกจากนั้นยังมีบันทึกของนักเดินทางชาวสเปนที่เข้ามาอยู่ในกัมพูชาได้เขียนรายงานเรื่องสงครามไทยกับเขมรส่งกลับไปให้อูปราชที่มะนิลา ดังปรากฏอยู่ในหนังสือชุด *The Philippine Islands 1493-1898* Vol. 7, 8, 9 ซึ่งรวบรวมเอกสารชิ้นต้นสมัยที่สเปนยึดครองมินลาอยู่ตั้งแต่ ค.ศ. 1493-1591

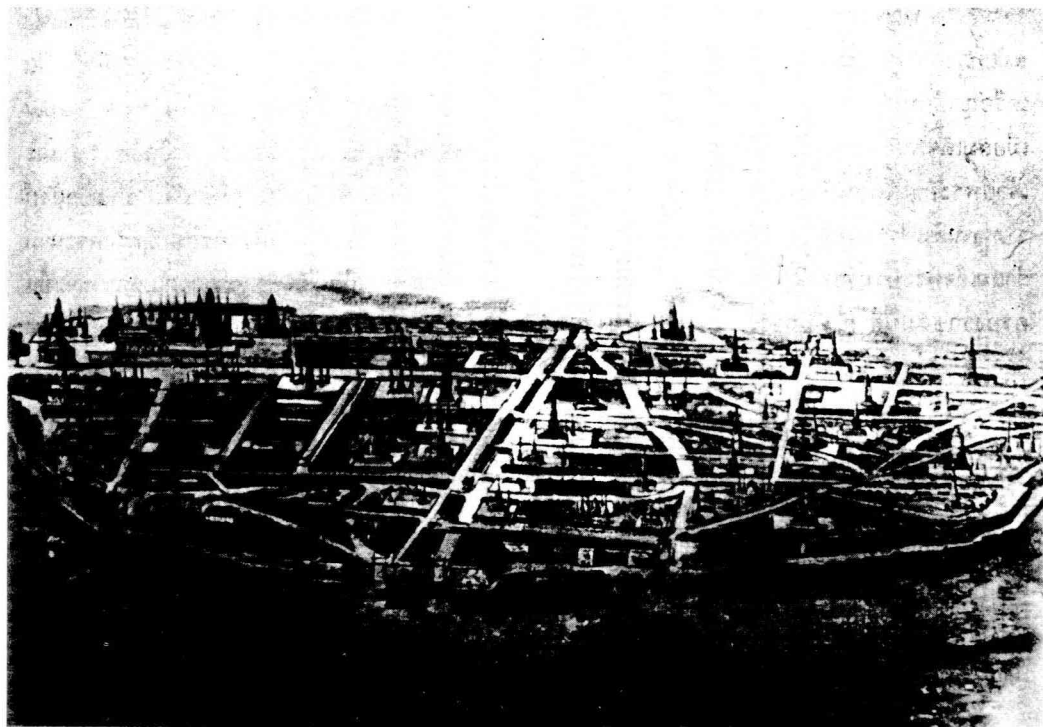
ภาพพระนครศรีอยุธยา ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์
เขียนโดยบาทหลวงคูร์โตแลง ซึ่งเป็นวิศวกรด้วย

ตั้งแต่สมัยพระเจ้าทรงธรรมจนถึงต้นรัชกาลพระเพทราชาเป็นระยะที่มีเอกสารร่วมสมัยที่บันทึกโดยชาวยุโรปที่มาค้าขายกับอยุธยาอย่างมากมายทั้งชาวดัตช์ ชาวอังกฤษ ชาวฝรั่งเศส เอกสารในช่วงเวลานี้เป็นที่รู้จักกันดีและเผยแพร่แล้วส่วนหนึ่ง โดยเฉพาะของชาวฝรั่งเศสมีการแปลอยู่ในประชุมพงศาวดารภาคต่าง ๆ และการแปลงานเขียนของนักเขียนชาวฝรั่งเศส ที่สำคัญคือ ลาลูแบร์ แชร์แวงส เดอซัวซีร์ เดอแบส ฟอร์แบง และบาทหลวงตาซาร์ด งานเหล่านี้ให้รายละเอียดในทุก ๆ ด้านไม่ว่าจะเป็นเรื่องการเมือง สังคม เศรษฐกิจ การค้า ศาสนา เหตุการณ์ทางการเมืองในสมัยของสมเด็จพระนารายณ์ ส่วนบันทึกของชาวดัตช์ที่สำคัญคืองานเขียนเรื่อง *Description of the Kingdom of Siam* ของโยสต์ เซาเตน (Joost Schouten) ซึ่งเป็นหัวหน้าพ่อค้าดัตช์และพำนักอยู่ในอยุธยาหลายปี งานเขียนนี้เป็นบันทึกที่ให้ความรู้ละเอียดในหลาย ๆ ด้าน และถือได้ว่าเป็นแหล่งอ้างอิงที่นักเขียนชาวฝรั่งเศสได้ใช้ค้นคว้า คนต่อมาคือวันวลิต (Van Vliet) ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีในวงการประวัติศาสตร์ งานสามเรื่องของเขาถือได้ว่าเป็นเอกสารร่วมสมัยที่ให้เรื่องราวละเอียดมากที่สุดในสมัยพระเจ้าทรงธรรมและพระเจ้าปราสาททอง อันนำมาซึ่งการตีความเรื่องราวทางการเมืองในระยะเวลาดังกล่าวได้อย่างละเอียดและในหลายแง่มุม งานเขียนทั้งสามเรื่องของวันวลิต คือ *Description of the Kingdom of Siam* (ค.ศ. 1637 หรือ 1638), *The Short History of the Kings of Siam* (ค.ศ. 1640) และ *Historical Account of Siam in the 17th Century* (ค.ศ. 1640) นอกจากนั้นยังมีรายงานของบริษัทดัตช์อีกส่วนหนึ่งซึ่งได้แปลรวมอยู่ในบันทึกพ่อค้าอังกฤษในเรื่องบันทึกสัมพันธไมตรี ระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17 (5 เล่ม) และเอกสารฮอลันดา พ.ศ. 2151-2165 การประเมินค่าเอกสารของฮอลันดาสามารถอ่านได้จากงานของจอร์จ ไวนาล สมิท (George Vinal Smith) เรื่อง *The Dutch in Seventeenth-Century Thailand* และงานวิจัยประวัติศาสตร์อยุธยาที่ใช้เอกสารชั้นต้นของฮอลันดาที่สำคัญคือ *A Political History of Siam under The Prasatthong Dynasty 1629-1688* ของธีรวัด ณ ป้อมเพชร (Dhiravat na Pombejra) บันทึกของแกมเฟอร์ที่เข้ามาเยือนอยุธยาในต้นแผ่นดินพระเพทราชาก็จัดได้ว่ามีลักษณะเป็นการพรรณนาเรื่องทั่ว ๆ ไปภายในบรรยากาศหลังจากการยึดอำนาจของพระเพทราชา นอก

จากดัตช์และฝรั่งเศสแล้วยังมีบันทึกของพ่อค้าอังกฤษ เช่น จดหมายเหตุของ ฟลอริส (Floris) ซึ่งให้รายละเอียดและวันเวลาของเหตุการณ์ไม่สงบที่เกิดขึ้นหลังจากการสิ้นพระชนม์ของพระเอกาทศรถ บันทึกของอังกฤษที่รวบรวมอยู่ในหนังสือ *English Intercourse with Siam in the 17th Century* ของแอนเดอร์สัน (Anderson) และเรื่อง *Siamese White* ของ มอริริส คอลลิส (Morris Collis) และในหนังสือ เรื่อง *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes, Vol. X* ซึ่งบันทึกเรื่องราวการเดินทางมาสู่ตะวันออกของนักเดินทางชาวตะวันตกตั้งแต่ยุคแรก ๆ ด้วยการกล่าวถึงไทยเป็นระยะและเป็นข้อความสั้น ๆ แต่ก็นับว่ามีประโยชน์มาก และบันทึกของนักเดินเรือชาวอังกฤษ ชื่ออเล็กซานเดอร์ ฮามิลตัน (Alexander Hamilton) ซึ่งเข้ามาค้าขายกับอยุธยาสมัยพระเจ้าท้ายสระ เรื่อง *A New Account of the East Indies* นับจากนี้แล้วบันทึกของชาวตะวันตกดูเหมือนจะลดจำนวนลงอย่างมาก จนใกล้ ๆ จะเสียกรุงในปี.ศ. 2310 จึงมีบันทึกของพวกบาทหลวงซึ่งได้พิมพ์ไว้ในประชุมพงศาวดารแล้ว และเอกสารของบาทหลวงปลายสมัยอยุธยาที่สำคัญซึ่งรวบรวมไว้อีกเล่มหนึ่งซึ่งได้แปลเป็นภาษาอังกฤษในชื่อว่า *History of Siam* ของตุรแปง (Turpin)

อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่าเอกสารต่างประเทศให้ประโยชน์ในแง่ของการเข้าใจสภาพการณ์โดยทั่ว ๆ ไปของอยุธยาอย่างกว้าง ๆ ไม่ละเอียดนักในระยะแรก ๆ ต่อมาก็มีความละเอียดมากขึ้นโดยเฉพาะสมัยพระนารายณ์และสมัยพระเจ้าปราสาททอง สิ่งที่ต้องระวังก็คือผู้บันทึกมักจะสอดใส่ความคิด ทัศนคติ และคำวิจารณ์ลงไปด้วย อันเป็นการมองจากจุดยืนของตนเอง ดังนั้นการใช้หลักฐานต่างประเทศจำเป็นต้องตรวจสอบแยกให้ออกว่าอะไรคือข้อเท็จจริง อะไรคือทัศนคติความเห็นของผู้บันทึก ประโยชน์ที่สำคัญมากคือเอกสารต่างประเทศมีความเป็นอิสระจากเอกสารภายในค่อนข้างมาก ดังนั้นจึงสามารถใช้เป็นตัวเทียบเคียงเปรียบเทียบกับหลักฐานภายในโดยเฉพาะหลักฐานที่ได้รวมขึ้นในระยะหลัง

แผนที่พระนครศรีอยุธยา ชาวฮอลันดาเขียนไว้เมื่อพุทธศักราช 2176

1

สังคมและเศรษฐกิจอยุธยา

1. ลักษณะสังคมสมัยอยุธยา

สังคมอยุธยาเป็นสังคมเจ้าขุนมูลนาย มีระบบไพร่และระบบศักดินาเป็นองค์ประกอบสำคัญในการจัดระเบียบสังคม ทั้งนี้โดยระบบไพร่เป็นระบบการควบคุมกำลังคนและการเกณฑ์แรงงานซึ่งมีความสำคัญมากในฐานะเป็นพื้นฐานของสังคมไม่ว่าจะเป็นด้านการผลิตอันเป็นพื้นฐานทางเศรษฐกิจของอยุธยา หรือทางด้านการทหารอันเป็นพื้นฐานความมั่นคงทางการเมือง ส่วนระบบศักดินาเป็นระบบที่จำแนกฐานะทางสังคม หน้าที่ ยศ ตำแหน่ง ความรับผิดชอบ สิทธิพึงมี และทรัพย์สินของบุคคล ทั้งระบบไพร่และระบบศักดินามีได้แยกต่างหากจากกัน แต่เป็นระบบที่เื้ออำนวยการและมีความสอดคล้องซึ่งกันและกัน ในการกำหนดรูปแบบความสัมพันธ์ การจัดระเบียบและกำหนดสถานะและบทบาทของกลุ่มคนต่าง ๆ ในสังคมเจ้าขุนมูลนายของอยุธยา

ระบบไพร่และระบบศักดินา

กับการจัดระเบียบสังคมอยุธยา

สังคมอยุธยาเป็นสังคมเกษตรกรรม ที่ดินจึงเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญที่สุดประการหนึ่ง แต่เนื่องจากบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาเป็นที่ราบลุ่มกว้างใหญ่ ที่ดินรกร้างว่างเปล่ายังมีเป็นอันมาก และประชากรในแถบนี้ก็ยังเบาบางอยู่มาก ดังจะเห็นได้ว่าแม้แต่ในตอนปลายอยุธยา ลาลูแบร์ (La Loubère) ได้ประมาณจำนวนพลเมืองของอยุธยาว่ามีเพียง 1,900,000 คน (2510: 47) นอกจากนี้การที่อยุธยาทำสงครามกับรัฐเพื่อนบ้าน ก็มักจะมีการกวาดต้อนผู้คนเป็นจำนวน

มากเข้าไปอยู่ในเขตแดนของอยุธยา บางครั้งรัฐเพื่อนบ้านก็เข้ามากวาดต้อนผู้คนกลับไปเช่นเดียวกัน ลักษณะเช่นนี้ทำให้หมู่บ้านทั้งหลายมักถูกยึดรวมเข้าไปอยู่เขตแดนของฝ่ายชนะ ในที่สุดพลเมืองเหล่านั้นก็จะถูกกลืนหายเข้าไปเป็นพลเมืองของรัฐที่มีชัยชนะด้วย (ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์ 2521: 38) จุดมุ่งหมายสำคัญประการหนึ่งของการทำสงครามเป็นเรื่องของการกวาดต้อนผู้คนพลเมืองของรัฐอื่นเข้ามาเป็นแรงงาน การจัดระเบียบสังคมจึงมีความมุ่งหมายที่จะควบคุมและใช้ประโยชน์แรงงานของประชากร

อยุธยามีประชากรที่ประกอบด้วยหลายเหล่าหลายพวกเพราะเป็นอาณาบริเวณที่ติดต่อการค้ากับต่างแดนได้โดยตรง จึงจำเป็นต้องสร้างระเบียบที่รัดกุมควบคุมประชากรที่หลากหลายเหล่านี้ให้อยู่ร่วมกันได้อย่างสงบ อีกทั้งบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาก็เป็นที่ราบลุ่มกว้างใหญ่และอุดมสมบูรณ์ เมื่อเทียบกับจำนวนประชากรแล้ว ที่ดินที่จะใช้ในการเพาะปลูกยังมีอีกมาก ดังนั้นเรื่องของกำลังคนจึงเป็นเรื่องที่สำคัญมากกว่า ดังจะเห็นได้ว่าในระยะ 200 ปีแรกของอยุธยา กษัตริย์อยุธยาได้ทำสงครามรุกรบเข้าไปยังแคว้นต่าง ๆ โดยรอบ ทั้งเขมร สุโขทัย ล้านนา คาบสมุทรมลายู และมอญตอนใต้ จุดประสงค์ของสงครามคือการกวาดต้อนผู้คนจากรัฐอื่นมาเป็นประชากรหรือแรงงานของตน ดังนั้นอยุธยาจึงน่าที่จะมีการจัดระเบียบการปกครองและการควบคุมกำลังคนที่มีประสิทธิภาพและรัดกุมในระดับหนึ่ง มิเช่นนั้นอยุธยาคงไม่สามารถรุกรบเข้าไปในอาณาเขตของรัฐต่าง ๆ ได้อย่างต่อเนื่องเช่นนี้ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชในพงศาวดารสุพรรณภูมิทรงสันนิษฐานว่า “ชาวกรุงศรีอยุธยาครั้งนั้น เห็นจะได้แบบอย่างทั้งวิธีการทหารและพลเรือนของขอมพิจารณาเปรียบเทียบกับของไทยเลือกสรรเอาที่ดีทั้ง 2 ฝ่ายปรับปรุงประสมกันเป็นวิธีการของชาวอยุธยา จึงสามารถรบพุ่งเอาชนะได้ทั้งพวกขอมและไทยพวกอื่น ๆ” (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 14 2507: 45) เมื่อพิจารณาลักษณะของการควบคุมกำลังคนของอยุธยาที่ปรากฏในกฎหมายสมัยหลัง ๆ กับของชนเผ่าไทยต่าง ๆ พบว่ามีลักษณะเป็นการจัดไพร่เข้าเป็นหมวดหมู่เป็นจำนวน สิบ ร้อย พัน หมื่น แสน เช่นเดียวกัน ในพระอัยการอาญาหลวง บทที่ 138 ระบุถึงตำแหน่งหัวหมื่น หัวพัน หัวปาก หัวสิบ (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 2505: 94-95) เห็นได้ชัดว่ามีลักษณะเป็นการควบคุมที่ขึ้นอยู่กับเจ้าหมู่หรือหัวหน้าตามลำดับชั้น ต่อมาจึงเกิดมีการควบคุมกำลังคนแบบ

กรมขึ้น ซึ่งมีความรัดกุมและซับซ้อนมากขึ้นกว่าแบบเดิม

กรุงศรีอยุธยาในฐานะศูนย์กลางอำนาจของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา การจัดระเบียบทางการปกครองและสังคมที่เข้มงวด เน้นอำนาจของกษัตริย์ที่เมืองหลวงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับอาณาจักรใหญ่ การจัดระเบียบทางสังคมโดยผ่านระบบการควบคุมกำลังคนหรือไพร่เพื่อความสะดวกในการเรียกเกณฑ์ในเวลาฉุกเฉินหรือต้องการ และการกำหนดวิธีการควบคุมไพร่ให้อยู่รวมกันเป็นหมวดหมู่จึงเป็นความจำเป็นพื้นฐาน เพราะเป็นวิธีที่จะสร้างความเป็นบึกแผ่น ความแน่นอน ความมีระเบียบให้อาณาจักรได้ในเวลาอันรวดเร็ว การควบคุมไพร่ให้ขึ้นต่อเจ้าหมู่ตามลำดับชั้นเน้นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล คือ เจ้าหมู่กับลูกหมู่ ตามลำดับชั้นสูงขึ้นไปเป็น หัวสิบ หัวปาก (ร้อย) หัวหมื่น จนถึงเจ้าหมู่สูงสุดก็คือเจ้าเมือง ถ้าเป็นเมืองเล็ก ๆ ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองกับลูกหมู่ที่เป็นไพร่น่าจะมีความใกล้ชิดกันมากกว่าเจ้าเมืองกับลูกหมู่ที่อยู่ในเมืองใหญ่ซึ่งความสัมพันธ์ย่อมมีระยะห่างกันมากกว่า เมื่ออาณาจักรก่อตั้งขึ้น ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองหลวงกับเมืองในอาณาจักรเปลี่ยนรูปไป โดยเมืองหลวงพยายามเข้าไปมีอำนาจเหนือเมืองต่าง ๆ ด้วยการเข้ามาควบคุมแรงงานของประชาชนในหัวเมืองต่าง ๆ ด้วยการใช้กำลังบังคับหรืออาศัยการกลมกลืนจัดการให้กลุ่มบุคคลที่เป็นมูลนายและเจ้าหมู่ในระดับต่าง ๆ เข้ามาไว้ในระบบการบริหารการปกครองที่มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองหลวง

ความพยายามรวมศูนย์อำนาจมีผลทำให้บรรดาผู้ปกครองเมืองหรือแคว้นแคว้นในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาจะได้นำเอารูปแบบทางการปกครองที่มีการแบ่งหน่วยราชการออกเป็นกรมเพื่อปฏิบัติหน้าที่ในด้านต่าง ๆ จากศูนย์กลางอำนาจมาปฏิบัติด้วยการกำหนดตำแหน่งให้กับมูลนายหรือเจ้าหมู่ระดับต่าง ๆ เข้าสังกัดกรมต่าง ๆ กรมเหล่านี้จะมีขุนนางระดับสูงเป็นผู้ดูแลควบคุมและขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ การจัดเจ้าหมู่และลูกหมู่เข้าสังกัดกรมกองน่าจะทำให้เฉพาะในบริเวณรอบ ๆ เมืองหลวงที่อำนาจของพระมหากษัตริย์สามารถควบคุมได้อย่างมั่นคง ขณะที่หัวเมืองขนาดใหญ่อย่างเช่น สุพรรณบุรี ลพบุรี เป็นต้นทางเมืองหลวงเพียงแต่ส่งเชื้อพระวงศ์ผู้ใหญ่ไปปกครอง การจัดระเบียบควบคุมไพร่สังกัดกรมของเมืองสำคัญเหล่านี้จะขึ้นกับ “เจ้าเมือง” โดยตรง ดังนั้นผู้มีอำนาจในท้องถิ่นแม้จะขึ้นต่ออำนาจที่เมืองหลวง แต่เจ้าเมืองหรือมูลนาย

เหล่านี้ยังมีอำนาจเหนือประชาชน (ไพร่) ของตนอย่างสูง เนื่องจากเมืองหลวงมิได้เข้าไปแทรกแซงมากนัก ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองกับกษัตริย์จึงเป็นไปอย่างหลวม ๆ ในลักษณะเป็นส่วนบุคคล การจัดหมวดหมู่ของไพร่จึงนำจะอาศัยท้องที่เป็นเกณฑ์เนื่องจากนายและไพร่มีภูมิลำเนาอยู่ในเมืองเดียวกัน (ม.ร.ว.อดิชนรพีพัฒน์ 2521: 63) หลักการจัดระเบียบหมวดหมู่ไพร่ตามท้องที่นำจะเป็นหลักการทั่วไปที่ครอบคลุมถึงไพร่ในหัวเมืองรอบ ๆ ที่อยุธยาควบคุมได้โดยตรงด้วย เพียงแต่ต่างกันตรงที่ไพร่ในเขตเมืองรอบ ๆ อยุธยาขึ้นกับกรมกองในราชธานี ส่วนไพร่ในเขตหัวเมืองใหญ่รอบนอกจะขึ้นกับเจ้าเมืองท้องถิ่น และเจ้าเมืองจะขึ้นกับกษัตริย์ที่เมืองหลวงอีกต่อหนึ่ง การเกณฑ์แรงงานไพร่หัวเมืองใหญ่รอบนอกจึงต้องผ่านเจ้าเมืองโดยตรง ส่วนไพร่ในเมืองรอบ ๆ ราชธานีเกณฑ์โดยผ่านกรมกองในเมืองหลวง คำปรารภในบานแพนท พ.ศ. 1899 ของพระอัยการลักษณะลักพา กล่าวไว้ว่า ข้าพนี้เจ้าไพร่หนีนาย หรือมีผู้นำไปขายยังอาณาจักรสุโขทัย ถือว่าขาดจากมือเจ้าทาสเจ้าไพร่ “จะมาพิพาทกันฉันเมืองเพชรบุรี ราชบุรี แพรกศรีราชา นครพรหม บัมิชขอบ...” (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 2506: 1-2) จากคำปรารภนี้ตีความได้ว่าเมืองสุพรรณบุรี ราชบุรี เพชรบุรี ซึ่งเป็นเมืองในลุ่มน้ำเจ้าพระยา ใช้กฎหมายเกี่ยวกับกณีพิพาทกันในเรื่องซื้อขายทาสไพร่ร่วมกับเมืองหลวง แสดงว่าเมืองหลวงสามารถแทรกแซงการควบคุมไพร่ของบรรดาเมืองในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาภาคตะวันตกมาก่อนหน้า พ.ศ. 1899 การขยายอำนาจของเมืองหลวงเข้าควบคุมหัวเมืองต่าง ๆ ทำให้มูลนายเป็นจำนวนมากถูกดูดกลืนเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในระบบการปกครองของเมืองหลวง ทำให้ไพร่ (สม) ซึ่งเป็นของมูลนายแต่เดิมได้มาขึ้นสังกัดกรมกองของเมืองหลวงกลายเป็นไพร่ของพระมหากษัตริย์ (ไพร่หลวง) อำนาจของเมืองหลวงจะครอบคลุมเหนือมูลนายตามหัวเมืองมากขึ้นทุกทีตามเวลาที่ผ่านไป ระบบการปกครองที่กำหนดตำแหน่งหน้าที่ของเจ้าเมืองต่าง ๆ ให้กลายเป็นขุนนางของพระมหากษัตริย์จึงเป็นกระบวนการเสริมสร้างอำนาจของพระมหากษัตริย์ เพราะไพร่ (หลวง) ของพระมหากษัตริย์เพิ่มมากขึ้น ในขณะที่ไพร่ (สม) ของมูลนายลดขนาดลง การรวมศูนย์ระบบไพร่ที่พระมหากษัตริย์ทำให้มูลนายระดับยอดสูงสุดถูกแทนที่โดยพระมหากษัตริย์ เจ้าเมืองถูกลดฐานะเป็นมูลนายในระดับรอง ถ้าเป็นเมืองที่อำนาจของเมืองหลวงครอบคลุมอย่าง

แน่นอนว่า มุลนายหรือเจ้าเมืองต้องขึ้นสังกัดกรมกอง ฐานะในการควบคุมไพร่ของเจ้าเมืองหรือมุลนายนั้นก็ลดลงไปอีกชั้นหนึ่ง แต่ถ้าเมืองใดที่อำนาจของเมืองหลวงยังแผ่ไปไม่ถึงหรือมีน้อย เจ้าเมืองก็ยังมีอำนาจในฐานะมุลนายสูงสุดในเมืองของตนอยู่ จนกระทั่งเมื่อเมืองหลวงขยายอำนาจเข้ามาครอบงำมุลนายเหล่านี้ก็จะถูกกลืนเข้าไปในระบบบริหารและการปกครองของเมืองหลวง ต้องลดฐานะของตนเองเข้าสังกัดกรมกอง อยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของขุนนางในเมืองหลวง พวกมุลนายหัวเมืองต่าง ๆ แม้จะถูกลดฐานะลงแต่ก็ได้รับความคุ้มครองจากทางการ ได้รับอภิสิทธิ์ต่าง ๆ トラบไต่ที่ยังดำรงตำแหน่งในกรมกองต่าง ๆ และในหลักปฏิบัติจริง ๆ มุลนายเหล่านี้ยังคงควบคุมไพร่ของตนเองเนื่องจากเมืองหลวงไม่สามารถส่งคนมาควบคุมไพร่ได้โดยตรง

ความสำเร็จของเมืองหลวงในการเข้าครอบงำ การควบคุมกำลังคนของหัวเมืองต่าง ๆ ทำให้ลำดับขั้นของการควบคุมไพร่เพิ่มขึ้นตอนมากยิ่งขึ้น โดยเกิดมุลนายใหญ่ขึ้นมาน้อย 2 ระดับที่อยู่เหนือมุลนายใหญ่ของท้องถิ่น คือเหนือเจ้าเมืองขึ้นไป ได้แก่พระมหากษัตริย์และขุนนางชั้นสูงของเมืองหลวงที่ทำหน้าที่ว่าราชการประจำกรมต่าง ๆ การขยายระดับขั้นการควบคุมหรือระดับขั้นของมุลนายเพิ่มขึ้นดังกล่าวนี้ย่อมหมายความว่าไพร่จะต้องมีหน้าที่หรือถูกเกณฑ์แรงงานเพิ่มขึ้นด้วยอย่างไม่ต้องสงสัย เพราะนอกจากต้องทำงานให้กับมุลนายภายในเมืองนั้น ๆ แล้วยังต้องทำงานให้กับกรมในเมืองหลวงในฐานะที่เป็นกรงานของหลวง แต่พวกมุลนายในเมืองหลวงก็สามารถที่จะเบียดบังแรงงานของไพร่หัวเมืองเหล่านี้มาใช้เป็นการส่วนตัวได้ ภาระของไพร่โดยเฉพาะที่อยู่ในเมืองที่อำนาจของเมืองหลวงควบคุมอย่างมั่นคงย่อมที่จะต้องมียากกว่าไพร่ตามหัวเมืองใหญ่ที่ยังเป็นอิสระอยู่ค่อนข้างมาก ดังนั้นการที่เมืองหลวงขยายอำนาจเข้าครอบงำการจัดระบบการควบคุมกำลังคนของหัวเมืองในอาณาเขตคงมีผลทำให้เกิดความสับสนขึ้นระหว่างไพร่ที่ขึ้นกับพระมหากษัตริย์กับไพร่ของหัวเมืองที่ขึ้นกับมุลนายท้องถิ่น โดยไพร่ที่ขึ้นกับมุลนายท้องถิ่นทำงานให้กับมุลนายท้องถิ่นตามปกติ และยังต้องทำงานให้กับพระมหากษัตริย์เป็นครั้งคราวตามแต่จะทรงเรียกเกณฑ์มายังหัวเมือง เห็นได้ชัดทันทีว่ามุลนายท้องถิ่นเดิมต้องเสียประโยชน์ในขณะที่ไพร่ท้องถิ่นเองก็มีภาระหนักขึ้น เหตุผลที่ทำให้มุลนายท้องถิ่นยอมเสียเปรียบผลประโยชน์จากแรงงานเช่นนี้อาจเป็นเพราะเกรงกลัว

ต่ออำนาจของเมืองหลวงซึ่งย่อมแน่นอนที่จะต้องมีการกำลั้ทหารที่เข้มแข็งหนุนหลังเป็นประการสำคัญ ถ้าไม่ยินยอมก็อาจถูกกองทัพเมืองหลวงยกมาปราบปรามกวาดต้อนผู้คนกลับไปได้ กำลั้ทางทหารของเมืองหลวงจึงเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้เจ้าเมืองต่าง ๆ ต้องยอมรับการจั้ระบบการควบคุมกำลั้คนที่ต้องเสียผลประโยชน์บางส่วนไปให้แก่เมืองหลวง ขณะเดียวกันทางฝ่ายเมืองหลวงก็ตอบสนองการที่หัวเมืองยอมรับอำนาจด้วยการให้การคุ้มครองสิทธิและอำนาจของมูลนายที่มีอยู่เหนือไพร่ในเมืองของตนเอง เมืองหลวงมีหน้าที่จะต้องป้องกันมิให้เกิดกรณีพิพาทแย่งชิงไพร่ระหว่างหัวเมืองต่าง ๆ

บานแผนกศั้กราช 1387 ของพระอัยการลักษณะทาส ซึ่งผู้เขียนตรวจสอบแล้วเชื่อว่าตรงกับ พ.ศ. 2011 กล่าวว่า ไพร่ฟ้าทาสไทหลบหนี ไม่ว่าจะช้านานเพียงไร กฎหมายก็ยั้รับรองสิทธิเหนือไพร่ทาสของเจ้าไพร่ (มูลนาย) และเจ้าทาสอยู่ (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 2515: 317-320) หรือในบานแผนกที่ไม่ปรากฏระยะเวลาของพระอัยการอาญาหลวง เป็นบทมาตราที่กำหนดบทลงโทษแก่ผู้ที่ทำการปลอมบัญชี “ไพร่ท้านให้เป็นไพร่ตน” (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 2515: 79-80) ดังนั้นความสามารถในการรักษาพันธะผูกพันในลักษณะนี้ให้ดำรงอยู่ได้ย่อมเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้หัวเมืองยอมรับการจั้สรรแบ่งปันผลประโยชน์อันเกิดจากวิธีการควบคุมกำลั้คนที่เมืองหลวงได้กำหนดขึ้น จึงอาจเรียกได้ว่าเป็น “ระบบไพร่”

การขยายอำนาจของเมืองหลวงเข้าควบคุมหัวเมืองต่าง ๆ ทำให้ไพร่ที่เคยเป็นของเจ้าเมืองส่วนหนึ่งถูกแปลงสภาพให้เป็นไพร่ของพระมหากษัตริย์ แต่บางส่วนยังคงสภาพเป็นไพร่ของเจ้าเมืองมูลนายอยู่ หลักฐานในสมัยหลังเรียกไพร่ของพระมหากษัตริย์ว่า *ไพร่หลวง* และไพร่ของมูลนายว่า *ไพร่สม* การเพิ่มจำนวนของไพร่หลวงย่อมหมายความว่าอำนาจที่เพิ่มมากขึ้นของพระมหากษัตริย์หรือเมืองหลวง ถ้าไพร่สมมีมากก็ย่อมหมายความว่าอำนาจและผลประโยชน์ของพระมหากษัตริย์ถูกจำกัดจากบรรดาเจ้าเมืองหรือมูลนายต่าง ๆ การปฏิรูปการปกครองด้วยการสร้างระบบการปกครองการบริหารที่มีประสิทธิภาพรองรับการขยายตัวของอาณาจักรในสมัยพุทธศตวรรษที่ 21 เป็นการสร้างอำนาจของพระมหากษัตริย์ให้มั่นคง การดึงเจ้าเมืองและมูลนายท้องถิ่นให้เข้ามาอยู่ในระบบบริหารของเมืองหลวงเท่ากับเป็นการแปลงไพร่สมให้เป็นไพร่หลวง เป็น

การลดจำนวนไพร่สมของเจ้าเมืองมูลนายลง ปัญหาเรื่องไพร่ทั้งสองประเภทนี้มีความสำคัญตลอดสมัยอยุธยา หลักฐานต่าง ๆ โดยเฉพาะกฎหมายตอนปลายอยุธยาแล้วแต่แสดงให้เห็นถึงความพยายามของรัฐหรือพระมหากษัตริย์ที่จะรักษาไพร่หลวงมิให้มูลนายเบียดบังเอาไปเป็นไพร่สม ซึ่งจะทำให้รัฐต้องสูญเสียแรงงานและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ อันจะนำมาสู่ความเสื่อมโทรมของอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่มีอยู่เหนือมูลนายและหัวเมืองต่าง ๆ

อย่างไรก็ตาม โดยสภาพที่แท้จริง พระมหากษัตริย์ไม่อยู่ในฐานะที่จะควบคุมไพร่ (หลวง) ทั้งหมดได้ด้วยพระองค์ แม้จะทรงแบ่งปันให้เชื้อพระวงศ์เองใกล้ชิดแล้วก็ตาม พวกขุนนางหรือมูลนายระดับสูงในเมืองหลวงจึงเป็นกลไกสำคัญที่ยังควบคุมไพร่ (หลวง) ส่วนใหญ่ของรัฐในทางปฏิบัติ เพราะฉะนั้นฐานะของพระมหากษัตริย์ที่ทรงเป็น “เจ้าเหนือหัว” หรือมูลนายสูงสุดใน “ระบบไพร่” จะดำรงได้มั่นคงเพียงไร ส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับความสามารถและบุคลิกส่วนพระองค์ว่าจะทรงสามารถควบคุมมูลนาย-ขุนนางระดับสูง หรือสร้างพันธมิตรกับคนเหล่านี้ เพื่อนำมาเป็นฐานสนับสนุนฐานะของพระมหากษัตริย์ ยิ่งเมืองหลวงขยายอำนาจออกไปครอบงำหัวเมืองได้มากเท่าไร ระบบการปกครอง-การบริหารของรัฐจำเป็นต้องขยายมากขึ้นเท่านั้น การขยายของระบบการบริหารการปกครองย่อมหลีกเลี่ยงไม่พ้นที่จะทำให้ขุนนางชั้นสูงซึ่งเป็นผู้ควบคุมกำกับดูแลกรมกองต่าง ๆ ในเมืองหลวง สามารถอาศัยตำแหน่งหน้าที่สะสมและสร้างฐานอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจจากระบบไพร่ได้มากยิ่งขึ้นในฐานะมูลนายที่เป็นผู้บังคับบัญชาาระดับสูง ปัญหานี้จะเป็นปัญหาใหญ่ที่ทำให้พระมหากษัตริย์ทรงดำเนินกุศโลบายทางการเมืองเพื่อควบคุมขุนนางเหล่านี้ให้ได้ แต่เนื่องจากระบบการปกครองเป็นแกนกลางสำคัญของการดำรงอยู่ของอาณาจักร และฐานอำนาจขุนนางผูกพันอยู่กับระบบการปกครอง พระมหากษัตริย์จึงต้องใช้วิธีการต่าง ๆ ที่จะกำจัดขอบเขตของการแสวงหาผลประโยชน์จากระบบการปกครองของพวกขุนนางให้มากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้

นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 มีหลักฐานสำคัญจากกฎหมาย 3 ฉบับ คือ พระอัยการตำแหน่งนาพลเรือน พระอัยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง และกฎหมายเตียรบาล ซึ่งเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปว่าเป็นกฎหมายที่ตราขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (โดยรวบรวมจากบทพระอัยการที่มีมาก่อนหน้านั้น

ประมวลเข้าเป็นระเบียบ) และมีการแก้ไขเพิ่มเติมเสริมต่อกันมาภายหลัง กฎหมายทั้งสามฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการปฏิรูปการปกครองของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่ได้เริ่มขึ้นตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 20 และการปฏิรูปครั้งนี้เองทำให้ “ระบบศักดินา” ได้ปรากฏเป็นแบบแผนขึ้นอย่างชัดเจน และระบบศักดินานี้เป็นระบบที่สำคัญอีกระบบหนึ่งที่สัมพันธ์กับระบบไพร่อย่างแยกกันไม่ออก อาจกล่าวได้ว่านับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 เป็นต้นมา ระบบไพร่และระบบศักดินาได้กลายเป็นเครื่องมือที่สำคัญที่สุดในการจัดระเบียบกำหนดอำนาจหน้าที่ สิทธิในทรัพย์สิน พันธะความผูกพันของคนในระดับชั้นต่าง ๆ ของสังคมอยุธยา ซึ่งยั่งยืนสืบต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

“ระบบศักดินา” ยังคงเป็นที่ถกเถียงและหาข้อสรุปได้ยาก ทั้งนี้เนื่องจากนักวิชาการทั้งอดีตและปัจจุบันต่างก็ตีความและมีความเห็นที่แตกต่างกันใน 2 ประเด็นสำคัญ คือ ประเด็นแรก ระบบศักดินาเริ่มต้นเมื่อใด ประเด็นที่สอง มีการกำหนดขนาดของที่ดินซึ่งรัฐอนุญาตให้แต่ละบุคคลสามารถจะถือครองเป็นกรรมสิทธิ์ได้ตามความสูงต่ำของยศศักดิ์หรือตำแหน่งจริงหรือไม่ (ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล 2519: 22-38) อย่างไรก็ตามนักวิชาการส่วนใหญ่มีความเห็นสอดคล้องใกล้เคียงกันในส่วนที่เป็นลักษณะของ “ระบบศักดินาอยุธยา” ว่าเป็นการจัดระเบียบทางสังคมด้วยการจำแนกฐานะทางสังคมของประชาชนตั้งแต่สูงสุดจนถึงต่ำสุด กำหนดหน้าที่ความรับผิดชอบ และสิทธิพิเศษต่าง ๆ ที่บุคคลในแต่ละระดับชั้นในสังคมสามารถที่จะมีได้ตามกฎหมายดูเหมือนความหมายที่กล่าวถึงลักษณะโดยทั่ว ๆ ไปเช่นนี้จะเป็นที่ยอมรับกัน

แม้ว่าระบบศักดินาจะมีจุดเริ่มต้นแต่เมื่อไรไม่อาจทราบได้แน่นอน แต่เมื่อพิจารณาจากหลักการที่ว่า “ระบบศักดินา” ซึ่งเป็นการจัดระเบียบทางสังคมคงไม่เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการปฏิรูปการปกครองของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถในทันทีทันใด แต่ต้องอาศัยระยะเวลาที่สั่งสมและพัฒนาไปในระยะเวลาหนึ่งก่อน รัชกาลของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถอยู่ห่างจากสมัยแรกตั้งกรุงศรีอยุธยาประมาณหนึ่งศตวรรษ ทำให้น่าเชื่อว่าระบบศักดินามีมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 และคงมีการจัดระเบียบซับซ้อนในระดับหนึ่ง แล้วค่อย ๆ พัฒนาต่อมาจนมีระเบียบมีกฎเกณฑ์ในลักษณะที่มั่นคงแน่นอนในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งมีการตราพระอัยการตำแหน่งนาพลเรือนและพระอัยการ

ตำแหน่งนาทหารหัวเมืองขึ้นมารองรับระบบศักดินา มีหลักฐานจำนวนหนึ่งที่ น่าจะนำมาใช้สนับสนุนว่าระบบศักดินาเริ่มมีแต่สมัยแรกตั้งกรุงศรีอยุธยาแล้ว คือ จารึกหลักที่ 38 หรือที่รู้จักกันว่า กฎหมายลักษณะโจรของสุโขทัย เชื่อว่าศักราช ที่จารึกตรงกับ พ.ศ. 1940 เป็นกฎหมายที่พระมหากษัตริย์อยุธยาประกาศใช้ในอาณาจักรสุโขทัย (ประเสริฐ ณ นคร 2514: 52-54) มีข้อความตอน หนึ่งว่า “... ท่านจักโหมตจนชุ่มท่าน โดยศักดิ์ตั้งขนาดธรรมศาสตร์ราชศาสตร์ โสดแล...” และอีกตอนหนึ่งว่า “...อันหนึ่งเห็นขโมยนั้นเป็นข้าผู้ใหญ่กลายกลัว ศักดิ์ผู้ใหญ่...” อีกตอนหนึ่งว่า “...และจักโหมตจนชุ่มมันโดย (ศักดิ์ยศ) และ เพื่อ ฤ...” และยังกล่าวถึงคำว่า “ข้าไพร่ มุลนาย” (*ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3* 2508: 25-38) จะเห็นว่าคำว่า “ศักดิ์” คำแรกและคำที่สาม (ศักดิ์ยศ) หมายถึงฐานะและตำแหน่ง ส่วน “ศักดิ์” คำที่สอง อาจใช้ได้ทั้งหมายถึงฐานะและ ตำแหน่ง หรือหมายถึงอำนาจ (ตามรูปศัพท์) ก็ได้ ข้าไพร่ มุลนาย และการ ปรับโหมตตามศักดิ์ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่สะท้อนถึงการจัดระเบียบที่แบ่งระดับชั้น ของคนในสังคมอย่างแน่ชัด แสดงว่าในสมัยนี้ได้มีการแบ่งชั้นของคนในสังคม ออกเป็นสองพวกแล้ว คือชนชั้นมุลนายและชนชั้นไพร่ ทั้งยังมีระบบศักดินาเกิด ขึ้นแล้วเช่นกัน (นิธิ เอียวศรีวงศ์ และอาคม พัทธินะ 2527: 55)

ระบบศักดินาในสมัยนี้น่าจะมีพื้นฐานที่ชาติกำเนิดและตำแหน่งหน้าที่ทาง ราชการเป็นสิ่งที่แบ่งชนชั้นมุลนายหรือชนชั้นปกครองออกจากสามัญชนหรือไพร่ ดังนั้นระบบศักดินาจึงเป็นคำที่ใช้เรียกการจัดระเบียบสังคมโดยอาศัยชาติกำเนิด ตำแหน่งหน้าที่ทางปกครองหรือยศศักดิ์เป็นเงื่อนไขสำคัญในการแบ่งกลุ่มชนออก เป็นชนชั้นสูงซึ่งเป็นผู้ปกครองและชนชั้นสามัญซึ่งอยู่ใต้การปกครอง (ไพร่-ทาส) เพื่อกำหนดฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจ สิทธิและหน้าที่ของคนในสังคม โดยมี “ศักดินา” มากน้อยเป็นเครื่องแสดงฐานะสูงต่ำตามลำดับ

ระบบศักดินาจึงเปรียบเทียบบนระบบใหญ่ที่กำหนดโครงสร้างและ ลักษณะความสัมพันธ์ที่เน้นความเหลื่อมล้ำที่เข้มงวดเต็มไปด้วยพิธีการต่าง ๆ กษัตริย์เป็นศูนย์รวมแห่งอำนาจทั้งหมด แต่พระองค์ไม่อาจปกครองประชาชน ทั้งหมดได้ด้วยพระองค์เอง กษัตริย์จึงทรงใช้อำนาจผ่านเจ้านาย ขุนนางและ มุลนายในระดับต่าง ๆ ผ่านลงมาจนถึงประชาชน พวกขุนนางข้าราชการเหล่านี้จึงเป็นคนกลางที่จะเชื่อมโยงกษัตริย์กับประชาชน กลุ่มขุนนางคลี่คลายมาจาก

การเป็นมูลนายในระดั่งสูง เช่น เจ้าเมือง เป็นต้น ขุนนางเท่านั้นที่มีโอกาสใกล้ชิดกษัตริย์และมีอำนาจรองลงมาจากกษัตริย์ เป็นกลุ่มอภิสิทธิ์ชนกลุ่มใหญ่ของสังคม มีหน้าที่ทางการปกครองโดยทั่วไป และหน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือการควบคุมไพร่ ในสมัยอยุธยา การควบคุมไพร่ที่เป็นของรัฐหรือไพร่หลวงนั้นจะต้องควบคุมโดยผ่านกรมต่าง ๆ ซึ่งเป็นองค์กรทางการปกครองของรัฐ หลังจากการปฏิรูปการปกครอง กรมอันเป็นองค์กรสำคัญของเมืองหลวงหรือรัฐได้ขยายตัวออกไปครอบคลุมหัวเมืองมากขึ้น เชื่อกันว่าหลังเสียกรุงครั้งที่ 1 อำนาจของราชธานีจึงมีอยู่เหนือหัวเมืองต่าง ๆ อย่างแท้จริงในทางปฏิบัติ โดยการปกครองผ่านกรมภายในเมืองหลวง (นิติ เอียวศรีวงศ์ 2523: 6-11) แต่ในทางปฏิบัติที่เป็นจริง กรมกองของรัฐนี้ได้กลายเป็นฐานในการสั่งสมอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองของขุนนางที่เป็นผู้บังคับบัญชาในกรมกองขนาดใหญ่ที่สำคัญ เช่น กรมพระกลาโหม มหาดไทย พระคลัง เป็นต้น เมื่อมูลนายในระดับสูงกลายมาเป็นขุนนางแล้ว ความสัมพันธ์ระหว่างขุนนางกับมูลนายระดับล่างและไพร่หรือประชาชนทั่วไปได้มีความเหลื่อมล้ำและมีกฎเกณฑ์ความสัมพันธ์ที่เข้มงวดมากขึ้น วัฒนธรรมและการใช้ชีวิตทางสังคมของกษัตริย์และขุนนางจะแตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับมูลนายระดับล่างและสามัญชนที่เป็นไพร่ทั่วไป กษัตริย์ประทับอยู่ภายในพระราชวังที่โอบล้อมด้วยกำแพง เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เป็นที่เคารพบูชาและเป็นที่ต้องห้ามสำหรับบุคคลทั่วไปตามคติเทวราชา กษัตริย์เป็นเทพเจ้า มิใช่มนุษย์สามัญธรรมดา การติดต่อกับกษัตริย์จะต้องมีการใช้ภาษาชั้นสูงหรือภาษาราชสำนักซึ่งเต็มไปด้วยคำศัพท์และถ้อยคำที่แตกต่างออกไปมากกับศัพท์หรือคำภาษาพื้น ๆ วัฒนธรรมการใช้ภาษาระหว่างกษัตริย์-ขุนนางกับไพร่ประชาชนจะมีความแตกต่างกันปรากฏชัดเจน มีพิธีกรรมที่สลับซับซ้อนแฝงไว้ด้วยความลึกลับและน่าเกรงขาม ซึ่งเป็นการเพิ่มอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ให้กับกษัตริย์ แต่ขณะเดียวกันก็กีดกันให้กษัตริย์โดดเดี่ยวอยู่คนละโลกกับประชาชนโดยสิ้นเชิง พระมหากษัตริย์อยู่ภายใต้ลัทธิเทวราชามีอำนาจเหนือประชาชนในพระราชอาณาเขตในทุก ๆ กรณี กษัตริย์จึงเป็น “เจ้าชีวิต” ขุนนางแม้จะมีความใกล้ชิดกษัตริย์และเป็นผู้ช่วยกษัตริย์ในการปกครองก็ตาม แต่ก็มีฐานะเป็นเพียงข้าราชการบริพาร หรือคนรับใช้ของกษัตริย์ ในขณะที่ประชาชนไพร่ทั่วไปมีฐานะเป็น “ข้าแผ่นดิน”

ความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายกับไพร่ที่มีความสลับซับซ้อน เต็มไปด้วยระเบียบกฎเกณฑ์ที่ซับซ้อนปกครองตราออกมาเพื่อใช้บังคับ ไพร่มีหน้าที่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานปีละ 6 เดือน โดยไม่มีค่าตอบแทน หรือไม่กี่เสียเป็น “ส่วย” ซึ่งเป็นผลผลิตท้องถิ่นต่าง ๆ ให้กับรัฐ ในสมัยปลายอยุธยา ไพร่อาจเสียเป็นเงินแทนตามอัตราที่กำหนด นอกจากนี้แล้วไพร่ยังต้องเสียค่าฤชาซึ่งเป็นเงินค่าธรรมเนียมและค่าปรับทางการศาล โดยเรียกเก็บจากราษฎรที่ไปติดต่อขอความช่วยเหลือหรือความคุ้มครองจากรัฐ ภาษีผลผลิตหรืออากรต่าง ๆ เช่น อากรค่านา อากรสวนและสมปัดสร อากรสุรา อากรค่าน้ำ เป็นต้น ค่าจังกอบอันได้แก่ภาษีศุลกากรและภาษีค่าผ่านด่าน เช่น ภาษีสินค้าขาเข้า-ออก จังกอบเรือค่าผ่านด่านขนอน อากรตลาด (เวลส์ 2519: 314-334) ไพร่มีหน้าที่จะต้องทำภายใต้การควบคุมที่เข้มงวดของรัฐ การหลีกเลี่ยงหรือหลบหนีจะต้องถูกลงโทษทางทรัพย์สินและร่างกาย นอกจากนี้รัฐยังกำหนดให้ไพร่ต้องขึ้นทะเบียนสังกัดมูลนายเท่านั้น นอกจากนี้รัฐจึงจะพิทักษ์รักษาความปลอดภัยของชีวิตและทรัพย์สินของไพร่ (*กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2* 2515: 1-7) ในพระอัยการอาญาหลวงมีบทลงโทษค่อนข้างรุนแรงสำหรับผู้ที่ไม่ร่วมมือหรือสนับสนุนไพร่ให้หลบหนีมูลนายหรือการนำไพร่ไปขายแก่ต่างชาติ หรือถ้ามูลนายปกปิดจำนวนไพร่หลวงที่จะมารับราชการ หรือไม่ควบคุมไพร่ หรือเรียกเงินจากไพร่ เป็นต้น (*กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4* 2505: 27-28, 32, 42) การบังคับให้ไพร่ต้องขึ้นทะเบียนสังกัดมูลนายเท่านั้นรัฐจึงจะรับรองสิทธิต่าง ๆ ของไพร่ทำให้ไพร่จะขอความช่วยเหลือจากรัฐได้ก็โดยปฏิบัติตามกฎระเบียบที่วางไว้และต้องผ่านมูลนายเท่านั้น ลักษณะเช่นนี้จึงเท่ากับไพร่ต้องสูญเสียไปซึ่งอิสรภาพ เพราะแม้แต่การโยกย้ายที่อยู่ การเปลี่ยนมูลนาย ฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจของไพร่จะถูกกำหนดโดยกฎหมายของรัฐ

คนอีกกลุ่มหนึ่งที่ถูกควบคุมโดยการจัดระเบียบตามระบบศักดินาคือชนชั้นขุนนางซึ่งเป็นอภิสิทธิ์ชนกลุ่มใหญ่อีกกลุ่มหนึ่งที่มีบทบาทอย่างมากต่อสังคมอยุธยา และมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพวกมูลนายระดับล่างหรือเจ้าหมู่ซึ่งเป็นผู้ควบคุมไพร่โดยตรงดังมีการจำแนกอย่างละเอียดในพระอัยการศักดินาทั้งสองฉบับแล้ว ขุนนางยังถูกกำหนดให้มีอำนาจหน้าที่ทั้งในฐานะขุนนางซึ่งเป็นมูลนายในระบบการปกครองซึ่งจะควบคุมไพร่หลวงที่สังกัดกรมกอง ขณะเดียว

กันขุนนางก็อยู่ในฐานะมูลนายของไพร่ (สม) ซึ่งเป็นคนของขุนนางโดยตรง อำนาจหน้าที่ของขุนนางถูกกำหนดไว้อย่างละเอียดในพระอัยการอาญาหลวงซึ่งเป็นบทกฎหมายที่กำหนดโทษรุนแรงแก่บรรดาขุนนางที่ละเมิดทบบัญญัติที่ห้ามไว้ (รายละเอียดใน *กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 2505: 1-105*) กฎมณเฑียรบาลเป็นกฎหมายที่สำคัญอีกฉบับหนึ่งซึ่งกำหนดขอบข่ายความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์และขุนนางอย่างเข้มงวดมาก วัฒนธรรมและชีวิตทางสังคมของขุนนางดูเหมือนจะถูกกำหนดไว้อยู่ในกฎมณเฑียรบาล ถ้าขุนนางฝ่าฝืนจะถูกลงโทษหนักเบาตามแต่ลักษณะความผิด (รายละเอียดใน *กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 69-159*) และมีกฎหมายลักษณะอื่น ๆ ที่ควบคุมขุนนางอย่างใกล้ชิด เช่น พระอัยการลักษณะกบฏศึก เป็นต้น ขุนนางในระบบสังคมแบบเจ้าขุนมูลนายของอยุธยาจึงถูกควบคุมอย่างใกล้ชิดจากกษัตริย์มากกว่าไพร่เสียอีก

“ระบบศักดินา” ของอยุธยานับเป็นผลรวมของการผสมผสานของระบบการปกครอง วัฒนธรรม ประเพณี ศาสนา และลักษณะเศรษฐกิจของกลุ่มชนต่าง ๆ ที่ได้ตั้งถิ่นฐานร่วมกันอยู่ในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยามาเป็นเวลานานแล้วได้ค่อย ๆ พัฒนามาตามลำดับและมีความซับซ้อนในลักษณะที่เป็นระเบียบแบบแผนเด่นชัดขึ้นในสมัยอยุธยา และเป็น “ระบบ” อย่างแท้จริงนับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 เป็นต้นมา “ระบบศักดินา” เป็นระบบที่เชื่อมโยงการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมของอยุธยา ให้มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องต่อกันด้วยการจำแนกกลุ่มคนในสังคมออกเป็นระดับชั้นต่าง ๆ กำหนดขอบเขตอำนาจหน้าที่ สิทธิ ทรัพย์สินและความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชนในระดับต่าง ๆ ที่มีต่อกันจากต่ำสุด คือทาสไพร่ขึ้นไปจนถึงขุนนาง เจ้านายและกษัตริย์ซึ่งอยู่บนยอดสูงสุด กลุ่มชั้นล่างหรือชนชั้นต่ำอันประกอบด้วย ทาสไพร่และข้าราชการที่เรียกว่า ขุนหมื่น จะเป็นกลุ่มชนที่ได้รับสิทธิ อำนาจ และทรัพย์สินน้อยที่สุด แต่กลับมีหน้าที่ทั้งต่อรัฐต่อมูลนายและต่อสังคมมากที่สุด ในขณะที่กลุ่มชนชั้นเจ้านาย ขุนนาง ได้รับสิทธิ อำนาจ ทรัพย์สินนานาประการมากมาย และมีหน้าที่เพียงแต่ปฏิบัติภารกิจหรือรับใช้กษัตริย์เท่านั้น อาจกล่าวได้ว่า “ระบบศักดินา” เป็นพัฒนาการของการจัดระเบียบสังคมที่สำคัญที่แสดงให้เห็นถึงพลังอำนาจของชนชั้นปกครองอยุธยาที่สามารถปลุกฝัง “ระบบศักดินา” ครอบงำสังคมลุ่มน้ำเจ้าพระยานับเป็นระยะเวลาเกือบห้าศตวรรษนับ

จากสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถในพุทธศตวรรษที่ 21 ถึงสมัยรัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์ ในพุทธศตวรรษที่ 25

2. พื้นฐานทางเศรษฐกิจของอยุธยา

พื้นฐานเศรษฐกิจอยุธยาอยู่ที่เกษตรกรรมและการประกอบกิจการค้าทั้งภายในและการค้าต่างประเทศ โดยเกษตรกรรมเป็นที่มาของรายได้ของรัฐในรูปภาษีผลผลิตต่าง ๆ ที่เรียกว่า อากร ซึ่งรัฐเรียกเก็บจากการทำนา ทำไร่ ทำสวน การประมง ผลผลิตจากป่า ส่วนการค้าทำให้รัฐมีรายได้จากการที่รัฐผูกขาดและดำเนินการค้า และในรูปของภาษีศุลกากรภาษีค่าผ่านด่าน นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมบางอย่างที่ไม่เกี่ยวข้องกับการผลิต-การค้า เช่น ค่าธรรมเนียมและค่าปรับทางการศาลซึ่งราษฎรต้องเสียให้แก่รัฐเมื่อต้องการติดต่อขอความคุ้มครองหรือความช่วยเหลือจากรัฐ และเครื่องราชบรรณาการซึ่งเป็นสิ่งของที่บรรดาหัวเมืองประเทศราชได้ส่งมาถวายตามระยะเวลาที่กำหนดไว้ (รายละเอียดใน เวลส์ 2519: 320-331)

เกษตรกรรมและการค้าซึ่งเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญจะเกี่ยวข้องกับระบบการเกณฑ์แรงงานอันเป็นพันธะที่ราษฎรมีต่อรัฐ โดยชายฉกรรจ์ทุกคนต้องเข้ามารับราชการด้วยการทำงานให้กับรัฐทั้งในยามสงบและสงคราม หรืออาจจ่ายเป็นส่วยแทนการเข้าเวรรับราชการก็ได้ การเสียส่วยอาจทำได้โดยการจ่ายเป็นตัวเงินหรือในรูปของผลผลิต เช่น ของป่าหรือแร่ธาตุต่าง ๆ ตามที่รัฐต้องการ ส่วยนี้เองที่เป็นที่มาของสินค้าประเภทต่าง ๆ ที่รัฐนำไปเป็นสินค้าส่งขายต่างประเทศ (ประสิทธิ์ รุ่งเรืองรัตนกุล 2525: 56-60) กิจกรรมทางเศรษฐกิจทั้งสองประการนี้เป็นสิ่งที่ประชาชนในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยามีประสบการณ์มาเป็นเวลานานแล้วก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา

เกษตรกรรมโดยเฉพาะการปลูกข้าวเป็นรากฐานที่ทำให้อาณาจักรอยุธยามีความมั่นคงและเสถียรภาพ ขณะที่การค้าก่อให้เกิดความมั่งคั่งและรุ่งเรืองต่อสังคมอยุธยา โดยเฉพาะชนชั้นปกครองจะได้รับผลประโยชน์จากการค้าโดยตรง กิจกรรมทางเศรษฐกิจทั้งสอง ดังกล่าวข้างต้นนี้สัมพันธ์กับการขยายอำนาจและมีผลต่อระบบการเมืองภายในของอาณาจักรอยุธยา

การปลูกข้าว: รากฐานของสังคม

การเพาะปลูกข้าวในสมัยอยุธยากระทำกันอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มน้ำเก่า บริเวณนี้เป็นเขตเศรษฐกิจสำคัญของอยุธยาเนื่องจากความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่และลักษณะธรรมชาติที่อำนวย ทำให้การเพาะปลูกข้าวในบริเวณนี้มีความเสี่ยงน้อยกว่าในเขตอื่น ๆ สามารถเพาะปลูกมีผลผลิตมากพอโดยไม่ต้องใช้แรงงานมากเกินไป สภาพการณ์เช่นนี้ย่อมเป็นสิ่งชี้ชวนให้ผู้คนจากแหล่งอื่นเข้ามาอาศัยทำมาหากินเป็นอันมาก อีกทั้งนโยบายของอยุธยาเองก็สนับสนุนให้พลเมืองหักล้างถางพงบุกเบิกที่นาทำการเพาะปลูก ในพระอัยการลักษณะกบฏศึก บทที่ 63 กล่าวว่า “อนึ่งป่าดงทุ่งว่างร้างเทร หาผู้อยู่ทำมาหากินมิได้ แลผู้ใดชักชวนราษฎรให้เข้ามาทำมาหากิน เอาส่วยสาอากรขึ้นพระคลังบ้านานเป็นลหุ” (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 2505: 154) บางครั้งถึงกับมีการกวาดต้อนผู้คนจากแหล่งอื่นมา การที่มีคนมากย่อมสามารถที่จะทำการเพาะปลูกได้พืชพันธุ์ธัญญาหารเพิ่มมากยิ่งขึ้น อันเป็นพื้นฐานสำหรับสร้างอำนาจให้กับรัฐ (ไพฑูริย์ สายสว่าง 2518: 93)

การปลูกข้าวตลอดสมัยอยุธยาใช้วิธีการเพาะปลูกข้าวอย่างง่าย ๆ ไม่ซับซ้อน ใช้โคกระบือในการไถนา คันไถทำจากไม้และอาศัยน้ำฝนเป็นปัจจัยสำคัญในการทำนา เมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยวข้าวก็จะใช้โคกระบือนวดข้าวหรือสีข้าวเปลือกด้วยครกไม้กระเดื่อง (ลาลูแบร์ 2510: 78-79, 84) ชาวนาอยุธยาจะหว่านเมล็ดข้าวลงในที่นา เมื่อน้ำท่วมที่นาดันกล้าก็จะโตพันน้ำและรอเวลาเก็บเกี่ยวเมื่อน้ำลด (แซร์แวนส 2506: 4-5; Ishii, in Ishii, ed, 1978: 27) แรงงานหลักที่ใช้ในการผลิตเป็นแรงงานหญิง เด็ก โพรที่ปลดชรา และชายที่ยังไม่ถึงเกณฑ์ ส่วนแรงงานที่เป็น “ชายฉกรรจ์” ถูกเกณฑ์ไปรับใช้มูลนายและทำงานให้กับรัฐ (แซร์แวนส 2506: 117, 128-134; ลาลูแบร์ 2510: 223-224) ในบันทึกของวันวลิตกล่าวว่า ผู้หญิงสยามต้องทำงานในไร่นา แจวเรือในแม่น้ำและทำงานอื่น ๆ หลายอย่าง (Van Vliet 1910 : 82) หลักฐานจีนสมัยต้นอยุธยากล่าวตรงกันว่าสตรีมีบทบาทค่อนข้างสำคัญในกิจกรรมต่าง ๆ (วินัย พงศ์ศรีเพียร ค, ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ. 2528: 9, 31, 38) แรงงานผู้หญิง เด็ก ชายที่ยังไม่ถึงเกณฑ์ และโพรที่ปลดชราจึงเป็นแรงงานที่ทำการเพาะปลูกข้าวอยู่ตลอดเวลา อีกทั้งการเกณฑ์แรงงานชายฉกรรจ์ไปทำงานให้กับรัฐคงไม่ได้ทำให้ผลผลิต

ทางเกษตรลดลงเพราะรัฐเกณฑ์แรงงานไปใช้ในตอว่างจากการทำนา จะเห็นได้ว่า “รัฐบาล” อยุธยาสามารถที่จะระดมแรงงานอันเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิตทางเศรษฐกิจได้อย่างเต็มที่ โดยผลผลิตส่วนเกินจะตกอยู่กับ “รัฐ” คือ พระมหากษัตริย์และบรรดาชนชั้นสูงอื่น ๆ ผลผลิตส่วนเกินที่เกิดจากแรงงานไพร่นี้จะถึงมือชนชั้นล่างน้อยมาก ไม่ว่าจะอยู่ในภาวะปกติหรือศึกสงคราม ราษฎรหรือไพร่ทั่วไปก็ต้องเสียค่าอกรประเภทต่าง ๆ เช่น อกรค่านา ซึ่งเรียกเก็บจากชาวนาโดยตรง ชาวนาที่เช่านาเจ้าของที่ดินจึงเสียผลประโยชน์สองต่อคือ เสียเป็นค่าเช่านาให้แก่เจ้าของที่นา และต้องเสียเป็นอกรค่าเช่านาให้แก่หลวง พวกมูลนายที่เป็นเจ้าของที่ดินจะเกณฑ์บ่าวไพร่และเลกทำนาในที่นาของตนเอง มูลนายจะเสียเพียงอกรค่านา ส่วนค่าแรงของพวกบ่าวไพร่หรือเลกไม่ต้องเสีย เครื่องไม้เครื่องมือในการทำนาพวกบ่าวไพร่และเลกจะนำมาเอง อกรค่านาแต่เดิมจะจ่ายเป็นข้าวเปลือก โดยประชาชนต้องส่งข้าวเปลือกให้แก่ฉางหลวงทุกปี ข้าวที่เก็บนี้เรียกว่า “หางข้าว” ประชาชนต้องขนส่งด้วยเครื่องมือและกำลังของตนเองไปจนถึงฉางหลวง มีทั้งฉางหลวงในกรุงและฉางหลวงหัวเมือง ไม่มีหลักฐานว่าเก็บในอัตราไร่ละกี่ถัง และยกเว้นไม่เก็บในที่ดินที่ไม่ได้ทำประโยชน์ ต่อมาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์เปลี่ยนมาเก็บเป็นเงินโดยเก็บไร่ละสลึง ไม่มีข้อยกเว้น คือเก็บตามการครอบครองที่ดินเป็นเกณฑ์ หลักฐานจากลาฐแบร์กกล่าวว่า การเก็บอัตราไร่ละสลึงจะเก็บได้เฉพาะบางส่วนของประเทศคือ เฉพาะในเมืองที่สมเด็จพระนารายณ์มีอำนาจบังคับบัญชาสมบูรณ์เท่านั้น (สมสมัย ศรีศุทรพรหม 2517: 247-252) ในสมัยปลายอยุธยารัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมีการเรียกเก็บส่วยซึ่งมีรายการส่วยบางประเภทที่เป็นผลผลิตทางการเกษตร คือ ข้าว น้ำตาล อ้อย (บุษกร กาญจนจารี 2527: 23)

การเก็บอกรค่านาเก็บในแบบ “นาฟางลอย” และ “นาโคคู่” นาฟางลอยใช้เก็บค่านาแบบนาดอนที่ทำแห้งเล็กละน้อย จึงใช้วิธีสังเกตตอฟางและทำการรังวัดที่ดินว่าทำจริงเท่าไรแล้วเก็บอกรตามนั้น นาโคคู่หรือนาโคคู่คือเก็บตามจำนวนโคที่ใช้ทำนาเป็นหลักของอัตราค่านา เป็นวิธีเก็บค่านาแบบนาทุ่ง (ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ เล่มจบ 2515: 189) แต่สมสมัย ศรีศุทรพรหม เสนอว่า การเก็บค่านา แบบนาฟางลอยและนาโคคู่เป็นวิธีเก็บแบบใหม่ เกิดขึ้นภายหลังการเก็บอกรค่านาไร่ละสลึงไม่มียกเว้น (2517: 252-253)

รายได้ของรัฐนอกจากอากรข้าวแล้ว กษัตริย์ยังเรียกเก็บจากผลผลิตทางการเกษตรอื่น ๆ เป็นอากรพืชสวน พืชไร่ ซึ่งได้พัฒนาขึ้นในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ (วันวลิต 2519: 83-84)

ข้าวจึงเป็นผลผลิตหลักของอยุธยาในฐานะที่เป็นผลผลิตสำหรับเลี้ยงดูประชากรและเป็นแหล่งรายได้ของรัฐในรูปของอากรค่านา และเมื่อการค้าข้าวกับต่างประเทศขยายตัวขึ้นในตอนปลายอยุธยา ข้าวก็เป็นสินค้าที่ทำรายได้ให้รัฐอีกประเภทหนึ่ง นอกจากนี้แล้วข้าวยังเป็นเสบียงที่รัฐเก็บไว้ใช้ในการทำสงคราม ไม่ว่าจะเป็นสงครามรุกรานดินแดนอื่น ป้องกันการรุกรานหรือปราบปรามกบฏ นอกจากนี้การเพาะปลูกข้าวยังเป็นรายได้หลักที่จะยังความมั่นคงทางเศรษฐกิจให้แก่บรรดาชนชั้นปกครองที่เป็นขุนนางหรือมูลนายอีกด้วย

เขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอันเป็นเขตแกนกลางของอาณาจักรอยุธยาเป็นเขตที่มีความอุดมสมบูรณ์และสภาพแวดล้อมอำนวย ทำให้สามารถปลูกข้าวและได้ผลผลิตดีกว่าในเขตอื่น ๆ แม้ว่าในสมัยต้นอยุธยาจะมีสงครามเกิดขึ้นหลายครั้ง แต่ดูเหมือนไม่มีผลกระทบมากนักต่อการเพาะปลูกข้าว ทั้งนี้เป็นเพราะแรงงานที่ทำการผลิตอยู่ตลอดเวลาไม่ใช่ชายฉกรรจ์ที่ถูกเกณฑ์ไปรบพุ่ง แต่แรงงานหลักอยู่ที่ผู้หญิง เด็ก และชายที่ยังไม่ถึงเกณฑ์ ดังนั้นน่าจะมิได้ทำให้แรงงานผลิตลดมากนัก อีกทั้งบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาลดระยะเวลาสองศตวรรษแรก มิได้ถูกรบกวนจากภัยสงครามขนาดใหญ่ จนกระทั่งระหว่าง พ.ศ. 2091-2135 สงครามระหว่างอยุธยากับพม่ามักจะใช้ที่ราบลุ่มแห่งนี้เป็นสมรภูมิ ทำให้การเพาะปลูกข้าวในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาถูกรบกวนกระทบกระเทือนอย่างมาก ตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา เขตปลูกข้าวในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาปลอดภัยจากภัยสงคราม การเพาะปลูกข้าวจึงฟื้นฟูสู่ภาวะปกติจนบางครั้งมีผลผลิตมากพอที่จะส่งเป็นสินค้าออกไปยังต่างประเทศได้ สาเหตุส่วนหนึ่งที่สนับสนุนให้มีการค้าข้าวกับต่างประเทศเป็นเพราะในกลางปี พ.ศ. 2167 เกิดสงครามในเกาะชวาและบริเวณชายฝั่งโคโรมันเดล ซึ่งปกติเคยเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญจึงไม่สามารถทำการผลิตข้าวได้ ทำให้ต้องมีการสั่งซื้อข้าวจากอยุธยาหลักฐานจากเอกสารฮอลันดาชี้ให้เห็นว่าระหว่าง พ.ศ. 2168-2169 ฮอลันดาที่ปัตตาเวียต้องการข้าวเป็นปริมาณมาก แต่อยุธยาไม่สามารถส่งข้าวไปให้ตามความต้องการอย่างสม่ำเสมอได้ ในปี พ.ศ. 2170 อยุธยาส่งข้าวไปยังปัตตาเวีย

ลดลงมาก ทั้งนี้เป็นเพราะอยุธยาประสบปัญหาน้ำท่วม และสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมใช้ข้าวเป็นเงื่อนไขในการดำเนินนโยบายการเมืองระหว่างประเทศกับบริษัทฮอลันดา (Smith 1977: 55-56) ในปีที่มีการปลูกข้าวประสบความเสียหายจากน้ำท่วมมากเกินไปก็จะมีการห้ามส่งข้าวออก เช่น ในปี พ.ศ. 2221 เกิดน้ำท่วม ยังผลให้ข้าวที่ปลูกไว้เสียหายจนต้องห้ามและกวดขันการส่งข้าวออก (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 12 2507: 308) ข้อมูลเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่าปริมาณการผลิตข้าวเพื่อส่งออกของอยุธยายังไม่มีความแน่นอน ระหว่าง พ.ศ. 2173-2183 การผลิตข้าวตกต่ำเป็นระยะเวลายาว ระหว่าง พ.ศ. 2193-2203 ตกต่ำเป็นการชั่วคราว ระหว่าง พ.ศ. 2185-2195 ฮอลันดาซื้อข้าวจากอยุธยาลดลงมาก แม้ว่าในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 23 (รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์) จะเกิดการขาดแคลนข้าวในเกาะชวาอีก แต่อยุธยาในเวลานั้นไม่มีความสำคัญในฐานะเป็นแหล่งอาหารสำหรับฮอลันดาอีกต่อไป (Smith 1977: 61, 66-67) แต่อย่างไรก็ตามระหว่าง พ.ศ. 2199-ประมาณ พ.ศ. 2257 ประเทศที่ซื้อข้าวอยุธยามากที่สุดก็ยังคงเป็นฮอลันดา (พรนิภา พฤตินารากร และทวีศิลป์ สืบวัฒนะ 2518: 51) นอกจากฮอลันดาแล้วในสมัยนี้อยุธยายังส่งข้าวไปขายที่ยะโฮร์และยัมบี (กรมศิลปากร 2513: 100) พ.ศ. 2203-2213 อยุธยาขายข้าวให้แก่ปัตตาเวีย มะละกา และฟอร์โมซา (ไต้หวัน) เป็นจำนวนมาก (Smith 1977: 83) ใน พ.ศ. 2203 บันทึกรของชาวฮอลันดาระบุว่าอยุธยาส่งข้าวไปขายที่มะนิลา ญี่ปุ่น มาเก๊า โคชินไชน่า ปัตตาเวีย ยะโฮร์ รวมถึงมะละกา (กรมศิลปากร 2513 ก: 39, 59, 275) ในรายงานเกี่ยวกับการค้าขายในกรุงสยามโดยนายจอร์จไวต์ เมื่อ พ.ศ. 2221 ว่าอาณาจักรอยุธยาอุดมไปด้วยข้าวและส่งขายให้แก่ประเทศเพื่อนบ้านได้แก่ หัวเมืองมลายูและชาวทุก ๆ ปี ในยามที่ประเทศเหล่านี้ขาดแคลนข้าว (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 12 2507: 307-308)

ในระยะ 20 ปีแรกของราชวงศ์บ้านพลูหลวง แม้ในระยะนี้ก็จะเกิดสงครามปราบปรามหัวเมืองหลายครั้งทั้งนครราชสีมาและนครศรีธรรมราชเป็นระยะเวลานานก็ตาม แต่จากรายงานการค้าของ มร.บาร์เยียร์ปี พ.ศ. 2239 ว่าในจำนวนสินค้านำเข้าจากสยามของโคชินไชน่ามีข้าวรวมอยู่ด้วย (กรมศิลปากร 2520: 151) ระหว่าง พ.ศ. 2265-2300 จีนกลายเป็นตลาดข้าวที่สำคัญของอยุธยา (รายละเอียดใน พรนิภา พฤตินารากร และทวีศิลป์ สืบวัฒนะ 2518: 53-54)

ทั้งนี้เนื่องจากประเทศจีนเกิดปัญหาทุพภิกขภัยจึงจำเป็นต้องเปิดประเทศค้าขาย ตั้งแต่ พ.ศ. 2227 และได้ขอมลตหย่อนกฎเกณฑ์การค้าที่เข้มงวดและระเบียบ-การที่จุกจิกลง พร้อมกันนี้ยังยกเว้นภาษีสินค้าเข้าสำหรับข้าว และลดอัตราภาษี ทั้งขาเข้าขาออกให้แก่เรือสินค้าที่นำข้าวมาขายให้แก่จีน อยุธยาส่งข้าวไปจีนเฉลี่ย ปีละไม่น้อยกว่า 65,000 ทาบ บางปีก็หลายแสนทาบ (สายชล วรรณรัตน์ 2525: 8-10, 24-25) พ.ศ. 2302 หลักฐานจากบันทึกของบาทหลวงฝรั่งเศสใน กรุงศรีอยุธยาระบุว่า เจ้าพระยาพระคลังมีคำสั่งไปยังเมืองตะนาวศรีให้รับรอง อุดหนุนช่วยเหลือพวกฝรั่งเศส และให้ส่งข้าวสารและดีบุกไปยังเมืองปอนดิเชรี (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 23 2511: 6) หลังจากนั้นกองทัพพม่าได้มาล้อม กรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ. 2303 และตามมาด้วยสงครามพม่าล้อมกรุง พ.ศ. 2309-2310

อาจกล่าวได้ว่านับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 22 จนถึงสิ้นพุทธศตวรรษ ที่ 23 เขตแกนกลางของอยุธยาซึ่งเป็นแหล่งเพาะปลูกข้าวที่สำคัญมิได้ถูกรุบ จากสงครามขนาดใหญ่เลย ทำให้บริเวณนี้มีผลผลิตข้าวสมบูรณ์พอที่จะเลี้ยง ประชากรและเหลือส่งออกไปขายยังประเทศเพื่อนบ้าน จนกระทั่งส่งออกไป ยังประเทศจีนเป็นจำนวนมากในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 23 แต่เมื่อเปรียบ เทียบกับในสมัยกลางอยุธยา การค้าข้าวเป็นลักษณะค่อนข้างกระจายไปตาม ประเทศในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ญี่ปุ่น และจีน ในขณะที่ตอนปลาย อยุธยามูลค่ารวมที่อยุธยาส่งข้าวออกมีลักษณะกระจุกตัวที่จีน ซึ่งในระยะดังกล่าว นี้ ปริมาณการค้าข้าวระหว่างอยุธยากับประเทศในบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียง ใต้ลดลงอย่างมาก ดังนั้นลักษณะมูลค่ารวมของปริมาณที่อยุธยาค้าข้าวกับต่าง ประเทศในช่วงสมัยกลางอยุธยากับช่วงสมัยปลายอยุธยามีลักษณะถ่ายเทมวลรวม จากที่ครั้งหนึ่งเคยค้าขายกับหลายประเทศไปสู่การค้าขายเฉพาะกับจีน ปริมาณ การค้าข้าวระหว่าง 2 ยุค จึงไม่น่าจะมีความแตกต่างกันมากนัก (สรศักดิ์ งามขจรกุลกิจ 2527: 126) เมื่อพิจารณาจากเงื่อนไขอื่น ๆ เช่น เทคโนโลยี ทางการผลิตก็มิได้มีการปรับปรุงให้มีความสามารถในการเพิ่มผลผลิต รัฐบาล อยุธยาเองก็ดูเหมือนจะจำกัดบทบาทในการจัดการชลประทานเพื่อสนับสนุนการ เพาะปลูกข้าวอยู่มาก ดังจะเห็นว่าคลองที่ขุดขึ้นในสมัยต่าง ๆ มักจะมีวัตถุประสงค์เพื่อการคมนาคม (ทานาเบ้ 2518: 83) และในบริเวณที่มีการขุดคลอง

ลัดจะเป็นบริเวณตอนล่างของลุ่มน้ำเจ้าพระยา คือบริเวณกรุงเทพฯ ซึ่งในบริเวณนี้มีปัญหาเรื่องน้ำท่วมและการระบายน้ำเป็นไปได้ยาก และเป็นบริเวณที่ยังมิได้ใช้เป็นแหล่งสำคัญในการเพาะปลูกตลอดสมัยอยุธยา (ไพฑูริย์ สายสว่าง 2527: 305, 315) ภาวะฝนแล้ว น้ำท่วม หรือโรคระบาดที่เกิดขึ้นเป็นระยะ ๆ มีส่วนสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ผลผลิตข้าวเกิดความเสียหายจนรัฐต้องจำกัดและห้ามมิให้มีการส่งออก แม้สงครามขนาดใหญ่จะไม่เกิดในเขตแกนกลางแต่สงครามปราบปรามกบฏหัวเมืองชายอาณาเขตหรือประเทศราช รวมถึงการต่อสู้เพื่อชิงอำนาจทางการเมืองภายในเมืองหลวงซึ่งเกิดขึ้นค่อนข้างมากทั้งในยุคกลางและยุคปลาย และท้ายสุดตามด้วยสงครามพม่าล้อมกรุงในปี พ.ศ. 2303 และ พ.ศ. 2309-2310 สาเหตุเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดข้าวยากหมากแพงเป็นระยะ ๆ และจะรุนแรงมากขึ้นในระยะที่ทำสงคราม

สภาพการณ์ที่กล่าวข้างต้นเป็นเงื่อนไขสำคัญที่จำกัดมิให้อยุธยาสามารถปลูกข้าวเหลือบริโภคเป็นจำนวนมากจนถึงกับส่งออกได้อย่างสม่ำเสมอตลอดเวลา ด้วยเหตุนี้ผลผลิตข้าวในสมัยอยุธยาตอนกลางและตอนปลายคงไม่แตกต่างกันมากนัก การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจจนถึงขั้นเกิดการเปลี่ยนแปลงในเรื่องความสัมพันธ์ทางการผลิตในรูปแบบใหม่คงจะยังไม่เกิดขึ้น อยุธยาตั้งแต่สมัยต้นจนถึงสมัยปลายคงอาศัยความได้เปรียบและความอุดมสมบูรณ์และระบบการควบคุมกำลังคนเป็นส่วนสำคัญในการผลิตข้าวเพื่อเลี้ยงประชากรทั้งหมด เมื่อถึงสมัยกลางและปลายอยุธยาซึ่งอยุธยาปลอดภัยจากการถูกรุกราน ทำให้สามารถผลิตข้าวมีปริมาณเหลือพอที่จะส่งออกไปขายต่างประเทศในฐานะสินค้าประเภทหนึ่ง อันหมายถึงการสร้างความมั่งคั่งให้กับสังคมอยุธยาโดยเฉพาะชนชั้นมูลนาย ขุนนางและกษัตริย์ซึ่งเป็นผู้ที่ควบคุมปัจจัยการผลิตใน “เขตแกนกลาง” ไม่ว่าจะเป็นเรื่องที่ดิน แรงงาน รวมถึงการจัดเก็บภาษี การขยายตัวในระดับหนึ่งของการเพาะปลูกข้าวและการค้าข้าวคงเป็นสิ่งที่ทำให้ชนชั้นมูลนาย-ขุนนางมีฐานะทางเศรษฐกิจที่มั่งคั่งเพิ่มพูนขึ้นกว่าแต่ก่อน

การปลูกข้าวและผลผลิตข้าวเป็นแหล่งรายได้สำคัญของพระมหากษัตริย์ชนชั้นมูลนายและไพร่ ชนชั้นมูลนายซึ่งมิได้เป็นผู้ทำการผลิตแต่ได้รับผลประโยชน์จากการผลิตทั้งในส่วนที่เป็นอากรค่านา ค่าเช่านา ส่วย และในส่วนที่เป็นแรงงานการผลิตจากไพร่ แต่ไพร่ซึ่งเป็นผู้ผลิตที่แท้จริงกลับได้รับผลประโยชน์

จากการผลิตของตนเองเพียงแค่ว่ายังชีพเท่านั้น ระบบความสัมพันธ์ทางการผลิตภายใต้การจัดสรรผลประโยชน์จากการผลิตที่เหลื่อมล้ำเช่นนี้คงสภาพอยู่ได้ในระยะเวลาอันยาวนาน โดยมิได้มีปฏิกริยารุนแรงมากนักจากไพร่ เกิดจากการที่กษัตริย์อ้างกรรมสิทธิ์ในที่ดินทั้งหมด จึงทรงสามารถเรียกเอาผลประโยชน์จากการใช้ที่ดินและรูปของอากร พระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งสิทธิ์ที่จะขับไล่ผู้อาศัยอยู่ในที่ดินออกจากที่ดิน ทำให้ราษฎรต้องรำลึกถึงพระมหากษัตริย์คุณขององค์พระมหากษัตริย์ แม้ว่าในตอนปลายอยุธยาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์เริ่มมีการยอมรับการซื้อขายที่ดินระหว่างราษฎรและในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมีการออกโฉนดที่ดิน แต่ถึงกระนั้นพระมหากษัตริย์ก็ทรงกรรมสิทธิ์ในที่ดินนั้นตลอดเวลา (แลงการ์ด 2526: 2 : 306-315) กษัตริย์ทรงส่งเสริมให้มีการบุกเบิกการใช้ที่ดินโดยการให้สิทธิ์แก่ผู้บุกเบิกที่ดินใหม่ได้รับการยกเว้นอากรในปีแรกของการทำกิน (*กฎหมายตราสามดวง* เล่ม 3 2506: 117) การเล็กร้างโค่นสร้างที่ดินใหม่นั้น ต้องมีเจ้าพนักงานของหลวงรับรู้และออกโฉนดให้ ทั้งนี้เพื่อว่าในเวลาที่จะเรียกเก็บอากร ราษฎรจะได้ไม่มีข้อกล่าวอ้างว่าที่ดินนั้นเพิ่งบุกเบิกขึ้นใหม่และยังอยู่ในเกณฑ์ยกเว้นไม่ต้องเสียภาษี (*กฎหมายตราสามดวง* เล่ม 5 2506: 120-123) ทั้งนี้เพื่อเป็นการประกันว่ารัฐจะได้รับรายได้จากราษฎรที่บุกเบิกที่ดินขึ้นใหม่

ในพระธรรมนูญที่ตั้งขึ้นในสมัยกลางอยุธยาได้จำแนกหน้าที่อันเกี่ยวเนื่องด้วยการหารายได้จากการเกษตรกรรม เช่น ขุนนาง-ข้าราชการที่ทำหน้าที่พิพากษาคดีเกี่ยวกับที่นาซึ่งในการนี้รัฐได้ค่าธรรมเนียมฤชา บางพวกมีหน้าที่เร่งทางข้าวเพื่อส่งขึ้นฉางหลวง บางพวกทำหน้าที่เร่งอากรสวน ขุนนางข้าราชการเหล่านี้ได้รับผลประโยชน์ตอบแทนในการปฏิบัติหน้าที่ดังกล่าวด้วย (*กฎหมายตราสามดวง* เล่ม 1 2515: 181-190, 231-232, 241, 249) สำหรับผลตอบแทนที่รัฐให้กับไพร่ก็ด้วยการเข้าไปหนุนเสริมวิถีการผลิต เช่น การดูแล “วิดน้ำเข้านาขุดบึงบางคลองไขน้ำ” (*กฎหมายตราสามดวง* เล่ม 1 2515: 182) และเน้นในเรื่องพิธีกรรมทางด้านศาสนา เช่น เกิดฝนแล้ง กษัตริย์ก็จะทรงประกอบพิธีขอฝน (*คำให้การชาวกรุงเก่า, คำให้การขุนหลวงหาวัด* 2515: 153) และสนับสนุนให้มีการประกอบพิธีเพื่อความอุดมสมบูรณ์อื่น ๆ เช่น การทำพิธีเผาข้าว พิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศนั้น

ได้เสด็จไปในเทศกาลนวดข้าว ข้าวจำนวนหนึ่งได้นำไปพระราชทานการกุศลต่าง ๆ รวมทั้งพระราชทานทรัพย์ประกอบพิธีสมโภชพระพุทธรูปรินทร์ผืนใหญ่ด้วย (คำให้การชาวกรุงเก่า, คำให้การขุนหลวงหาวัดฯ 2515: 384, 389) เนื่องจากการปลูกข้าวสมัยอยุธยาต้องพึ่งพาธรรมชาติอยู่มาก รัฐจึงได้พยายามผ่อนปรนให้กับราษฎรโดยอนุโลมตามสภาพดินฟ้าอากาศ ในพระอัยการเบ็ดเสร็จมาตรา 39 ระบุว่า “ผู้ใดเช่าที่ไร่นาว่าจะทำกินแลให้ค่าเช่าแก่เจ้าของนั้นแล้วเมื่อถึงเทศกาลจะทานยังไปมิได้ทำนา... ถ้าหาฝนมิได้ผู้เช่ามิได้ทำ ผู้เช่านาจะคืนเอาค่านั้นมิได้ เมื่อมีฝนพายุหน้าจึงให้ทำเพราะเหตุทำนานั้นเอาฝนเป็นประมาณ” (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 2506: 119) นอกจากนี้แล้วรัฐยังเข้าไปช่วยเหลือในรูปของการออกกฎหมายปกป้องคุ้มครองทรัพย์สินทางการเกษตรของราษฎรไม่ว่าจะเป็นช้างม้าโคกระบือหรือเครื่องมือ เช่น คราด ไถ เกวียน โดยกำหนดให้มีข้าราชการทำหน้าที่รับฟ้องเรื่องคดีความเหล่านี้โดยเฉพาะ (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 189) และกำหนดบทลงโทษการโจรกรรมทรัพย์สินเหล่านี้ไว้ด้วย (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 2506: 105, 257-259) รวมถึงการป้องกันการสูญเสียหรือเสียหายของพืชผล โดยกำหนดโทษผู้ที่ทำให้เกิดการเสียหายแก่พืชผล ทั้งโทษปรับและลงทัณฑ์ (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 2515: 143; กฎหมายตราสามดวงเล่ม 3 2506: 104-106, 125)

การที่ผลผลิตทางการเกษตรโดยเฉพาะข้าวเป็นที่มาแห่งโภคทรัพย์ต่าง ๆ นี้เองทำให้รัฐหรือพระมหากษัตริย์ต้องควบคุมการจัดเก็บผลผลิตเหล่านี้เพื่อป้องกันมิให้ขุนนางข้าราชการที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องยกยอกฉ้อโกงด้วยวิธีการต่าง ๆ ขุนนางข้าราชการที่ละเมียดจะได้รับโทษทั้งลงทัณฑ์และปรับไหม หรืออาจให้ฆ่าตีเสีย (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 2505: 39-40)

อาจสรุปได้ว่ารัฐหรือกษัตริย์สนับสนุนการผลิตของไพร่โดยเน้นที่พิธีกรรมทางศาสนา การยกเว้นภาษี การออกกฎหมายป้องกันทรัพย์สินทางการเกษตรคุ้มครองพืชผล และป้องกันการฉ้อโกงยกยอกของขุนนางข้าราชการมากกว่าที่จะพัฒนาด้านการจัดระบบการชลประทานเพื่อสนับสนุนการเพาะปลูก ภายใต้ความสัมพันธ์ทางการผลิตที่เหลื่อมล้ำไม่เท่ากันในการจัดสรรผลประโยชน์จากการผลิตระหว่างพระมหากษัตริย์-ขุนนางหรือมูลนายกับราษฎรหรือไพร่ ฐานะทางเศรษฐกิจและช่องทางในการประกอบอาชีพของไพร่หรือประชาชนทั่วไปถูกจำกัด

ให้เพียงอยู่ในฐานะของเศรษฐกิจแบบยังชีพ ในขณะที่ชนชั้นปกครองได้อาศัยรากฐานจากผลผลิตของไพร่เสริมสร้างฐานะและความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจโดยเฉพาะการค้ากับต่างประเทศ ทำให้ชีวิตทางสังคมของชนชั้นปกครองและไพร่ในสังคมอยุธยาแยกห่างและแตกต่างกันอย่างมาก

การค้า: ความมั่งคั่งของชนชั้นปกครอง

การค้าภายในและการค้าต่างประเทศล้วนแล้วแต่เป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สร้างความมั่งคั่งรุ่งเรืองให้สังคมและมีผลกระทบต่อเกี่ยวกับชีวิตของผู้คนเป็นจำนวนมาก เมื่อการค้ารุ่งเรืองผู้คนก็มากขึ้น ป่าดงที่รกร้างก็กลายเป็นไร่นาก่อให้เกิดภาษีอากรเพิ่มขึ้น งานฝ่ายปกครองก็ทวีขึ้นเช่นกัน จึงจำเป็นที่จะต้องจัดระเบียบราชการทั่ว ๆ ไปให้รัดกุมเหมาะสมกับความเจริญของบ้านเมือง (ขุนวิจิตรมาตรา 2516: 96) หรืออาจกล่าวได้อีกนัยหนึ่งว่า การค้าเป็นปัจจัยประการหนึ่งในการกำหนดนโยบายการเมือง เศรษฐกิจ และลักษณะทางวัฒนธรรมให้ชนชั้นปกครองหรือมูลนายมีความแตกต่างไปจากสามัญชนหรือไพร่

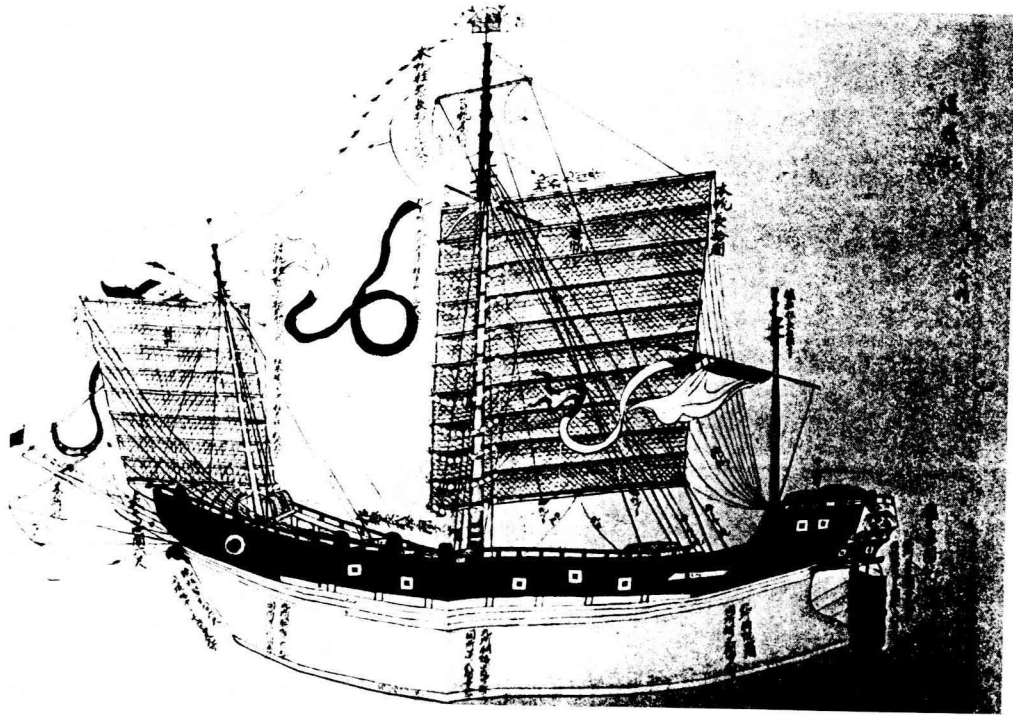
การค้าภายในของอยุธยาในระยะแรก ๆ ไม่มีหลักฐานบ่งแน่ชัด แต่เมื่อพิจารณาจากการจัดระเบียบสังคมและรากฐานการเกษตรกรรมแล้ว กล่าวได้ว่า เศรษฐกิจอยุธยาเป็นแบบเรียกเกณฑ์และส่งส่วย การค้าภายในจึงทำกันอย่างจำกัดในวงแคบในลักษณะที่เป็นการค้าแบบแลกเปลี่ยนซื้อขายระหว่างผู้มีผลผลิตอย่างหนึ่งกับผู้ผลิตผลอีกอย่างหนึ่ง ประชาชนส่วนใหญ่ยังคงผลิตเครื่องยังชีพเกือบทุกชนิดขึ้นใช้เองหรือมีจะนั้นก็อาศัยอยู่ในชุมชนขนาดเล็กที่สามารถผลิตเครื่องใช้จำเป็นได้เกือบทุกอย่าง การค้าภายในแท้ ๆ จึงน่าจะเป็นเพียงระบบที่เปิดโอกาสให้มีการแลกเปลี่ยนสินค้าเพียงไม่กี่ชนิดและไม่ได้มีลักษณะของการหวังผลกำไรจากการซื้อขาย ด้วยเหตุนี้การค้าภายในแท้ ๆ จึงไม่มีผลกระทบต่อชีวิตของคนมากไปกว่าที่ได้เคยมีผลกระทบมาแล้วก่อนตั้งอาณาจักรอยุธยา (อาคม พัฒนิยะ และ นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527: 100)

มีบทกฎหมายหลายบทได้สะท้อนให้เห็นภาพการค้าภายในว่ามี “ตลาด” เป็นสถานที่ที่ประชาชนสามารถซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าหรือสิ่งของกันได้โดยเฉพาะ และรัฐได้เข้าไปจัดตั้ง “ตลาดหลวง” วางระเบียบควบคุมและคุ้มครองการค้าภายในด้วย (รายละเอียดในขุนวิจิตรมาตรา 2516: 83-96) การค้าภายใน

คงมีความสำคัญในระดับหนึ่งจนทำให้รัฐต้องเข้าไปควบคุมดูแล ทั้งนี้อาจเป็นเพราะมีความจำเป็นต่อชีวิตทางเศรษฐกิจของผู้คนที่อาศัยอยู่ในบริเวณตัวเมือง ซึ่งไม่ได้ทำการผลิต ขณะเดียวกันก็ทำให้หมู่บ้านหรือชุมชนที่อยู่โดยรอบเมืองสามารถอาศัยระบบการค้าภายในแลกเปลี่ยนสินค้าจำเป็นบางชนิดที่ตนเองขาดแคลน อันจะทำให้ชีวิตทางสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านเล็ก ๆ ดำรงอยู่ได้อย่างสะดวกขึ้นบ้าง นอกจากนี้แล้วย่อมทำให้รัฐมีรายได้จากภาษีอากรต่าง ๆ จากพ่อค้าที่นำสินค้าเข้ามาค้าขายอีกทางหนึ่งด้วย

เมื่อการค้ากับต่างประเทศขยายตัวมากยิ่งขึ้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 22 มีผลทำให้การค้าภายในตึกคักตามไปด้วย โดยเฉพาะกรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางที่พ่อค้าชาวต่างชาติเข้ามาติดต่อค้าขาย การค้าภายในขยายตัวเพื่อตอบสนองการค้ากับต่างประเทศเพราะสินค้าต่าง ๆ ที่พวกพ่อค้าต่างประเทศต้องการ โดยเฉพาะของป่าหลากชนิดถูกล่าเลี้ยงจากหัวเมืองมาจำหน่ายที่อยุธยา ทำให้ประชาชนที่เกี่ยวข้องมีรายได้เพิ่ม แต่บันทึกของลาลูแบร์ซึ่งได้เข้ามาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ซึ่งเป็นยุคสมัยที่มีความรุ่งเรืองและการค้าเฟื่องฟูมากที่สุดยุคหนึ่งกลับให้ภาพในทางตรงข้ามว่า “...การค้าขายภายในเป็นสิ่งที่เล็กน้อยเหลือเกิน ไม่ทำให้ใครสร้างสมบัติไว้มากมาย...” ทั้งนี้เพราะพระมหากษัตริย์ “...ทรงขยายการค้าของหลวงใหญ่โตมากจนกระทั่งว่า การค้าแทบไม่ใช่อำชีพของเอกชนคนใดในสยามเสียแล้ว พระองค์ไม่ทรงพอพระทัยจะขายส่งเพียงอย่างเดียวยังทรงเปิดร้านในตลาดต่าง ๆ เพื่อขายปลีกด้วย...” (ลาลูแบร์ 2510: 315, 419) เมื่อรวมกับการผูกขาดการค้าของรัฐโดยพระคลังสินค้าและการกำหนดรายการสินค้าผูกขาด รวมตลอดถึงระบบสังคมและการเกณฑ์แรงงานของรัฐ ทำให้รัฐหรือพระมหากษัตริย์ควบคุมและเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากการค้าภายในที่ได้ขยายตัวไว้ได้อย่างแน่นหนา แต่อย่างไรก็ตามรัฐก็ได้เข้าไปควบคุมการผลิตเพียงแต่ราษฎรต้องขายผลผลิตที่เป็นสินค้าออกเกือบทั้งหมดให้กับรัฐ และรัฐเป็นผู้ขายสินค้าจากต่างประเทศทุกชนิดให้แก่ราษฎร นั่นคือรัฐเป็นผู้ควบคุมปริมาณและราคาสินค้า อันหมายถึงการกำหนดความต้องการซื้อและการเสนอขายในท้องตลาดไปในตัว รัฐเป็นผู้ผูกขาดทั้งการค้าขายสินค้าออกและสินค้าเข้า แต่ผู้เดียวโดยระบบพระคลังสินค้า (พรณี อวนสกุล 2518: 23) แต่สำหรับสินค้าที่ไม่เกี่ยวกับการค้าต่างประเทศ ราษฎรสามารถดำเนินการค้าขายได้อย่างค่อนข้าง

เรือสำเภา “เสียนโล้” (อยุธยา)
(ภาพจาก ความสัมพันธ์ไทย-ญี่ปุ่น 600 ปี, 2530.)

ข้างอิสระ ในเอกสารหอหลวง คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ให้ภาพปลายอยุธยาที่แสดงถึงสภาพการค้าภายในตัวเมืองอยุธยาว่าเป็นไปอย่างคึกคัก มีสินค้าหลากหลายชนิดอาจแบ่งเป็นสินค้าพื้นเมืองเพื่อการบริโภค ดำเนินการโดยชาวบ้านทั่วไปซึ่งส่วนใหญ่เป็นแม่ค้าเร่ขาย ส่วนสินค้าเพื่อการค้า เจ้าหน้าที่ของรัฐจะเป็นผู้นำออกมาขายมีทั้งสินค้าสวยและสินค้าฟุ่มเฟือย และยังมีพวกพ่อค้าจากหัวเมืองทั้งใกล้และไกลได้นำเอาสินค้าทางเกษตรและของป่าประเภทต่าง ๆ นำเข้ามาขายในอยุธยาด้วย นอกจากนี้ในบริเวณเมืองอยุธยายังเป็นแหล่งผลิตสินค้าประเภทที่เป็นผลิตผลทางการเกษตร หัตถกรรม และอุตสาหกรรมย่อยเพื่อตอบสนองความต้องการของผู้คนที่ตั้งบ้านเรือนในอยุธยาซึ่งมีทั้งชาวเมืองและพ่อค้าชาวต่างชาติ (คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ เอกสารหอหลวง 2512 ก: 53-59; 2512 ข: 21-24) การค้าภายในตอนปลายอยุธยาแม้จะมีลักษณะของการผลิตเพื่อการขายเพิ่มมากขึ้น รวมทั้งมีคนจำนวนมากขึ้นได้เข้ามามีส่วนร่วมเกี่ยวข้องกับการค้าก็ตาม แต่ผลกระทบที่เกิดกับสังคมอยุธยาคงจำกัดเขตอยู่ในวงแคบคือบริเวณเมืองหลวง และเป็นการเติบโตบนพื้นฐานหรือโครงสร้างสังคมเศรษฐกิจเดิม คือเป็นการผลิตเพื่อส่งส่วยภาษีอากรภายใต้การควบคุมและผูกขาดการค้าอย่างแน่นหนาของรัฐ ดังนั้นจึงไม่มีการเปลี่ยนแปลงในระดับโครงสร้างเศรษฐกิจ ชนชั้นปกครองยังคงเป็นผู้ได้รับผลประโยชน์จากการขยายตัวของการค้าภายใน ส่วนวิถีชีวิตของสามัญชนทั่วไปยังคงไม่เปลี่ยนแปลง แต่อย่างไรก็ตามการขยายตัวของการค้าภายในคงทำให้ประชาชนที่อาศัยอยู่ในเมืองหลวงมีลักษณะของการเป็น “ชาวกรุง” ที่มีความแตกต่างจากการเป็น “ชาวชนบท” ปรากฏเด่นชัด (ประสิทธิ์ รุ่งเรืองรัตนกุล 2525: 51-52)

อยุธยาทำการค้ากับต่างประเทศอย่างกว้างขวางมาตั้งแต่สมัยแรก ๆ แล้ว โดยอยุธยามีบทบาทในฐานะศูนย์กลางแห่งหนึ่งสำหรับกระจายสินค้าทั้งจากจีนและส่วนในของภาคพื้นทวีปเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไปสู่ตลาดโลก และกระจายสินค้าจากภายนอกภูมิภาคเข้าสู่ตลาดภายในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และจีน¹ (อาคม พัตนิยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527: 88) การที่อยุธยามีฐานะดังกล่าว

¹ การค้าภายใต้ระบบบรรณาการระหว่างอยุธยากับจีนได้ดำเนินตลอดสมัยอยุธยาจนถึง พ.ศ. 2397 (รายละเอียดในสิบบง พรหมบุญ 2525)

นี้เป็นเพราะอยุธยามีการติดต่อกับจีนอย่างใกล้ชิดภายใต้ระบบบรรณาการซึ่งทำให้อยุธยาสามารถส่งสินค้าไปขายยังประเทศจีนและซื้อสินค้ากลับมา ขณะเดียวกันอยุธยาเป็นเมืองท่าที่ตั้งอยู่ปากทางที่จะเข้าไปสู่แหล่งของป่าในดินแดนตอนในซึ่งเป็นที่ต้องการของจีนและอินเดีย (ปาริชาติ วิลาวรรณ 2528: 34-37, 66-65) ประกอบกับอยุธยามีเรือสำเภาของตนเองสำหรับค้าขายกับต่างประเทศ ส่วนหนึ่งของสำเภาเหล่านี้เป็นของพระมหากษัตริย์และเจ้านาย อาจเป็นไปได้ว่าเอกชนโดยเฉพาะชาวต่างชาติได้ร่วมทุนกับขุนนางพื้นเมืองเป็นเจ้าของเรือสำเภาเช่นกัน ชาวต่างชาติที่กล่าวนี้คงเป็นชาวจีนที่ได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานในอยุธยาส่วนหนึ่ง และอีกส่วนหนึ่งเป็นพ่อค้าที่นำเรือสำเภามาค้าขาย อิทธิพลของจีนในการเดินเรือสำเภาของอยุธยาเห็นได้จากชื่อตำแหน่งของพนักงานเรือหลวงซึ่งล้วนแล้วแต่ใช้ชื่อจีนอยู่สืบมา ดังปรากฏในพระอัยการตำแหน่งนาพลเรือนซึ่งประกาศใช้ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 เป็นอย่างน้อย (อาคม พัฒริยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527: 88-90) อยุธยาสามารถขยายเครือข่ายการค้าติดต่อกับประเทศจีนและทวีกวิทางตะวันออก และกับเมืองท่าของอินเดียทางฝั่งทะเลตะวันตกรวมถึงรัฐและเมืองท่าที่ตั้งอยู่ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 ต่อเนื่องถึงพุทธศตวรรษที่ 22 เครือข่ายการค้าของอยุธยาได้ขยายกว้างออกไปถึงญี่ปุ่น ซึ่งจะเป็นตลาดสินค้าของป่าที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งทางตะวันออก ส่วนทางตะวันตกได้สร้างความสัมพันธ์กับตลาดตะวันออกกลางและตลาดยุโรปขอขายการค้าที่ขยายกว้างขวางเช่นนี้นำมาซึ่งโภคทรัพย์และความมั่งคั่ง และทำให้อยุธยาสามารถดำรงรักษาราชฐานะของกาารเป็นเมืองท่าค้าขายทางทะเลที่มีความสำคัญสืบมาจนถึงปลายอยุธยา

บทบาททางการค้าต่างประเทศผูกพันอยู่กับสินค้าประเภทของป่าเป็นสำคัญ และมีสินค้าประเภทอื่น ๆ เช่น สินค้าประเภทอาหาร เครื่องสังคโลก แร่ธาตุ โดยสินค้าประเภทของป่าจะเป็นสินค้าหลักสำคัญซึ่งเป็นรากฐานที่นำความมั่งคั่งมาสู่อยุธยานับตั้งแต่สมัยแรกเริ่ม จนกระทั่งเข้าสู่ยุคพุทธศตวรรษที่ 23 ของป่าได้คลายความสำคัญลงพร้อมกันนี้การค้าข้าวก็ได้ขยายตัวขึ้น ระหว่างพุทธ-

---

¹ รายละเอียดโปรดพิจารณาจาก ขุนวิจิตรมาตรา (2516: 78-309); ประสิทธิ์ รุ่งเรืองรัตนกุล (2525: 105-123); ปาริชาติ วิลาวรรณ (2528); พรนิภา พงคินารากร และทวีศิลป์ สืบวัฒนะ (2518: 40-59); สายชล วรณรัตน์ (2525: 6-27); อังสุรีย์อุตมพาศิษฐ์ (2523: 61-89); อาคม พัฒริยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์ (2525: 81-105)

ศตวรรษที่ 20-21 ตลาดสินค้าประเภทของป่าที่สำคัญที่สุดคือ ประเทศจีน รองลงมาคืออินเดีย ราวีกว มะละกา และเมืองท่าต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (ปารีสชาติ วิลาวรรณ 2528: 40-56) นอกจากสินค้าประเภทของป่าแล้วยังมีสินค้าประเภทอาหาร เช่น ข้าว เหลือ ปลาเค็ม เหล้าและผัก ประเภทแร่ธาตุ เช่น ตะกั่ว ดีบุก เงิน ทองคำ ทองแดง แหวน ทับทิม รวมถึงผ้า เนื้อหยาบราคาถูก สินค้าดังกล่าวนี้มีตลาดอยู่ที่มะละกา (กรมศิลปากร 2528: 45; Pires 1944 : 108) สินค้าประเภทเครื่องถ้วยสังคโลก ตลาดสำคัญคือ เกาะชวา และฟิลิปปินส์ (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และสุภาภรณ์ จรัสพัฒน บรรณธิการ 2526: 242) ในระหว่างเวลานี้พ่อค้าชาวจีนและมุสลิมมีอิทธิพลและบทบาทสำคัญในการค้าระหว่างอยุธยากับดินแดนต่าง ๆ แม้ว่าในตอนครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21 พวกโปรตุเกสได้เริ่มเข้ามาติดต่อกับการค้ากับอยุธยาแล้วก็ตาม แต่ก็ยังไม่มียุทธศาสตร์การค้าของอยุธยามากนัก จนกระทั่งถึงตอนกลางพุทธศตวรรษที่ 22 พวกพ่อค้าญี่ปุ่น และยุโรป เช่น ฮอลันดา อังกฤษ เข้ามามีบทบาทสำคัญต่อการค้าต่างประเทศของอยุธยาควบคู่กับชาวจีนและชาวมัวร์หรือมุสลิม พวกพ่อค้าต่างชาติเหล่านี้ได้มีส่วนสำคัญในการเข้ามาทำหน้าที่กระจายสินค้าของป่าจากอยุธยาไปสู่ตลาดภายนอกในแวดวงที่กว้างขวาง โดยเฉพาะรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ อยุธยาได้ทำการค้าส่งของป่าออกอย่างเป็นลำเป็นสันกับจีน ญี่ปุ่น และเมืองท่าต่าง ๆ จากมหาสมุทรอินเดีย เรื่อยไปถึงอ่าวเปอร์เซีย ในทางตรงข้าม พวกพ่อค้าต่างชาติก็จะเป็นผู้นำสินค้าแปลกใหม่มาขายยังอยุธยาซึ่งมักจะเป็นสินค้าประเภทฟุ่มเฟือยที่ผู้บริโภคโดยชนชั้นสูงของอยุธยา ส่วนสินค้าประเภทอาหาร คือ ข้าว มีหลักฐานว่าตลาดสำคัญในสมัยตอนปลายศตวรรษที่ 22 คือ ฮอลันดา (V.O.C.) ซึ่งต้องการข้าวปริมาณมากแต่อยุธยาไม่อาจตอบสนองอย่างต่อเนื่อง อยุธยาส่งข้าวให้ฮอลันดาเป็นเฉพาะบางปีเท่านั้นแล้วแต่สภาพเงื่อนไขทางการเมืองและผลผลิต ต่อมาในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง (พ.ศ. 2231-2310) บทบาทของพวกพ่อค้ายุโรปและญี่ปุ่นในกิจการค้าของป่ากับอยุธยาหมดไป ส่วนพ่อค้าชาวจีนและชาวมัวร์ ยังคงมีบทบาทอยู่ แต่ในตอนปลายอยุธยาเนื่องการค้าของป่าได้คลายความสำคัญ สินค้าประเภทเกษตรกรรม คือ ข้าว ได้กลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญเพราะเป็นที่ต้องการของประเทศจีน ทั้งนี้เป็นเพราะผลกระทบจากวิกฤตการณ์ทางการ

เมืองภายในอยุธยา และการเปลี่ยนแปลงในเชิงความต้องการของตลาดภายนอก' แต่อย่างไรก็ตามสินค้าประเภทข้าวก็ได้ส่งออกในปริมาณจำนวนมากอย่างสม่ำเสมอตลอดสมัยปลายอยุธยา เพียงแต่ส่งออกเป็นระยะ ๆ ระหว่าง พ.ศ. 2265-2300 (พรนิภา พุฒินรากร และทวีศิลป์ สืบวัฒนะ 2518: 53)

กิจกรรมการค้าต่างประเทศที่เป็นไปอย่างกว้างขวางเช่นนี้ได้สร้างความเจริญรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจพร้อมทั้งวัฒนธรรมใหม่ ๆ และโคทรพย์ต่าง ๆ เข้าสู่สังคมอยุธยา ผลักดันให้มีการดำเนินการทางการเมืองการปกครองเพื่อเพิ่มพูนอำนาจและการใช้อำนาจในการแสวงหาโคทรพย์จากการค้ากับต่างประเทศ แต่สำหรับสังคมอยุธยาแล้วอาจกล่าวได้ว่าการค้าต่างประเทศไม่มีผลกระทบต่อชีวิตของคนส่วนใหญ่สักเท่าไรนัก ไม่ว่าสภาพการค้าต่างประเทศจะดีหรือไม่ดีก็มิได้ทำให้ชีวิตของราษฎรสามัญทั่วไปเปลี่ยนแปลงไปมากนักด้วยเหตุที่ระบบสังคมและการเมืองของอยุธยาไม่เปิดโอกาสให้ราษฎรทั่วไป (ไพร่) ได้มีโอกาสเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์ในการค้ากับต่างประเทศ ระบบไพร่ทำให้แรงงานการผลิตส่วนใหญ่ของสังคมถูกจำกัดให้อยู่อยู่กับที่และสังกัดมูลนาย การเคลื่อนย้ายที่ทำกินหรือแรงงานของไพร่จะทำโดยพลการไม่ได้ต้องได้รับอนุญาตจากมูลนายหรือรัฐ ผลผลิตที่ไพร่ทำได้ไม่ว่าจะเป็นผลผลิตทางเกษตรกรรมหรือการเก็บของป่าต้องส่งเป็นรูปของส่วย สิ่งของ เงิน และแรงงานเกณฑ์ให้กับรัฐและมูลนายที่สังกัด ภาวะเช่นนี้นับเป็นอุปสรรคต่อการประกอบการค้าของพวกไพร่ ขณะที่ระบบศักดินาจะเป็นเครื่องมือจัดสรรและกำหนดผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ (ซึ่งโดยพื้นฐานเกิดจากแรงงานไพร่) ให้บรรดาชนชั้นปกครองหรือมูลนายได้เปรียบเหนือไพร่ทั่วไป นอกจากนี้รูปแบบการค้าต่างประเทศยังเป็นการค้าภายใต้ระบบบรรณาการซึ่งเป็นการค้าที่กระทำควบคู่ไปกับการเจริญพระราชไมตรี หรือเป็นลักษณะรัฐต่อรัฐดำเนินการค้ากัน สภาพการค้าเช่นนี้พระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนางในระดับสูงเท่านั้นที่อยู่ในฐานะเข้าร่วมดำเนินกิจกรรมการค้ากับต่างประเทศได้

---

* การวิเคราะห์ในรายละเอียดโปรดพิจารณาจาก ปาริชาติ วิจารณ์ (2528: 170-191)

ตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 21 เป็นต้นมา การค้ากับต่างประเทศได้ขยายกว้างขึ้น และแม้จะมีพ่อค้าชาวยุโรปเข้ามาติดต่อทำการค้ากับอยุธยาในฐานะพ่อค้าคนกลางมากขึ้นก็ตาม แต่รัฐและชนชั้นปกครองของอยุธยาก็มิได้ปล่อยพ่อค้าคนกลางชาวต่างประเทศ (รวมทั้งชาวมัวร์และชาวจีน) ติดต่อกับประชาชนโดยตรงได้สะดวกนักเพราะจะทำให้รัฐและมูลนายที่ทำการค้าเสียผลประโยชน์ลักษณะเช่นนี้ทำให้เกิดระบบการผูกขาดการค้าของรัฐโดยผ่านพระคลังสินค้า ซึ่งเป็นการควบคุมผลผลิต ปริมาณ และราคาสินค้าตามความต้องการซื้อและขายในท้องตลาด และยังเกิดการผูกขาดการค้าส่งออกและสินค้าส่งเข้าโดยใช้กลไกของรัฐ (ระบบราชการ) เป็นเครื่องมือในการผูกขาดการค้า กล่าวคือผลผลิตพื้นเมืองทุกประเภทที่เป็นสินค้าส่งออกเป็นผลผลิตที่รัฐเรียกเก็บจากไพร่ส่วยแต่ละท้องถื่นทั่วราชอาณาจักร ซึ่งเท่ากับว่ารัฐไม่ต้องลงทุนแม้สักส่วนหนึ่งรัฐจะต้องลงทุนด้วยการซื้อจากราษฎรบ้างก็เป็นการลงทุนที่คุ้มค่า (ประสิทธิ์ รุ่งเรืองรัตนกุล 2525: 107-108) เพราะรัฐเป็นผู้กำหนดราคาซื้อขายอยู่แล้ว พระคลังจะซื้อสินค้าในราคาต่ำจากราษฎรแล้วนำไปขายในราคาแพงให้กับพ่อค้าต่างชาติ (Smith 1977: 36) เช่น พระคลังสินค้ารับซื้อไม้ฝางจากราษฎรในราคาหาบละ 2 สลึง 5 เฟื้อง แต่เมื่อนำออกมาขายต่อจะมีราคาถึงหาบละ 6 สลึง (กรมศิลปากร 2513 ก: 273) ทำให้เกิดเหตุการณ์ที่ราษฎรพากันปิดบังหนังสือตัวเอาไว้เป็นจำนวนมากโดยไม่ยอมขายให้แก่เจ้าหน้าที่คลังสินค้า และพวกพ่อค้าฮอลันดาก็ได้ลักลอบซื้อเอาอย่างลับ ๆ เพราะได้ราคาถูกกว่าของหลวง (ลาลูแบร์ 2510: 421-422)

ภายใต้เงื่อนไขความสัมพันธ์ของระบบสังคมและการเมืองดังกล่าวข้างต้นนี้ดีกรอบมิให้บรรดาไพร่หรือราษฎรทั่ว ๆ ไปเข้ามามีส่วนร่วมในการแสวงหาผลประโยชน์จากการค้ากับต่างประเทศแต่สำหรับขุนนางซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของชนชั้นปกครองกลับเป็นเงื่อนไขที่สร้างความได้เปรียบในการที่ขุนนางจะสามารถแสวงหาผลประโยชน์และความมั่งคั่งจากการค้าได้เป็นอย่างดี แต่อย่างไรก็

---

¹ รายละเอียดโปรดพิจารณาจาก ผ่องพันธุ์ สุภัทรพันธุ์ (2511) และ พรณี อวนสกุล (2518 : 16-39)

ตาม ขุนนางก็ไม่อาจที่จะแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าได้อย่างเต็มที่และตลอดเวลาทั้งนี้เพราะพระมหากษัตริย์จะคอยควบคุมด้วยการดำเนินการผูกขาดและการค้าสำเภาด้วยพระองค์เอง พร้อมกันนี้บทบาทอยุธยาในฐานะที่เป็นตัวกลางส่งผ่านสินค้าจากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่งในสมัยต้นนับเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งที่สร้างรายได้เป็นจำนวนมากให้กับพระมหากษัตริย์ ในสมัยอยุธยาตอนกลางและตอนปลาย ชาวยุโรปได้เข้ามามีบทบาทสำคัญในระบบการค้าส่งผ่าน ทำให้รายได้จากการนี้ของพระมหากษัตริย์ลดลง แต่รายได้จากการค้าโดยตรงเพิ่มขึ้นเนื่องจากจำนวนเรือ ระยะเวลา และประเทศคู่ค้าได้เพิ่มจำนวนปริมาณและมูลค่ามากขึ้น แม้ว่าพระมหากษัตริย์จะทรงควบคุมแน่นอนหาเพียงไรก็ตามผลประโยชน์ที่เกิดจากการค้ากับต่างประเทศส่วนหนึ่งก็ยังคงตกแก่มูลนายหรือขุนนางอยู่นั่นเอง ทั้งนี้โดยอาศัยตำแหน่งและอำนาจหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์จากการค้าทั้งทางตรงและทางอ้อม เช่น การรวบรวมสินค้าจากส่วยบรรณาการ การฉ้อราษฎ์บังหลวง เรียกสินบนหรือค่าตอบแทนจากบรรดาพ่อค้าต่างชาติในการละเว้นที่จะปฏิบัติตามระเบียบกฎเกณฑ์ที่วางไว้ การเบียดบังพระราชทรัพย์ที่ได้จากการค้ากับต่างประเทศ ฯลฯ หรือมิฉะนั้นก็อาศัยอำนาจหน้าที่ในการใช้แรงงานไพร่เพื่อให้ได้มาผลิตผลที่เป็นสินค้า

ขุนนางจะแสวงหาผลประโยชน์จากการค้ากับต่างประเทศได้มากน้อยเพียงไรนั้นขึ้นอยู่กับนโยบายของพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ว่าจะทรงกวดขันการแสวงหาผลประโยชน์ของขุนนางมากหรือน้อย ถ้าพระมหากษัตริย์ทรงเข้มงวดขุนนางก็จะถูกกีดกันมิให้สามารถหาผลประโยชน์จากการค้ากับต่างประเทศได้สะดวกนัก แต่ถ้าไม่ทรงเข้มงวด ขุนนางก็จะสามารถแสวงหาผลประโยชน์สิ่งสมโภคทรัพย์ ซึ่งเป็นพื้นฐานของอำนาจทางการเมืองไว้ได้มาก ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าการค้ากับต่างประเทศมีส่วนในการผลักดันให้ขุนนางได้เข้ามาต่อสู้เพื่อการมีส่วนร่วมในการจัดสรรผลประโยชน์ที่เกิดจากการค้าติดต่อกับต่างประเทศ อันจะมีผลโดยตรงต่อการต่อสู้และการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองที่เกิดขึ้นเสมอ ๆ ในประวัติศาสตร์อยุธยา โดยเฉพาะนับแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา จนถึงสิ้นสุดสมัยอยุธยาในปี พ.ศ. 2310

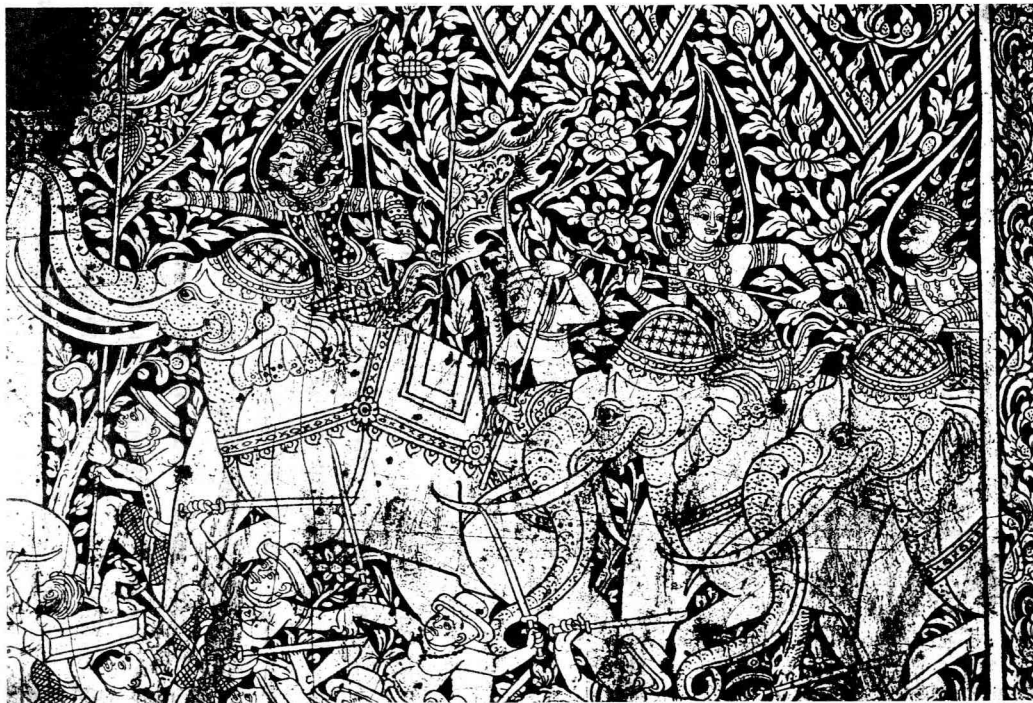

2

พัฒนาการทางการปกครอง ของอยุธยา

การจัดระเบียบการปกครองที่ปรากฏอยู่ในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตั้งแต่สมัยทวารวดี สมัยลพบุรี นับได้ว่าเป็นรากฐานสำคัญของการปกครองของอาณาจักรอยุธยาซึ่งได้สถาปนาขึ้นในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 19 และมีการปรับปรุงแก้ไขเปลี่ยนแปลงการจัดการปกครองเป็นระยะ ๆ ในระหว่างสี่ศตวรรษของอาณาจักรอยุธยา ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับสภาพการเมือง สังคม และเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไป ระบบการปกครองของอาณาจักรอยุธยาจึงได้รับการเสริมสร้างและมีการขยายตัวและซับซ้อนมากยิ่งขึ้นตามลำดับความเจริญของสังคม การเติบโตของระบบการปกครองถือเป็นรากฐานสำคัญที่ทำให้เกิดบูรณาการและความมีเสถียรภาพแห่งรัฐ ขณะเดียวกันขุนนางสามารถอาศัยตำแหน่งหน้าที่ในระบบการปกครองแสวงหาผลประโยชน์ได้อย่างกว้างขวาง ยิ่งระบบการปกครองขยายใหญ่โตมากขึ้นเท่าใด สถานภาพและบทบาทของขุนนางย่อมจะมีมากขึ้นเท่านั้น ตรงกันข้ามกับสังคมที่เป็นรัฐหรือแคว้นเล็ก ๆ โครงสร้างและอำนาจหน้าที่ทางการปกครองยังไม่ใหญ่โตและซับซ้อน กษัตริย์และเจ้านายใกล้ชิดสามารถที่จะควบคุมได้อย่างทั่วถึง ทำให้ฐานะและบทบาทของขุนนางในระบบการปกครองถูกจำกัดขอบเขต

การปกครองของอาณาจักรอยุธยามักจะแบ่งยุคสมัยออกเป็นสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 และสมัยที่มีการปฏิรูปการปกครองของสมเด็จพระบรมไตร-

ภาพทัพขันตริย์ ในมโหสถชาดกฉายทองรดน้ำบนตู่พระไตรปิฎกสมัยอยุธยา
(ภาพจาก ศิลปะลายรดน้ำ, ภาพที่ 27)

โลกนาถ และเน้นการปฏิรูปการปกครองของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถว่าเป็นการวางรากฐานการปกครองที่เป็นระบบระเบียบอย่างแท้จริงแก้อาณาจักรอยุธยา เช่น การแบ่งแยกหน่วยงานของรัฐออกเป็นพลเรือนและทหารตามลักษณะหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง การจัดระบบกรมกองต่าง ๆ ในเมืองหลวง การจัดการปกครองภูมิภาคและท้องถิ่น และที่สำคัญมากก็คือการตราพระอัยการศักดิ์นาพลเรือนพระอัยการศักดิ์นาทหารหัวเมือง กฎมณเฑียรบาล ถือได้ว่าเป็นการรวมศูนย์อำนาจไว้ที่ราชธานีโดยอาศัยระบบการปกครองการบริหารที่สร้างขึ้นมาในสมัยนี้ ผลจากการปฏิรูปการปกครองทำให้เกิดระบบการปกครองที่มีความมั่นคงเข้มแข็ง และได้ใช้ต่อมาจนถึงการปฏิรูปการปกครองครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 5 จึงได้ยกเลิกไป แม้ในสมัยหลังจากรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจะมีการแก้ไขการจัดการปกครองก็ถือว่าเป็นการแก้ไขในสิ่งปลีกย่อย น้ำหนักและความสำคัญที่ให้จึงน้อยกว่าการปฏิรูปการปกครองของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเมื่อเปรียบเทียบกัน แต่อย่างไรก็ตาม มังกะมิงงานเขียนส่วนหนึ่งเห็นว่าการปฏิรูปการปกครองของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถมีผลในทาง “ทฤษฎี” เท่านั้น และถือว่ามีผลในทางปฏิบัติอย่างแท้จริงในสมัยสมเด็จพระนเรศวร

งานพื้นฐานที่อธิบายการปกครองของอาณาจักรอยุธยาในลักษณะที่กล่าวสรุปมาข้างต้นที่สำคัญและเป็นงานหลัก ๆ คือพระราชนิพนธ์เรื่อง *พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน* พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุกาภ เรื่อง *ลักษณะการปกครองของประเทศสยามแต่โบราณ* และเรื่อง *ตำนานการเกณฑ์ทหารของไทย* งานเขียนของดับเบิลยู. เอ. อาร์. วูด. (W.A.R. Wood) เรื่อง *History of Siam* งานของควอริช เวลส์ เรื่อง *การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ* งานของรอง ศยามานนท์ ดำเนียร เลชะกุล และวิลาสวงศ์ นพรัตน์ (พงศะบุตร) ในนามของคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย เรื่อง *ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ถึงแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช* งานพื้นฐานหลัก ๆ เหล่านี้ใช้ในการอ้างอิงอยู่ในตำราเรียนทางประวัติศาสตร์ทั่วไป มีงานที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้นโดยตรงคือเรื่อง *ศรีรามเทพนคร* ของอาคม พัฒนิยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์ นอกจากนี้ยังมีงานสำคัญที่กล่าวถึงสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแต่ได้ให้

ภาพการเมืองการปกครองสมัยอยุธยาไว้ด้วย คืองานของ ม.ร.ว.อकिन รพีพัฒน์ เรื่อง *สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416*

งานที่กล่าวถึงข้างต้นทั้งหมดนี้ได้วางพื้นฐานเป็นอย่างดีไว้แล้วในการวิเคราะห์ศึกษา และอธิบายการปกครองของอาณาจักรอยุธยาทั้งในลักษณะโครงสร้างและหน้าที่ทั่ว ๆ ไป พร้อมทั้งการคลี่คลายทางการปกครองในระยะที่สำคัญ ๆ ปรากฏเป็นระเบียบเรียบร้อยเป็นอย่างดีแล้ว ดังนั้นผู้เขียนจึงไม่ขอนำมากล่าวอีก แต่ผู้เขียนจะศึกษาวิเคราะห์ประเด็นที่สำคัญบางประเด็นที่เห็นว่า ถ้าได้ทำการวิเคราะห์และตีความการจัดระบบและการตรวจสอบข้อมูลหลักฐานใหม่แล้ว จะทำให้เห็นถึงสภาพการเปลี่ยนแปลงการจัดการปกครองที่เกิดขึ้นเป็นระยะ ๆ ตามสภาพแวดล้อมนั้น ซึ่งล้วนแล้วแต่มีความสำคัญที่จะต้องได้รับการศึกษาอธิบายเฉพาะภายในบริบทนั้น ๆ อันจะทำให้เห็นถึงพัฒนาการทางการปกครองที่คลี่คลายมาตามลำดับยุคสมัยที่เกิดการเปลี่ยนแปลง

ประเด็นสำคัญที่กล่าวถึงนี้คือคติเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์ การจัดการปกครองอาณาจักร ประเด็นหลังนี้จะวิเคราะห์ควบคู่ไปกับบริบททางการเมืองและเศรษฐกิจของแต่ละระยะเวลาซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ผลักดันให้เกิดการปรับปรุงการปกครองที่เกิดขึ้นเป็นระยะ ๆ ทั้งนี้เพื่อให้เห็นภาพการคลี่คลายของระบบการปกครองที่สืบเนื่องกันตลอดยุคสมัยอาณาจักรอยุธยา ส่วนประเด็นแรกจะกล่าวในลักษณะสรุปความและเพิ่มเติมข้อมูลหรือการตีความใหม่ ๆ เพื่อเป็นการอธิบายแนวความคิดหรือคติที่อยู่เบื้องหลังหรือเป็นพื้นฐานกำหนดรูปแบบและแนวทางของการจัดการปกครองของอาณาจักรอยุธยา

1. คติเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์

คติเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์ที่ถือปฏิบัติอยู่ในบรรดารัฐทั้งหลายของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะบรรดารัฐที่นับถือพุทธศาสนา ย่อมตั้งอยู่บนรากฐานคติหรือแนวคิดเกี่ยวกับ “พระมหากษัตริย์” หรือ “เจ้าจักรวาล” (ไฮน์-เกลเดิน 2525: 15) พระเจ้าจักรพรรดิหมายถึง พระราชาผู้ยิ่งใหญ่กว่าพระราชาทั้งปวง (universal monarch) (อาคม พัตนิยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527: 7)

ความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผูกพันอยู่กับการ

“...ได้ทำบุญแต่ก่อน คือ ได้ปฏิบัติบูชาแก่พระศรีรัตนตรัย และรู้จักคุณพระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า และสงฆ์เจ้า และให้ท่านรักษาศีลเมตตากาวนา... ได้เกิดเป็นท้าวเป็นพระญาผู้ใหญ่ และมีศักดิ์มียศบริวารเป็นอเนกอนันต์...ด้วยอำนาจบุญสมภาร ๘ นั้น ๘ จึงได้ปราบหัวทั้งจักรวาลตั้งนั้นแล” (ไตรภูมิภูมิกถา 2525: 49)

และทรงเป็นพระราชผู้ยิ่งใหญ่กว่าพระราชทั้งหลายเนื่องเพราะ “...พระยาใหญ่ กิติ น้อยกิติ และพระญาองค์ใดองค์หนึ่งกิติ และจะอาจสามารถ และจะแต่งเครื่องสรรพยุทธและจะมารบพุ่งด้วยพระญามหาจักรพรรดิราชนั้นมิอาจสามารถเพื่อจะทำได้เลย...” บรรดากษัตริย์หรือท้าวพระยาทั้งหลายจึง “...ต่างองค์ต่างแต่งเครื่องบรรณาการทั้งหลาย...แล้วก็ชวนกันมาไหว้นบคารพยำแยง...แล้วก็ถวายตัวเป็นข้าพระญามหาจักรพรรดิราชนั้นทุกคนแล” (ไตรภูมิภูมิกถา 2525: 55-56) อาจกล่าวได้ว่าความเป็นจักรพรรดินั้นย่อมหมายถึงกษัตริย์ผู้ทรงธรรมที่เป็นใหญ่เหนือพระราชอื่น ๆ ทั้งปวง

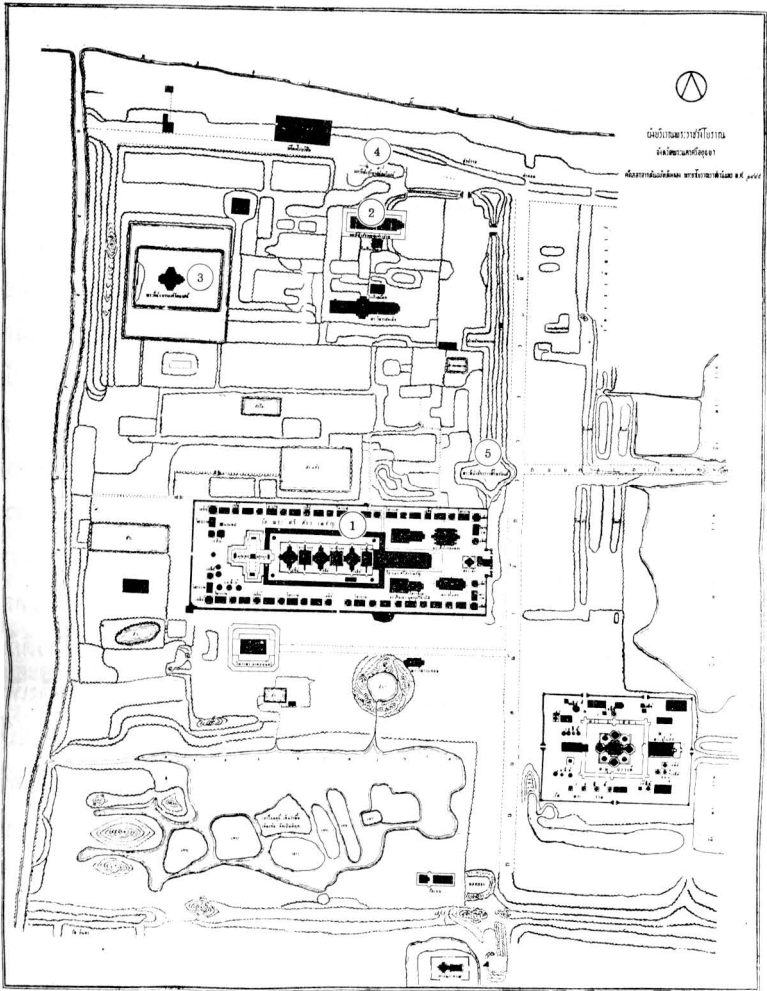
คติเกี่ยวกับจักรพรรดิราชยังมีความสัมพันธ์กับแนวความคิด “เทวราชา” และความคิดเกี่ยวกับ “มณฑล” โดย “เทวราชา” จะเน้นความสำคัญที่อำนาจเด็ดขาดและทรงความศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ ส่วน “มณฑล” เป็นสาระเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางอำนาจหรือเมืองหลวงกับเมืองบริวารที่อยู่โดยรอบ

รูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างเมืองศูนย์กลางกับเมืองบริวารอาจกล่าวได้ว่าเป็นระบบการเมืองที่มีพื้นฐานทางอุดมการณ์มาจากคติความเชื่อของฝ่ายอินเดีย-ทิเบตที่เรียกว่า “มณฑล” (mandala) “มณฑะ” (manda) แปลว่า แกน (core) หรือศูนย์กลาง และ “ล” (la) แปลว่า สิ่งที่อยู่รอบ “มณฑล” ได้ถูกนำไปเป็นระเบียบของการจัดระเบียบทางสัญลักษณ์ของศาสนสถานทั่วไปในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น โบโรพุทโธในเกาะชวา บายันและนครวัดในเขมร เป็นต้น “มณฑล” ประกอบด้วย 5 ส่วน คือ ส่วนที่อยู่ตรงกลาง และส่วนที่อยู่ล้อมรอบตามทิศทั้งสี่ ในคัมภีร์วรรณคดีของเกาฏิลยะกล่าวถึง “มณฑล” ใน

ความหมายที่แสดงถึงรัฐหรือเมืองที่เป็นมิตรหรือศัตรูของอาณาจักร “มณฑล” จึงมีลักษณะเป็นแนวความคิดแบบภูมิศาสตร์การเมือง (Tambiah 1976: 102) แนวความคิดเกี่ยวกับ “มณฑล” เป็นแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับความคิดเรื่องระบบจักรวาลและโลกภูมิของพราหมณ์และพุทธ คือ ประกอบด้วยบริเวณที่เป็นศูนย์กลางและบริเวณที่อยู่ล้อมรอบ เพียงแต่ต่างกันในเรื่องระยะเยียด

การที่แนวความคิดเกี่ยวกับ “มณฑล” ถูกนำไปใช้กำหนดรูปแบบทางสัญลักษณ์ทางศาสนสถาน และกำหนดรูปแบบของระบบความสัมพันธ์ทางการเมือง แสดงให้เห็นว่าคติความเชื่อเกี่ยวกับจักรวาลมีอิทธิพลอย่างมากต่อพื้นฐานความคิดความเชื่อของสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จึงได้แสดงนัยดังกล่าวออกมาให้เห็น โดยเฉพาะนัยที่แสดงถึงระบบความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างรัฐต่าง ๆ ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ระบบการปกครองแบบ “มณฑล” นี้จึงอาจแสดงให้เห็นชัดได้โดยเปรียบเทียบเมืองหลวงหรือศูนย์กลางเป็นดาวนพเคราะห์ที่อยู่กึ่งกลางและเมืองต่าง ๆ ห้อมล้อมเป็นดาวบริวารที่มีขนาดและฐานะต่างกัน เมืองบริวารจะมีความเป็นอิสระของตัวเองและรวมกันอยู่ในรัศมีวงจร ภายใต้อิทธิพลของดาวนพเคราะห์ที่อยู่ในศูนย์กลาง เมืองบริวารจะมีการจัดระเบียบองค์การปกครองในลักษณะเดียวกับศูนย์กลางแต่ในขนาดที่ลดหลั่นกันไปตามความสำคัญมากน้อยของแต่ละเมือง (สุเทพ สุนทรภัสส์ 2525: 140-141) รูปแบบของระบบการเมืองแบบ “มณฑล” ดังกล่าวได้ถูกนักวิชาการปัจจุบันนำไปอธิบายตีความเกี่ยวกับรูปแบบ “รัฐ” ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โบราณ

แทมเบียห์ (Tambiah) เห็นว่าลักษณะของระบบการเมืองแบบ “มณฑล” นี้ กษัตริย์ซึ่งปกครองอยู่ที่เมืองหลวงมีอำนาจสูงสุดแต่เพียงในทางทฤษฎี ในทางพิธีกรรมและสัญลักษณ์ ในฐานะเป็นผู้เชื่อมโยงระหว่างจักรวาลกับโลกมนุษย์ เป็นผู้รักษาและธำรงไว้ซึ่งความเป็นระเบียบของสังคมและความสัมพันธ์กับเมืองที่อยู่ในมณฑลโดยอาศัยบารมีส่วนพระองค์ นอกจากทางพิธีกรรมแล้ว กษัตริย์ยังได้อาศัยความสัมพันธ์ในด้านพึ่งพาอาศัย ความจงรักภักดี รวมถึงการสร้างพันธะทางเครือญาติกับเมืองที่อยู่ในมณฑลซึ่งอาจมีฐานะเป็นบริวารหรือพันธมิตร กษัตริย์อาจควบคุมเมืองในมณฑลได้โดยอาศัยระบบการปกครอง เศรษฐกิจด้วยวิธีการควบคุมทางด้านการศึกษา การทหาร การเกณฑ์แรงงาน การผูกขาดสินค้า อาวุธและเงินตรา แทมเบียห์เรียกระบบการเมืองแบบ (มณฑล) นี้ว่า

ผังบริเวณพระราชวังโบราณ

คัดลอกจากต้นฉบับเดิมของพระยาโบราณราชธานินทร์ พ.ศ. 2445

1. วัดพระศรีสรรเพชญ์
2. พระที่นั่งสรรเพชญปราสาท
3. พระที่นั่งบรรยงก์รัตนสน์
4. พระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์
5. พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์

“เมืองศูนย์กลางและเมืองบริวาร” (galactic polity) (Tambiah 1976: 102, 126) ในงานของเคนเนท อาร์. ฮอลล์ (Kenneth R. Hall) กล่าวถึงลักษณะการปกครองของบ้านเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โบราณแบ่งออกเป็นส่วนที่เป็นแกนกลาง (core area) และบริเวณชายขอบ (peripheral area) ซึ่งอยู่รอบบริเวณแกนกลาง ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองส่วนกลางกับผู้นำท้องถิ่นอาศัยการส่งบรรณาการซึ่งหมายถึงศูนย์กลางมีอำนาจควบคุมโดยสมบูรณ์ การแบ่งการปกครองลักษณะดังกล่าวนี้เห็นว่าเป็นโครงสร้างเฉพาะของการปกครองการเมืองสมัยโบราณ (อ้างใน ธิดา สาระยา 25 27: 2-3) เห็นได้ชัดว่า “ระบบการเมืองสมัยโบราณ” ที่ฮอลล์กล่าวถึงนั้นคือ “มณฑล” นั่นเอง เพียงแต่ฮอลล์เน้นเสถียรภาพของอำนาจส่วนกลางในระดับที่ค่อนข้างมาก ในขณะที่วอลเตอร์สกล่าวถึงระบบการเมืองแบบ “มณฑล” ในลักษณะที่เป็นระบบการเมืองที่ปรากฏอยู่ทั่วไปในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โบราณ และเน้น “มณฑล” ในส่วนที่เป็นเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างตัวบุคคลมาก คือกษัตริย์ที่เป็นจักรพรรดิราช โดยมีอาณาเขตของ “มณฑล” ไม่แน่นอน ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐใน “มณฑล” จะแน่นแฟ้นแค่ไหนนั้นขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์ที่เป็นจักรพรรดิกับกษัตริย์ของรัฐใน “มณฑล” (Wolters 1982: 16-33) ดังนั้นวอลเตอร์สจึงเห็นว่าแนวความคิดเกี่ยวกับรัฐแบบ “มณฑล” เป็นสถานการณ์ทางการเมืองที่ไม่มั่นคงนัก อาณาเขตของ “มณฑล” ไม่มีขอบเขตที่แน่นอน ศูนย์กลางที่เล็กกว่ามีความเป็นอิสระในการปกครองค่อนข้างมาก จึงอาจที่จะปฏิเสธความสัมพันธ์แบบบรรณาการกับเมืองหลวงเมื่อมีโอกาส และจะพยายามสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ของตัวเองขึ้นมา ด้วยเหตุนี้ขอบเขตของ “มณฑล” จึงมีความยืดหยุ่นไม่แน่นอน (Wolters 1982: 17)

ความคิดในเรื่องระบบการเมืองแบบ “มณฑล” ตามทัศนะและการตีความของนักวิชาการจะต่างกันในเรื่องความเข้มข้นของอำนาจกษัตริย์ที่เมืองหลวงสามารถควบคุมเมืองบริวารที่อยู่ใน “มณฑล” ว่ามีความมั่นคงหรือไม่มั่นคง

---

*แทมเบียห์ ใช้คำว่า “galactic polity” โดยเน้นลักษณะบทบาทของพุทธศาสนาที่สัมพันธ์กับระเบียบแบบแผนทางการเมืองมากกว่าที่จะใช้คำศัพท์ดังกล่าวเป็นตัวแทนของระบบทางการเมืองแต่เพียงประการเดียว

ถ้ามันคงย่อมหมายความว่ากษัตริย์หรือเมืองหลวงจะต้องมีกลไกที่เป็นระบบการควบคุมหัวเมืองอันเป็นการส่งต่ออำนาจจากเมืองหลวงไปครอบงำหัวเมือง กลไกดังกล่าวนี้ก็คือระบบการปกครอง-บริหาร แต่ถ้าไม่มันคงย่อมหมายถึงอำนาจของกษัตริย์จะจำกัดเฉพาะบริเวณเมืองหลวงและโดยรอบเท่านั้น การควบคุมหัวเมืองเป็นเรื่องของความสัมพันธ์ส่วนบุคคลมากกว่า อันแสดงให้เห็นว่าระบบการเมืองแบบ “มณฑล” ขาดกลไกที่จะตรวจสอบและควบคุม (ระบบการปกครองการบริหารที่มีประสิทธิภาพซึ่งควบคุมโดยส่วนกลาง) ทำให้กษัตริย์และเมืองหลวงมีอำนาจจำกัด ซึ่งมีผลกระทบต่อความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของรัฐอาณาจักรย่อมแตกกระจายไปได้ง่าย ความมั่นคงของระบบการเมืองแบบ “มณฑล” จึงไม่ยั่งยืน

สำหรับแนวความคิดเกี่ยวกับ “เทวราชา” เป็นอิทธิพลของศาสนาฮินดูหรือพราหมณ์ ถือกันว่ากษัตริย์เป็นองค์อวตารของพระเจ้า หรือสืบเชื้อสายมาจากพระเจ้า หรือทั้งสองอย่าง (ไฮน์-เกลเดิน 2525: 11) ในฐานะ “เทวราชา” ระเบียบพิธีการที่แวดล้อมองค์พระมหากษัตริย์ได้จัดทำขึ้นให้สอดคล้องกับฐานะและความยิ่งใหญ่ของพระมหากษัตริย์ ระเบียบพิธีการต่าง ๆ จะมีลักษณะเคร่งขรึมศักดิ์สิทธิ์ ลึกลับน่าเกรงขาม แต่ก็มีควมโอบอารและเป็นสิ่งที่แยกองค์พระมหากษัตริย์ไว้ห่างไกลจากการเป็นมนุษย์ปุถุชนธรรมดาทั่วไป

ในระบบการเมืองแบบมณฑล ราชธานีจะเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรหรือจักรวรรดิ สำหรับลัทธิเทวราชา ราชธานีเป็นยิ่งกว่าศูนย์กลางทางการเมืองและวัฒนธรรม เป็นที่ตั้งของพระบรมมหาราชวังอันเป็นที่ประทับอันศักดิ์สิทธิ์ขององค์เทวราชา ซึ่งจะเป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจทั้งหลายทั้งมวล ลัทธิเทวราชาจึงผนวกเอาความคิดเกี่ยวกับจักรวาลที่ปรากฏอยู่ในคติพราหมณ์และพุทธเข้าไว้ด้วยกัน คติดังกล่าวเชื่อว่าความรุ่งเรืองของรัฐหรือสังคมขึ้นอยู่กับสังคม หรือรัฐ หรือบุคคลจะสามารถจัดชีวิตและกิจกรรมของตนให้สอดคล้องกลมกลืนกับจักรวาลหรือไม่ สำหรับตัวบุคคลสามารถบรรลุความกลมกลืนเช่นนั้นได้โดยกระทำตามข้อบ่งชี้จากโหราศาสตร์ กฎเกณฑ์เกี่ยวกับฤกษ์ยามต่าง ๆ ส่วนความกลมกลืนระหว่างจักรวรรดิกับจักรวาลก็ย่อมบรรลุได้โดยการจัดการให้จักรวรรดิเป็นภาพจำลองของจักรวาล (ไฮน์-เกลเดิน 2525: 1-2)

คติเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์ที่มีรากฐานอยู่บนคติหลากหลายเช่นนี้มีหลักฐานรับรองตอกกันว่าได้ปรากฏอยู่ในสังคมของอาณาจักรอยุธยามาตั้งแต่ต้นแล้ว จารึกลานทองพบในกรุพระปรางค์ศรีรัตนมหาธาตุ สุพรรณบุรี (จารึกหลักที่ 47) กล่าวถึง “...พระราชกษัตริย์ยิ่งใหญ่กว่าพระราชกษัตริย์ทั้งหลายในอยุธยา ทรงพระนามว่า จักรพรรดิ...พระราชโอรสของพระองค์ผู้เป็นพระราชเทวีพระราชกษัตริย์ทั้งหลายในพื้นที่ดินทั้งมวล และเป็นราชาธิราชผู้ประเสริฐ...” (*ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3* 2508: 76) พระนามของกษัตริย์อยุธยาทั้งที่ปรากฏในจารึกและในบานแผ่นกฎหมายหรือในพระราชพงศาวดารมีทั้ง “จักรพรรดิ” “ธรรมิกราชา” “ตรีภูวนาธิเบศร์” หรือ “ไตรโลก” “รามศวร” “รามาธิบดี” “เอกาทศรส (รุทร) อิศวร” และ “พระพุทธเจ้าอยู่หัว” พระนามเหล่านี้ประกอบรวมกันเป็นพระนามอภิไธยของพระมหากษัตริย์ เช่น จารึกวัดตำหนัก พิจิตร พ.ศ. 2023 (หลักที่ 108) “พระรามาธิบดีศรีสินทรบรมจักรพรรดิราชาธิราชรามศวรธรรมิกราชเดโชชัย พรหมเทพาติเทพ ตรีภูวนาธิเบศร์ บรมบพิตร” (*ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3* 2508: 38-139) หลักฐานร่วมสมัยลิลิตยวนพ่ายเปรียบเทียบสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เป็น “พระศรีสรรเพชญ์” หรือยกย่องว่าเทพเจ้า 11 พระองค์ได้มารวมตัวเป็นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ 2513: 43-44) พระนามเหล่านี้ล้วนแต่แสดงให้เห็นว่า กษัตริย์อยุธยาทรงประกาศพระองค์เป็นทั้งเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ เป็นทั้งพระเจ้าจักรพรรดิและธรรมราชา ขณะเดียวกันก็ทรงเป็นภาคหนึ่งของพระพุทธเจ้าด้วย เฉพาะพระนามของกษัตริย์อยุธยาก็ก็น่าสนใจที่จะชี้ให้เห็นว่า คติเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์ที่มีหลากหลายนั้นได้ถูกนำมาผสมกลมกลืนกันทั้งสาระและรูปแบบเกิดเป็นคติหรือแนวความคิดเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์ที่เป็นลักษณะเฉพาะของอาณาจักรอยุธยา

ในเรื่องที่เกี่ยวกับรัฐ ในสมัยต้น ๆ อาณาจักรอยุธยามีระบบการเมืองในลักษณะที่เป็นแบบมณฑลหรือแบบเมืองศูนย์กลางและเมืองบริวาร แต่กษัตริย์อยุธยาหลายพระองค์ได้พยายามจัดรูปการปกครองให้รัดกุมเพื่อควบคุมเมืองบริวารด้วยการสร้างระบบการปกครองแบบเมืองลูกหลวงหลายเมือง เพื่อออกไปควบคุมหัวเมืองต่าง ๆ ในอาณาเขตจนถึงสมัยปลายพุทธศตวรรษที่ 21 เมื่อระบบเมืองลูกหลวงหลายเมืองลดลงเหลือเพียงเมืองลูกหลวงเมืองเดียว คือ พิษณุโลก เพื่อควบคุมหัวเมือง พร้อมทั้งการปรับปรุงระบบบริหารต่าง ๆ

เพื่อการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางที่ราชธานีมากยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน และหลังจากสมัยนี้เป็นต้นมา ระบบการปกครองที่สั่งการและควบคุมจากเมืองหลวงไปยังหัวเมืองภายในราชอาณาจักรจะได้รับการปรับปรุงแก้ไขเป็นระยะต่อมา ทำให้อำนาจของเมืองหลวงสามารถควบคุมหัวเมืองได้มั่นคงยิ่งขึ้น

ระบบการเมืองแบบ “มณฑล” หรือเมืองศูนย์กลางกับเมืองบริวารตามหลักการเดิมจึงเป็นลักษณะความสัมพันธ์แบบหลวม ๆ และผูกพันอยู่กับตัวบุคคลระหว่างหัวเมืองในอาณาจักรกับเมืองหลวง การกบฏของหัวเมืองเพื่อแยกตัวตั้งเป็น “มณฑล” ของตัวเองขึ้นใหม่ เป็นสิ่งที่มักจะเกิดขึ้นกับระบบการเมืองแบบนี้ แต่สำหรับในระบบการเมืองของอยุธยา การแยกตัวของหัวเมืองขึ้นในไม่ปรากฏเลย ในขณะที่หัวเมืองชั้นนอกหรือเมืองพระยามหานครมีปรากฏบ้างแต่ไม่รุนแรง และทางเมืองหลวงสามารถปราบปรามได้ แต่สำหรับเมืองประเทศราชจะมีความรุนแรงมากกว่าโดยเฉพาะเขมรทางตะวันออกและหัวเมืองมลายูทางใต้ ลักษณะเช่นนี้ย่อมแสดงว่าได้มีการสร้างและปรับเปลี่ยนแก้ไขระบบการปกครองอันเป็นกลไกสำคัญในการควบคุมเมืองในอาณาจักรเป็นระยะ ๆ ทำให้ระบบการเมืองแบบมณฑลของอยุธยามีเสถียรภาพค่อนข้างมาก

สถาบันกษัตริย์สมัยอยุธยา มีรูปแบบและแบบแผนที่แน่นอน เครื่องครัดพระราชพิธีต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับองค์พระมหากษัตริย์เป็นพิธีพราหมณ์ ภาษาที่ใช้ในราชสำนักเป็นราชาศัพท์ใช้กับองค์พระมหากษัตริย์และราชวงศ์ รวมถึงธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ล้วนแล้วแต่เป็นแบบแผนที่กำหนดให้สถาบันกษัตริย์มีลักษณะของ “เทวราชา” ซึ่งดำรงฐานะอันศักดิ์สิทธิ์และห่างไกลจากประชาชน อีกทั้งการตรากฎหมายเพื่อยืนยันย้ำลักษณะเทวภาพของพระมหากษัตริย์ที่ผู้ใดจะละเมิดมิได้ เช่น กฎมณเฑียรบาล พระอัยการลักษณะอาญาหลวง ล้วนแล้วแต่มีบทลงโทษที่รุนแรงมากสำหรับผู้ทำการละเมิดฐานะอันศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์

แต่เนื่องจากสังคมอยุธยาเป็นสังคมที่นับถือพุทธศาสนา ยึดถือความคิดเกี่ยวกับบุญบาปมี ผลกรรม และการเวียนว่ายตายเกิด ทำให้กษัตริย์เป็นผู้ที่สั่งสมบุญบาปไว้มากที่สุดซึ่งแสดงออกโดยสถานะของชีวิตที่ดีกว่าผู้อื่นในชาตินี้ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 52-53) หลักการธรรมราชาหรือกษัตริย์ผู้ประพฤติธรรมเป็นมาตรการทางศีลธรรมที่จะควบคุมพระราชอำนาจของกษัตริย์ได้ในด้าน

หนึ่ง การละเลย “ธรรม” อาจหมายถึงการเสียดศีลธรรมในราชบัลลังก์ ซึ่งผู้ที่แย่งชิงราชสมบัติมักจะทำเพื่อการล้มล้างกษัตริย์ และเมื่อถึงจุดนี้ บุญบารมีที่ทรงสะสมมาแต่ชาติปางก่อนได้หมดสิ้นลงแล้ว ฐานะความเป็นกษัตริย์ของพระองค์ก็ย่อมสูญหายไปด้วย จะเห็นว่าสาระของแนวคิดเกี่ยวกับกษัตริย์ของอยุธยายึดคติทางพุทธศาสนาเป็นหลักและคงจะเป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วก่อนหน้าการก่อตั้งกรุงศรีอยุธยา ดังจะเห็นได้ในประกาศแข่งน้ำในพระราชพิธีถวายสัตย์สาบานของข้าราชการขุนนางอันเป็นพิธีกรรมที่สืบทอดมาจากรัฐที่ตั้งอยู่ในลุ่มน้ำเจ้าพระยามาก่อนก็ยังคงอ้างความเป็นกษัตริย์ตามแนวทางพุทธศาสนา คือ การเป็นสมมติราช (รายละเอียดใน จิตร ภูมิศักดิ์ 2524) ดังนั้นแม้คติเทวราชาจะปรากฏอยู่อย่างชัดเจนในสถาบันกษัตริย์ แต่คติการเป็นธรรมราชาซึ่งทำให้กษัตริย์อยุธยามีฐานะ “พระมหากษัตริย์” อันเป็นกษัตริย์ในอุดมคติของประชาชนซึ่งนับถือพุทธศาสนาก็เป็นสิ่งที่สำคัญ

กษัตริย์จะมีพระราชอำนาจเหนือประชาชนของพระองค์ได้อย่างมั่นคงและเป็นที่ยอมรับก็โดยทรงปฏิบัติทศพิธราชธรรม ราชจรรยาวัตร และจักรวรรดิ-วัตร (รอง ศยามานนท์, ดำเนียร เลชะกุล และวิลาสวงศ์ นพรัตน์ 2515: 19-21) การเป็น “เทวราชา” มิได้ทำให้พระองค์อยู่เหนือหลักการเรื่องบุญบารมี กฎแห่งกรรม และการเวียนว่ายตายเกิด กษัตริย์อยุธยาจึงทรงเป็นเทพเจ้าที่นับถือพุทธศาสนาและเพื่อไปสู่พระนิพพานอันเป็นจุดหมายสูงสุดของพุทธศาสนา ชีวิตในปัจจุบันจึงเป็นเพียงทางผ่านจุดหนึ่งไปสู่จุดหมายปลายทาง คือ พระนิพพานเท่านั้น ในแต่ละชาติ มนุษย์ควรสั่งสมบารมีให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปเพื่อเป็นปัจจัยไปสู่พระนิพพานในวันหน้า กษัตริย์ในฐานะผู้บำรุงพุทธศาสนา จึงมีหน้าที่ดูแลให้ประชาชนอยู่ในศีลธรรมและสั่งสมบารมีไปตามมาสาของตน ในแง่รัฐจึงเป็นเครื่องมือไปสู่พระนิพพาน และกษัตริย์เปรียบเหมือนพระโพธิสัตว์ที่จะนำไปสู่สุคติ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 53) “ธรรม” ที่เป็นหลักการของพุทธศาสนาจึงมีส่วนช่วยอย่างมากในการลดอำนาจและความยิ่งใหญ่ทางวัตถุของคตินเทวราชา องค์เทวราชาของอยุธยาไม่เคยเกณฑ์แรงงานคนเป็นจำนวนมากไปสร้างปราสาทหินขนาดใหญ่เพื่อเก็บพระบรมศพดังเช่นที่กระทำกันในอาณาจักรเขมรโบราณ

ด้วยเหตุนี้คติเทวราชาที่ปรากฏในอาณาจักรอยุธยาจะเป็นการ “ยืม” ความเป็น “เทวราชา” และความอลังการแห่งรูปแบบของสถาบันมาใช้เพื่อกำหนดรูปแบบสถาบันกษัตริย์ให้ดูยิ่งใหญ่เหนือบรรดากษัตริย์อื่น ๆ ในแคว้นแคว้นใกล้เคียง เป็นการตอบสนองต่อสภาพการเป็นศูนย์กลางอำนาจและการดำรงไว้ซึ่งอาณาจักรที่กำลังแผ่ขยายออกไปอย่างไพศาล ในขณะที่พื้นฐานคติความเชื่อของสังคมเป็นพุทธศาสนาอันเป็นที่ยอมรับนับถือกันแพร่หลายทั่วไปในกลุ่มน้ำเจ้าพระยามาเป็นเวลานานนับหลายศตวรรษล่วงมาแล้ว การผสมผสานคติความเชื่อในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งทางพุทธและพราหมณ์จึงเป็นผลมาจากพัฒนาการทางสังคมและการเมืองของดินแดนแถบนี้โดยเฉพาะ กษัตริย์อยุธยาจึงทรงดำรงฐานะเป็น “เทวราชา” ที่มีอำนาจเด็ดขาดสูงสุด ทรงแสวงหาพระเกียรติยศด้วยการทำสงครามขยายอาณาเขตเพื่อการมีอำนาจเหนือพระราชวงศ์อื่น ๆ พระองค์จึงทรงมีฐานะเป็น “จักรพรรดิราชา” แม้พระองค์จะเป็น “เทวราชา” เป็น “จักรพรรดิราชา” ที่ยิ่งใหญ่ แต่พระองค์ก็ทรงนับถือพุทธศาสนา จึงทรงมีพระจริยวัตรตามหลักการธรรมราชา การละเลยหลักการ “ธรรมราชา” จะนำความเสื่อมโทรมมาสู่อาณาจักร ซึ่งจะกระทบกระเทือนฐานะเทวราชาและจักรพรรดิราชาของพระองค์ แสดงว่าบุญบารมีที่ทรงได้สั่งสมมาแต่ชาติปางก่อนได้หมดสิ้นลง ย่อมหมายความว่าฐานะที่สูงส่งของกษัตริย์ย่อมสิ้นสุดลงตามไปด้วย การเกิดกบฏชิงอำนาจด้วยการล้มล้างพระมหากษัตริย์องค์ที่กำลังจะ “สิ้นบุญ” จึงมิใช่ความผิด แต่เป็นการพิสูจน์บุญบารมีที่เหนือกว่า และผู้ชิงอำนาจได้แล้วย่อมปราบดาภิเษกขึ้นเป็นจักรพรรดิราชา และทรงเป็น “เทวราชา” ผู้ทรงธรรมพระองค์ใหม่ การชิงอำนาจเหนือราชบัลลังก์จึงเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นได้เสมอในประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา และผลจากการต่อสู้ชิงอำนาจดังกล่าวเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางการปกครอง การบริหารเป็นระยะ ๆ ตลอดสมัยอันยาวนานของอาณาจักรอยุธยา ผลจากการเปลี่ยนแปลงทางการปกครองและการบริหารได้ส่งผลกระทบต่อชีวิตทางการเมืองและสังคมของขุนนางทั้งในด้านดีและด้านร้าย โดยไม่อาจที่จะหลีกเลี่ยงได้

2. การปกครองอาณาเขต

กษัตริย์อยุธยาทรงดำรงฐานะเป็นกษัตริย์เทพเจ้าที่นับถือพุทธศาสนาและยึดหลักธรรมราชา แต่ฐานะ “เทพเจ้า” ได้รับการเน้นย้ำอย่างมากด้วยระเบียบประเพณีพิธีกรรมต่าง ๆ ของราชสำนัก แบบแผนในทางสัญลักษณ์ที่ปรากฏอยู่ในโครงสร้างทางสถาปัตยกรรมต่าง ๆ รวมตลอดถึงการจัดระเบียบการปกครองล้วนแล้วแต่จัดรูปแบบตามนัยแห่งโลกภูมิตามแนวทางพุทธศาสนาและฮินดู

ในทางคติความเชื่อ การจัดระเบียบการปกครองอาณาเขตดำเนินตามรูปแบบของจักรวาลซึ่งเป็น “รัฐ” ของเทพเจ้า ด้วยการจำลองลงมาไว้ยังราชอาณาจักรของ “เทวราชา” ซึ่งประกอบด้วยเมืองหลวง คือกรุงศรีอยุธยา และบริเวณรอบ ๆ ซึ่งถือเป็นอาณาเขตที่พระมหากษัตริย์ทรงปกครองโดยตรงถือเป็นแกนกลาง (core area) ของราชอาณาจักรหรืออนุจักรวาล มีแวนแคว้นของ “เจ้าพระยามหานคร” และ “ประเทศราช” ที่มาอ่อนน้อมรายล้อมถัดออกไปตามลำดับ ลักษณะการปกครองอาณาเขตซึ่งมีแนวความคิดเกี่ยวกับจักรวาล โลกภูมิแฝงอยู่เช่นนี้ปรากฏชัดเจนอยู่ในกฎมณเฑียรบาลซึ่งได้ชำระหรือตราขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถว่า “ฝ่ายกระษัตริย์แต่ได้ถวายดอกไม้ทองเงินทั้ง 20 เมือง... ถวายดอกไม้ทองเงิน พญามหานคร แต่ได้ถือน้ำพระพิท 8 เมือง...” (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 70) เมืองเจ้าพระยามหานครคือเมืองที่มีเจ้านายในราชตระกูลหรือมีพันธะทางเครือญาติกับพระมหากษัตริย์เป็นผู้ปกครอง ส่วนประเทศราชก็คือเมืองที่มีกษัตริย์ปกครองเป็นอิสระแต่ยอมสวามิภักดิ์และส่งบรรณาการ

ในทางปฏิบัติที่เป็นจริงทางการปกครอง อาณาเขตของอาณาจักรสมัยอยุธยาเป็นเรื่องของการขยายอำนาจเมืองหลวงออกไปควบคุมหัวเมืองในอาณาเขตที่อยู่ถัดไกลออกไปด้วยการ เปลี่ยนแปลงฐานะเมืองประเทศราช (บางเมือง) ให้กลายเป็นเมืองพระยามหานคร และเปลี่ยนฐานะของเมืองพระยามหานครให้เป็นเมืองที่ควบคุมโดยระบบการบริหารที่รวมศูนย์อยู่ที่เมืองหลวงโดยตรง ดังนั้นการจัดการปกครองอาณาเขตจึงทำให้เกิดระบบการบริหารราชการส่วนกลาง ซึ่งได้รับการเสริมสร้างให้เป็นระบบที่ซับซ้อนและใหญ่โตในระยะต่อ ๆ มา โดยที่ระบบบริหารส่วนกลางนี้จะกลืนระบบการบริหารของหัวเมืองต่าง ๆ ให้เข้ามารวมเป็นส่วนหนึ่งและขึ้นต่อการบริหารส่วนกลาง เท่ากับว่าเกิดมีระบบการบริหาร

ที่เชื่อมโยงเอาระบบการบริหารเล็ก ๆ รวมกันเข้าเป็นระบบเดียวกัน ทั้งนี้เพื่อเป็นการรองรับและเพิ่มประสิทธิภาพในการที่เมืองหลวงจะสามารถปกครองอาณาเขตที่ขยายกว้างออกไปได้อย่างรัดกุมแน่นอน

การปกครองอาณาเขตของอยุธยาอาจแบ่งออกได้เป็น 3 สมัย โดยเน้นที่จุดมุ่งหมายและรูปแบบหรือลักษณะการปกครองเป็นเกณฑ์สำคัญในการแบ่งระยะเวลา สมัยแรกเริ่มตั้งแต่สถาปนากรุงศรีอยุธยาจนถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 20 สมัยที่สองตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 ถึง ต้นพุทธศตวรรษที่ 22 และสมัยที่สามอยู่ระหว่างต้นพุทธศตวรรษที่ 22 ถึงเสียกรุงครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2310 จะขอแยกกล่าวในรายละเอียดเป็นสมัย ๆ ที่ได้แบ่งไว้ดังกล่าวข้างต้นต่อไป

การปกครองอาณาเขตระหว่าง พ.ศ. 1893-ปลายพุทธศตวรรษที่ 20

ความเชื่อที่ว่าการก่อตั้งอาณาจักรอยุธยาเกิดจากการรวมตัวกันของแคว้น 2 แคว้น คือ ละโว้ และสุพรรณภูมิ โดยอาศัยความผูกพันทางเครือญาติระหว่างกันเป็นแกนกลางสำคัญของการรวมตัวทางการเมือง ทำให้สมัยแรกเริ่มของอาณาจักรอยุธยามีอำนาจทางการเมืองสองชั้นที่เป็นอิสระและเท่าเทียมกันอยู่ภายในระบบการเมืองของอยุธยา คือ ราชวงศ์สุพรรณภูมิของขุนหลวงพะงั่ว หรือพระบรมราชาธิราช และราชวงศ์ของพระเจ้าอู่ทอง พันธะทางเครือญาติของสองราชวงศ์และความสามารถของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 เท่านั้นที่ทำให้อาณาจักรใหม่ที่ตั้งขึ้นมาในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 19 มีเสถียรภาพอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่ง หลังจากนั้นแล้วราชวงศ์สุพรรณภูมิก็เข้ามาแย่งชิงอำนาจ ทำให้เกิดการชิงอำนาจเพื่อครอบครองราชธานีกรุงศรีอยุธยาระหว่างสองราชวงศ์ในระยะครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 20 จนกระทั่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชแห่งราชวงศ์สุพรรณภูมิสามารถยึดกรุงศรีอยุธยาจากสมเด็จพระรามาธิบดีแห่งราชวงศ์อู่ทองได้สำเร็จ อาณาจักรอยุธยาจึงเริ่มเป็นปึกแผ่นมากขึ้นตามลำดับ สภาพการเมืองดังกล่าวข้างต้นเป็นเหตุผลอธิบายการปกครองสมัยแรกนี้ว่ามิได้มีความเป็นปึกแผ่นแน่นอนเนื่องจากอำนาจของเมืองหลวงยังไม่มั่นคง

การตีความประวัติศาสตร์ระยะ 50 ปี ของอาณาจักรอยุธยาตามที่กล่าวมาข้างต้นนี้มาจากข้อมูลที่ว่าขุนหลวงพะงั่วเจ้าเมืองสุพรรณบุรีมีฐานะเป็นพระ

เชษฐาของพระมเหสีของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) ผู้สถาปนากรุงศรีอยุธยา เมื่อตรวจสอบหลักฐานที่มาอย่างละเอียด พบว่ามาจากพระนิพนธ์ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชที่ทรงอธิบายเพิ่มเติมพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ซึ่งพระองค์ได้หลักฐานมาจากพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาซึ่งชำระสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อสืบย้อนขึ้นไปจะพบข้อความระบุเนื้อหาเดียวกันในพระราชพงศาวดารสังเขป พระนิพนธ์ในกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งทรงพระนิพนธ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2393 โดยมีแหล่งข้อมูลต้นตออยู่ที่ “จุลยุทธการวงศ์ผูก 2” และ “สังคีตยวงค์” ซึ่งเขียนขึ้นในปี พ.ศ. 2332 โดยสมเด็จพระพนรัตน์ พระอาจารย์ในกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส มีข้อที่น่าสังเกตคือในงานเขียนที่เกี่ยวข้องกับสมเด็จพระพนรัตน์อีก 2 เรื่อง คือ จุลยุทธการวงศ์ความเรียง และ เทศนาจุลยุทธการวงศ์ ระบุแต่เพียงว่าขุนหลวงพะงั่วเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่เท่านั้น แสดงให้เห็นว่างานเขียนทั้งหมดของสมเด็จพระพนรัตน์เองก็มิได้ระบุฐานะของขุนหลวงพะงั่วสอดคล้องต่อกันทั้งหมด

ขณะที่หลักฐานจากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาที่ชำระในสมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งสมเด็จพระพนรัตน์มีส่วนสำคัญในการชำระครั้งนี้ร่วมอยู่ด้วย เกือบทุกฉบับไม่กล่าวถึงพันธะทางเครือญาติในลักษณะที่เป็นการสมรสของราชวงศ์ทั้งสอง โดยระบุแต่เพียงว่าขุนหลวงพะงั่วเป็นพระเชษฐาของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ซึ่งได้โปรดให้ไปครองเมืองสุพรรณบุรีภายหลังจากที่สถาปนากรุงศรีอยุธยาแล้ว มีแต่เฉพาะพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ตัวเขียน (ที่ยังไม่เคยพิมพ์เผยแพร่) เท่านั้นที่ระบุอย่างชัดเจนว่าขุนหลวงพะงั่วเป็นพระเชษฐาของพระมเหสีของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1

เมื่อพิจารณาหลักฐานที่เขียนขึ้นในสมัยอยุธยาจากคำให้การชาวกรุงเก่าและคำให้การขุนหลวงหาวัด พบว่าไม่ได้กล่าวถึงขุนหลวงพะงั่ว ส่วนพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐฯ พ.ศ. 2223 มิได้กล่าวถึงพันธะทางเครือญาติระหว่างขุนหลวงพะงั่วกับสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 แต่ใน “ประวัติสังเขปกษัตริย์สยาม” หรือพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับวันวลิต เขียนขึ้นโดยวันวลิต (Van Vliet) หัวหน้าพ่อค้าฮอลันดาในกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. 2183 เป็นภาษาดัตช์โบราณ (Old Dutch) (ซึ่งปัจจุบันได้มีการแปลเป็นภาษาอังกฤษและภาษาไทย) ระบุว่าขุนหลวงพะงั่วมีฐานะเป็นพระเชษฐา (หรือพระอนุชา) ของ

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ซึ่งเป็นพระราชบิดาของสมเด็จพระรามาธิบดี 2 ชุนหลวงพะงั่วจึงมีฐานะเป็น “พระปิตุลา” ของสมเด็จพระรามาธิบดี

เอกสารทางราชการของจีนสมัยราชวงศ์หมิงซึ่งเป็นเอกสารที่เป็นบันทึกร่วมสมัยใกล้เคียงกับเหตุการณ์ในระหว่างรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดี 2 และรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ชุนหลวงพะงั่ว) ได้แก่ *หมิงสื่อ* หรือจดหมายเหตุราชวงศ์หมิง และ *หมิงสื่ออู่* หรือจดหมายเหตุประจำรัชกาลราชวงศ์หมิงระบุไว้อย่างชัดเจนว่าชุนหลวงพะงั่วเป็นพระปิตุลา (พี่ชายของพ่อ) ของสมเด็จพระรามาธิบดี¹

เอกสารทางราชการของจีนสมัยราชวงศ์หมิงระบุความสัมพันธ์ของชุนหลวงพะงั่วกับสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 และสมเด็จพระรามาธิบดี 2 สอดคล้องตรงกันว่าอยู่ในพระราชวงศ์เดียวกัน โดยที่เอกสารทั้งสองเป็นอิสระไม่มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน และเป็นหลักฐานสมัยอยุธยาซึ่งร่วมสมัยและใกล้ชิดกับเหตุการณ์ ดังนั้นเอกสารทางราชการจีนและเอกสารวันวลิตควรที่จะมีน้ำหนักน่าเชื่อถือได้มากกว่าเอกสารไทยที่เขียนขึ้นสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีต้นตอข้อมูลมาจากสมเด็จพระพนรัตน์ และห่างจากเหตุการณ์กว่าสี่ร้อยปี อีกทั้งเอกสารทางราชการประเภทพงศาวดารที่ชำระในสมัยรัชกาลที่ 1 เกือบทั้งหมดระบุแต่เพียงว่า “พระเชษฐา” เท่านั้น พระราชพงศาวดารจึงไม่ได้เป็นหลักฐานที่สนับสนุนกลุ่มเอกสารสมเด็จพระพนรัตน์

เพราะฉะนั้นเรื่องการต่อสู้แข่งขันแย่งชิงอำนาจที่เกิดขึ้นในระยะครึ่งศตวรรษแรกของประวัติศาสตร์อยุธยาระหว่างราชวงศ์อู่ทองกับราชวงศ์สุพรรณภูมิจึงเป็นเพียงความเชื่อและเป็นมายาภาพมากกว่าที่จะเป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นจริงในประวัติศาสตร์²

¹ การวิเคราะห์เกี่ยวกับเอกสารจีนโดยละเอียด โปรดพิจารณาจาก วินัย พงศ์ศรีเพียร และประพศุทธิ์ สุกกรัตนเมธี (2531); มานพ ถาวรวัฒนสุกุล (2531) และ Geoff Wade (1991)

² ประเด็นการวิเคราะห์ในรายละเอียด โปรดพิจารณาจาก มานพ ถาวรวัฒนสุกุล (2531: 81-97)

ดังนั้นจึงอาจสรุปเรื่องราวเป็นอีกแนวทางหนึ่งได้ว่าสมเด็จพระบรมราชา-
 ธิราชที่ 1 น่าจะมีฐานะเป็นเพียงพระเชษฐาของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 การ
 ปกครองเมืองสุพรรณบุรีของพระองค์อยู่ในอาณัติของเมืองหลวง มิใช่ฐานะ
 ราชวงศ์อิสระ ขุนหลวงพะงั่วทรงอาศัยเมืองสุพรรณบุรี (ซึ่งเป็นเมืองหนึ่งใน
 ระบบเมืองลูกหลวง) สร้างสมอำนาจและเข้ามาแย่งชิงอำนาจจากสมเด็จพระ
 รามเมศวรที่ปกครองกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระรามเมศวรเองก็อาศัยเมืองลพบุรี
 สะสมกำลังและชิงอำนาจจากพระเจ้าทองตันได้ในระยะต่อมา และสมเด็จพระ
 นครอินทราชา เจ้าเมืองสุพรรณบุรีชิงอำนาจจากสมเด็จพระบรมราชา เหตุการณ์
 ชิงอำนาจทั้งหมดไม่น่าจะเป็นการชิงอำนาจของสองราชวงศ์ แต่ควรที่จะเป็น
 การชิงอำนาจภายในราชวงศ์เดียวกันเพียงแต่ต่างสาย คือสายที่สืบจากสมเด็จพระ
 รามาธิบดีที่ 1 และสายที่สืบต่อจากสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 หรือ
 เจ้านายที่ปกครองเมืองสุพรรณบุรี ด้วยเหตุนี้ไม่ว่าสายใดก็ได้อำนาจก็
 ยังคงยึดถืออยุธยาเป็นราชธานี เพราะถือว่าเป็นราชสมบัติร่วมกันของทั้งสองสาย
 แสดงถึงความมั่นคงของอยุธยาในฐานะศูนย์กลางอำนาจของอาณาจักร

นอกจากนี้ ถ้าพิจารณาถึงพัฒนาการของสังคมในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอย่าง
 กล่าวได้ว่า อาณาจักรอยุธยาตั้งอยู่บนรากฐานของดินแดนที่มีความรุ่งเรืองทาง
 วัฒนธรรม และมีการพัฒนาการเมืองและการปกครองมาเป็นระยะเวลาที่ยาว
 นานนับตั้งแต่สมัยทวารวดี และได้รับการเสริมสร้างต่อมาจากอิทธิพลของ
 วัฒนธรรมขอม บริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาเป็นที่ตั้งของ “รัฐ” ที่ได้พัฒนาระบบ
 การปกครองของตัวเองขึ้นมา และมีความมั่นคงในระดับหนึ่งแม้จะเป็นลักษณะ
 ของรัฐเล็ก รัฐน้อยก็ตาม นับแต่พุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา “รัฐ” เหล่านี้
 ได้พัฒนาไปในทางที่จะรวมตัวกันเป็นปึกแผ่นเป็นรัฐหรือแคว้นที่มีเครือข่ายเมือง
 บริวารที่ขยายใหญ่โตขึ้น โดยเฉพาะในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออกอัน
 เป็นอาณาบริเวณที่อำนาจทางการเมืองของอาณาจักรขอมได้ครอบงำเป็นเวลาที่ยาว
 นานกว่าเขตอื่น ๆ และการที่ขอมกำหนดให้เมืองลพบุรีเป็นศูนย์กลางอำนาจของ
 แถบนี้ทำให้ระบบการเมืองของลุ่มน้ำเจ้าพระยา (ฝั่งตะวันออก) รวมศูนย์อยู่ที่
 “เมืองละโว้” ในระดับที่เข้มข้นมากกว่าอาณาบริเวณอื่น จากรากฐานดังกล่าวนี้เอง
 ก่อนการสถาปนารุงศรีอยุธยา บ้านเมืองแถบนี้ได้มีพัฒนาการทางเศรษฐกิจ
 สังคม และการเมืองในระดับที่มีความมั่นคงแน่นหนาพอสมควร จึงทำให้ภาย

หลังจากการสถาปนาอาณาจักรอยุธยาได้ไม่นานอยุธยาก็สามารถขยายอำนาจออกไปอย่างกว้างขวาง ความเข้มแข็งที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วเช่นนี้ย่อมตั้งอยู่บนรากฐานทางเศรษฐกิจที่มั่นคง และอาศัยระบบการปกครองการบริหารในการควบคุมกำลังคนและทรัพยากรได้อย่างมีประสิทธิภาพในระดับสูง ทำให้อาณาจักรที่ตั้งขึ้นใหม่นี้สามารถขึ้นสู่อำนาจสูงสุดเหนืออาณาบริเวณภาคกลางของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้ในระยะเวลาอันรวดเร็ว ด้วยเหตุนี้อยุธยาจึงน่าจะมีการจัดระเบียบการปกครองที่มีความมั่นคงอยู่ในระดับสูงอยู่ก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา

ลักษณะการจัดการปกครองอาณาเขตของอยุธยาในระยะหนึ่งศตวรรษแรกอยู่ที่การส่งเจ้านายเชื้อพระวงศ์ให้ไปปกครองเมืองสำคัญ ๆ เพื่อเป็นด่านป้องกันข้าศึกศัตรูและเป็นตัวแทนอำนาจของเมืองหลวงในการควบคุมหัวเมืองในพระราชอาณาเขตมิให้แยกตัวออกไปเป็นอิสระ เมืองที่มีเจ้านายปกครองจะเป็นเมืองใหญ่และมีกำลังคนมากกว่าหัวเมืองอื่น ๆ หลักฐาน (สมัยหลัง) ระบุว่าในระยะแรกนี้เมืองที่มีเจ้านายปกครอง ได้แก่ ลพบุรี สุพรรณบุรี แพรกศรีราชา ชัยนาท (ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38 2512: 2-3, 12) เมืองที่มีเจ้านายในพระราชวงศ์ปกครองนี้รวมเรียกว่า “เมืองลูกหลวง”

ในด้านหนึ่ง เมืองลูกหลวงทำหน้าที่เป็นกลไกการปกครองและส่งต่ออำนาจของศูนย์กลางออกไปครอบคลุมเมืองต่าง ๆ ภายในราชอาณาจักร การที่เมืองลูกหลวงเป็นเมืองใหญ่และมีกำลังมากเท่ากับเป็นการจำกัดอำนาจทางการเมืองให้อยู่เฉพาะในหมู่เชื้อสายสกุลวงศ์เดียวกับพระมหากษัตริย์ที่ประทับอยู่ที่อยุธยา ในแง่นี้เมืองลูกหลวงจึงเป็นสถาบันทางการปกครองที่สร้างความมั่นคงในระดับหนึ่งให้กับราชวงศ์กษัตริย์และอาณาจักรที่สถาปนาขึ้นใหม่นี้ (ธิดา สาระยา 2526: 21-24)

ความสัมพันธ์ทางเครือญาติระหว่างพระมหากษัตริย์กับเจ้าเมืองลูกหลวงตลอดระยะสมัยการปกครองแบบเมืองลูกหลวงของอยุธยานั้น มีลักษณะที่เป็นพระญาติวงศ์ทางสายพระโลหิตสืบต่อลงมาจากเจ้านายในพระราชวงศ์ที่เป็นชาย อายกวันกรณิพระมหาธรรมราชาที่เป็นพระขามาตาของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิที่ได้รับพระราชบัณฑูรครองเมืองพิษณุโลก (ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38 2512: 40) หลักฐานจากเอกสารบ่งชี้ให้เห็นว่าระบบการปกครองแบบเมืองลูก

หลวงนั้น เจ้านายที่เป็นเชื้อพระวงศ์ใกล้ชิดและเป็นพระราชวงศ์ทางสายโลหิตเท่านั้นที่ได้ปกครองเมืองลูกหลวง หลักฐานจากกฎหมายเทียบบาลแสดงให้เห็นชัดเจนว่าเมืองลูกหลวงแต่ละเมืองมีศักดิ์ไม่เสมอกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับฐานันดรศักดิ์ของผู้เป็นเจ้าของเมืองเป็นสำคัญ

ลักษณะการควบคุมอำนาจให้จำกัดอยู่ภายในพระราชวงศ์ของกษัตริย์โดยการปกครองแบบเมืองลูกหลวงย่อมทำให้สกุลวงศ์อื่น ๆ ที่ปกครองเมืองอื่น ๆ ไม่อาจที่จะแยกตัวออกไปเป็นอิสระ เพราะถูกควบคุมจากเจ้าเมืองลูกหลวง สภาพการณ์เช่นนี้ทำให้อำนาจของเมืองหลวงมีเหนือหัวเมืองอาณาเขตได้อย่างแน่นอน โดยผ่านการปกครองอาณาเขตแบบเมืองลูกหลวง อีกทั้งข้ออ้างอิงใหม่ที่ว่าระบบการเมืองของอาณาจักรอยุธยาสมัยแรกมิได้มีสภาพของสองราชวงศ์แย้งชิงอำนาจ แต่น่าจะเป็นราชวงศ์เดียวกันมากกว่า (ตามที่กล่าวมาข้างต้น) ทำให้ทั้งเจ้าเมืองสุพรรณบุรีและเจ้าเมืองลพบุรีต่างถือว่ากรุงศรีอยุธยาเป็นมรดกของราชวงศ์ เมื่อชิงอำนาจได้แล้วก็ขึ้นเป็นกษัตริย์และประทับที่อยุธยา มิได้แยกตัวออกเป็นอิสระเพื่อสร้างแคว้นแคว้นที่มีศูนย์กลางอำนาจแห่งใหม่ขึ้นมาแต่อย่างใด ความสัมพันธ์ทางเครือญาติระหว่างเมืองหลวงและเมืองลูกหลวงที่ปรากฏอยู่ในระบบการปกครองแบบเมืองลูกหลวงจึงเป็นการจัดระบบการสืบต่ออำนาจทางการเมืองของกษัตริย์และเมืองหลวง เพื่อให้เป็นที่รับรู้ในบรรดาหัวเมืองต่าง ๆ ภายในราชอาณาจักร การส่งโอรสไปปกครองเมืองสำคัญเท่ากับเป็นการกำหนดตัวผู้สืบทอดอำนาจจากเมืองหลวง เมืองลูกหลวงจึงมิใช่เป็นเมืองมีอำนาจอิสระแยกออกจากเมืองหลวง (ธิดา สาระยา 2526: 22) ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ของการชิงอำนาจทางการเมืองระหว่างเจ้าเมือง (ลูกหลวง) ที่ปกครองสุพรรณบุรีกับลพบุรีในระยะ 50 ปีแรกของอยุธยาเป็นสิ่งที่ยืนยันคำกล่าวข้างต้นนี้ และการไม่ปรากฏว่ามีเมืองสำคัญไม่ว่าจะมีฐานะเป็นเมืองลูกหลวงหรือเมืองพระยามหานครที่ก่อการกบฏแยกตัวเป็นอิสระจากเมืองหลวงในปริมณฑลของลุ่มน้ำเจ้าพระยา ย่อมแสดงให้เห็นว่าอำนาจของกษัตริย์หรือเมืองหลวงสามารถควบคุมบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาได้อย่างแน่นอนและมั่นคงมาตั้งแต่สมัยแรกตั้งกรุงศรีอยุธยา และบริเวณนี้เองที่เป็นแกนกลาง (core area) หรือหัวใจสำคัญของการดำรงอยู่ของอาณาจักรอยุธยา

แม้ว่าสถาบันเมืองลูกหลวงจะสร้างความเข้มแข็งให้กับอำนาจของราชธานีเหนือหัวเมืองในราชอาณาจักร แต่ขณะเดียวกันก็สร้างปัญหาให้กับกษัตริย์เช่นเดียวกัน เพราะเมืองลูกหลวงแต่ละเมืองล้วนแล้วแต่กลายเป็นฐานกำลังทางเศรษฐกิจและกำลังคนของเชื้อพระวงศ์ที่ปกครองเป็นการเฉพาะ แม้เมืองลูกหลวงทั้งหลายจะยอมรับความเป็นศูนย์กลางและสิทธิธรรมของเมืองหลวงก็ตาม แต่กลับเป็นสิ่งที่สร้างความตึงเครียดและบั่นทอนเสถียรภาพของสถาบันกษัตริย์ในขณะเดียวกันด้วย ถ้ากษัตริย์ที่ได้ครองราชย์ที่เมืองหลวงสืบต่อมามีได้มีความเข้มแข็งหรือมีฐานอำนาจที่มั่นคงแล้วก็อาจจะถูกปลดออกจากราชบัลลังก์ได้ตั้งกรณีของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ทรงมีความสามารถและฐานกำลังที่เข้มแข็งกว่าสมเด็จพระรามาธิบดี หรือกรณีของพระเจ้าทองสิ้นและสมเด็จพระรามราชาธิราช ล้วนแล้วแต่สะท้อนให้เห็นว่าด้วยความไม่เข้มแข็งและฐานอำนาจอ่อนด้อยกว่าคู่แข่งจึงทำให้ทั้งสองพระองค์ต้องเสียรราชบัลลังก์ เพราะฉะนั้นในแง่หนึ่ง สถาบันเมืองลูกหลวงจึงเป็นกลไกที่จะคัดเลือกผู้ที่ “เหมาะสม” ที่สุดเท่านั้นที่จะสามารถเป็นกษัตริย์และรักษาพระราชอำนาจได้เป็นเวลานานตลอดรัชกาล เมื่อเป็นเช่นนี้บรรดา “คู่แข่ง” ก็ไม่สามารถที่จะปลดกษัตริย์พระองค์นั้นออกจากราชบัลลังก์ได้ ด้วยเหตุนี้ในสมัยต้นอยุธยาแม้จะมีเหตุการณ์ซึ่งอำนาจเกิดขึ้นหลายครั้ง แต่ก็มิมีผลกระทบเฉพาะต่อการเปลี่ยนแปลงบุคคลที่ดำรงตำแหน่งพระมหากษัตริย์เท่านั้น มิได้กระทบถึงกลไกทางการปกครอง (สถาบันเมืองลูกหลวง) อาณาจักรอยุธยาจึงมิได้แตกสลาย แต่กลับสามารถแผ่อำนาจครอบงำหัวเมืองที่อยู่ไกลออกไปนอกลุ่มน้ำเจ้าพระยาด้วยการเปลี่ยนฐานะของเมืองประเทศราชให้เป็นเมืองพระยามหานครที่มีอิสรของกษัตริย์เป็นผู้ปกครอง ในขณะเดียวกัน นโยบายสำหรับหัวเมืองในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาจะอาศัยเมืองลูกหลวงในการควบคุมหัวเมือง (พระยามหานคร) ที่เจ้าเมืองธรรมดาเป็นผู้ปกครอง อันทำให้เมืองหลวงสามารถควบคุมหัวเมืองทั้งลุ่มน้ำเจ้าพระยาได้กระชับมากยิ่งขึ้น

อาจกล่าวได้ว่าในช่วงแรก ๆ ของการสถาปนาอาณาจักรอยุธยา อาณาเขตที่รวมเป็นอยุธยาในตอนนั้นจำกัดเฉพาะบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาทั้งสองฟากฝั่ง นอกจากเมืองอยุธยาซึ่งเป็นราชธานีแล้วยังมีเมืองสำคัญอีก 2 เมือง คือ ละโว้ (ลพบุรี) อันเป็นเมืองที่สมเด็จพระรามาธิบดีทรงส่งพระรามาธิบดีไปปกครอง และเมืองสุพรรณบุรีซึ่งพระเชษฐา คือขุนหลวงพะงั่วได้ปกครอง (*ชินกาลมาลีปกรณ์*)

2501: 102; *ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 1 2506: 131; *ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 38 2512: 2-3) ในสมัยสมเด็จพระนครินทราชาธิราชได้ทรงส่งโอรสไปปกครองเมืองสุพรรณบุรี เมืองแพรกศรีราชา และเมืองชัยนาทตามลำดับ (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 38 2512: 12) เมืองทั้งสามนี้ไม่ปรากฏในกฎหมายเทียบบาลว่าเป็นเมืองลูกหลวง น่าจะแสดงให้เห็นว่าในระยะเวลาที่มีการตรากฎหมายเทียบบาล (เชื่อกันว่าสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ) เมืองทั้งสามนี้คงถูกลดฐานะเป็นเมืองในอาณาเขตธรรมดาแล้ว ระบบเมืองลูกหลวงจะใช้นับอยู่จนถึงหลังเสียกรุงครั้งที่ 1 ไม่นานจึงถูกเลิกกันไป

เมืองสุพรรณบุรี แพรกศรีราชา และชัยนาทมีฐานะเป็นเมืองลูกหลวงอยู่ระหว่างสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ถึงสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมืองสุพรรณบุรีในฐานะที่เป็นเมืองที่กษัตริย์อยุธยาส่งเชื้อพระวงศ์ใกล้ชิดไปปกครอง (เมืองลูกหลวง) มีหลักฐานทั้งจากตำนานของเมืองเหนือ พงศาวดารต่าง ๆ และหลักฐานร่วมสมัยของจีนรับรองอยู่ ส่วนเมืองแพรกศรีราชาหรือสรรคบุรีนั้น หลักฐานจากพงศาวดารฉบับปลีก 2/K.125 กล่าวถึงพระโอรสองค์หนึ่งของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 เป็น “พญาแพรก” (พระยาแพรก) ได้รับการสถาปนาให้ไปปกครองเมืองพระนครหลวง (Vickery 1977 B: 26, 36, 56) หลักฐานจากจารึกหลักที่ 41 เป็นจารึกลานเงินพบที่วัดมหาธาตุ อยุธยา กล่าวถึงขุนศรีรัตนากรสร้างพระพิมพ์ถวายอานิสงส์ไปให้แก่ “สมเด็จพระรามาธิบดี แต่สมเด็จพระศรีราชาธิราช” (*ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3* 2508: 48) วัดมหาธาตุนี้ในพระราชพงศาวดารฯ ฉบับหลวงประเสริฐฯ กล่าวว่าสร้างขึ้นในปีพ.ศ. 1917 (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 1 2506: 131) ในบานแผนกของพระอัยการลักษณะลักพา พ.ศ. 1899 กล่าวถึง “...ข้าหน้เจ้าไพร่หน้นายแลเขาลักไปชายถึงเขลียงทุ่งย้งบางยม สหลวงสองแก้วชาวตงราวกำแพงเพชรสุโขไทได้ล่าฟ้าเขี้ยว ขาดจากมือเจ้าทาสเจ้าไพร่ไปไกล จะมาพิภาษอันเมืองเพชรบุรียเมืองราชบุรียเมืองสุพรรณบุรีย สพงครองพลับแพรกศรีราชาธิราช นครพรหมนั้นบมิชอบเลย...” (*กฎหมายตราสามดวง* เล่ม 3 2506: 2) หลักฐานที่กล่าวข้างต้นนี้ชี้ให้เห็นว่า “สมเด็จพระศรีราชาธิราช” คงเป็นเชื้อพระวงศ์ใกล้ชิดกับ “สมเด็จพระรามาธิบดี” ถ้าจารึกลานเงินนี้ทำขึ้นเมื่อคราวเดียวกันกับปี พ.ศ. 1917 “สมเด็จพระรามาธิบดี” ที่กล่าวถึงก็น่าจะเป็นสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1

ผู้สถาปนากรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. 1893 และ “สมเด็จพระศรีราชาธิราช” พระองค์นี้คงได้ปกครองเมือง “แพกศรีราชาธิราช” ในฐานะเมืองลูกหลวงเช่นเดียวกับสมเด็จพระรามศวรและสมเด็จพระบรมราชา (พะงั่ว) จิตร ภูมิศักดิ์ เสนอว่า “สมเด็จพระศรีราชาธิราช” ในจารึก “อาจจะเป็นน้องของพระเจ้าอู่ทองก็ได้ เพราะพระนามยศคล้องกันเป็นคู่คือ สมเด็จพระรามาธิบดี-สมเด็จพระศรีราชาธิราช เรื่องนี้ไปมีเค้าเงื่อนอยู่อีกแห่งหนึ่งในตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราชว่า พระเชษฐา (ของพระเจ้าอู่ทอง) ให้เจ้าศรีไปครองเมืองแพก” (จิตร ภูมิศักดิ์ 2526: 119) เห็นได้ว่าอยุธยามีอำนาจควบคุมเหนือหัวเมืองในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาอย่างมั่นคงจนถึงขั้นบังคับใช้กฎหมายร่วมกัน

ความแตกต่างระหว่างเมืองลูกหลวง เมืองพระยามหานคร และเมืองประเทศราชนั้นอาจพิจารณาได้จากกฎมณเฑียรบาลซึ่งนักประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่เห็นว่าตราขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าไม่เคยมีกฎมณเฑียรบาลมาก่อนหน้าสมัยนี้ พิจารณาเฉพาะการจัดการปกครองอาณาเขตที่ปรากฏในกฎมณเฑียรบาลดูเหมือนจะมีความลักลั่นกันอยู่ โดยปรากฏในมาตรา 2 กำหนดให้เมืองพระยามหานคร 8 เมือง คือ พิษณุโลก ศรีสัชชาลัย สุโขทัย กำแพงเพชร นครศรีธรรมราช นครราชสีมา ตะนาวศรี และทวาย เมืองทั้ง 8 นี้ต้องถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ในขณะที่มาตรา 8 กำหนดให้เมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองกำแพงเพชร เมืองลพบุรี เมืองสิงห์บุรี เป็นเมืองลูกหลวง เมืองอินทร์บุรี เมืองพรหมบุรี เป็นเมืองหลานหลวง (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 70,72) จะเห็นได้ว่า เมืองพิษณุโลก ศรีสัชชาลัย หรือสวรรคโลก และกำแพงเพชร เป็นทั้งเมืองพระยามหานคร และเมืองลูกหลวง เมืองที่มีสองฐานะดังกล่าวนี้ล้วนแล้วแต่เป็นหัวเมืองเหนือ ซึ่งถูกรวมเข้ากับอยุธยาในภายหลัง เมื่อพิจารณาถึงสภาพทางการเมืองและหลักฐานต่าง ๆ นำเชื่อได้ว่าฐานะของหัวเมืองเหนือได้เปลี่ยนมาเป็นเมืองลูกหลวงในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นต้นมา มีหลักฐานมากพอที่จะวิเคราะห์ถึงการคลี่คลายฐานะทางการเมืองของพิษณุโลกและกำแพงเพชรเพื่อแสดงให้เห็นนโยบายการเมืองการปกครองของอยุธยาที่มีต่อหัวเมืองเหนือ

ปี พ.ศ. 1981 เป็นปีที่มีความสำคัญ ทั้งนี้เพราะเชื่อว่าเป็นปีที่อาณาจักรสุโขทัยถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอยุธยาอย่างสมบูรณ์ โดยตีความจากข้อ

ความในพระราชพงศาวดารที่ว่า พระรามศวรเสด็จไปเมืองพิษณุโลก ครั้งนั้น พระพุทธชินราชนำพระเนตรไหลเป็นโลหิต (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 1 2506: 134; *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา* เล่ม 1 2516: 450-451) หมายถึง การที่สมเด็จพระบรมราชาธิราช (สามพระยา) ส่งพระรามศวรพระราชโอรสไป ปกครองเมืองพิษณุโลกในฐานะเมืองลูกหลวงของอยุธยา และถือว่าปี พ.ศ. 1981 เป็นปีสิ้นพระชนม์ของพระมหาธรรมราชาที่ 4 (บรมपाल) และสิ้นสุดของ ราชวงศ์พระร่วง

การตีความดังกล่าวข้างต้นเป็นทัศนะที่เป็นที่ยอมรับกันทั่วไป แต่ถ้าพิจารณาจากพระราชพงศาวดารฯ โดยละเอียดแล้วไม่มีข้อความตอนใดของพระราชพงศาวดารฯ ระบุไว้เช่นเรื่องที่ถูกกล่าวมาข้างต้นเลย นอกจากนี้หลักฐานจากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีกทั้ง 2 ฉบับ แม้จะมีปัญหาเรื่องศักราช แต่ก็กล่าวถึงเรื่องราวความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองฝ่ายเหนือกับอยุธยาในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ซึ่งแสดงไว้อย่างชัดเจนว่า หัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งสี่เมือง คือ สุโขทัย เขลียงหรือสวรรคโลก พิษณุโลกหรือสองแคว และกำแพงเพชรมีฐานะเป็นประเทศราชของอยุธยาที่มีเจ้านายในราชวงศ์พระร่วงปกครองขึ้นกับอยุธยา และพระรามศวรเองก็ไม่ได้ปกครองเมืองพิษณุโลกเพราะพระยาบาลเมือง หรือพระมหาธรรมราชาที่ 4 ยังคงปกครองเมืองพิษณุโลกอยู่จากการศึกษาวิเคราะห์ของวิกเคอร์รี่เกี่ยวกับเหตุการณ์และศักราชที่ปรากฏอยู่ในฉบับปลีก 223, 2/ก 125 ได้เสนอความเห็นว่าเป็น พ.ศ. 1983 พระยาบาลเมืองเจ้าเมืองพิษณุโลกหรือสองแคว ยังไม่ได้เป็นพระมหาธรรมราชา เพิ่งจะได้

---

¹ หมายถึงพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ เลขที่ 223, 2/ก 125 จ.ศ. 845-846 พบโดย ไมเคิล วิกเคอร์รี่ ในปี พ.ศ. 2517 (รายละเอียดใน Vickery 1977 B) อีกฉบับหนึ่งคือพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ เลขที่ 222, 2/ก 104 จ.ศ. 801-803) พบโดย อุบลศรี อรรถพันธุ์ ในปี พ.ศ. 2521 (ดูรายละเอียดใน อุบลศรี อรรถพันธุ์ 2524) ศักราชที่ปรากฏในฉบับปลีกทั้งสองต่างกันอยู่ 40 ปี ทั้ง ๆ ที่กล่าวถึงเรื่องราวที่ต่อเนื่องกันในรัชกาลของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (พ.ศ. 1967-1991) ศักราชและเวลาของเหตุการณ์ในพงศาวดารฉบับปลีกทั้งสองฉบับยังเป็นที่ถกเถียงกันอยู่ (ประเสริฐ ณ นคร 2534: 170-172)

รับสถาปนาจากอยุธยาในปี พ.ศ. 1984 และในปี พ.ศ. 1987 ยังปรากฏพระนามผู้ปกครองพิษณุโลกว่าพระมหาธรรมราชา (Vickery 1977 B: 45, 50)

ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร แสดงความเห็นว่าศักราชที่ปรากฏอยู่ในฉบับปลีคนั้นผิดไปหรือซ้ำไป 12 ปี เมื่อเปรียบเทียบเรื่องราวและศักราชกับพระราชพงศาวดารฯ ฉบับหลวงประเสริฐฯ พงศาวดารเมืองน่าน และตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ รวมทั้งศิลาจารึกสุโขทัยด้วย (ประเสริฐ ณ นคร 2534: 171) แต่สำหรับเรื่องพระยาบาลเมืองเป็นพระมหาธรรมราชาในปี พ.ศ. 1984 นั้น เมื่อตรวจสอบกับจารึกสุโขทัยหลักที่ 12 ได้กล่าวถึงปี พ.ศ. 1970 พระมหาธรรมราชาบรมपाल (ที่ 4) ได้ปกครองเมืองพิษณุโลกแล้ว (*ประชุมศิลาจารึก ภาค 1* 2521: 140-143) ปรากฏว่าศักราชผิดไปถึง 15 ปี ดังนั้นการกำหนดศักราชของเหตุการณ์ที่ปรากฏอยู่ในฉบับปลี เลขที่ 223, 2/ก 125 โดยใช้เกณฑ์ 12 ปี เพื่อให้สอดคล้องกับหลักฐานอื่น ๆ จึงยังมีปัญหาเฉพาะในประเด็นนี้

ปัญหาประเด็นนี้ยังอาจจะพิจารณาได้เป็น 2 ประการ คือ *ประการแรก* ข้อความในฉบับปลีที่กล่าวถึงพระยาบาลเมืองนั้นผิด มหาธรรมราชาที่ปรากฏในเหตุการณ์ก็น่าจะเป็นพระมหาธรรมราชาบรมपाल (ที่ 4) *ประการที่สอง* ถ้าวียัดข้อความในฉบับปลีนั้นถูกต้อง และการวิเคราะห์ศักราชของวิกเคอร์รี่เป็นที่ยอมรับได้พร้อมกับใช้จารึกหลักที่ 12 เป็นหลักฐานพิจารณาร่วมกันไปก็ย่อมตีความได้ว่าพระมหาธรรมราชาที่ 4 ต้องสิ้นพระชนม์ไปแล้วก่อนปี พ.ศ. 1984 พระยาบาลเมืองจึงได้เป็นเจ้าเมืองพิษณุโลก แล้วได้รับการสถาปนาจากราชสำนักอยุธยาให้เป็นพระมหาธรรมราชาพระองค์ใหม่ ปกครองเมืองพิษณุโลก

อย่างไรก็ตาม ประเด็นปัญหานี้ยังไม่ยุติ จะต้องมีการศึกษาค้นคว้ากันต่อไป แต่ไม่ว่าปี พ.ศ. 1981 จะเป็นปีสิ้นพระชนม์ของพระมหาธรรมราชาบรมपाल (ที่ 4) หรือไม่ ผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกต่อมาก็ยังคงเป็นเชื้อสายของฝ่ายสุโขทัยโดยตรง คือพระยาอุษิตจิริระ ไม่ใช่พระรามศวร (Vickery 1977 B: 75-76)

สรุปได้ว่า ปี พ.ศ. 1981 และตลอดถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 เมืองพิษณุโลกยังมีได้กลายเป็นเมืองลูกหลวงของอยุธยา และเมืองเหนือทั้ง

หลาย (อาจยกเว้นกำแพงเพชร) ยังมีเจ้านายพื้นเมืองปกครองอยู่ในฐานะประเทศ-ราชของอยุธยา

จากที่กล่าวมาข้างต้นชี้ให้เห็นว่าในระยะหนึ่งศตวรรษแรกของอยุธยา หัวเมืองเหนือยังคงมีเจ้านายพื้นเมืองปกครองเมืองสำคัญ คือ พระมหาธรรมราชา เมืองพิษณุโลก “พรญา (พระยา) เซลียง” เมืองสวรรคโลก “พรญา (พระยา) รามราชา” เมืองสุโขทัย (Vickery 1977 B: 44-47) ส่วนพรญา (พระยา) แสนสอยดาว เมืองกำแพงเพชร อาจจะเป็นเมืองที่มีฐานะพิเศษก็ได้ ระบบเมืองลูกหลวงที่อยุธยาใช้เป็นกลไกสำคัญในการควบคุมและรวมหัวเมืองไว้ในอำนาจโดยตรง ยังไม่ได้นำมาใช้กับหัวเมืองเหนือทั้งหมดในระยะแรกนี้ จนกระทั่งสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ มีการปฏิรูปการปกครองครั้งใหญ่ และลดอำนาจการปกครองที่ค่อนข้างเป็นอิสระของเจ้านายพื้นเมืองด้วยการตั้งเมืองพิษณุโลก (และเมืองอื่น ๆ) ให้มีฐานะเป็นเมืองลูกหลวงเพื่อทำหน้าที่เป็นตัวแทนในการควบคุมหัวเมืองเหนือให้รัดกุมและมั่นคงขึ้น

สำหรับเมืองกำแพงเพชรดูเหมือนจะเป็นหัวเมืองฝ่ายเหนือเพียงเมืองเดียวที่อาจจะมีฐานะเป็นเมืองลูกหลวง หรืออย่างน้อยที่สุดก็มีพันธะทางเครือญาติใกล้ชิดกับสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 โดยพระยาญาณดิตถ์ (ในตำนานพุทธ-ลิตฺติงส์) เจ้าเมืองกำแพงเพชรได้ส่งมารดาของท่านถวายสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (*ชินกาลมาลีปกรณ์* 2501: 103) ระยะเวลาของเหตุการณ์ดังกล่าวนี้ยังลึบสนอยู่ แต่คาดคะเนว่าคงจะเป็นหลัง พ.ศ. 1921 อันเป็นปีที่พระมหาธรรมราชาถวายบังคมต่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ทั้งนี้เพราะก่อนหน้า พ.ศ. 1921 เมืองกำแพงเพชรยังเป็นฐานที่มั่นสำคัญที่ทางฝ่ายสุโขทัยใช้เป็นที่ตั้งรับกองทัพอยุธยา ดังปรากฏในพระราชพงศาวดาร ฉบับหลวงประเสริฐฯ ว่าอยุธยาไปตีเมืองกำแพงเพชร (ซากังราว) ในปี พ.ศ. 1916, 1919 และ 1921 (*ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1* 1506: 131-132)

ติบัญญัติอำมาตย์ หรือพระญาณดิตถ์นี้น่าจะเป็นเชื้อสายของทางฝ่ายสุโขทัย เพราะใน*ชินกาลมาลีปกรณ์*ระบุว่าพระมหาธรรมราชาลิไทยทรงเป็นผู้แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองกำแพงเพชร แต่ในพระราชพงศาวดาร ฉบับหลวงประ-เสริฐฯ เองกลับระบุชื่อ พระยาไสแก้วและพระยาคำแหง เป็นเจ้าเมืองซากังราว (กำแพงเพชร) แสดงว่าก่อนหน้า พ.ศ. 1916 เล็กน้อย ติบัญญัติหรือพระญาณ-

ดิศยังคงเป็นเจ้าของเมืองกำแพงเพชรอยู่ แต่อาจจะฝักใฝ่กับทางฝ่ายอยุธยา พระมหาธรรมราชาจึงส่งพระยาไสแก้วและพระยาคำแหงมารักษาเมืองกำแพง-
 เพชรก็ได้ หรือพระยาทั้งสองอาจจะถูกส่งเพื่อให้มาช่วยพระยาญาณดิศรักษา
 เมืองกำแพงเพชรจากการรุกรานของอยุธยาก็เป็นไปได้อีกทางหนึ่ง แต่อย่างไร
 ก็ตาม พระยาญาณดิศหรือติบัญญา เจ้าเมืองกำแพงเพชรมีความใกล้ชิดกับ
 ทางฝ่ายอยุธยาดังปรากฏใน*ชินกาลมาลีปกรณ์* ว่า เจ้ามหาพรหม เจ้าเมือง
 เชียงรายยกทัพมาตีเมืองกำแพงเพชร เพื่อจะมาอัญเชิญพระพุทธสิหิงค์
 ติบัญญาเจ้าเมืองกำแพงเพชรจึงขอกองทัพจากอยุธยามาช่วย (*ชินกาลมาลีปกรณ์*
 2501: 103-104) แสดงให้เห็นว่าเมืองกำแพงเพชรผูกพันกับอยุธยามากกว่าทาง
 ฝ่ายสุโขทัย ถึง พ.ศ. 1931 สุโขทัยได้แข็งเมือง และเมืองกำแพงเพชรคง
 ถูกทางฝ่ายสุโขทัยยึดไว้ ด้วยเหตุนี้เองสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 จึงยกกองทัพ
 ขึ้นมาตีเมืองซากังราว (กำแพงเพชร) แต่สวรรคตเสียกลางทาง (*ประชุมพงศาวดาร*
 เล่ม 1 2506: 132) เรื่องราวของกำแพงเพชรปรากฏอีกครั้งหนึ่งในจารึกหลักที่
 38 พ.ศ. 1940 (ประเสริฐ ณ นคร 2514: 52-54) กล่าวถึง "...สมเด็จพระพุทธ
 (มหाराชนบุตร)...ราชศรีบรมจักรพรรดิราช ท่านได้เสด็จขึ้นเสวย... พระองค์
 ท่านเสด็จในกำแพงเพชรบุรี ศรีวิมลสาร... พระราชมาตุละ บพิตรมนตรีอนุชิต
 ลุงตนเลี้ยง... เจ้าเมืองไตรตรึงส์..." (*ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3* 2508: 26-
 27) จากลักษณะพระนามที่ปรากฏเป็นพระนามของพระมหากษัตริย์อยุธยา ตรง
 กับสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีฯ ข้อความในจารึกทำให้เห็นว่าเมืองกำแพงเพชรอยู่
 ในอำนาจของอยุธยาอย่างน้อยที่สุดก็ใน พ.ศ. 1940 แต่กษัตริย์อยุธยาคงจะ
 สามารถควบคุมกำแพงเพชรและหัวเมืองเหนืออื่น ๆ ไว้ได้ชั่วระยะเวลาหนึ่งใน
 ระหว่างปี พ.ศ. 1942-1962 รัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 3 (ไสยลือไทย)
 ดูเหมือนสุโขทัยจะมีความเข้มแข็งอีกครั้งหนึ่งในจารึกหลักที่ 46 พ.ศ. 1943
 กล่าวถึงพระมหาธรรมราชามี "อำนาจนำหัวหาญ นำพลรบราดาธรรณิดล...

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีก เลขที่ 222, 2/ก เมืองไตรตรึงษ์อยู่เหนือ
 กำแพงเพชรขึ้นไป และอยู่ในอาณาจักรล้านนา อยุธยาเพิ่งไปได้เมื่อปลายแผ่นดินพระ
 บรมราชาธิราชที่สอง (ประเสริฐ ณ นคร 2529: 115)

ผลาญทรัพย์สินสัตว์... ขอมพระบางเป็นแดนแสนสองหนองห้วยและแพร์” (อ้างใน ประเสริฐ ณ นคร 2514: 71) เมืองกำแพงเพชรคงจะหลุดมือไปจากอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง หลังจากนั้นก็ไม่ปรากฏอีกจนถึงสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ซึ่งมีหลักฐานปรากฏอยู่ในพงศาวดารฉบับปลีกทั้งสองฉบับว่า พระยาแสนสอยดาวเป็นเจ้าของกำแพงเพชร พร้อมทั้งพระยาเซลิยง เจ้าเมืองสวรรคโลก พระมหาธรรมราชา เจ้าเมืองพิษณุโลก และพระยารามราชา เจ้าเมืองสุโขทัย เหล่านี้เป็นเมืองใต้อาณัติของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 แห่งกรุงศรีอยุธยา

เพราะฉะนั้นจะเห็นได้ว่าทางฝ่ายอยุธยาพยายามที่จะมีอำนาจครอบงำหัวเมืองฝ่ายเหนือในขณะที่หัวเมืองเหนือเองก็พยายามต่อต้านเป็นระยะ ๆ ตามแต่สภาพการณ์และโอกาสอำนวย อยุธยาพยายามวางอำนาจการปกครองโดยการควบคุมเมืองกำแพงเพชรเป็นจุดแรก เมืองกำแพงเพชรในสายตาของอยุธยามีความสำคัญมากในฐานะเป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญในการขยายอำนาจของอยุธยา ในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ได้ยกทัพเพื่อจะยึดกำแพงเพชรถึง 4 ครั้ง ใน พ.ศ. 1940 กษัตริย์อยุธยา ก็ทรงประกาศกฎหมายใช้บังคับในแถบหัวเมืองเหนือทั้งหมดที่กำแพงเพชร ในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ทรงชุมนุมทัพที่เมืองกำแพงเพชรก่อนที่จะยกเข้าไปตีเมืองมอญ (อุบลศรี อรรถพันธุ์ 2524: 61-62, 221-222) แต่อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏว่าได้มีการเปลี่ยนฐานะของเมืองกำแพงเพชรให้เป็นเมืองลูกหลวงรวมทั้งหัวเมืองอื่น ๆ แต่ทางอยุธยา ก็ได้ใช้นโยบายทางการเมืองดำเนินการควบคุมหัวเมืองเหนือทั้งทางตรงและทางอ้อมด้วยการสร้างสัมพันธ์ทางเครือญาติจากการสมรส สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ได้มารดาของพระยาญาณดิศหรือดิปัญญา เจ้าเมืองกำแพงเพชร เป็นพระสนม ในจารึกหลักที่ 38 กล่าวถึง “...พระราชมาตุลาบพิตร มนตรี-อนุชิต ลุงตนเลี้ยง... เจ้าเมืองไตรดิ่ง...” (เมืองในแถบกำแพงเพชร) ในพงศาวดารฉบับปลีก เลขที่ 222 ให้ข้อมูลแน่ชัดว่า พระมหาธรรมราชา เจ้าเมืองพิษณุโลก เป็นพระเชษฐาหรือพระอนุชาในพระมเหสีของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (อุบลศรี อรรถพันธุ์ 2524: 56, 200) ดังนั้น พระมหาธรรมราชา (ที่ 4) จึงมีฐานะเป็น “น้า” และสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงมีฐานะเป็น

หลาน¹

สำหรับการควบคุมโดยตรงนั้น มีบ่อยครั้งที่อยุธยามักใช้วิธีกรรณทาง การทหารเป็นสำคัญ เมื่อหัวเมืองเหนืออ่อนแอแล้วก็จะปล่อยให้เจ้านายพื้น เมืองปกครองกันเองมากกว่าที่จะส่งคนมาทำหน้าที่ปกครองโดยตรงในลักษณะ ของเมืองลูกหลวงหรือเมืองพระยามหานคร ในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช หรือสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ปรากฏหลักฐานในจารึกหลักที่ 49 กล่าวว่ พ.ศ. 1955 “นายอินทสรศักดิ์” ขอที่ดินจาก “พ่ออยู่หัวเจ้า ๘ ออกญา- ธรรมราชา” เพื่อสร้างอาราม ถึง พ.ศ. 1959 “พระบรมราชาธิบดีศรีมหา- จักรพรรดิราช” และมาตุราชและพระมาตุจฉาเจ้า และท่านเสด็จขึ้นมาให้ทาน ช้างเผือกและราชรถแก่พระสงฆ์ทุกเมือง (*ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3* 2508: 85- 86) ข้อความข้างต้นนี้ชี้ให้เห็นว่า พระมหาธรรมราชา กษัตริย์สุโขทัยถูกลด ฐานะเป็น “ออกญาธรรมราชา” “ออกญา” เป็นยศของขุนนางเมืองหลวง แสดง วาระหว่าง พ.ศ. 1955-1959 หัวเมืองเหนือ (อาจจะทั้งหมดหรือบางเมือง) ถูกลดฐานะลงมาเป็นเมืองพระยามหานคร แต่พอมาถึง พ.ศ. 1970 “ออก ญาธรรมราชา” เปลี่ยนกลับมาเป็น “พระศรีสุริยวงศ์บรมบาลมหารธรรมราชา- ธิราชที่ 4” (*ประชุมศิลาจารึกภาค 1* 2521: 141) และตามที่กล่าวแล้วใน พงศาวดารฉบับปลีก เลขที่ 222 2/ก 104 ว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ทรงแต่งตั้งให้ พรญา (พระยา) บาลเมืองดำรงตำแหน่ง “พระมหาธรรมราชา” ครองเมืองพิษณุโลก ประมาณ พ.ศ. 1984 แสดงว่ากลับมาเป็น “เจ้าเมือง ประเทศราช” การเปลี่ยนไปมาดังกล่าวนี้น่าจะเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงนโยบาย การปกครองของเมืองหลวงต่อหัวเมืองเหนือไม่แน่นอน เหตุอีกประการหนึ่ง อาจเป็นเพราะหัวเมืองเหนือก็พยายามเป็นอิสระจากอำนาจของอยุธยาอยู่ตลอด เวลา เหตุนี้เองที่ทำให้นโยบายการปกครองหัวเมืองเหนือต้องเปลี่ยนแปลงไปกลับ มากก็เป็นได้

---

¹ จารึกหลักที่ 40 และหลัก 40 พิเศษ กล่าวถึงคำสาบานของ “น้ำพระยา” และ “สมเด็จพระเจ้าพระยา” (หลาน) (*ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3* 2508: 43-46; *ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 4* 2513: 1-5) ย่อมหมายถึง พระมหาธรรมราชา (ที่ 4) ยังปกครองพิษณุโลกอยู่จน ถึงเวลาที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ขึ้นเสวยราชสมบัติแล้ว

อาจกล่าวได้ว่าในระยะหนึ่งศตวรรษแรกภายหลังการตั้งอาณาจักรอยุธยา แม้อยุธาจะแผ่อำนาจและมีอิทธิพลครอบคลุมหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมดแล้วก็ตาม แต่หัวเมืองเหนียวยังคงมีอิสระในการปกครองตนเองค่อนข้างมาก ระบบการปกครองแบบเมืองลูกหลวงที่อยุธยาใช้ควบคุมหัวเมืองในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา ประสบผล แต่ดูเหมือนระบบเมืองลูกหลวงไม่ได้ถูกนำไปใช้กับหัวเมืองเหนือ ในระยะนี้ จนกระทั่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน ครั้งใหญ่ พระราชประสงค์ส่วนหนึ่งก็คือลดอำนาจของบรรดาเจ้านายสุโขทัย ที่ปกครองหัวเมืองเหนือโดยการสถาปนาเมืองพิษณุโลกเป็นเมืองที่ประทับ และรัชกาลต่อมาได้ใช้พิษณุโลกเป็นเมืองลูกหลวงเพื่อเป็นตัวแทนอำนาจของเมืองหลวง ในการปกครองและควบคุมหัวเมืองเหนือทั้งหมดเหมือนอย่าง que ประสบผลมาแล้ว ในแถบหัวเมืองลุ่มน้ำเจ้าพระยา จะกล่าวถึงในรายละเอียดต่อไปข้างหน้า

นอกจากอยุธยาจะแผ่อำนาจเขตครอบคลุมหัวเมืองเหนือแล้วยังมีชัยชนะ ต่ออาณาจักรขอม และสามารถตีเมืองพระนคร (นครธม) ของขอมได้ในปี พ.ศ. 1974. นโยบายการปกครองต่อเขมรหรือกัมพูชานั้นดูเหมือนสมเด็จพระบรม- ราชธิราชที่ 2 ต้องการควบคุมเขมรโดยตรง จึงส่งพระราชโอรส คือ พระ นครอินทร์ไปปกครองเมืองพระนครหลวง เมื่อพระนครอินทร์สิ้นพระชนม์ “พญา (พระยา) แพรก” โอรสอีกพระองค์หนึ่งได้ถูกส่งไปปกครองเมือง พระนครหลวงแทน (Vickery 1977 B: 26, 36, 56) แสดงให้เห็นถึงความ พยายามของอยุธยาที่จะเปลี่ยนฐานะของเขมรจากประเทศราชมาเป็นเมืองลูกหลวง

---

* ในสมัยต้นอยุธยา เป็นที่เชื่อกันทั่วไปว่าอยุธยายึดเมืองพระนคร (นครธม) ของขอมได้ 3 ครั้ง คือ ครั้งแรกใน พ.ศ. 1895 หรือ 1912 ครั้งที่สอง พ.ศ. 1931/32 หรือ 1936 ครั้งที่สาม พ.ศ. 1974 ไมเคิล วิคเคอรี ได้ศึกษาวิเคราะห์อย่างละเอียดในวิทยานิพนธ์ของเขา อาจสรุปว่า อยุธยายึดเมืองพระนครเพียงครั้งเดียว คือครั้งที่สามในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชธิราชที่ 2 ปี พ.ศ. 1974/75 โดยอาศัยหลักฐานจากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐฯ และฉบับปลีก 2/K.125 ส่วนครั้งที่ 1 และครั้งที่ 2 เป็นข้อความที่เพิ่มเติมและแทรกเข้ามาในภายหลัง (รายละเอียดโปรดพิจารณาใน Vickery 1977 A: 218-223, 369-384, 393-399, 429-466, 457-459, 464-480; และ 1979: 162-164)

หรือเมืองพระยามหานคร จุดประสงค์เช่นนี้ก็เช่นเดียวกันในหัวเมืองฝ่ายเหนือ แต่ต่างกันที่วิธีการดำเนินการ สำหรับเขมรนั้น เมื่ออยุธยาตีเมืองพระนครหลวง ได้ในปี พ.ศ. 1974/75 แล้ว ทรงตั้งพระราชโอรส คือ “พระนครอินทร์” และ “พระยาแพรก” ปกครองเมืองพระนครหลวงอันเป็นเมืองศูนย์กลางของ อาณาจักรกัมพูชาติติดต่อกันถึง 2 พระองค์ ทำให้เห็นว่าอยุธยาต้องการผนวก อาณาจักรกัมพูชาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของอยุธยา นโยบายต่อเขมรของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ไม่ยึดหยุ่นเหมือนในหัวเมืองฝ่ายเหนือ แต่ใช้วิธีการ เด็ดขาดด้วยการตั้งพระราชโอรสปกครองกัมพูชา จากหลักฐานใน 2/K.125 “พระนครอินทร์” ปกครองอาณาจักรเขมรภาคเหนือเท่านั้น ส่วนภาคใต้บริเวณ เมืองพนมเปญและปากแม่น้ำโขงยังมีการกระด้างกระเดื่อง ผู้นำในการต่อต้านการ ปกครองของอยุธยาในเขมรก็คือ “เจ้ายาด” (ในฉบับปลีก 2/K.125) หรือ “เจ้าพระยาญาติ” (ในพงศาวดารกัมพูชา) ตามหลักฐานฉบับ 2/K.125 เป็น “บุตรพราหมณ์เจ้าอันผู้เป็นเจ้าให้ไปอยู่ จิตรร मुख กขอนแก่น (เขมร) ทั้งหลาย แฉงแกพรราชบุตร ทารพรณครอินทร...” (Vickery 1977 B: 10-11) วิกเคอรี ได้วิเคราะห์และตีความเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างไทย-เขมรในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ที่ปรากฏในพงศาวดารฉบับ 2/K.125 เปรียบเทียบกับ ข้อความที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารฯ ฉบับหลวงประเสริฐฯ และพงศาวดาร เขมรฉบับที่เรียกว่า Nong หรือฉบับที่แปลอยู่ใน *ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1* และ การวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงของภาษาและรูปศัพท์ (รายละเอียดใน Vickery 1977 B: 55-66) ถ้าการวิเคราะห์ดังกล่าวถูกต้องเป็นที่ยอมรับได้ก็หมายความว่า เมื่อสมเด็จพระนครินทราชาซึ่งอำนาจได้แล้วก็ส่งหรือเนรเทศสมเด็จพระรามราชา ไปปกครองบริเวณจิตร मुख (เขมรตอนใต้) ใน พ.ศ. 1952 (ศักราชตามพระราชพงศาวดารฯ ฉบับหลวงประเสริฐฯ) พอถึง พ.ศ. 1986-1987 (Vickery 1977 B: 50-55) “เจ้าพญาญาติ” โอรสของสมเด็จพระรามราชาได้เป็นผู้นำ “เขม่น (เขมร) แฉงแก พรราชบุตรทารพรณครอินทร” (Vickery 1977 B: 10-11) อยุธยาจึงส่งกองทัพ “ไปยปราบมหาพรรคทั้งหลายจนถึงจิตร मुख นั้น แลพรรคทั้งหลายยกแตกฉารไต่ตัวเจ้ายาดทั้งท้าวพญา ทั้งหลายดอย” (Vickery 1977 B: 12-13) แต่เจ้าพญาญาติสามารถหนีไปได้ “จึงขุนณครไชยกยกช้าง

ม้าริพลไปรบเจ้ายาตถึงของแคบนันเจา ยาตโดแดงเขมร (เขมร) ของ วรรณ ออกสกัดยั้งช้ายขวาหนาลัง... ชาวกำพูชโลฆ่าฟันพลตายชนน้นมากนัก” (1977 B: 28-29) อยู่ต่อมาเจ้าพญาญาติก็ส่งคนไป “...จรรจาปราไสรดวยมหา มหาพรรคทั้งหลายอันอยู่ในป่าสานดินน้น” มหาพรรคทั้งหลายกมาออกแกเจา ยาตลัน” (1977 B: 32-35) เหตุการณ์ที่กล่าวข้างต้นเกิดระหว่าง พ.ศ. 1986-1987 (จ.ศ. 805-806) นี้สอดคล้องตรงกันกับในพงศาวดารฯ ฉบับหลวงประเสริฐฯ ว่า “ศักราช 806 ชวดศก (พ.ศ. 1987) เสด็จไปปราบพรรค และตั้งทัพหลวง ตำบลปะท่ายเขมร ครั้งนั้นได้เชลย 120,000 ทัพหลวงเสด็จกลับคืน” (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 2506: 135)

เพราะฉะนั้นนโยบายการปกครองเขมรของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 โดยการตั้งพระโอรสปกครองเมืองพระนครอันเป็นการเปลี่ยนฐานะจากประเทศ-ราชมาเป็นเมืองลูกหลวง แม้จะดูเหมือนเป็นการ “ผิธรรมนิยม” ที่ปฏิบัติต่อหัวเมืองประเทศราช (อยุธยาได้ปฏิบัติการดังกล่าวต่อสุโขทัย) แต่จากนโยบายดังกล่าวนี้มีผลทำให้บริเวณกัมพูชภาคเหนืออันมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองพระนครหลวงได้รวมเป็นหน่วยการเมืองเดียวกันกับอยุธยา (ในระยะหนึ่ง) ในขณะที่ภาคใต้ของกัมพูชาได้แยกตัวออกเป็นหน่วยการเมืองที่เป็นเอกเทศ

อำนาจทางการเมืองการปกครองของอยุธยา นอกจากจะขยายขึ้นไปถึงหัวเมืองฝ่ายเหนือและเขมรทางตะวันออกตามที่กล่าวข้างต้นแล้วยังรวมเมืองนครศรีธรรมราชเข้ามาไว้ในอาณาเขตด้วยตามที่พระราชพงศาวดารฯ ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ได้กล่าวว่า เป็นหนึ่งในบรรดาเมือง “พระยาประเทศราช” สิบหกเมือง (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38 2512 : 2) การอ้างสิทธิดังกล่าวแม้จะไม่มีหลัก

วิกเคอรีชี้ให้เห็นว่า “ซอง” และ “พรรค” คือคำเดียวกับ “พรรค” ชื่อทั้งสองเป็นชื่อกลุ่มชนที่จัดอยู่ในกลุ่มชนมอญ-เขมร ซึ่งอาศัยอยู่ในบริเวณภาคตะวันตกของกัมพูชาและภาคตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศไทย (1977 B: 61-63)

“วิกเคอรีได้วิเคราะห์และเสนอว่า “ป่าสานติ” ในฉบับปลีก 2/K. 125 ตรงกับ “ปะท่ายเขมร” ในพงศาวดารฯ ฉบับหลวงประเสริฐฯ สถานที่นี้ต้องอยู่บริเวณภาคตะวันตกของกัมพูชาไม่ใช่อยู่ที่ศรีสัชนาลัยหรือบาพนม (รายละเอียดใน Vickery 1977 B: 63-65)

ฐานชั้นต้นร่วมสมัยกล่าวถึงก็ตาม แต่มีหลักฐานกล่าวถึงอยู่ในตำนานต่าง ๆ ของเมืองนครศรีธรรมราช เช่น *ตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช* (2473: 1-7) *ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช* (2505: 51-53, 84-85) จดหมายเหตุราชวงศ์ชองบันทึกรื่องของแคว้น “ตามพรลิงค์” (นครศรีธรรมราช) ในระหว่างต้นพุทธศตวรรษที่ 15 ไปจนถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 18 ว่ารัฐตามพรลิงค์เป็นคู่ค้าที่สำคัญของจีน และตั้งแต่ประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ตามพรลิงค์ได้ตกอยู่ในขอบเขตอิทธิพลของขอมไปแล้ว (ไอคอนเนอร์ 2526: 132) ในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 19 หวังต้าหย่วน (Wangta-Yuan) กล่าวถึงรัฐสามรัฐที่อยู่ในบริเวณประเทศไทยปัจจุบันนี้ว่า ประกอบด้วยตานหม่าหลิง (ตามพรลิงค์) หลอหู (ละโว้) และเสียน ทั้ง ๆ ที่ในระยะนี้ ตามพรลิงค์ได้เปลี่ยนชื่อมาเป็นนครศรีธรรมราช (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ 2528 ก: 11, 43) และปรากฏในจารึกของพ่อขุนรามคำแหงว่า เมืองนครศรีธรรมราชเป็นเมืองในอำนาจของสุโขทัย “ตานหม่าหลิง” ในบันทึกของหวังต้าหย่วนถ้าไม่เป็นรัฐอิสระก็ต้องเป็นรัฐกึ่งอิสระที่อยู่ในอาณัติของ “เสียน” เพราะ “เสียน” สามารถยกทัพเรือไปโจมตี “ตันหม่าซี” (สิงคโปร์) ถ้า “ตานหม่าหลิง” ไม่ได้เป็นมิตรหรืออยู่ในอาณัติของ “เสียน” “เสียน” จะยกทัพเรือเป็นระยะทางไกลจากลุ่มน้ำเจ้าพระยาไปตี “ตันหม่าซี” ได้อย่างไร (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ในวินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ 2528 ก: 12) พอมาถึง พุทธศตวรรษที่ 20 ชั้นที่เจ็ญเทอของราชวงศ์หมิงได้นำขบวนเรือไปเยือนรัฐต่าง ๆ ทางด้านทะเลตะวันตกถึง 7 ครั้ง ระหว่าง พ.ศ. 1948-1976 หม่าฮวน เฟยเซิน และกงจิน ซึ่งได้มากับกองเรือได้เขียนบันทึกเรื่องราวไว้ แต่ทั้งสามมิได้กล่าวถึง “ตานหม่าหลิง” ไว้อีกเลย แสดงให้เห็นว่ารัฐนี้อาจสลายไปแล้วก็เป็นได้ (ตัวนลิเซิง 2529: 9) ในพระราชพงศาวดารฯ ฉบับหลวงประเสริฐฯ กล่าวว่า พ.ศ. 1998 แต่งทัพให้ไปเอาเมืองมะละกา (*ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1* 2506: 135) ในรายงานของโทเม ปีเรส (Tomé Pires) ปลายพุทธศตวรรษที่ 21 กล่าวว่าเจ้าเมืองสิงคโปร์ (สิงคโปร์) ที่ถูกผู้สถาปนาอาณาจักรมะละกาสังหารนั้น เป็นบุคคลที่แต่งตั้งไปจาก “สยาม” (อั้งใน อาคม พัตติยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527: 83)

ดังนั้นน่าจะเชื่อได้ว่าเมืองนครศรีธรรมราชคงกลายเป็น “เมือง” ในอาณาเขตของอยุธยาแล้วในระหว่างสมัยแรกนี้ ฐานะของเมืองนครศรีธรรมราชคงเป็น “เมืองประเทศราช” ก่อนที่จะกลายมาเป็น “เมืองพระยามหานคร” เพราะในกฎหมายเทียรบาล (สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ) กำหนดให้นครศรีธรรมราชเป็นเมืองพระยามหานคร และต้องเข้ามาตีมน้ำพิพัฒน์สัตยา (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 70) ในบรรดาเมืองพระยามหานคร 8 เมือง ที่จะต้องเข้ามาตีมน้ำพิพัฒน์สัตยาแล้วแต่เป็นเมืองที่อยู่นอกลุ่มน้ำเจ้าพระยาทั้งสิ้น และเมืองเหล่านี้เป็นเมืองที่อยู่ช้ายายอำนาจรวมเข้ามาไว้ในอาณาเขต หลักฐานท้องถิ่นเองล้วนแสดงให้เห็นว่ากษัตริย์แห่งนครศรีธรรมราชยอมรับ “ฐานะที่เป็นรอง” แก่กษัตริย์องค์หนึ่งที่มีพระนามว่า “ท้าวอุทอง” เรื่องราวต่อมาที่ปรากฏในหลักฐานท้องถิ่น รวมทั้งคำให้การชาวกรุงเก่าและบันทึกของลาลูแบร์ ล้วนสอดคล้องลงรอยเดียวกันว่า เมืองนครศรีธรรมราชปกครองโดยคนที่ถูกส่งมาจากเมืองหลวง (หรือบุคคลท้องถิ่นที่ได้รับการเห็นชอบและแต่งตั้งจากเมืองหลวง) อาจเชื่อได้ว่าในระหว่างที่มีการสถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้น เมืองนครศรีธรรมราชอาจจะยังมีฐานะเป็นเมืองประเทศราช” (พระราชพงศาวดารฯ ฉบับพันจันทนุมาศว่าเป็น 1 ใน 16 ประเทศราชในสมัยพระเจ้ารามาธิบดีที่ 1) ในระยะต่อมาจึงได้กลายเป็นเมืองพระยามหานครในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เนื่องด้วยกฎหมายเทียรบาลกำหนดให้เมืองนครศรีธรรมราชเป็นเมืองพระยามหานครที่ต้องเข้ามาถือน้ำพระพิพัฒน์ อาจคะเนได้ว่าเจ้าเมืองนครตามกฎหมายเทียรบาลไม่มีฐานะเป็นเมืองลูกหลวงแน่ เพราะในบรรดาเมืองพระยามหานครทั้ง 8 เมืองที่ต้องเข้ามาถือน้ำนั้นมียู่ 4 เมือง มีฐานะเป็นเมืองลูกหลวงด้วย เพราะฉะนั้นทางอยุธยามีได้ส่งโอรสหรือเชื้อพระวงศ์ไปปกครอง เจ้าเมืองจึงน่าที่จะเป็น “ขุนนาง” หรืออาจเป็นเจ้านายพื้นเมืองของเมืองนครที่ได้ถูกดุดกลืนเข้ามา

---

*หลักฐานท้องถิ่นได้แก่ *ตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช*, *ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช*, *ตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช* พิจารณาประกอบกับคำให้การชาวกรุงเก่า (2510: 47-57) และลาลูแบร์ (2510, 1: 34-35)

**รายละเอียดใน *รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช* (2505: 46-63, 78-95)

ในระบบการบริหารราชการของอยุธยาในฐานะเป็นขุนนางผู้ปกครองอาณาเขตหัวเมือง

เมืองนครศรีธรรมราชมีความสำคัญทางการเมืองและเศรษฐกิจต่ออยุธยาอย่างมาก เป็นเมืองใหญ่ที่ได้ติดต่อการค้ากับจีนมานานแล้ว เมืองนครศรีธรรมราชเองเคยมีเมืองขึ้นที่เรียกว่า เมือง 12 นักษัตริย์ นับจากชุมพรลงไปถึงหัวเมืองมลายู (รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช 2505: 51) เมื่ออยุธยามีอำนาจเหนือเมืองนครศรีธรรมราชก็ย่อมที่จะรับมรดกในการอ้างอำนาจเหนือหัวเมืองเหล่านี้ด้วยเช่นกัน การคุมเมืองนครศรีธรรมราชได้ ย่อมหมายความว่าอยุธยาสามารถที่จะมีอิทธิพลและควบคุมเมืองท่าในบริเวณคาบสมุทรตอนบนไว้ได้ และยังใช้เป็นฐานในการขยายอำนาจเข้าไปควบคุมหัวเมืองมลายูตลอดลงไปถึงเขตสิงคโปร์ หลักฐานทางราชการจีนตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 20 ปรากฏอย่างแน่ชัดถึงความสนใจของอยุธยาที่มีต่อหัวเมืองในแถบคาบสมุทรมลายู ทั้งนี้คงเป็นเพราะเมืองใหญ่ของอยุธยาที่ตั้งอยู่บนคาบสมุทรมลายู เช่นเมืองนครศรีธรรมราชและปัตตานี ล้วนแล้วแต่มุ่งทำการค้ากับจีนเป็นส่วนใหญ่ ดังนั้นอยุธยาจึงพยายามที่จะแผ่อำนาจและอิทธิพลให้เป็นที่ยอมรับของเมืองท่าในแถบนี้ หลักฐานจีนบันทึกว่า พ.ศ. 1951 สยามได้ยึดเรือและจับราชทูตของแคว้นจามปาซึ่งถูกพายุพัดไปติดชายฝั่งเมืองปาหัง และยังส่งกองทัพไปแย่งชิงพระราชโองการประทับพระราชลัญจกรซึ่งจักรพรรดิเงินพระราชทานให้กับสุมาตราและมะละกา (สำนักนายกรัฐมนตรี 2523: 14) เป็นการแสดงให้เห็นว่าอยุธยาแสดงตนเป็นผู้มีอำนาจครอบคลุมเหนือเมืองท่าทางฝั่งทะเลตะวันออกของคาบสมุทรลงไปถึงปาหัง ซึ่งอยู่เกือบใต้สุดของแหลม และยังสามารถแสดงอิทธิพลคุกคามช่องแคบมะละกา ด้วยการขัดขวางการติดต่อระหว่างมะละกา สุมาตรา กับราชสำนักจีนอีกด้วย บันทึกจีนกล่าวอีกว่าใน พ.ศ. 1962 สยามรุกรานมะละกา พ.ศ. 1974 กษัตริย์มะละการ้องเรียนต่อจักรพรรดิเงินว่าสยามคิดจะรุกรานมะละกาอีก พ.ศ. 1978 จามปาส่งทูตไปยังสุมาตราแต่ถูกสยามปล้นสะดม (สำนักนายกรัฐมนตรี 2523: 17, 19-20)

การที่อยุธยาควบคุมการค้าทั้งชายฝั่งตะวันออกและช่องแคบมะละกาได้นั้น เมืองนครศรีธรรมราชน่าจะเป็นฐานในการปฏิบัติได้อย่างดีเพราะตั้งอยู่ตอนกลางของแหลมมลายูทางชายฝั่งตะวันออก ทำให้อยุธยาสะดวกที่จะควบคุมเมืองท่าใน

แถบชายฝั่งตะวันออกซึ่งติดต่อการค้ากับจีนเป็นสิ่งสำคัญ และเมื่อมะละการุ่งเรืองขึ้นในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 20 ทำให้เมืองท่าแห่งนี้กลายเป็นศูนย์กลางใหญ่ที่ครอบงำเมืองท่าอื่น ๆ ในบริเวณใกล้เคียง แม้มะละกาจะไม่สามารถผนวกการค้านานาชาติให้อยู่ในมือของตนได้แต่ผู้เดียว แต่ลักษณะทางการค้าของมะละกามีส่วนกำหนดลักษณะทางการค้าของศูนย์อื่นอยู่ไม่น้อย (อาคมพาณิชย์และนิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527: 84) การเติบโตของมะละกาอยู่อมกระแทกกระทั้นต่อฐานะของเมืองนครศรีธรรมราชในฐานะตัวแทนอำนาจของอยุธยา ขณะเดียวกันก็ทำให้อยุธยาสูญเสียอำนาจและผลประโยชน์ทางการค้าด้วย ดังนั้นอยุธยาจึงส่งกองทัพหลวงยกไปตีมะละกาในปี พ.ศ. 1998 ทั้ง ๆ ที่ก่อนหน้านั้นหนึ่งปีเกิดไข้ทรพิษระบาดมีคนตายมาก และสงครามแย่งชิงหัวเมืองเหนือระหว่างอยุธยากับล้านนาก็ได้เริ่มขึ้นแล้วตั้งแต่ปี พ.ศ. 1994 (*ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1* 2506: 135) การตีมะละกาครั้งนี้ประสบความสำเร็จในเวลาในขณะที่สงครามกับล้านนาเริ่มทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น จนสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถต้องเสด็จประทับที่เมืองพิษณุโลกเพื่อบัญชาการรบเป็นศึกยืดเยื้อกินเวลาหลายปี

ในระยะเวลาเดียวกันนี้แผนการปฏิรูปการปกครองครั้งใหญ่ได้เริ่มขึ้นและได้ทำติดต่อกันจนถึงรัชสมัยของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ทำให้อยุธยาจำเป็นต้องปล่อยให้มะละกาเป็นอิสระ และเมื่ออยุธยาจัดการเรื่องราวต่าง ๆ ได้เรียบร้อยแล้วจึงหันมาสนใจที่จะปราบมะละกาอีกครั้งหนึ่ง หลักฐานที่จะยืนยันว่าราชสำนักอยุธยามีความตั้งใจและเอาใจใส่ต่อเรื่องนี้มาก ดังปรากฏในบันทึกของโปรตุเกสตอนครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21 ว่าในปี พ.ศ. 2043 กษัตริย์สยามรับสั่งให้พระยานครศรีธรรมราช (Poyoa of the city of lugor) ยกกองทัพเรือ 200 ลำ และทหาร 600 คน ไปตีมะละกาแต่ต้องพ่ายหนี ทางอยุธยาส่งกองทัพหนุนมาช่วย คราวนี้ประกอบด้วยกองเรือ ช้าง 400 เชือก และทหาร 30,000 คน เดินทัพมาทั้งทางบกและทางทะเล ทั้งนี้เพื่อปราบเมืองปาหังที่เข้าข้างฝ่ายมะละกาด้วย กองทัพที่ยกไปเพลี่ยงพล้ำอีกครั้งหนึ่ง ทางอยุธยาจึงได้ส่งกองทหารมาช่วยอีก 2 กอง กองที่หนึ่งเดินทางบกมาตามเส้นทางกลันตันพร้อมด้วยกองเรือจำนวนหนึ่งมาทางชายฝั่งตะวันออก ขณะที่กองทัพอีกกองหนึ่งให้ยกมาจากเมืองตะนาวศรีและทวาย เป็นกองทัพเรือมาทางชายฝั่งทะเลตะวันตก แต่ทางมะละกาสามารถต้านและตีทัพอยุธยาแตกพ่ายไป (De

Josselin de Jong and van Wyk 1960: 20-27)

บันทึกนี้ชี้ให้เห็นว่าอยุธยาถือว่าการปราบเมืองมะละกาเป็นเรื่องสำคัญจึงได้ส่งกองทัพหนุนมาช่วยถึง 2 ครั้ง เป็นกองทัพขนาดใหญ่ มีทหารและเรือรบเป็นจำนวนมาก ยกมาทั้งทางบกและทางทะเล และโจมตีทั้งชายฝั่งตะวันตกและชายฝั่งตะวันออก 2 ด้าน นับเป็นศึกที่ใหญ่มาก สงครามปราบมะละกาครั้งนี้แม้อยุธยาจะพ่ายแพ้แต่ก็แสดงแสนยานุภาพของอยุธยาให้เห็นว่าอยุธยามีอำนาจควบคุมเหนือหัวเมืองในคาบสมุทรภาคใต้ โดยมีเมืองนครศรีธรรมราชทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางที่ทางเมืองหลวงใช้เป็นฐานในการแผ่อิทธิพลและควบคุมหัวเมืองต่าง ๆ ในอาณาบริเวณคาบสมุทรแห่งนี้ ดังปรากฏในบันทึกของบาร์รอส (Barros) ว่า กษัตริย์แห่งมะละกาผู้ปกครองเมืองปัตตานี ปาหัง กลันตัน และเมืองท่าที่ตั้งอยู่ชายฝั่งนี้ทั้งหมดล้วนแล้วแต่ต้องส่งบรรณาการต่อกษัตริย์สยามทุก ๆ ปี (De Josselin de Jong and van Wyk 1960: 23)

การที่อยุธยาสามารถควบคุมเมืองนครศรีธรรมราชได้อย่างมั่นคงเช่นนี้ ทั้ง ๆ ที่เมืองนครศรีธรรมราชอยู่ไกลจากเมืองหลวงมาก และสามารถทำการค้าติดต่อกับจีนและเมืองท่าอื่น ๆ ได้สะดวก เป็นเมืองใหญ่ที่มีเมืองขึ้นที่อยู่ในความควบคุมโดยตรงอีกจำนวนหนึ่ง ทั้งยังมีกำลังทัพของตัวเองที่สามารถดำเนินการปราบปรามเมืองที่แข็งข้อได้อีกด้วย ขณะที่หัวเมืองฝ่ายเหนืออยู่ใกล้และสามารถติดต่อกับอยุธยาได้สะดวกทั้งทางบกและทางน้ำ แต่หัวเมืองเหนือก่อการกบฏแข็งเมืองเสมอ ในเขมรก็เช่นเดียวกัน ทำให้อยุธยาต้องมีภาระปราบปราม แต่สำหรับเมืองนครศรีธรรมราชกลับไม่เคยมีหลักฐานว่าพยายามแยกตัวเป็นอิสระเลย ลักษณะเช่นนี้เหมือนกันกับเมืองในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาซึ่งแม้จะมีฐานะเป็นเมืองลูกหลวงอย่างลพบุรีและสุพรรณบุรีแต่ก็ไม่เคยที่จะมีการแยกตัวออกไปตั้งเป็นรัฐอิสระ เมืองทั้งสองต่างสะสมกำลังอำนาจจากความสำคัญและฐานะทางการปกครองเพื่อชิงอำนาจในกรุงศรีอยุธยา เมืองนครศรีธรรมราชอยู่ห่างไกลจึงไม่อาจที่จะเข้าร่วมในการชิงอำนาจได้ทั้ง ๆ ที่เมืองนครศรีธรรมราชมีฐานะและความมั่นคงเพียงพอที่จะทำเช่นนั้นได้ อย่างน้อยที่สุดที่ทำได้ก็คือการแข็งเมือง แต่เมืองนครศรีธรรมราชขึ้นอยู่กับอยุธยาเป็นส่วนใหญ่ นำสะท้อนให้เห็นว่าเมืองนครศรีธรรมราชคงจะผูกพันและผ่านขั้นตอนของพัฒนาการทางการปกครองและการบริหารร่วมกันกับบรรดาบ้านเมืองในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา ทำให้

นครศรีธรรมราชยังคงรวมอยู่ในอาณาเขตของอยุธยาตลอดมาทั้ง ๆ ที่มีเงื่อนไขที่ดีที่สุดที่จะแยกเป็นรัฐอิสระ

อันนี้แสดงให้เห็นว่าในสมัยต้นอยุธยา อย่างน้อยอาณาบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาและหัวเมืองภาคใต้ โดยเฉพาะนครศรีธรรมราช ไม่เคยมีการแข็งเมือง เสถียรภาพที่มั่นคงเป็นระยะเวลายาวนานเช่นนี้คงมิใช่เป็นเรื่องของความผูกพันส่วนตัวในรูปแบบของการเป็นเครือญาติแต่เพียงประการเดียวอย่างแน่นอน แต่หมายถึงการมีระบบการปกครองการบริหารที่เป็นกลไกสำคัญในการส่งต่ออำนาจของเมืองหลวงออกไปควบคุมเมืองต่าง ๆ ภายในอาณาเขตทั้งระยะใกล้และที่อยู่ไกลออกไป จึงทำให้อยุธยาสามารถควบคุมอาณาบริเวณทั้งสองได้อย่างมั่นคง ขณะที่หัวเมืองเหนือและเขมรเป็นดินแดนที่อยุธยาเพิ่งได้ชัยชนะภายหลังที่ได้ก่อตั้งขึ้นแล้ว และยังอยู่ในขั้นต้น ๆ ของกระบวนการกลมกลืนให้เข้าร่วมกับส่วนกลางทางการเมือง จึงทำให้เกิดปัญหาการกบฏและความพยายามที่จะแยกตัวเป็นอิสระ ไม่จำเป็นเลยว่าการกบฏเพื่อแยกตัวเป็นอิสระที่เกิดขึ้นในหัวเมืองฝ่ายเหนือ หัวเมืองเขมร และหัวเมืองมลายู จะหมายถึงความไร้เสถียรภาพหรือความอ่อนแอของระบบการปกครองการบริหารของเมืองหลวง เหตุการณ์ความไม่สงบเช่นนี้เป็นเรื่องที่อยู่ในระยะที่อำนาจของเมืองหลวงเพิ่งจะเข้าไปทำให้เกิดปฏิกิริยาต่อต้าน ดังนั้นในหัวเมืองเหล่านี้ทางราชธานีหรือส่วนกลางจึงต้องประสบกับปัญหาต่าง ๆ มากมาย แต่ทางเมืองหลวงก็ได้ดำเนินนโยบายในลักษณะต่าง ๆ เป็นระยะ ๆ เป็นขั้นเป็นตอน เพราะฉะนั้นระบบการปกครองการบริหารที่เข้มแข็งขึ้นในระยะต่อมาไม่ว่าจะเป็นสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถหรือสมัยสมเด็จพระนเรศวรแล้วแต่ได้สั่งสมและคลี่คลายมาอย่างช้า ๆ ตามลำดับพัฒนาการของยุคสมัยและสภาพทางการเมืองและเศรษฐกิจ การประเมินความไม่สัมฤทธิ์ผลหรือความไม่มีประสิทธิภาพของระบบการปกครองการบริหารจึงต้องพิจารณาจากบริบททางสังคมและการเมืองของยุคนั้น ๆ จึงเป็นการถูกต้องมากกว่า

จะเห็นได้ว่าการจัดการปกครองอาณาเขตในระยะหนึ่งศตวรรษแรกของอยุธยา นั้นแม้จะมีพื้นฐานความคิดส่วนหนึ่งอยู่ที่การจำลองรูปแบบของรัฐอาณาจักรในลักษณะของมหาจักรวาล โลกภูมิ และแนวคิดความสัมพันธ์ระหว่างเมืองศูนย์กลางกับเมืองบริวารในระบบการเมืองแบบ “มณฑล” อันเป็นคติและ

แนวความคิดทางพุทธศาสนาและพราหมณ์หรือฮินดูผสมกันก็ตาม แต่ในทางปฏิบัติแล้วจะเห็นได้ว่าการปรับเปลี่ยนรูปแบบสาระบางส่วนให้เหมาะสมกับสภาพการณ์ที่เป็นจริงตามความจำเป็น กษัตริย์อยุธยาได้แสดงให้เห็นปรากฏแล้วว่าทรงเป็น “พระมหากษัตริย์” เหนือกว่าพระราชของสุโขทัย เขมร นครศรีธรรมราช และพระราชเมืองเล็กอื่น ๆ ในแถบมลายู แต่หลักการปฏิบัติต่อ “พระราชบริวาร” เหล่านี้แตกต่างกัน ในหัวเมืองเหนือซึ่งเป็นอาณาจักรสุโขทัยเดิม ฐานะของ “กษัตริย์” และความเป็น “รัฐ” ถูกบันทึกและแบ่งแยกให้เป็นหลายองค์ปกครองแยกกันเป็นเมือง ๆ ดำรงตำแหน่งเป็น “พรญา” (พญา-พระยา) คือ “พรญา” มหาธรรมราชาเมืองพิษณุโลก “พรญา” ธรรมราชาเมืองสุโขทัย “พรญา” เซลียง “พรญา” แสนสอยดาวเมืองกำแพงเพชร เห็นได้ชัดว่า “จักรพรรดิราช” อยุธยาทรงมีนโยบายที่จะแบ่งแยกและจำกัดอำนาจมิให้สุโขทัยหรือหัวเมืองเหนือรวมกันภายใต้กษัตริย์องค์เดียว การต่อต้านจากทางฝ่ายสุโขทัยจึงเกิดขึ้นเสมอเป็นระยะ ๆ หลายครั้ง

นับตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นต้นมา อยุธยาดูเหมือนจะควบคุมหัวเมืองเหนือได้ค่อนข้างมั่นคง หลักฐานจากจารึกหลัก 49 พ.ศ. 1955-1960 “พรญา” มหาธรรมราชา กษัตริย์สุโขทัย ได้กลายมาเป็น “ออกญาธรรมราชา” แสดงว่านโยบายของ “จักรพรรดิราช” อยุธยาภายหลังจากที่ควบคุมหัวเมืองเหนือได้มั่นคงแล้ว กล่าวคือทำให้กษัตริย์สุโขทัยลดฐานะลงเป็นพระราชาก็เป็นบริวารของ “พระเจ้าจักรพรรดิราช” ต้องสูญเสียฐานะการเป็น “พระราช” มาเป็น “ขุนนาง” ปกครองหัวเมืองอันเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยา แม้หลักฐานจากพงศาวดารฉบับปลีกจะระบุว่า พ.ศ. 1984 “พระเป็นเจ้า” ของอยุธยาทรงพระราชทานตำแหน่ง “พระราช” ให้กับ “พระบาลเมือง” โดยให้เป็น “พรญามหาธรรมราชา” ก็ตาม แต่ก็เพียงหนึ่งในบรรดา “พระราช” (พรญา) ทั้งหลายเท่านั้น เพราะฉะนั้นการจัดการปกครองอาณาเขตหัวเมืองฝ่ายเหนือจึงเน้นที่ “การแบ่งแยก” เมืองต่าง ๆ ของอาณาจักรสุโขทัยให้เป็นอิสระจากกัน แต่ละเมืองขึ้นกับราชธานีโดยตรง จึงมีฐานะเป็น “เมืองประเทศราช” แล้วค่อย ๆ ถูกเปลี่ยนเป็น “เมืองพระยามหานคร” และ “เมืองลูกหลวง” อย่างแท้จริงนับตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นต้นมา

สำหรับกัมพูชา “คดีการจำลองรัฐแบบมหาจักรวาล-โลกภูมิ” และความสัมพันธ์ในระบบการเมืองแบบ “มณฑล” ถูกเปลี่ยนสาระให้เป็นอีกลักษณะหนึ่ง กัมพูชาในฐานะ “ประเทศราช” ถูกทำให้กลายเป็น “เมืองลูกหลวง” ทันทีภายหลังจากที่อยุธยายึดเมืองพระนครหลวงได้ใน พ.ศ. 1974/75 โอรสของ “จักรพรรดิราช” อยุธยาอย่างน้อย 2 พระองค์ ได้ปกครองเมืองพระนครหลวง ซึ่งเป็นศูนย์กลางของเขมร เท่ากับว่าอยุธยาผนวกกัมพูชาให้เป็นส่วนหนึ่งของอยุธยาและใช้ระบบการปกครองแบบเมืองลูกหลวงเพื่อควบคุมหัวเมืองเขมรให้ขึ้นกับอำนาจของเมืองหลวงอย่างมั่นคง “พระราชแห่งกัมพูชา” จึงมีฐานะที่เป็น “พระราชบริวาร” และเป็นโอรสของ “จักรพรรดิราช” กษัตริย์อยุธยาส่งขุนนางจากเมืองหลวงติดตามไปช่วยเหลือพระโอรสปกครองกัมพูชา การแต่งตั้งขุนนางเมืองพระนครหลวงจะได้รับการแต่งตั้งจาก “ผู้เป็นเจ้าของ” จากเมืองหลวง ความสัมพันธ์ในรูปแบบ “มณฑล” ที่เป็นไปในลักษณะหลวม ๆ ผูกพันที่ตัวบุคคล แม้จะปรากฏในระบบการปกครองแบบ “เมืองลูกหลวง” แต่ในกรณีเขมร อยุธยาได้แสดงให้เห็นว่ามีอำนาจอยู่เหนืออย่างเด็ดขาดด้วยการแต่งตั้งขุนนางและส่งขุนนางจากเมืองหลวงไปปกครอง อยุธยามิได้ใช้นโยบายการปกครองแบบแบ่งแยกกัมพูชาโดยตรงเหมือนอย่างที่ทำกับสุโขทัย แต่อยุธยากลับพยายามสถาปนากัมพูชาให้เป็นส่วนหนึ่งในอาณาเขตของอยุธยาโดยผ่าน “ระบบเมืองลูกหลวง”

มูลเหตุสำคัญอีกส่วนหนึ่งที่ผลักดันให้อยุธาขยายอาณาเขตออกไปอย่างกว้างขวาง พร้อมทั้งความพยายามที่จะวางระบบการปกครองการบริหารเพื่อเป็นการส่งต่ออำนาจการควบคุมของเมืองหลวงออกไปครอบคลุมเมืองในอาณาเขตส่วนหนึ่งอยู่ที่การเป็น “พระเจ้าจักรพรรดิราช” ซึ่งเป็นตำแหน่งกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่เหนือกษัตริย์องค์อื่น ๆ อันเป็นเรื่องของอุดมคติ ผลประโยชน์และความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจจากการค้าทั้งภายในและการค้าทางทะเล ย่อมเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้อยุธยาเห็นความจำเป็นที่จะต้องขยายเครือข่ายการปกครองและการควบคุมออกไปเหนือรัฐอาณาจักรอื่น ๆ แสนยานุภาพทางการทหาร ระบบการปกครองและการบริหารที่มีประสิทธิภาพเท่านั้นที่จะช่วยให้อยุธยาสามารถควบคุมเมืองท่าที่ทำการติดต่อค้าขายกับจีนและอาหรับ-อินเดีย และสามารถควบคุมและมีอำนาจเหนือหัวเมืองที่ตั้งอยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินเป็นแหล่งผลิตสินค้าปามหาศาล

ซึ่งเป็นที่ต้องการของพ่อค้าอินเดียและจีนมาก ขณะเดียวกันเมืองเหล่านี้จะเป็นตลาดรองรับสินค้าต่างประเทศโดยเมืองท่าริมทะเลจะเป็นผู้นำเข้าไปสู่ตลาดภายใน การมีอำนาจเหนือเมืองท่าและเมืองที่ตั้งอยู่ภายในยังหมายถึง “แรงงาน” ที่จะได้จากผู้คนจำนวนมาก สิ่งเหล่านี้ย่อมนำมาซึ่งความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ อันจะเป็นฐานสำคัญของการมีอำนาจทางการเมือง สิ่งเหล่านี้ย่อมไม่อาจเกิดขึ้นได้ถ้ากษัตริย์อยุธยายังเป็นเพียง “พระจักรพรรดิราช” ตามแบบอุดมคติ การคงไว้ซึ่งความสัมพันธ์ในระบบการเมืองแบบ “มณฑล” ไม่อาจจะตอบสนองต่อความต้องการดังกล่าวข้างต้นได้ ด้วยเหตุนี้คติดเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์ในส่วนที่เป็น “อุดมคติ” ก็ยังคงไว้เนื่องจากเป็น “พระเกียรติยศ” ในขณะที่ระบบการปกครองการบริหารที่เป็นกลไกส่งต่ออำนาจและการควบคุมหัวเมืองได้รับการเสริมสร้างและปรับปรุงให้กระชับและรัดกุม คือการใช้สถาบันเมืองลูกหลวงเป็นกลไกการปกครองและควบคุมเมืองในอาณาเขตมิให้เมืองพระยามหานครสามารถแยกตัวออกไปตั้งรัฐอิสระที่มีเครือข่ายทางการเมืองขึ้นมาแข่งขันกับเมืองหลวง เป็นความพยายามที่จะใช้กลไกทางการปกครองคุมอำนาจและรวมศูนย์อยู่ภายในสกลวงศ์ของกษัตริย์เท่านั้น สกลวงศ์อื่น ๆ ไม่อาจที่จะเข้ามาแข่งขันหรือแย่งชิงอำนาจเหนือสกลวงศ์ที่ปกครองกรุงศรีอยุธยา และระบบการปกครองแบบเมืองลูกหลวงยังเป็นกลไกสำคัญที่จะเปลี่ยนฐานะของประเทศราชมาเป็นเมืองพระยามหานคร และทำให้เมืองหลวงควบคุมเมืองพระยามหานครได้รัดกุมแน่นหนามากขึ้น นอกจากนี้การเลือกดำเนินนโยบายทางการเมืองให้เหมาะสมสอดคล้องกับสภาพการณ์ในแต่ละท้องถิ่น พร้อมทั้งแสนยานุภาพทางการทหารของเมืองหลวงเป็นสิ่งที่มีส่วนอย่างมากที่ทำให้อยุธยาสามารถคงเสถียรภาพในระบบการเมืองของอยุธยาให้มั่นคงไว้ได้

สถาบันเมืองลูกหลวงแม้จะก่อให้เกิดเสถียรภาพในการที่เมืองหลวงสามารถควบคุมหัวเมืองในอาณาเขตไว้ได้อย่างค่อนข้างมั่นคงก็ตาม แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าจะทำให้เกิดระบบการบริหารราชการที่เชื่อมโยงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั่วทั้งราชอาณาจักรอย่างแท้จริง แต่กลับเป็นการเสริมสร้างให้เกิดระบบบริหารที่แยกกระจายออกไปหลายเมือง ต่างเมืองต่างก็มี “เจ้านาย” เป็นผู้มีความสูงส่งทางการปกครองและการบริหารภายในของตนเอง เป็นอิสระไม่ขึ้นต่อกัน โดย “เจ้านาย” ที่ปกครองเมืองลูกหลวงเหล่านี้จะขึ้นตรงต่อ

พระมหากษัตริย์ที่เมืองหลวง ลักษณะเช่นนี้ “สายการบังคับบัญชา หรือควบคุม” จึงมิได้ขึ้นกับระบบการบริหารของส่วนกลาง แต่ผูกพันเป็นการส่วนตัวกับองค์พระมหากษัตริย์มากกว่า แม้ว่าโดยหลักการแล้วทั้งเจ้าเมืองลูกหลวง และขุนนางระดับสูงของเมืองนั้น ๆ ต้องได้รับการแต่งตั้งจากพระมหากษัตริย์โดยตรงก็ตาม แต่ในทางปฏิบัติแล้วเจ้าเมืองลูกหลวงจะเป็นผู้กำหนดตัวบุคคลที่จะได้รับการแต่งตั้งให้เป็นขุนนางระดับสูง เจ้าเมืองลูกหลวงจึงอยู่ในฐานะผู้บังคับบัญชาสูงสุดอย่างแท้จริงของขุนนางระดับต่าง ๆ ในแต่ละเมือง ระบบการบริหารและสายการบังคับบัญชาที่แยกกระจายตัวกันเช่นนี้ทำให้ขุนนางแยกกันออกไปเป็นขุนนางของแต่ละเมือง ไม่อาจเชื่อมโยงสัมพันธ์กันโดยตรง อีกทั้ง “เจ้านาย” ก็มีอำนาจมากและสามารถควบคุมขุนนางได้อย่างใกล้ชิดเนื่องจากระบบการบริหารยังจำกัดเฉพาะภายในขอบเขตภายในของแต่ละเมือง ยังไม่ได้เป็นระบบที่ใหญ่โตซับซ้อน จึงสามารถควบคุมได้อย่างทั่วถึง ลักษณะเช่นนี้ ขุนนางในฐานะที่เป็นกลไกทางการบริหารและการปกครอง จึงยังไม่สามารถที่จะรวมตัวกันภายใต้ระบบบริหารที่ร่วมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ ทำให้ฐานะและบทบาทของขุนนางต้องถูกจำกัดโดยพื้นฐานให้เป็นเพียงกลไกทางการปกครอง โอกาสที่ขุนนางจะสั่งสมอำนาจโดยอาศัยตำแหน่งหน้าที่ทางการบริหารหรือทางการปกครองเพื่อการเข้ามามีส่วนร่วมในการต่อสู้และการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองจึงเป็นไปได้ยาก ดังนั้นแม้ว่าอาณาจักรอยุธยาในระยะหนึ่งศตวรรษแรกจะสามารถขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวางมากก็ตาม แต่ก็มีได้มีผลกระทบเด่นชัดในการสร้างความเป็นปึกแผ่นให้กับสถาบันขุนนางโดยตรง ทั้งนี้เพราะระบบการปกครองอาณาเขตแบบเมืองลูกหลวงเป็นระบบที่เอื้ออำนวยต่อฐานะและบทบาทของบรรดา “เจ้านาย” เป็นประการสำคัญ

แต่อย่างไรก็ตาม ผลทางอ้อมคือการขยายตัวของอาณาจักรและสภาพการณ์ที่พระมหากษัตริย์ต้องทรงเผชิญกับการต่อสู้ช่วงชิงอำนาจของบรรดาเจ้าเมืองลูกหลวงที่เกิดขึ้นเป็นระยะ ๆ อันเป็นสาเหตุสำคัญข้อหนึ่งที่ทำให้ทางเมืองหลวงต้องทำการปรับปรุงและจัดระบบการปกครองการบริหารให้มีการรวมศูนย์อำนาจการควบคุมและการบังคับบัญชาที่เมืองหลวงเข้มงวดมากยิ่งขึ้น ด้วยการแต่งตั้งให้เจ้าเมืองลูกหลวงขึ้นไปปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือซึ่งอยู่ห่างไกลเมืองหลวงออกไป เป็นการลดอันตรายจากการที่เจ้าเมืองลูกหลวงจะยกกองทัพเข้ามาชิงอำนาจ

ในเมืองหลวงลงได้อีกส่วน ขณะเดียวกันก็ขยายระบบการบริหารของเมืองหลวง ให้เป็นระบบบริหารราชการส่วนกลางอย่างแท้จริงมากขึ้น เป็นการเพิ่มประสิทธิภาพการควบคุมและรวมการบริหารของเมืองต่าง ๆ ในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา ตอนล่างเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของระบบบริหารราชการส่วนกลาง พร้อมกันนี้ก็ได้มีการปรับปรุงและจัดระเบียบกรมกอง รวมทั้งการจัดสรรอำนาจและกำหนดตำแหน่งขุนนางแยกเป็นระดับชั้นต่าง ๆ ตามยศบรรดาศักดิ์และศักดินา ทำให้ขุนนางได้คลี่คลายมาเป็นสถาบัน ทางการปกครองที่เข้มแข็งมากขึ้น จนกระทั่งสามารถเข้ามามีส่วนร่วมในฐานะเป็นผู้นำและเป็นกำลังสำคัญของการต่อสู้ช่วงชิงอำนาจทางการเมืองในระยะต่อมา

การปกครองอาณาเขตระหว่าง พุทธศตวรรษที่ 21-ต้นพุทธศตวรรษที่ 22

การจัดการปกครองอาณาเขตในสมัยนี้เริ่มจากปี พ.ศ. 1991 อันเป็นเวลา ที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถขึ้นครองราชย์ และสิ้นสุดระยะนี้ในปี พ.ศ. 2127 เมื่อมีการอพยพประชากรเมืองเหนือลงมาอยุธยา และเมืองพิษณุโลกสิ้นสุดฐานะของการเป็นเมืองลูกหลวง รวมระยะเวลาประมาณ 136 ปี ซึ่งอาจแบ่งการวิเคราะห์ได้เป็น 2 ระยะ

ระยะแรก ระหว่าง พ.ศ. 1991-2076 เป็นช่วงเวลาที่อยุธยาได้พยายามสถาปนาระบบเมืองลูกหลวงขึ้นในหัวเมืองฝ่ายเหนือ และคงจะเป็นส่วนหนึ่งของการปฏิรูปการปกครองครั้งใหญ่ที่เริ่มต้นในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และดำเนินต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 หลักฐานที่กล่าวถึงการปฏิรูปการปกครองในสมัยนี้มาจากพระไอยการ 3 ฉบับ คือ พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง กฎมณเฑียรบาลในบานแผนกของกฎหมายทั้งสามฉบับนี้ปรากฏพระนามของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถว่าเป็นผู้ตรากฎหมาย หลักฐานอีกชิ้นหนึ่งพบอยู่ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาที่ชำระในรัชกาลที่ 1 กล่าวเฉพาะฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ซึ่งได้ใช้เป็นหลักในการชำระครั้งต่อ ๆ มา พระราชพงศาวดารฉบับนี้กล่าวว่า “สมเด็จพระรามาธิบดี... เสวยราชสมบัติทรงพระนามชื่อ พระบรมไตรโลกนาถ ... พระราชทานชื่อขุนนางตามตำแหน่งนา ให้เอาทหารเป็นสมุหพระกลาโหม

เอาพลเรือนเป็นสมุหนายก...” (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38 2512 : 15-16) ไม่ปรากฏว่ามีหลักฐานร่วมสมัยที่กล่าวถึงเหตุการณ์ปฏิรูปการปกครอง แต่อย่างไรก็ตาม บานแผนกในพระโอยการทั้งสามอาจจะเป็นร่องรอยของหลักฐานร่วมสมัยที่หลงเหลืออยู่ก็เป็นได้

การปรับปรุงการปกครองที่เกิดขึ้นระหว่าง พ.ศ. 1991 จนถึง พ.ศ. 2072 เฉพาะที่เกี่ยวกับการปกครองอาณาเขตนั้นได้ขยายเขตปกครองของเมืองหลวงออกไปครอบคลุมเมืองในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างให้เป็นเมืองจัตวา และจัดอยู่ในเขตพระราชธานีที่เมืองหลวงปกครองโดยตรง เมืองที่อยู่ถัดออกไปจัดเป็นเมืองพระยามหานคร แบ่งเป็นเมืองเอก โท ตรี ตามความสำคัญ เรียกว่าหัวเมืองชั้นนอก ซึ่งต่างมีเมืองชั้นอยู่ในอาณาเขตด้วย เมืองชั้นนอกเหล่านี้พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งพระราชวงศ์หรือข้าราชการชั้นสูงศักดิ์เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองมีอำนาจบังคับบัญชาการสิทธิ์ขาดอย่างเป็นผู้แทนต่างพระองค์ทุกอย่าง และมีกรมการพนักงานปกครองทุกแผนกอย่างในราชธานี (สมเด็จพระนเรศวรมหาราช-ราชานุภาพ 2518: 29-30) การปรับปรุงการปกครองในสมัยนี้น่าจะเป็นการผสมผสานระหว่างระบบเมืองลูกหลวงและการจัดระดับชั้นหัวเมือง แต่กลไกสำคัญที่คุมอำนาจการปกครองยังคงเป็นเจ้านายที่เป็นเชื้อพระวงศ์ใกล้ชิดเหมือนกับตอนต้นอยุธยา จะขอวิเคราะห์เป็นลำดับไป

การปรับปรุงการปกครองในส่วนที่เป็นการจัดการปกครองอาณาเขตด้วยการจัดตั้งระบบเมืองลูกหลวงขึ้นในหัวเมืองเหนือเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในระยะแรกนี้ เพราะก่อนหน้าสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ หัวเมืองเหนือยังปกครองโดยเจ้าเมืองท้องถิ่นในฐานะเมืองประเทศราชของอยุธยา ดังนั้นข้อความในมาตรา 8 ของกฎหมายที่ตราขึ้นว่า “เมืองลูกหลวง คือ เมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองกำแพงเพชร เมืองลพบุรี เมืองสิงคโปร์” (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2525 : 72) จึงน่าที่จะเป็นบทกฎหมายที่ตราขึ้นในระหว่างรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เพราะเป็นระยะที่อยุธยาควบคุมหัวเมืองฝ่ายเหนือได้อย่างสมบูรณ์แล้ว จึงมีการกำหนดให้หัวเมืองเหนือสำคัญสามเมืองมีฐานะเป็นเมืองลูกหลวง เช่นเดียวกับเมืองในลุ่มน้ำเจ้าพระยาก็สองเมือง และคงจะเกิดขึ้นภายหลังการกบฏของพระยายุทธิชเรีเยร เพราะหลักฐานจากตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่กล่าวว่า พระยา

ยุทธิษเรีเยรเจ้าเมืองสองแคว (พิชญโลก) ไม่พอใจที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้เคยให้คำมั่นสัญญาว่าจะให้เป็นอุปราช แต่พอได้เป็นกษัตริย์แล้วเพียงแต่ให้พระยายุทธิษเรีเยรเป็นเจ้าเมืองสองแควเท่านั้น พระยายุทธิษเรีเยรจึงหนีไปพึ่งพระเจ้าติโลกราชและนำกองทัพล้านนามาตีกำแพงเพชรและสุโขทัย (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ 2514: 53; ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 2506: 135; ประเสริฐ ณ นคร 2514: 101-102) แสดงให้เห็นว่าตอนต้นรัชกาล สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงดำเนินนโยบายปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือในลักษณะเดียวกับสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 คือเพียงแต่แบ่งแยกหัวเมืองเหนือออกเป็นเมือง ๆ แต่ละเมืองมีฐานะเป็นเมืองประเทศราชขึ้นต่ออยุธยาโดยตรง ดังนั้นการที่พระยายุทธิษเรีเยรต้องการเป็นอุปราชก็คงหมายถึงต้องการเป็นใหญ่ปกครองเหนือหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง ย่อมหมายความว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือจะสามารถรวมกัน อาจทำให้แข็งข้อเป็นอันตรายต่อนโยบายการปกครองของอยุธยาได้ การกบฏครั้งนี้คงเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงดำเนินการปกครองควบคุมหัวเมืองฝ่ายเหนืออย่างเด็ดขาดด้วยการส่งขุนนางจากเมืองหลวงไปปกครองหัวเมืองพิชญโลกโดยตรง ดังปรากฏในลิลิตยวนพ่ายว่า ทรงตั้งให้ “ราชวังเมือง” เป็นเจ้าเมืองแทนพระยายุทธิษเรีเยร (ประเสริฐ ณ นคร 2514: 117) ต่อมาก็เกิดเหตุการณ์พระยาเชลียง (สวรรคโลก) เป็นกบฏไปเข้ากับล้านนาใน พ.ศ. 2003 และนำกองทัพล้านนามาตีเมืองพิชญโลก ทำให้สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถต้องเสด็จมาประทับที่พิชญโลกตั้งแต่ พ.ศ. 2006 เพื่อใช้เป็นฐานบัญชาการรบต่อสู้กับล้านนา (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 2506: 136-137)

การเสด็จมาประทับที่พิชญโลกและสภาวะสงครามต่อเนื่องเป็นเวลานานกับล้านนาน่าจะเป็นสถานการณ์ที่เอื้ออำนวยให้พระองค์ทรงรวมหัวเมืองฝ่ายเหนือเข้ากับอาณาจักรอยุธยาได้อย่างสมบูรณ์ ถ้าไม่ใช่รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถก็รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ที่ได้มีการสถาปนาระบบเมืองลูกหลวงขึ้นในหัวเมืองฝ่ายเหนือเพราะปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ ระบุว่า พ.ศ. 2069 สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูรได้เป็นอุปราชครองเมือง

---

* ตรงกับ หลวงราชวังเมืองสุริยชาติ ตำแหน่งสมุหพระคชบาลซ้าย สักดินา 3,000 (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 250)

พิชญโลก (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 1 2506: 141) แสดงว่าเมืองพิชญโลกได้กลายเป็นเมืองลูกหลวงของอยุธยาอย่างสมบูรณ์แล้ว และคงจะไม่เพียงเฉพาะเมืองพิชญโลกเมืองเดียวที่มีฐานะเป็นเมืองลูกหลวง แต่ยังมีอีก 2 เมือง คือเมืองสวรรคโลกและเมืองกำแพงเพชรตั้งที่ปรากฏอยู่ในกฎมณเฑียรบาลตามที่กล่าวมาแล้ว ในบันทึกของโทเม ปิเรส์* (พ.ศ. 2508) ระบุว่า Aja Capetit (พระยาหรือออกญากำแพงเพชร) เป็นตำแหน่ง “อุปราช” (Viceroy) ปกครองทางด้านพะโคและกัมพูชา (อุปราช) ได้ทำสงครามกับพม่าและเชียงใหม่ เขามีรีพลจำนวนมาก ในดินแดนภายใต้การปกครอง เขาเปรียบประดุจกษัตริย์พระองค์หนึ่ง “อุปราช” เมืองนคร (ศรีธรรมราช-Luguor) เรียกว่า Poyohya (พระยา) เป็นผู้ปกครองดินแดนจากป่าหังถึงอยุธยา “อุปราช” ผู้นี้มีมั่งคั่งร่ำรวยและเป็นบุคคลสำคัญเกือบจะเท่า “อุปราช” เมืองกำแพงเพชร (Capetit) “อุปราช” อีกคนหนึ่งคือ Vya (พระยาหรือออกญา) Chacotay (สุโขทัย) ควบคุมทางด้านตะนาวศรี ตรัง และเคดาห์ มีอำนาจตัดสินคดีทั้งปวง และเป็นผู้บังคับการเรือตลอดกาลของตะนาวศรี เขาเป็นผู้ปกครองผู้คนจำนวนมากและปกครองดินแดนที่อุดมสมบูรณ์ด้วยธัญญาหาร (Pires 1944: 108-110)

การที่ฉบับคำแปลภาษาอังกฤษใช้คำว่า Viceroy หรือ “อุปราช” นั้นคงจะหมายเพียงแต่ว่าได้ควบคุมหัวเมืองที่ขึ้นกับ “อุปราช” แต่ละคนเท่านั้น ซึ่งก็ดูไม่ต่างไปจากระบบเมืองลูกหลวงที่ใช้เป็นกลไกสำคัญในการเป็นตัวแทนอำนาจเมืองหลวงในการควบคุมหัวเมืองทั้งหลาย ซึ่งเจ้าเมืองลูกหลวงแต่ละเมืองมีอำนาจปกครองภายในอาณาเขตอำนาจของตนเองอย่างค่อนข้างเป็นอิสระ ดูเหมือนจะมีเพียงแต่ “อุปราช” เมืองนครศรีธรรมราชเท่านั้นที่โทเม ปิเรส์

---

*มีสำนวนคำแปล The Suma Oriental of Tomé Pires จากภาษาอังกฤษฉบับคำแปลของอาร์มันโต คอร์ตเตซา (Armando Cortesao) มาเป็นภาษาไทย เฉพาะตอนที่กล่าวถึง “สยาม” ใน พัฒนพงศ์ ประคัลภ์พงศ์ แปล วินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ (2528: 3-7) และอีกสำนวนหนึ่งโดย นันทนา ตันติเวสส โดยแปลจาก บทความภาษาอังกฤษของลุยส์ เดอ มาทอส (Luis de Matos) ซึ่งอ้างอิงจากคำแปลของอาร์มันโต คอร์ตเตซา อีกต่อหนึ่ง (ดูคำแปลของนันทนา ตันติเวสส ได้ใน 470 ปีแห่งมิตรสัมพันธ์ระหว่างไทยและโปรตุเกส กรมศิลปากรจัดพิมพ์ พ.ศ. 2528 ระหว่างหน้า 42-48)

“อุปราช” เมืองนครศรีธรรมราชน่าจะเป็นขุนนางที่ส่งมาจากส่วนกลางหรือไม่ก็เป็นเชื้อสายพื้นเมืองเดิมที่ถูกดูดกลืนเข้ามาในระบบการปกครองของอยุธยามีฐานะเป็นขุนนาง

ขอบเขตอำนาจยังคงอยู่ตลอดภาคใต้นั้นน่าจะถูกต้อง ส่วนขอบเขตอำนาจของ “อุปราช” เมืองกำแพงเพชร บันทึกลงของปีเรส์กล่าวว่าเป็นผู้ทำสงครามกับพม่า และเชียงใหม่โดยควบคุมดินแดนแถบพะโค และกัมพูชา มีเฉพาะกัมพูชาเท่านั้นซึ่งไม่มีหลักฐานเพียงพอที่จะกล่าวอ้างสนับสนุนได้ว่า “อุปราช” กำแพงเพชรปกครองเขตแดนทางด้านกัมพูชาจริง วิคเคอรีได้วิเคราะห์และตั้งข้อสังเกตว่า คำว่า “กัมพูชา” ใช้เรียกดินแดนเขมร “กัมโพช” ใช้เรียกดินแดนลุ่มน้ำเจ้าพระยา^๑ ในบันทึกของปีเรส์เองตอนที่พรรณนาเกี่ยวกับพม่าก็ได้กำหนดที่ตั้งของกัมพูชาไว้ทางตะวันออกของสยามและตะวันตกของจามปา และในตอนเดียวกันนี้กลับระบุว่าเชียงใหม่มีเขตแดนติดต่อกับพม่าและกัมพูชา และในตอนที่กำลังถึงสยามว่า “อุปราช” เมืองกำแพงเพชรปกครองด้านพะโคและกัมพูชา และได้ทำสงครามกับพม่าและเชียงใหม่ เห็นได้ชัดว่าปีเรส์มีความสับสนในเรื่องที่ตั้งของกัมพูชา (เขมร) เพราะอาณาจักรกัมพูชา (เขมร) ในตอนพุทธศตวรรษที่ 21 นั้นมีอาณาเขตเฉพาะดินแดนเขมรในปัจจุบันนี้เท่านั้น ดังนั้นอาณาเขตของกัมพูชาจึงไม่มีทางที่จะติดต่อกับเชียงใหม่ คงจะเป็นผลมาจากนักเดินทางที่เป็นผู้ให้ข่าวสารกับปีเรส์คงเข้าใจสับสนกับคำว่า กัมโพช (ดินแดนลุ่มน้ำเจ้าพระยา) และกัมพูชา (เขมร) เลยทำให้อาณาเขตของกัมพูชาติดต่อกับเชียงใหม่และพม่าได้ ดังนั้น “กัมพูชา” (Cambodia) ในบันทึกของปีเรส์ตอนนี้ควรที่จะหมายถึงหัวเมืองฝ่ายเหนือมากกว่า (Vickery 1977 A: 375-376) จากการวิเคราะห์ดังกล่าวทำให้เห็นว่า ข้อความของปีเรส์ที่กล่าวถึง “อุปราช” เมืองกำแพงเพชรมีความถูกต้องน่าเชื่อถือพอสมควร แต่สำหรับ “อุปราช” เมืองสุโขทัยซึ่งปีเรส์ว่าปกครองตั้งแต่ชายฝั่งตะวันออก ตรัง และเขตานั้นไม่มีหลักฐานใด ๆ ที่พอจะนำมาสนับสนุนยืนยันคำกล่าวนี้ได้ แต่เมื่อคำนึงถึงลักษณะการจัดการปกครองอาณาเขตที่เป็นแบบระบบเมืองลูกหลวงแล้วก็อาจเป็นไปได้ที่เจ้าเมืองสุโขทัยได้รับมอบหน้าที่ดูแลเมืองท่าชายฝั่งทะเลตะวันตกเพิ่มเติมจากหน้าที่ปกครองหัวเมืองที่มีอยู่เดิมก็อาจเป็นไปได้

^๑ พงศาวดารฉบับปลีก เลขที่ 222, 2/ก.104 ระบุว่ารัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 โปรดให้กองทัพไปตีหัวเมืองมอญได้ (อุบลศรี อรรถพันธ์ 2524: 60-63)

^๒ รายละเอียดใน Vickery (1977 A: 369-377)

เพราะฉะนั้นอาจกล่าวได้ว่าในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 นี้เองที่อยุธยาสามารถสถาปนาระบบเมืองลูกหลวงขึ้นทำหน้าที่ควบคุมหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมดให้รวมเข้ากับอยุธยาได้อย่างสมบูรณ์ และในระยะนี้เองที่มีการจัดแบ่งลำดับชั้นของเมืองลูกหลวงออกเป็นเมืองลูกหลวงเมืองหลานหลวง (ตามกฎมณเฑียรบาล มาตรา 8) และเมืองเอก เมืองโท ที่ปกครองโดยพระโอรสที่ประสูติจากลูกหลวงและหลานหลวงตามลำดับ (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 71-72) และในบรรดาเมืองลูกหลวงยังมีการกำหนดให้ ผู้ปกครองมียศศักดิ์ที่ต่างกันอีก เห็นได้จากเมืองพิษณุโลกเป็นเมืองลูกหลวง ผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกคือสมเด็จพระนพทูลธาดาซึ่งเป็นพระราชโอรสที่ประสูติจากพระอัครมเหสีมีพระเกียรติยศสูงสุดในบรรดาโอรสทั้งหลาย ฐานะของเมืองลูกหลวงสำคัญ ๗ คงจะเปลี่ยนแปลงไปตามยศศักดิ์ของเจ้าเมืองที่มาปกครอง เพราะเมื่อสมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูรได้ขึ้นเสวยราชย์เป็นสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4 แล้วก็ไม่ปรากฏว่ามีการตั้งสมเด็จพระนพทูลธาดาให้ไปปกครองเมืองพิษณุโลก สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่าพระชัยราชาคงเป็นพระอนุชาต่างพระมารดาของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4 ได้เคยปกครองพิษณุโลกมาก่อนที่จะมาแย่งราชสมบัติได้จากสมเด็จพระรชฎาธิราช (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 2516: 527) ถ้าเป็นเช่นนี้จริง เมืองพิษณุโลกก็กลับมามีฐานะเป็นเมืองลูกหลวงเมืองหนึ่ง

อาจกล่าวได้ว่าสาระสำคัญของการปรับปรุงการปกครองระหว่าง พ.ศ. 1991-2076 อยู่ที่การจัดระบบเมืองลูกหลวงด้วยการแบ่งแยกเป็นระดับเมืองลูกหลวงเมืองหลานหลวง เมืองเอก และเมืองโท มีศักดิ์ลดหลั่นกันตามลำดับฐานะของเมืองลูกหลวง แต่ละเมืองยังอาจมีการแบ่งแยกสูงต่ำอีกชั้นหนึ่ง แล้วแต่ว่าเมืองลูกหลวงนั้นจะถูกปกครองด้วยพระราชโอรสระดับชั้นใด เท่าที่หลักฐานปรากฏมีเพียงเมืองพิษณุโลกเท่านั้นที่เคยมีผู้ปกครองที่เป็นพระราชโอรสในระดับสมเด็จพระนพทูลธาดาซึ่งเป็นระดับสูงสุดในหมู่พระราชโอรสทั้งหลายของพระมหากษัตริย์ การแต่งตั้งเจ้านายไปปกครองหัวเมืองเป็นสิ่งที่ทำอยู่แล้วเป็นปกติตั้งแต่ก่อนหน้าการปรับปรุงการปกครองแล้ว ดังนั้นการกำหนดยศศักดิ์ของพระราชโอรสที่จะมาปกครองเมืองลูกหลวงคงเป็นวิธีการหนึ่งของกษัตริย์ที่ทรงพยายามจะกำหนดกฎเกณฑ์การสืบราชสมบัติให้มีความชัดเจน แต่ดูเหมือน

จะมีผลในทางปฏิบัติเฉพาะระยะจากสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถถึงสมเด็จพระ
 รัชกาลเป็นระยะเวลาถึง 85 ปี ที่ไม่ปรากฏมีการชิงอำนาจ หรือถ้านับรัชกาล
 สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 รวมเข้าไปด้วยอีก 24 ปี ก็เป็นเวลาถึง 109
 ปีที่ราชบัลลังก์สืบทอดไปตามปกติ เป็นไปตามพระราชประสงค์ของพระมหา-
 กษัตริย์แต่ละรัชกาล แสดงให้เห็นถึงเสถียรภาพที่มั่นคงของราชอาณาจักรอยุธยา
 และยังสะท้อนให้เห็นได้ส่วนหนึ่งว่าระบบเมืองลูกหลวงที่กษัตริย์อยุธยาได้นำมา
 ใช้เป็นเครื่องมือสำคัญในการปกครองอาณาเขต ไม่น่าจะเป็นการแสดงถึงความ
 ไม่มั่นคงของราชบัลลังก์อยุธยาอย่างที่เคยเข้าใจกัน อย่างน้อยที่สุดระบบเมือง
 ลูกหลวงที่ได้รับการสถาปนาและเสริมสร้างเป็นระยะ ๆ นี้เป็นระบบที่ทำให้
 เมืองหลวงขยายอำนาจควบคุมหัวเมืองในพระราชอาณาเขตได้แน่นหนาขึ้นทุกที
 เริ่มจากหัวเมืองในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาค่อย ๆ ขึ้นไปสู่หัวเมืองเหนือ และใน
 ที่สุดหัวเมืองทั้งปวงก็รวมเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยาอย่างสมบูรณ์ ขณะ
 เดียวกันการแก่งแย่งระหว่างเจ้านายที่ปกครองหัวเมืองเพื่อขึ้นครองราชย์ที่กรุง
 ศรีอยุธยาเกิดขึ้นเพียง 4 ครั้ง (นับกรณีเจ้าอ้ายกับเจ้ายี่ชนช้างกันด้วย) นับตั้งแต่
 สถาปนารุงศรีอยุธยาเป็นต้นมาจนถึงสิ้นสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4 เป็น
 เวลา 183 ปี เฉลี่ยแล้วมีเหตุการณ์ที่เจ้าเมืองลูกหลวงชิงอำนาจกัน 45.75 ปี
 ต่อครั้ง แสดงถึงอยุธยาตอนต้นภายใต้ระบบเมืองลูกหลวงมีระยะเวลาที่ปลอดจาก
 การชิงอำนาจภายในยาวนานพอสมควร เฉลี่ยแล้วถึงเกือบครึ่งศตวรรษจึงจะ
 เกิดเหตุการณ์ชิงอำนาจครั้งหนึ่ง เพราะฉะนั้นกล่าวโดยรวมแล้วระบบเมือง
 ลูกหลวงน่าจะสร้างความเป็นปึกแผ่นให้กับระบบการปกครองและการเมืองของ
 อาณาจักรอยุธยาในระดับหนึ่งตามสภาพสังคมการเมืองในระบุนั้น ๆ อันจะเป็น
 พื้นฐานที่มั่นคงให้มีการสร้างระบบการปกครองและบริหารที่รวมศูนย์อำนาจ
 โดยมีสถาบันขุนนางและระบบราชการที่ใหญ่โตเป็นกลไกสำคัญเมื่อเข้าสู่พุทธ-
 ศตวรรษที่ 22

สาระสำคัญของการปรับปรุงการปกครองอาณาเขตอีกประการหนึ่งคือการ
 จัดการแบ่งหัวเมืองเป็นระดับชั้น ทั้งนี้คงเพื่อประสิทธิภาพในการควบคุมของ
 เมืองหลวง แต่สิ่งที่ต้องกล่าวในที่นี้คือการกำหนดยศบรรดาศักดิ์ ราชทินนาม
 ตำแหน่งและศักดินา ให้กับเจ้าเมืองในระดับชั้นต่าง ๆ เช่น เจ้าเมืองพิษณุโลก
 เป็นเมืองเอก เจ้าพระยาสุรสีห์ฯ ปกครอง ศักดินา 10,000 เป็นต้น น่าจะ

มีบางเมืองบางตำแหน่งที่ตั้งขึ้นภายหลังพุทธศตวรรษที่ 21 ดังตัวอย่างกรณีเจ้าพระยาสุรสีห์เจ้าเมืองพิษณุโลกนั้น บรรดาศักดิ์และราชทินนาม และศักดินาน่าจะตั้งขึ้นไม่แผ่นดินสมเด็จพระชัยราชาธิราชก็หลังจากที่ยกเลิกการเป็นเมืองลูกหลวงของพิษณุโลกภายหลัง พ.ศ. 2127 ทั้งนี้เพราะเมืองพิษณุโลกมีหลักฐานบ่งชี้ชัดว่าเป็นที่ประทับของกษัตริย์หรือเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงมาตลอดนับตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4

ระยะที่สอง (ระหว่าง พ.ศ. 2077-2127) แม้จะปรากฏหลักฐานว่าได้มีการแต่งตั้งหลวงราชวังเมืองสมุหพระคชบาลย้ายปกครองเมืองพิษณุโลกแทนพระยาพุทธิชฐิระที่หนีไปพึ่งพระเจ้าติโลกราช แต่น่าจะเป็นการแต่งตั้งชั่วคราวเพราะต่อมาเมืองพิษณุโลกก็ได้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถตลอดรัชกาล จากนั้นเมืองพิษณุโลกก็เป็นที่ประทับของพระเชษฐาธิราช (สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2) พระอาทิตย์วงศ์ (สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4) และอาจจะมีการย้ายราชธานีอีกพระองค์หนึ่งไปปกครองเมืองพิษณุโลก (ตามการสันนิษฐานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ) หลังจากเมื่อสมเด็จพระชัยราชาธิราชได้ชิงอำนาจจากสมเด็จพระรัชฎาธิราชใน พ.ศ. 2077 จะไม่มีการแต่งตั้งเชื้อพระวงศ์ใกล้ชิดขึ้นปกครองพิษณุโลกในระยะ 14 ปีต่อมา แต่จะมีการแต่งตั้งขุนนางในตำแหน่งเจ้าเมืองพิษณุโลก ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ กล่าวถึง “พระยาพิษณุโลก” เป็นทัพหน้าเพื่อเสด็จไปตีเชียงใหม่ใน ปี พ.ศ. 2088 (*ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 2506: 142*) หลักฐานร่วมสมัยจากบันทึกของนักผจญภัยชาวโปรตุเกส ชื่อ เฟอร์นันด์ เมนเดซ ปินโต (Fernand Mendez Pinto) ซึ่งเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาในต้นรัชกาลสมเด็จพระ

ผู้เขียนใช้ฉบับแปลเป็นภาษาอังกฤษของเฮช. โคแกน (H. Cogan) ค.ศ. 1653 ซึ่งตีพิมพ์ใหม่ในปี ค.ศ. 1969 บันทึกของปินโตตอนที่พรรณนาถึงเหตุการณ์ตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราชถึงต้นรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้น ดับเบิลยู. เอ. อาร์. วูด ได้ตรวจสอบแล้วสรุปว่าทั้งเรื่องจริงและเรื่องที่ตั้งขึ้นเอง วันเดือนปีคลาดเคลื่อน การใช้หลักฐานชิ้นนี้ต้องตรวจสอบด้วยความระมัดระวัง (Wood 1959: 193-209) เขาคิม เดอแกมโปส (Joaquim De Campos) วิเคราะห์ให้เห็นว่าฉบับแปลภาษาอังกฤษมีความผิดพลาดมากจากต้นฉบับภาษาโปรตุเกส ความเข้าใจผิดในเรื่องต่าง ๆ ที่ปรากฏในบันทึกของปินโตก็เป็นสิ่งที่

พระมหาจักรพรรดิ ได้กล่าวถึง “Oyaa Passilico” (ออกญาพิษณุโลก) และ กษัตริย์แห่ง Cambaya (กัมพูชา) ทำการปฏิวัติ “Uquumcheniraa” (ออกขุนชินราช) กับพระราชินีของกษัตริย์ (ท้าวศรีสุดาจันทร์) แล้วยก “Pretien” (พระเทียรราชา) ขึ้นครองราชย์ (Pinto 1969: 270) ในบันทึกของปินโตกล่าวถึง Oyaa Passilico (ออกญาพิษณุโลก) ว่าเป็นทัพหน้าไปตีเชียงใหม่ และยังกล่าวถึง “Oyaa Capenper” (ออกญากำแพงเพชร) ว่าได้รับพุงกับกษัตริย์เชียงใหม่ และพันธมิตรที่ยกมาตีเมืองชายแดนของสยาม (Pinto 1969: 262-263)

หลักฐานจากพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ และบันทึกร่วมสมัยของปินโตต่างเป็นอิสระต่อกัน แต่เหตุการณ์และรายละเอียดเกี่ยวกับชื่อบุคคลและสถานที่ตรงกัน ทำให้เห็นว่าในรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราช เจ้าเมืองกำแพงเพชรและเจ้าเมืองพิษณุโลกได้กลายเป็นออกญา (ขุนนาง) ซึ่งหมายความว่า เมืองทั้งสองไม่มีฐานะเป็นเมืองลูกหลวง ในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ ว่า “เสด็จมาแต่เมืองกำแพงเพชรนั้นว่า พระยานารายณ์คิดเป็นขบถและให้กุมเอาพระยานารายณ์นั้นฆ่าเสียในกำแพงเพชร” (พ.ศ. 2081) (*ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1* 2506: 142) น่าจะเกี่ยวข้องกับการยกเลิกให้เชื้อพระวงศ์ปกครองเมืองในฐานะเมืองลูกหลวง ทั้งนี้เพื่อป้องกันมิให้เจ้านายสามารถใช้เมืองลูกหลวงที่ตนเองปกครองอยู่สั่งสมอำนาจเข้ามาแย่งชิงราชสมบัติในกรุงศรีอยุธยา และการแต่งตั้งขุนนางปกครองเมืองแทนเท่ากับเป็นการรวมศูนย์อำนาจไว้ที่

ชาวยุโรปที่เดินทางเข้ามาในแถบนี้เข้าใจผิดด้วยเช่นกัน จำนวนตัวเลขแม้จะมากมายเกินความเป็นจริง แต่เอกสารยุโรปร่วมสมัยและพงศาวดารของไทยเองก็มักมีตัวเลขจำนวนมากเกินความเป็นจริงเช่นเดียวกัน เดอแกมโปสสรุปว่าตอนที่พรรณนาถึงสยามนั้นมีความถูกต้อง (De Campos 1959: 225-232) ส่วนไมเคิล วิกเคอรี เห็นว่าวันเดือนปีที่ผิดพลาดส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการแปลและการพิมพ์ฉบับต่าง ๆ ส่วนหนึ่งของบันทึก ปินโตคงฟังมาจากคำบอกเล่าของชาวโปรตุเกสอื่น ๆ แต่ปินโตเองก็เข้ามาเยือนกรุงศรีอยุธยาอย่างแน่นอน แม้เวลาของเหตุการณ์ในบันทึกจะคลาดเคลื่อนไป 1-2 ปี แต่ในรายละเอียดอื่น ๆ เกี่ยวกับชื่อบุคคลสถานที่ และเหตุการณ์นั้นถูกต้อง อีกทั้งบันทึกของปินโตก็เป็นอิสระจากพระราชพงศาวดาร ดังนั้นบันทึกของปินโตตอนที่กล่าวถึงสยามนั้นกล่าวได้ว่าเป็นความจริง (Vickers 1977 A: 322-323)

กษัตริย์และเมืองหลวง เพราะขุนนางที่ถูกส่งไปปกครองเมืองสำคัญเหล่านี้ย่อมไม่อาจมีอำนาจบารมีเทียบได้กับเจ้านายอย่างแน่นอน ดังนั้นการควบคุมขุนนางจึงดูเหมือนจะทำได้เต็มที่มากกว่าแต่การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ก็สิ้นสุดลงเมื่อเกิดวิกฤตการณ์ทางการเมืองขึ้นภายหลังการสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระชัยราชาธิราชในปี พ.ศ. 2089 ท้าวศรีสุดาจันทร์และขุนวรวงษาธิราชเข้าควบคุมราชบัลลังก์และมีการกำจัดเจ้านายและขุนนางที่เป็นศัตรูทางการเมืองพร้อมทั้งมีนโยบายที่จะสับเปลี่ยนเจ้าเมืองเหนือ 7 เมือง ด้วยการส่งคนของตัวเองขึ้นไปปกครองจึงทำให้เกิดการรัฐประหารล้มอำนาจของขุนวรวงษาธิราช โดยขุนนางในราชสำนักและขุนนางหัวเมืองเหนือร่วมมือกันก่อการ แล้วสมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้ขึ้นครองราชย์สืบต่อมา (รายละเอียดใน *ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 3 2512: 28-41; พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ 2523: 17-21)

แม้ว่ารัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราชดูเหมือนจะมีสภาพการณ์ทางการเมือง-การปกครองที่เหมาะสม และอาจเป็นไปได้ที่จะมีการจัดการปกครองหัวเมืองในพระราชอาณาเขตด้วยการแบ่งเป็นเมืองเอก โท ตริ จัตวา แต่ไม่มีหลักฐานกล่าวอ้างสนับสนุนแน่ชัด อาจกล่าวได้เพียงแต่ว่า สมเด็จพระชัยราชาธิราชน่าจะทรงยกเลิกระบบการปกครองแบบเมืองลูกหลวงหรือเจ้าครองเมืองโดยเปลี่ยนมาใช้ระบบขุนนางปกครองหัวเมืองทั้งหมดแทน การเปลี่ยนแปลงครั้งนี้มีผลทำให้ขุนนางได้เข้ามามีบทบาทในการต่อสู้ชิงอำนาจทางการเมืองอย่างเต็มที่ดังจะเห็นได้ในระยะต่อมา และแม้ว่า “เมืองลูกหลวง” จะได้รับการรื้อฟื้นขึ้นใหม่ในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ แต่สาระและรูปแบบได้เปลี่ยนไปแล้ว “เมืองลูกหลวง” ในระยะนี้ไม่มีผู้ปกครองที่เป็นเจ้านายที่เป็นเชื้อพระวงศ์โดยตรงอีกต่อไป แต่เป็นเชื้อพระวงศ์โดยการสมรส แสดงว่า สกุลวงศ์อื่นได้เริ่มเข้ามามีอำนาจการเมืองแข่งขันกับพระราชวงศ์ที่ปกครองอยุธยา

ระบบเมืองลูกหลวงได้รับการรื้อฟื้นขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งภายหลังจากสิ้นรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราช แต่สาระบางประการได้เปลี่ยนแปลงไป ตามธรรมเนียมแต่ก่อน เจ้าเมืองลูกหลวงต้องเป็นพระราชโอรสหรือไม่ก็ต้องเป็นเชื้อพระวงศ์ใกล้ชิดขององค์พระมหากษัตริย์ แต่เจ้าเมืองลูกหลวงในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้นไม่ใช่เชื้อพระวงศ์โดยตรงของกษัตริย์อยุธยา เพียงแต่เป็นเชื้อพระวงศ์พระร่วงหรือสุโขทัยซึ่งในสมัยนี้ได้กลายเป็นตระกูลขุนนางไปแล้ว

บุคคลนั้นคือพระมหาธรรมราชา^๑ ซึ่งเป็นหัวหน้าขุนนางในการทำรัฐประหารขุนวรวงษาธิราช จึงได้รับการปูนบำเหน็จรางวัลให้เป็น “อุปราช” ครองเมืองพิษณุโลก พร้อมทั้งพระราชทานธิดาให้อภิเษก (*ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38 2512: 40-41*) นับเป็นครั้งแรกที่บุคคลนอกราชวงศ์ได้ปกครองเมืองพิษณุโลกที่เป็นเมืองลูกหลวง และมีตำแหน่งเป็น “อุปราช” อีกด้วย สาระอีกประการหนึ่งที่เปลี่ยนแปลงไปคือ เมืองลูกหลวงอื่น ๆ เช่น กำแพงเพชร สุโขทัย และสวรรคโลก ผู้ปกครองเป็นขุนนางมิใช่เชื้อพระวงศ์ ดังนั้นเมืองพิษณุโลกจะกลายเป็น “เมืองลูกหลวง” เพียงเมืองเดียวและมีอำนาจควบคุมหัวเมืองเหนือทั้งหมด

พอถึงระยะนี้ ระบบเมืองลูกหลวงกลายเป็นเครื่องมือในการสั่งสมอำนาจของสกุลวงศ์อื่นที่แข่งขันกับราชสกุลวงศ์ที่ปกครองอยุธยามาแต่เดิม นำมาซึ่งการต่อสู้และความขัดแย้งระหว่างเมืองหลวงอยุธยากับเมืองพิษณุโลก ประกอบกับการขยายอำนาจของพม่าเข้ามาคุกคามอยุธยาทำให้พระมหาธรรมราชาหันไปฝักฝ่ายพม่าเพื่อพึ่งพากองกำลังจากพม่าชิงอำนาจและขึ้นเป็นกษัตริย์ที่กรุงศรีอยุธยาได้เป็นผลสำเร็จ ราชวงศ์ดั้งเดิมที่ปกครองอยุธยามาแต่แรกเริ่มได้สูญสิ้นลง ราชวงศ์ใหม่ได้เข้ามาปกครอง ในระยะแรกการจัดระเบียบการปกครองอาณาเขตยังคงกำหนดให้พิษณุโลกเป็นเมืองลูกหลวงเมืองเดียวของฝ่ายเหนือจนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2127 จึงมีการล้มเลิกระบบการปกครองอาณาเขตเมืองลูกหลวงและมีการจัดการปกครองอาณาเขตใหม่ อย่างไรก็ตาม มีหลักฐานจากเอกสารของฮอลันดาแสดงให้เห็นว่าในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองมีการแต่งตั้งให้ “ฝ่ายหน้า” (พระศรีสุธรรมราชา) ซึ่งเป็นพระอนุชาไปปกครองเมืองพิษณุโลกระยะเวลาหนึ่ง และในระหว่าง พ.ศ. 2177-2187 ปรากฏในเอกสารของฮอลันดาอีกครั้งหนึ่งว่ามีชาวลื้อในกรุงศรีอยุธยาว่าพระโอรสองค์ใหญ่ (เจ้าฟ้าไชย) จะไปครองเมืองพิษณุโลก (*Dhiravat na Pombejra 1984: 46,*

---

^๑หลักฐานร่วมสมัย (บันทึกของปินโต) มีแนวโน้มที่ชี้ให้เห็นว่าพระมหาธรรมราชาเคยดำรงตำแหน่งเป็นออกญาพิษณุโลกในรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราชมาก่อน แต่ในเอกสารประเภทพงศาวดารของไทยกล่าวว่าเป็นเพียงขุนพิเรนทรเทพ (ศรีสมุหะเจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ขวา สักดินา 2,000) (*กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 286*)

253) แต่คงจะมีได้เป็นนโยบายที่จริงจัง หลังจากนั้นแล้วพิษณุโลกในฐานะเมืองลูกหลวงหรือเมืองที่มีเจ้านายปกครองจะไม่ปรากฏอีก เมืองลูกหลวงซึ่งใช้ในการปกครองอาณาเขตได้ยกเลิกไปอย่างเด็ดขาดในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

การปกครองอาณาเขตระหว่าง

ต้นพุทธศตวรรษที่ 22 ถึง พ.ศ. 2310

การเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าในปี พ.ศ. 2112 และสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้ขึ้นครองราชย์ สถาปนาราชวงศ์ใหม่ปกครองอาณาจักรอยุธยาได้มีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการจัดการปกครองอาณาเขตที่แตกต่างไปจากก่อนเสียกรุงมากนัก ระบบเมืองลูกหลวงเมืองเดียวที่เมืองพิษณุโลกยังคงปรากฏจนถึง พ.ศ. 2127 จึงเกิดการเปลี่ยนแปลง เมื่อพระนเรศวรซึ่งได้ปกครองเมืองพิษณุโลกในฐานะเมืองลูกหลวงมาตั้งแต่ พ.ศ. 2114 ได้กวาดเอาผู้คนจากหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมดลงมารวมไว้ในกรุงศรีอยุธยาเพื่อเตรียมรับศึกสงครามกับพม่า (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 1 2506: 150, 152-153) ต่อมาได้โปรดฯ แต่งตั้ง "...ให้เจ้าพระยาชัยบุรีณเป็นเจ้าพระยาสุรศรีครองเมืองพิษณุโลก ให้พระศรีเสาวราชไปรักษาเมืองสุโขทัย ให้พระองค์ทองไปรักษาเมืองพิษัย ให้หลวงจำไปรักษาเมืองสวรรคโลก..." (*พระราชพงศาวดาร* เล่ม 38 2512: 255) กล่าวได้ว่า พ.ศ. 2127 เป็นต้นมา การปกครองอาณาเขตแบบเมืองลูกหลวงหรือการแต่งตั้งเจ้านายไปปกครองหัวเมืองได้ถูกยกเลิกเปลี่ยนมาเป็นการแต่งตั้งขุนนางปกครองเมืองแต่เพียงอย่างเดียว ผลจากการยกเลิกระบบเมืองลูกหลวงนี้เป็นการเปิดทางให้การจัดการปกครองอาณาเขตที่เป็นการจัดแบ่งชั้นของหัวเมืองออกเป็น เอก โท ตรี และจัตวา ซึ่งมีอยู่ก่อนแล้วได้รับการเสริมสร้างให้เป็นระบบการปกครองที่ใช้ปกครองอาณาเขตทั้งหมดอย่างแท้จริงนับตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา

กล่าวได้ว่าการจัดการปกครองอาณาเขตในสมัยหลังนี้มีรากฐานมาจากการจัดการปกครองอาณาเขตระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21 แต่สิ่งที่แตกต่างกันก็คือการใช้ระบบขุนนางปกครองหัวเมืองแทนการใช้ระบบเจ้าครองเมือง และในสมัยหลังนี้เองที่ส่วนกลางหรือเมืองหลวงสามารถควบคุมหัวเมืองต่าง ๆ ได้โดยตรงและใกล้ชิดมากยิ่งขึ้น ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการขยายตัวของระบบ

บริหารของส่วนกลางที่ได้ครอบงำเหนือหัวเมืองอย่างแท้จริงตั้งแต่ระยะนี้เป็นต้นไป โดยเสนาบดีในเมืองหลวงมีอำนาจแต่งตั้งเจ้าเมืองเอก โท ตรี และผู้รั้งเมือง กรมการเมืองของเมืองชั้นจัตวาในเขตพระราชธานีภายใต้พระนามของพระมหากษัตริย์ นักประวัติศาสตร์บางท่านเชื่อว่าพระโอยการศักดิ์ินาหัวเมืองได้ตราขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร (เวลส์ 2519: 170-171) แต่ความเชื่อโดยทั่วไปถือว่ากฎหมายฉบับนี้ตราขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 2516: 705)

จากการตรวจสอบบานแผนกและพิจารณาจากรายละเอียดที่ปรากฏอยู่ในกฎหมายฉบับนี้อาจกล่าวได้ว่าถูกจัดให้รวมอยู่กับพระโอยการศักดิ์ินาทหารหัวเมือง ในส่วนที่กล่าวถึงโครงสร้างการปกครองหัวเมืองน่าจะตรงกับสภาพการจัดการปกครองในพุทธศตวรรษที่ 22-23 มากกว่าที่จะเป็นการจัดการปกครองอาณาเขตในพุทธศตวรรษที่ 21 การตรวจสอบระบบศักราชและพระนามในบานแผนกมีร่องรอยเชื่อได้ว่า พระโอยการศักดิ์ินาหัวเมืองน่าจะตราขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แต่คงถูกชำระแก้ไขเพิ่มเติมตามสภาพและวิธีการปกครองที่เปลี่ยนแปลงไป การจัดการปกครองอาณาเขตในยุคพุทธศตวรรษที่ 22 จึงมีรากฐานมาจากวิธีการจัดการปกครองในพุทธศตวรรษที่ 21 ดังนั้นจึงอาจเชื่อได้ว่ากฎหมายฉบับนี้ยังคงรายละเอียดบางส่วนที่เป็นของเดิม ขณะเดียวกันก็มีการเพิ่มเติมเนื้อหาที่เป็นการจัดการปกครองของสมัยหลังเข้าไปตามระยะเวลาที่มีการชำระกฎหมาย

อาจกล่าวได้ว่าโครงสร้างการปกครองหัวเมืองที่ปรากฏอยู่ในพระโอยการฉบับนี้ไม่น่าจะเป็นสิ่งที่กำเนิดขึ้นในตอนกลางพุทธศตวรรษที่ 22 คงจะได้รับการปรับปรุงให้เหมาะสมกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครองของยุคสมัย

“ศักดิ์ินาหัวเมือง” มีบานแผนกสมบูรณ์ คือ มีศักราชและพระนามกษัตริย์ที่ตรากฎหมายปรากฏแยกออกมาจาก “ศักดิ์ินาทหาร” ซึ่งไม่มีบานแผนกขึ้นต้น เมื่อพิจารณาการจัดลำดับตำแหน่งเจ้านาย ขุนนาง และกรมกอง กล่าวได้ว่า “ศักดิ์ินาทหาร” น่าจะเป็นกฎหมายฉบับเดียวกับพระโอยการตำแหน่งนาพลเรือน เพราะทั้งศักดิ์ินาทหาร-พลเรือนเป็นการจัดระเบียบการปกครองส่วนกลาง ส่วนศักดิ์ินาหัวเมืองเป็นกฎหมายอีกฉบับที่กล่าวถึงการจัดระเบียบการปกครองหัวเมือง

ดูจะเป็นการปลอดภัยมากกว่าที่จะกล่าวว่พระโอยการศักดินาหัวเมืองตราขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และได้รับการชำระในตอนกลางพุทธศตวรรษที่ 22 รายละเอียดการจัดแบ่งระดับชั้นหัวเมืองที่ปรากฏอยู่ในกฎหมายนี้แสดงให้เห็นว่าหัวเมืองทั้งหมดของกลุ่มน้ำเจ้าพระยาจัดเป็นเมืองชั้นจัตวา จัดเป็นเขตวงราชธานี มีเมืองหลวงปกครองอย่างใกล้ชิด ส่วนเมืองจัตวาอื่น ๆ จะขึ้นกับหัวเมืองเอก โท และตรี ส่วนเมืองชั้นตรีมี 7 เมือง เมืองชั้นโท 6 เมือง และเมืองชั้นเอก 2 เมือง คือฝ่ายเหนือได้แก่เมืองพิษณุโลกเอกอุ ฝ่ายใต้ได้แก่เมืองนครศรีธรรมราชเมืองเอก เมืองทั้งสองมีความสำคัญในฐานะที่เป็นเมืองกำหนดขอบเขตอาณาจักรอยุธยา และเปรียบเหมือนเมืองคุ่มกันทางด้านเหนือและด้านใต้ (อิซอิ 2522: 150-153) เมืองชั้นเอก โท และตรี จะอยู่ในบังคับบัญชาของเสนาบดีที่เมืองหลวง การจัดการปกครองหัวเมืองชั้นนอกเหล่านี้เป็นเมืองใหญ่และมีความสำคัญมาก่อนจะถูกลดอำนาจในการควบคุมอาณาเขตให้มีขนาดเล็กลง แต่ละเมืองจะปกครองเมืองเล็ก ๆ (จัตวา) ที่อยู่โดยรอบเมืองนั้น ๆ ในระยะไม่ไกลนัก อีกทั้งแต่ละเมืองก็เป็นอิสระจากกัน เมืองเอกไม่ได้มีอำนาจบังคับบัญชาเหนือหัวเมืองชั้นโทหรือชั้นตรีที่มีขนาดเล็ก และด้วยความสำคัญว่า เท่ากับเป็นการแบ่งแยกมิให้เจ้าเมืองที่ปกครองเมืองชั้นเอกเป็นใหญ่เหนือหัวเมืองโทและตรีที่อยู่ใกล้เคียงได้ ซึ่งจะทำให้เจ้าเมืองชั้นเอกมีอำนาจมากจนอาจก่อกบฏต่อเมืองหลวงได้ การที่พระโอยการศักดินา (ทหาร) หัวเมืองกำหนดให้เจ้าเมืองชั้นโททั้ง 6 เมือง มีศักดินา 10,000 เท่า

ในบันทึกของลาลูแบร์ว่ามี 34 เมือง 21 เมืองอยู่ทางภาคเหนือ 13 เมืองอยู่ทางภาคใต้ ขึ้นตรงต่อราชสำนัก ในพระโอยการศักดินา (ทหาร) หัวเมืองให้รายชื่อเมืองจัตวาเพียง 33 เมืองเท่านั้น (ลาลูแบร์ 2510: 364-365; อิซอิ 2522: 150-152) ส่วนเมืองจัตวาที่ขึ้นกับเมืองเอก โท ตรี นั้น ลาลูแบร์ได้ระบุจำนวนไว้ว่า เมืองพิษณุโลกมีหัวเมืองชั้น 10 เมือง สวรรคโลก 8 นครไทย (สุโขทัย) 7 กำแพงเพชร 10 นครราชสีมา 10 เพชรบูรณ์ 2 พิษัย 7 (หัวเมืองฝ่ายเหนือขาดพิจิตรและนครสวรรค์) ยะโฮร์ 7 เมือง ปัตตานี 8 นครศรีธรรมราช 20 ตะนาวศรี 12 จันทบูร 7 พัทลุง 8 และไชยา 2 (หัวเมืองฝ่ายใต้ขาดชุมพร) ยะโฮร์ และปัตตานีเป็นเมืองประเทศราช ไม่ได้จัดอยู่ในหัวเมืองชั้นนอกตามที่ลาลูแบร์เข้าใจ (เวลส์ 2519: 209)

กับเจ้าเมืองชั้นเอกน่าจะเป็นนโยบายของเมืองหลวงที่ต้องการให้เมืองชั้นโทคอยสอดส่องดูแลความจงรักภักดีของหัวเมืองเอก และคอยดูแลมิให้หัวเมืองเอกมีอำนาจมากเกินไป (เวลส์ 2519: 173) ดูเหมือนนโยบายแบ่งแยกและควบคุมหัวเมืองประสบความสำเร็จในระดับหนึ่ง โดยเฉพาะในเขตหัวเมืองฝ่ายเหนือไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการก่อกบฏแข็งเมืองเป็นอิสระ แต่สำหรับหัวเมืองทางภาคใต้มีการกบฏแข็งเมืองหลายครั้งจากเมืองนครศรีธรรมราชและสงขลา และการกบฏของเมืองนครราชสีมาทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แต่ทางเมืองหลวงก็สามารถปราบปรามได้ทุกครั้ง ซึ่งก็สะท้อนถึงประสิทธิภาพของการจัดการปกครองอาณาเขตในยุคนี้ได้ว่าอยู่ในเกณฑ์ที่น่าพอใจแม้จะมีการกบฏหัวเมืองเกิดขึ้นหลายครั้งก็ตาม

การปกครองอาณาเขตด้วยการจัดแบ่งหัวเมืองเป็นลำดับชั้น พร้อมทั้งเสริมสร้างระบบการควบคุมตรวจสอบจากเมืองหลวงโดยใช้ระบบขุนนางเป็นกลไกสำคัญอย่างแท้จริงเช่นนี้ อาจกล่าวได้ว่า เป็นการรวมอำนาจการปกครองเข้าสู่ศูนย์กลางในชั้นใกล้ความจริงมากขึ้นกว่าที่เคยมีมา การปกครองอาณาเขตที่แบ่งหัวเมืองเป็นเอก โท ตรี และจัตวา จะเป็นโครงสร้างหลักที่ปรากฏอยู่จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ แต่อย่างไรก็ตาม มีการปรับปรุงการปกครองหัวเมืองในระยะต่อมาด้วยการกำหนดให้สมุหนายกควบคุมหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมด ส่วนสมุหพระกลาโหมควบคุมบังคับบัญชาทั้งกิจการพลเรือนและกิจการทางการทหารในหัวเมืองฝ่ายใต้ทั้งหมด และต่อมาออกญาโกษาธิบดี กรมพระคลังได้ควบคุมหัวเมืองฝ่ายใต้แทนกลาโหม การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวข้างต้นเกิดขึ้นในสมัยใดไม่มีหลักฐานกำหนดแน่ชัด (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 174-177)

การแบ่งหัวเมืองฝ่ายเหนือให้อยู่ในความดูแลของสมุหนายกและหัวเมืองฝ่ายใต้ให้อยู่ในความดูแลของสมุหพระกลาโหม และโกษาธิบดีได้ปกครองหัวเมืองเกิดขึ้นในยุคสมัยใดยังเป็นปัญหาที่ยังถกเถียงกันไม่ยุติ มีการเสนอความเห็นในปัญหานี้ไว้เป็น 3 ทาง คือ แนวทางแรกเสนอว่าการแบ่งแยกหัวเมืองนี้เกิดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา เนื่องจากสมัยสมเด็จพระนารายณ์ยังปรากฏหลักฐานในบันทึกของลาลูแบร์ว่ามหาดไทยบังคับการฝ่ายพลเรือนและกลาโหมบังคับการฝ่ายทหารทุกหัวเมือง การแบ่งแยกหัวเมืองเกิดขึ้นเพราะเกิดกบฏ

หัวเมืองในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา หรือเป็นด้วยเห็นว่าสั่งการก้าวก่ายกันนัก จึงเปลี่ยนเป็นให้แบ่งหัวเมืองออกเป็น 2 ภาค (สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงพระประชวร 2518: 42) มีการเสนอเหตุผลเพิ่มเติมว่าสมเด็จพระเพทราชาคงมีพระราชประสงค์ที่จะรวมกองทัพภายหลังเกิดกบฏนครศรีธรรมราช (เวลส์ 2519: 176) ข้อเสนอที่สองเห็นว่าน่าจะเกิดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองโดยอ้างหลักฐานจากพระธรรมนูญว่าด้วยการใช้ตราตำแหน่งปี พ.ศ. 2178 โดยมีเหตุผลว่าการที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงตรากฎหมายนี้ออกมา เพราะทรงเห็นว่าสมุหพระกลาโหมได้คุมอำนาจมากไปจนมีอำนาจล้นพ้นไม่มีขุนนางผู้ใดทัดทานได้ (สุกัญญา บำรุงสุข 2525: 23) ข้อเสนอที่สามเห็นว่าการแบ่งแยกหน้าที่ปกครองน่าจะเกิดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ ทั้งนี้เพราะนโยบายการให้ขุนนาง “รั้งตำแหน่ง” และ “โอนตำแหน่ง” ที่เกิดขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองเป็นต้นมาถือเป็นจุดเริ่มต้นของความสับสน การแบ่งแยกหน้าที่ปกครองหัวเมืองจึงควรเริ่มก่อนหน้านี้ คือเริ่มในรัชสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ ทั้งนี้เนื่องจากพระองค์ทรงมีนโยบายแบ่งสังกัดไพร่หัวเมืองให้ขึ้นกับเจ้าเมือง และการส่งไพร่พลจากเมืองหลวงกลับภูมิลำเนาเดิมในหัวเมืองพระองค์ไม่ทรงวางพระทัยเจ้าเมืองท้องถิ่น มาตรการควบคุมบรรดาเจ้าเมืองได้ดีที่สุดคือให้ขุนนางส่วนกลางสูงกว่าตำแหน่งเจ้าเมืองเป็นผู้ควบคุมเจ้าเมืองและไพร่พลในหัวเมือง ขุนนางที่มีคุณสมบัติดังกล่าวคือ สมุหพระกลาโหมและสมุหนายก (พูลศรี นนทรีย์ 2527: 178-181)

ข้อเสนอประการที่สามเป็นการตีความจากหลักฐานแวดล้อมมากกว่าการอ้างอิงหลักฐานที่กล่าวถึงโดยตรง ส่วนข้อเสนอที่สองแม้จะอ้างอิงจากหลักฐานที่กล่าวถึงการแบ่งหัวเมืองโดยตรง คืออ้างอิงจากมาตรา 19, 20, 21 ของพระธรรมนูญที่ว่าด้วยการใช้ตราประจำตำแหน่งมีบานแผนกกลางศักราช 1555 ปีกุญ (*กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1* 2515: 172-178) ตรวจสอบศักราชแล้วตรงกับ พ.ศ. 2178/79 พระนามในบานแผนกก็สอดคล้องกับยุคสมัย เชื่อได้ว่าบานแผนกนี้ตราขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง แต่เนื่องจากมาตรา 19, 20, 21 มิได้ร่วมเป็นส่วนเดียวกับบานแผนก จึงไม่อาจถือได้ว่าบทมาตราทั้งสามนี้ตราขึ้นในสมัยเดียวกับบานแผนก ทั้งนี้เนื่องจาก “พระไอยการ” เกิดจากการนำพระราชกำหนด หรือบทกฎหมายที่ตราขึ้นในยุค

ต่าง ๆ มาชำระด้วยการค้ำยอ ตัดทอนและเพิ่มเติมข้อความ เามารวมกัน หรือสอดแทรกเข้าไปไว้ในพระไอยการที่กำหนดหัวเรื่องลักษณะนั้น ๆ เรียบเรียงเป็นมาตราต่อกันไป ดังจะเห็นได้จากข้อความบางตอนในมาตรา 19 ที่กล่าวถึงเมืองในบังคับบัญชาของสมุหนายกมีเมือง “กรุงเก่า” อยู่ด้วย และในมาตรา 21 กล่าวถึงเมืองที่อยู่ในบังคับบัญชาโกษาธิบดีว่ามีเมืองจันทบุรี ตราด ระยอง บางลุ่ม นนทบุรี สมุทรปราการ สมุทรสงคราม สาครบุรี น่าจะเป็นข้อความที่ตราขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 ทั้งนี้เพราะในหมายรับสั่งของรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144 กล่าวไว้ชัดเจนว่าสมุหพระกลาโหมคนหนึ่งมีความผิด จึงโปรดให้เอาหัวเมืองซึ่งกลาโหมเคยบังคับบัญชานั้นไปขึ้นกับกรมท่า (เสนาบดีพระคลัง) จนเมื่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325) จึงโปรดให้คืนหัวเมืองให้กลาโหม คงให้กรมท่าว่าแต่เหล่าหัวเมืองปากอ่าว (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ 2518: 42; Cited by Busakorn Lailert 2516: 94) แสดงว่าในตอนปลายอยุธยา โกษาธิบดีควบคุมหัวเมืองฝ่ายใต้ทั้งหมดแทนสมุหพระกลาโหม ไม่ได้ปกครองเฉพาะหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกตามที่ระบุไว้ในมาตรา 21 นอกจากนี้แล้ว บทกฎหมายมาตรา 21 นี้ยังไม่สอดคล้องกับบันทึกร่วมสมัยของแชร์แวนสที่กล่าวว่า พระคลังได้ปกครองหัวเมืองแถบเพชรบุรีจนจรดตะนาวศรี (แชร์แวนส 2506: 71-72) สำหรับ “กรุงเก่า” ก็เป็นคำที่ฟ้องอยู่ในตัวแล้วว่า บทมาตรานี้ถูกชำระในรัชกาลที่ 1 ด้วยเหตุนี้การอ้างบทกฎหมายทั้งสามมาตราเสมือนหนึ่งตราขึ้นในปี พ.ศ. 2178/79 ตามศักราชที่ปรากฏในบานแผนก จึงไม่น่าจะมีน้ำหนักเพียงพอ

ส่วนข้อเสนอในประการแรกที่อ้างหลักฐานจากบันทึกร่วมสมัยของลาลูแบร์ นั้นมีปัญหาว่ามีความถูกต้องมากน้อยแค่ไหน ทั้งลาลูแบร์และแชร์แวนสรวมทั้งวันวลิตกล่าวไปในทำนองเดียวกันว่า สมุหนายกควบคุมหัวเมืองและกิจการพลเรือนทั่วราชอาณาจักร สมุหกลาโหมควบคุมกิจการเกี่ยวกับกองทัพ มิได้กล่าวว่าควบคุมหัวเมือง (แชร์แวนส 2506: 70-71, 73; ลาลูแบร์ 2510: 395-396; Van Vliet 1910: 59) วันวลิตได้เข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยาระหว่าง พ.ศ. 2176-2185 ได้แต่งงานกับหญิงไทยเชื้อสายมอญซึ่งเกี่ยวข้องกับราชสำนัก เขาสามารถพูดภาษาไทยและได้รับพระราชทานตำแหน่งและบรรดาศักดิ์เป็นขุนนาง (Smith 1977: 126-128) แชร์แวนส บาทหลวงชาวฝรั่งเศสได้เข้ามา

อยู่ที่อยุธยาเป็นเวลา 4 ปี (แชร์แวนส 2506: 11) ส่วนลาลูแบร์ แม้จะอยู่ในอยุธยาระยะสั้น ๆ เพียง 3 เดือน 6 วัน แต่บันทึกของเขาได้รับการยกย่องว่าเป็น “Masterpiece” สำหรับความเข้าใจต่อวัฒนธรรม การปกครอง ชีวิต ตลอดจนสภาพทั่ว ๆ ไปของสยามโบราณ (ชาลวูวิทซ์ เกษตรศิริ 2524: 149) ลาลูแบร์เองได้กล่าวถึงงานเขียนของตัวเองไว้ว่า “...ได้พิจารณา สอบถาม พยายามศึกษาให้ถึงแก่นแท้ที่ข้าพเจ้าสามารถจะทำได้...” และอ้างว่าได้สำเนาหนังสือกฎหมายไทย 3 เล่ม (พระตำรา พระธรรมนูญ พระราชกำหนด) ที่แปลจากต้นฉบับอย่างถูกต้องเพื่อใช้ในการอธิบายเรื่องราวการปกครองของอาณาจักรสยามอย่างถี่ถ้วน (ลาลูแบร์ 2510: 7, 363) ด้วยเหตุนี้เอง ลาลูแบร์จึงได้กล่าวถึงการจัดการปกครองของอยุธยาได้อย่างละเอียดและมีความถูกต้อง ดังนั้นจึงเห็นว่า คำอธิบายของ วันวลิต แชร์แวนส และลาลูแบร์ เกี่ยวกับอำนาจหน้าที่ของสมุหนายกสมุหพระกลาโหม และพระคลัง มีความถูกต้องและมีน้ำหนักที่น่าเชื่อถืออยู่มาก เพราะฉะนั้นถ้ายึดถือหลักฐานจากบันทึกร่วมสมัยทั้งสามเรื่องนี้แล้ว การแบ่งแยกหัวเมืองให้กับสมุหนายกและสมุหพระกลาโหมน่าจะยังไม่เกิดขึ้นในตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ การตีความของสมเด็จพระยาตราช่างราชานุภาพ และควอริช เวลส์ น่าจะเป็นไปได้มากกว่าข้อเสนออื่น ๆ

การแบ่งแยกอำนาจการปกครองหัวเมืองให้กับสมุหนายกและสมุหพระกลาโหมซึ่งคงได้เริ่มขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา นอกจากเพื่อแก้ปัญหาการแย่งกันควบคุมไพร่พลอันทำให้เกิดการก่อกำยงานระหว่างกันแล้ว ยังมีจุดประสงค์เพื่อตอบสนองให้การเกณฑ์ไพร่พลหัวเมืองเข้าประจำกองทัพ เพื่อการปราบกบฏหัวเมืองที่เกิดขึ้นในระยะนี้ ผลที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือทำให้หัวเมืองจัตวาที่ขึ้นอยู่กับเมืองเอก โท ตรี ไม่ว่าจะเป็นเมืองในฝ่ายเหนือหรือปักษ์ใต้ ได้ออนจากการขึ้นกับหัวเมืองเหล่านี้มาขึ้นกับสมุหพระกลาโหมและสมุหนายก (เวลส์ 2519: 176) ณ จุดนี้อาจกล่าวได้ว่าอำนาจของเมืองหลวงได้เข้าควบคุมหัวเมืองใหญ่น้อยทุกระดับชั้นทั่วราชอาณาจักร แต่ก็ก็เป็นเพียงผลในระยะสั้นเพื่อตอบสนองปัญหาเฉพาะหน้าเท่านั้น แต่ผลในระยะยาวที่เป็นไปในทางปฏิบัติแล้ว อัครมหาเสนาบดีทั้งสองไม่สามารถควบคุมเมืองในเขตความรับผิดชอบของตนได้เต็มที่เพราะกรมทั้งสองมีงานต้องควบคุมดูแลหลายด้าน

นอกจากนี้ยังมีปัจจัยอื่น ๆ คือความห่างไกลระหว่างเมืองหลวงกับบรรดาหัวเมืองชั้นนอก อิทธิพลและการสั่งสมอำนาจของเจ้าเมือง การต่อสู้ชิงอำนาจในเมืองหลวง ทำให้หัวเมืองชั้นนอกได้รับการผ่อนคลายจากการควบคุม หลักฐานที่แสดงถึงการควบคุมหัวเมืองรอบนอกอย่างหลวม ๆ เห็นได้ชัดเจนในคราวเสียกรุงครั้งที่สอง ภายหลังจากที่ศูนย์อำนาจในเมืองหลวงถูกทำลายลงไปแล้ว อาณาจักรอยุธยาที่แตกแยกออกเป็นหลายแคว้นแคว้นอย่างรวดเร็วขึ้นตามศูนย์กลางของหัวเมืองชั้นนอก เช่น พิษณุโลก นครศรีธรรมราช นครราชสีมา ซึ่งสองเมืองแรกเป็นเมืองเอก ส่วนเมืองที่สามเป็นเมืองชั้นโท การที่เมืองชั้นนอกทั้งสามนี้แยกตัวออกไปได้ทันทีเช่นนี้ น่าจะเป็นดัชนีบ่งชี้ให้เห็นถึงการเสื่อมคลายของระบบการควบคุมหัวเมืองของเมืองหลวง

ในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 23 มีการเปลี่ยนแปลงเสนาบดีผู้ควบคุมหัวเมืองฝ่ายใต้จากสมุหพระกลาโหมมาเป็นโกษาธิบดี หลักฐานโดยตรงที่กล่าวถึงการโอนอำนาจครั้งนี้ไม่ปรากฏแน่ชัด มีเพียงเฉพาะพระราชปรารภในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ใน จ.ศ. 1144 ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นก็ระบุแต่เพียงว่ามีสมุหพระกลาโหมผู้หนึ่งกระทำผิด จึงโปรดให้ลงโทษด้วยการโอนหัวเมืองให้กรมท่า (กรมพระคลัง) สมเด็จเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงเสนอว่า การโอนอำนาจการปกครองหัวเมืองครั้งนี้เกิดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (2524: 5) และบุษกร ลายเลิศ ได้วิเคราะห์เสริมเพิ่มเติมว่า การสู้รบระหว่างพระเจ้าบรมโกศครั้งยังทรงเป็นกรมพระราชวังบวรฯ กับเจ้าฟ้าอภัยและเจ้าฟ้าปรเมศร์ พระยาราชสงครามซึ่งดำรงตำแหน่งสมุหนายกในขณะนั้นวางตัวเป็นกลาง พระยาราชสงครามผู้นี้ยังเคยขัดแย้งเป็นการส่วนตัวกับพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ กรณีการชะลอพระพุทธไสยาสน์เมื่อครั้งรัชกาลพระเจ้าท้ายสระ อีกทั้งยังเป็นผู้กราบบังคมทูลให้พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศให้ทรงจัดพระราชพิธีถวายเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าท้ายสระด้วย ทั้งที่พระองค์ทรงมีพระราชดำริจะไม่จัดพระราชพิธีถวาย เมื่อพระเจ้าบรมโกศได้ขึ้นครองราชย์แล้ว จึงทรงแต่งตั้งขุนนางที่ทรงไว้พระทัยอย่างแท้จริงได้ดำรงตำแหน่งสำคัญ ดังนั้นจึงทรงย้ายพระยาราชสงครามที่สมุหนายกไปเป็นสมุหพระกลาโหม เพื่อให้หลวงจำแสน ขุนนางใกล้ชิดของพระองค์เข้าดำรงตำแหน่งสำคัญนี้แทน ในการนี้ได้เปลี่ยนราชทินนามของพระยาราชสงครามเป็นพระยาราชนายก และใน

การนี้คงโปรดให้โอนหน้าที่การปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้ของกลาโหมให้มาขึ้นกับเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ที่โกษาธิบดี ขุนนางใกล้ชิดที่เป็นกำลังสำคัญในการสนับสนุนให้พระองค์ขึ้นครองราชย์ (Busakorn Lailert 2516: 94-102)

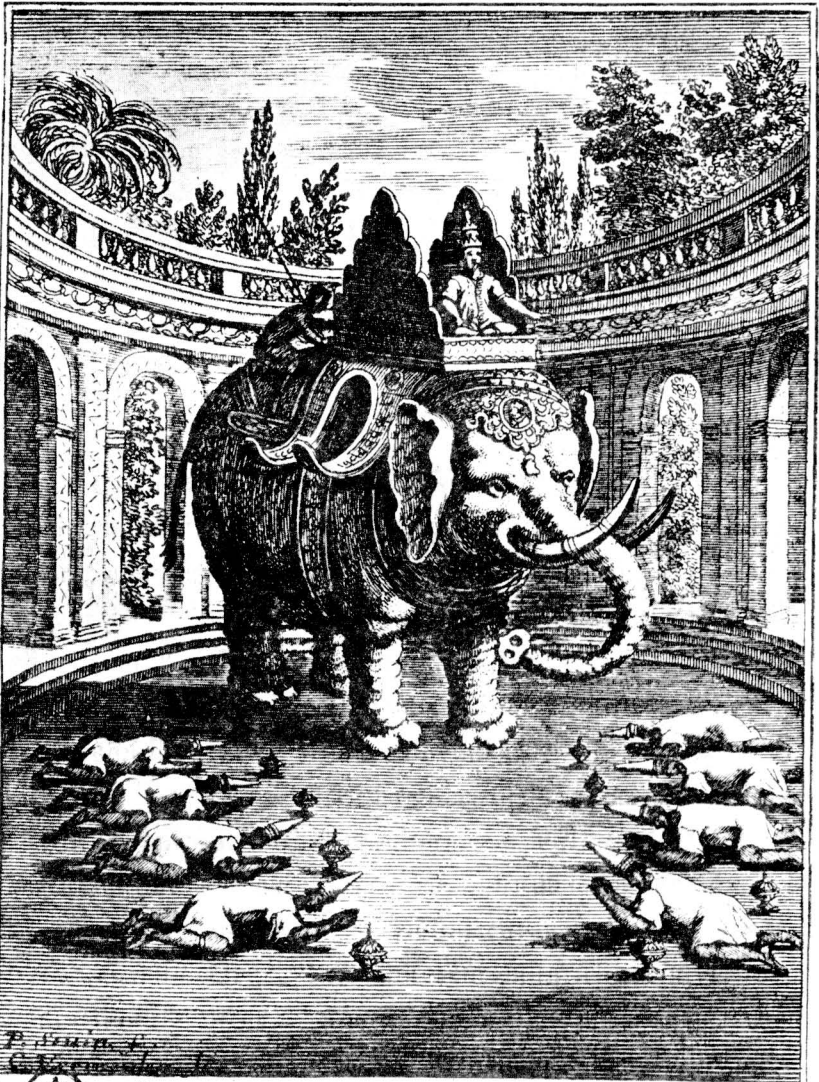
การโอนอำนาจการปกครองหัวเมืองจากกลาโหมมาขึ้นแก่โกษาธิบดีจึงเป็นเรื่องเกี่ยวกับการเมืองโดยตรง ไม่เกี่ยวข้องกับการจัดการปกครอง ดังนั้นจึงไม่มีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการปกครองหัวเมือง แต่การเปลี่ยนแปลงครั้งนี้มีผลกระทบโดยตรงต่อระบบงานและการบังคับบัญชาทางการบริหารราชการส่วนกลางอย่างมากครั้งหนึ่ง และยังทำให้ระบบการจัดสรรผลประโยชน์ให้กับขุนนางตามตำแหน่งระหว่างกรมต่าง ๆ เกิดความเหลื่อมล้ำกันมากขึ้น โดยเฉพาะกรมขนาดใหญ่ที่สำคัญอย่างกรมกลาโหม ผลกระทบทั้งสองประการเช่นนี้เป็นการตอกย้ำให้เกิดการเสื่อมคลายและปัญหาการบริหารราชการที่ขาดประสิทธิภาพ การคลายตัวของระบบบริหารส่วนกลางทำให้การควบคุมหัวเมืองเป็นไปอย่างหลวม ๆ เจ้าเมืองหัวเมืองชั้นนอกสามารถสั่งสมอำนาจได้จากช่องว่างของระบบบริหารและการควบคุมไม่ทั่วถึงของอัครมหาเสนาบดีทั้งสอง เมื่อถึงจุดนี้ถ้าปรากฏแน่ชัดแล้วว่า “ศูนย์กลางอำนาจ” ที่เมืองหลวงกำลังสลายตัว เจ้าเมืองที่ปกครองเมืองชั้นนอกที่สำคัญ ๆ ก็พร้อมที่จะ “แยกตัว” เป็นอิสระได้ทันที แต่อย่างไรก็ตามในตอนปลายสมัยอยุธยา แม้ว่าการควบคุมหัวเมืองจะหย่อนยาน แต่เมืองหลวงก็ยังคงเป็นที่ยำเกรงของเจ้าเมืองในหัวเมือง ทั้งนี้อาจเป็นเพราะกลักกองทัพเมืองหลวงมาอย่ายี่ และอีกประการหนึ่ง ขุนนางหัวเมืองคงจะมีสายสัมพันธ์เชื่อมโยงกับบรรดาขุนนางระดับสูงในเมืองหลวง การกบฏแยกตัวเป็นอิสระจึงไม่มีความจำเป็นและอาจเกิดผลร้ายมากกว่าผลดี ดังนั้นการมีอำนาจอยู่ภายในเขตปกครองที่ตนควบคุม โดยการยอมรับอำนาจบางประการของเมืองหลวงที่แสดงผ่านขุนนางชั้นสูงของเมืองหลวง น่าจะเป็นสิ่งที่เจ้าเมืองท้องถิ่นจะได้ประโยชน์มากกว่า อาณาจักรจึงไม่ถูกแบ่งแยกจนกระทั่งสิ้นสุดสมัยอยุธยาในปี พ.ศ. 2310

3

ขุนนางในระบบราชการอยุธยา

คำว่า “ราชการ” มาจากคำศัพท์คำว่า “ราชะ” แปลว่า การปกครอง อินเดียสมัยพุทธกาลเรียกผู้เป็นประมุขแห่งรัฐว่า *ราชาราชะ* “ราชาราชะ” นี้เป็นตำแหน่งคล้าย ๆ กับพระเจ้าแผ่นดิน ได้รับเลือกโดยสภาซึ่งประกอบด้วยชนชั้นปกครองซึ่งอยู่ในวรรณะกษัตริย์ทั้งหมด ดังนั้นคำว่า “ราชการ” จึงไม่ได้หมายถึงการทำงานของพระราชชา ความหมายเดิมที่ถูกต้องของคำว่า “ราชการ” คือ การปกครองประเทศ หรือการทำงานของประเทศ ด้วยเหตุนี้ข้าราชการจึงควรหมายถึงผู้อยู่ในการปกครองหรือผู้รับใช้ระบบการปกครอง ไม่ได้เกี่ยวกับการทำงานของพระเจ้าแผ่นดิน (ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช 2525: 32)

สำหรับประเทศไทย พระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ปกครองสูงสุดมาแต่โบราณ นับตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา คำว่า “ราชการ” เป็นคำย่อที่มาจากคำศัพท์เดิมว่า ราชการของพระผู้เป็นเจ้า หรือราชการของพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงดำรงฐานะเป็นพระผู้เป็นเจ้าหลังจากที่ทรงพระบรมราชาภิเษกแล้ว ดังนั้นกิจการงานของพระผู้เป็นเจ้าจึงเรียกว่า “ราชการ” (ของพระผู้เป็นเจ้า) บุคคลที่ปฏิบัติรับใช้ในกิจการงานของพระผู้เป็นเจ้าเรียกรวม ๆ กันว่า ข้าราชการ และ การที่ข้าราชการเป็นผู้ปฏิบัติกิจการงานของพระผู้เป็นเจ้า ข้าราชการจึงมีฐานะสูง เพราะถือว่าทำงานรับใช้พระผู้เป็นเจ้า ด้วยเหตุนี้จึงต้อง มีระเบียบ มีศีล มีวินัยเป็นที่ยึดถือปฏิบัติ ข้าราชการจึงมีความแตกต่างและมีความพิเศษเหนือกว่าผู้อื่นและอยู่ได้ด้วยอำนาจและบารมีของพระผู้เป็นเจ้า ซึ่งก็คือพระเจ้าอยู่หัวหรือพระมหากษัตริย์ ก่อให้เกิดเป็นความผูกพันและยึดเหนี่ยว

P. de la...
G. de la...

le Roy monte' sur son Elephant.

P. 288.

289.

พระมหากษัตริย์ทรงพระคชาธาร

(ภาพจาก จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงดาซาร์ด, 2517)

ระหว่างข้าราชการกับองค์พระมหากษัตริย์ต่อกันมาช้านาน (ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช 2525: 32)

ข้าราชการที่ได้รับพระราชทานยศฐาบรรดาศักดิ์ ราชทินนาม และศักดินา ตั้งแต่ 400 ขึ้นไป จะมีสถานภาพเป็นขุนนาง ดังนั้นขุนนางและข้าราชการ แม้เป็นบุคคลกลุ่มเดียวกันที่ปฏิบัติหน้าที่ราชการในองค์พระมหากษัตริย์ แต่ข้าราชการไม่อาจเป็นขุนนางได้ทุกคน ขุนนางเป็นคำรวมที่ใช้เรียกข้าราชการผู้ใหญ่ที่มีตำแหน่งสูง ส่วนข้าราชการเป็นคำรวมที่ใช้เรียกกลุ่มบุคคลที่ปฏิบัติกิจการงานในองค์พระมหากษัตริย์ (รายละเอียดพิจารณาใน มานพ ถาวรวัฒน์-สกุล 2532: 257-263)

1. ลักษณะขุนนางอยุธยา

ขุนนาง คือ ผู้ที่กำเนิดจากสามัญชน อาจมาจากครอบครัวชั้นสูงหรือชั้นต่ำ ในสังคมก็ได้ ฐานะของความเป็นขุนนางนั้นเกิดจากการที่กษัตริย์ทรงยกบุคคลใดบุคคลหนึ่งขึ้นเป็นขุนนางด้วยการพระราชทานบรรดาศักดิ์ ราชทินนาม ตำแหน่ง และศักดินา ทั้งสี่อย่างนี้อาจเปลี่ยนแปลงได้เสมอตามแต่กษัตริย์จะโปรดให้เปลี่ยน ฉะนั้นตามหลักการแล้วขุนนางเกิดขึ้นจากการใช้พระราชอำนาจขององค์พระมหากษัตริย์ สามัญชนที่มีโอกาสถวายตัวรับราชการกับพระมหากษัตริย์ และได้รับศักดินาตั้งแต่ 400 ขึ้นไป ก็จะได้รับยกย่องว่ามีฐานะเป็นขุนนาง ถ้าศักดินาต่ำกว่า 400 ยังไม่ถือว่าเป็นขุนนาง ยกเว้นผู้ที่รับราชการในกรมมหาดเล็กแม้จะมีศักดินาต่ำกว่า 400 ก็ยังจัดเป็นขุนนาง ที่เป็นเช่นนี้เพราะส่วนใหญ่ของขุนนางในกรมมหาดเล็กจะได้รับการเลือกสรรโดยตรงจากพระมหากษัตริย์ โดยทรงเลือกจากลูกหลานของพวกเขาขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่วางพระทัยมหาดเล็กจึงเป็นผู้รับใช้ใกล้ชิด (เวลส์ 2519: 64-65)

การแต่งตั้งและยศฐานันดรศักดิ์ของขุนนาง

สามัญชนจะได้รับแต่งตั้งให้เป็นขุนนาง อาจเกิดขึ้นได้ 2 ระยะ ระยะแรกคือ เมื่อยังเป็นเด็ก โดยบิดาซึ่งเป็นขุนนางผู้ใหญ่พาเข้าเฝ้าถวายตัวเป็นมหาดเล็ก อาจถวายตัวกับเจ้านายในพระราชวงศ์อื่น าก็ได้อีกระยะหนึ่งคือเมื่อมีบุคคลใดมีคุณสมบัติครบที่จะเป็นขุนนางได้ ขุนนางผู้ใหญ่เป็นผู้พิจารณาคุณสมบัติ เมื่อ

เห็นว่าเหมาะสมแล้วก็พาตัวเข้าเฝ้าถวายตัว และเมื่อพระมหากษัตริย์ทรงพิจารณาเห็นว่าเป็นการเหมาะสมก็จะแต่งตั้งให้เป็นขุนนาง แล้วส่งไปประจำตามกรมกองต่าง ๆ ซึ่งมักจะเป็นกรมกองที่บิดามารดาหรือญาติพี่น้องรับราชการประจำอยู่แล้ว ในพระราชกำหนดเก่าที่ตราขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศได้กำหนดคุณสมบัติของผู้ที่จะเป็นขุนนางว่าจะต้องประกอบด้วยวุฒิ 4 ประการ คือ ชาติ-วุฒิ (ตระกูลเป็นมหาเสนาบดีสืบต่อ ๆ กันมา) วัยวุฒิ (31 ปีขึ้นไป) คุณวุฒิและปัญญาวุฒิ นอกจากนี้ยังต้องมีฉันทาธิบดี (ถวายสิ่งที่ต้องประสงค์) วิชาธิบดี (ความเพียรในราชการ) จิตาธิบดี (กล้าหาญในสงคราม) และวิมังสาธิบดี (ฉลาดในการดำเนินการพิพากษาความและอุบายในราชการต่าง ๆ) (*กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 2505: 149*) แต่อย่างไรก็ตาม กฎเกณฑ์เหล่านี้ก็มิได้เป็นการถาวรตายตัว ขุนนางในราชสำนักและตามกรมกองต่าง ๆ อาจมิใช่เป็นบุตรขุนนางเดิม ผู้ที่มีความดีความชอบหรือผู้ที่มีความรู้ความสามารถหรือแม้แต่ว่าต่างชาติก็เป็นขุนนางได้เหมือนกัน แต่เนื่องจากบุตรหลานของขุนนางมีสภาพแวดล้อมที่เอื้ออำนวย และมีโอกาสในการเรียนรู้หน้าที่ราชการได้มากกว่าสามัญชนที่ไม่มีบิดามารดาหรือญาติพี่น้องที่เป็นขุนนางมาก่อนเพราะบิดามารดาที่มิได้เป็นขุนนาง ย่อมไม่อาจถ่ายทอดความรู้พิเศษที่เกี่ยวกับราชการต่าง ๆ ให้กับบุตรหลานได้ นอกจากนี้แล้วขุนนางมักจะแต่งงานกับลูกหลานของขุนนางในตระกูลสูงด้วยกัน อันเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ผู้ที่จะเป็นขุนนางมักจำกัดวงอยู่ในหมู่เชื้อสายของขุนนาง ดังนั้นตระกูลขุนนางจึงอาจที่จะรักษาและสืบทอด “ความเป็นขุนนาง” ไปถึงรุ่นลูกรุ่นหลานได้

แต่เนื่องจากพระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดที่จะแต่งตั้งบุคคลใดเข้าสู่ตำแหน่งใด หรืออาจถอดถอน ลดฐานะใด ๆ ก็ได้ และมักปรากฏเสมอว่าขุนนางผู้ใหญ่ถูกลงโทษถอดลงเป็นไพร่ ซึ่งมีผลกระทบต่อดังตระกูลและเครือญาติทั้งหมดหรือบางส่วนได้ นอกจากนี้การเปลี่ยนรัชกาลโดยเฉพาะที่เป็นผลมาจากการชิงอำนาจที่เกิดขึ้นทุกครั้งย่อมจะต้องมีการเปลี่ยนแปลงตัวขุนนางในตำแหน่งต่าง ๆ ตามความเหมาะสมของสถานการณ์ โดยเฉพาะภาวะการเมืองในตอนกลางและปลายอยุธยาที่มีการชิงอำนาจเกิดขึ้นบ่อยครั้ง ย่อมหมายความว่าโอกาสที่ตระกูลขุนนางจะสืบทอดอำนาจเป็นเวลายาวนานนั้นเป็นไปได้ยากมากยิ่งขึ้น เสถียรภาพของตระกูลขุนนางในช่วงเวลาดังกล่าวจึงไม่

มีความมั่นคง

การกำหนดความสูงศักดิ์ของบรรดาขุนนางทั้งหลายพิจารณาได้จากยศหรือบรรดาศักดิ์ ราชทินนาม ตำแหน่ง และศักดินา

“ยศ” หรือ “บรรดาศักดิ์” และ “ราชทินนาม” เป็นของคู่กันพระมหากษัตริย์พระราชทานพร้อมกันในคราวเดียว ราชทินนามมักเป็นภาษามคธหรือสันสกฤตล้วน ๆ หรือผสมกับภาษาไทยสั้น ๆ (ชัย เรื่องศิลป์ 2517: 101) ราชทินนามนี้มีความสำคัญตรงที่สามารถบ่งหน้าที่ของขุนนางนั้น ๆ ได้ เพราะหน้าที่ในตำแหน่งต่าง ๆ จะมียศและราชทินนามกำกับไว้ เช่น เจ้าพระยาจักรีศรีอโศก เป็นยศและราชทินนามประจำตำแหน่งสมุหนายก เป็นต้น ขุนนางในตำแหน่งต่าง ๆ จึงย่อมจะต้องมีราชทินนามเฉพาะไว้ ขุนนางผู้ใดได้เลื่อนยศและตำแหน่งก็ต้องเปลี่ยนราชทินนาม ดังนั้นจึงมักเรียกขุนนางตามยศและราชทินนาม ส่วนยศหรือบรรดาศักดิ์ของขุนนางในสมัยต้นอยุธยาเท่าที่ปรากฏหลักฐานพบว่า ยศสูงสุดคือ “ขุน” ซึ่งเป็นยศของพวกขุนนางที่ขึ้นอยู่กับระบบบริหารของเมืองหลวง โดยเป็นยศสำหรับขุนนางในระดับเสนาบดีประจำจตุสดมภ์ เจ้าเมือง แม่ทัพ ยศหรือบรรดาศักดิ์ระดับรองลงมา คือ หมื่น พัน นายร้อย นายสิบ อาจเรียงยศขุนนางในสมัยต้นอยุธยาจากสูงไปต่ำได้คือ ขุน หมื่น พัน นายร้อย นายสิบ ในระยะต่อมาราวพุทธศตวรรษที่ 21 ยศขุนนางมีการพัฒนามาอีกขั้นหนึ่ง โดยการนำเอายศต่างชาติ เช่น อินเดียและเขมรมาใช้ การเพิ่มระดับชั้นของยศบรรดาศักดิ์เช่นนี้ย่อมหมายความว่ามีการกองต่าง ๆ เพิ่มมากขึ้น และต้องมีขุนนางปฏิบัติราชการลดหลั่นกันลงไปหลายชั้นมากขึ้นด้วย ยศที่เพิ่มขึ้นมาในระยะนี้คือพระยา พระ หลวง ในเอกสาร ของชาวตะวันตกนับแต่พุทธศตวรรษที่ 21 ตอนปลายถึงพุทธศตวรรษที่ 23 เรียกยศเหล่านี้ว่า ออกญา ออกพระ ออกหลวง และออกขุน ส่วนยศหลวงนั้นเอามาจากเขมร ยศขุนและหมื่นถูกลดฐานะลงมากลายเป็นยศขุนนางชั้นผู้น้อย ส่วนยศนายร้อยและนายสิบกลายเป็นยศของพวกที่ไม่ได้จัดเป็นขุนนาง และกลายเป็นยศของไพร่ที่มูลนายแต่งตั้งให้ทำหน้าที่ช่วยควบคุมไพร่ ต่อมาถึงตอนปลายอยุธยาได้มีการเพิ่มยศชั้น “เจ้าพระยา” เป็นยศสูงสุดสำหรับขุนนาง นอกจากนี้ยศขุนนางที่มีลักษณะพิเศษเป็นการเฉพาะอีกพวกหนึ่งได้แก่ เจ้าหมื่นจมีน จำ เป็นยศบรรดาศักดิ์ที่ใช้อยู่ในกรมมหาดเล็กเท่านั้น (เวลส์ 2519: 57)

ส่วน “ตำแหน่ง” จะเป็นสิ่งที่กำหนดระดับอำนาจและหน้าที่ความรับผิดชอบ โดยปรกติมักจะสอดคล้องกับบรรดาศักดิ์และราชทินนาม ตำแหน่งสำคัญ ๆ ตามกรมกองต่าง ๆ ในระบบการบริหารส่วนกลางคืออัครมหาเสนาบดี ได้แก่ สมุหนายกและสมุหพระกลาโหม เสนาบดีจตุสดมภ์ ตำแหน่งทั้งสองประเภทนี้มียศเป็น “พระยา” และต่อมาภายหลังเป็น “เจ้าพระยา” ทั้งสิ้น (ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช 2525: 83-84) ตำแหน่งขุนนางระดับรองลงมาได้แก่ตำแหน่งจางวาง ซึ่งใช้สำหรับกรมใหญ่กว่ากรมทั่วไป และเล็กกว่ากรมของเสนาบดี รองจากจางวางก็เป็นตำแหน่ง “เจ้ากรม” อาจเป็น “เจ้ากรม” ที่ขึ้นอยู่กับกรมใหญ่ หรือเป็น “เจ้ากรม” อิสระที่ขึ้นกับกษัตริย์โดยตรงก็ได้ รองจากเจ้ากรมก็เป็นตำแหน่งราชปลัดทูลฉลองสำหรับกรมใหญ่ และปลัดกรมสำหรับกรมเล็กหรือกรมธรรมดา จากนั้นก็เป็นตำแหน่งสมุหบาญชี ทำหน้าที่ควบคุมบัญชีกำลังพลในกรมนั้น ๆ บรรดาตำแหน่งต่าง ๆ เหล่านี้บางครั้งเป็นตำแหน่งระดับเดียวกัน แต่อาจมียศบรรดาศักดิ์ไม่เท่ากัน เช่น ตำแหน่ง “เจ้ากรม” บางกรมก็มีเจ้ากรมเป็น “พระยา” บางกรมก็มีเจ้ากรมเป็นเพียง “ขุน” เท่านั้น ที่เป็นเช่นนี้ขึ้นอยู่กับความสำคัญของกรมนั้น ๆ

สำหรับ “ศักดินา” เป็นเรื่องกำหนดความสูงต่ำของยศศักดิ์ขุนนางได้ชัดเจน เพราะในสังคมอยุธยา คนทุกคน (ยกเว้นกษัตริย์) ถูกกำหนดให้แต่ละคนมีจำนวนศักดินาประจำตัวแตกต่างกัน บุคคลที่มียศศักดิ์สูงมีหน้าที่ (ราชการ) ความรับผิดชอบมาก ก็จะมีศักดินาสูงเป็นลำดับขั้นขึ้นไป สำหรับขุนนางจะมีศักดินาสูงสุดได้เพียง 10,000 เท่านั้น จากนั้นก็ลดลงมาจนถึงศักดินา 400 ขุนนางแม้จะมีบรรดาศักดิ์เท่ากันหรือมีตำแหน่งในระดับเดียวกัน ขุนนางที่มีศักดินาสูงกว่าย่อมมีความสำคัญมากกว่า แม้ว่าจะดำรงตำแหน่งในระดับเดียวกัน หรือมีบรรดาศักดิ์เท่ากันก็ตาม ดังนั้นศักดินาจึงใช้แสดงความสูงศักดิ์ได้แน่นอนกว่ายศ ราชทินนาม หรือตำแหน่ง

บรรดาศักดิ์ ราชทินนาม ตำแหน่ง และศักดินาซึ่งแสดงถึงความสูงศักดิ์ของการเป็นขุนนาง มิใช่สิ่งที่จะสืบทอดกันในวงศ์ตระกูลและไม่ใช่สิ่งที่ถาวร กล่าวคือ บรรดาศักดิ์ ตำแหน่ง ศักดินาอาจหมดไปได้ถ้าพระมหากษัตริย์ทรงถอดถอนหรือขุนนางผู้นั้นลาออกจากตำแหน่งขุนนาง ความสูงศักดิ์เหล่านี้ก็จะหมดไปด้วย ดังนั้นความสูงศักดิ์จะดำรงอยู่ในช่วงระยะเวลาที่ขุนนางยังอยู่ใน

ตำแหน่ง แต่อาจมีข้อยกเว้นบ้าง เช่น ขุนนางที่ลาออกจากตำแหน่งและมี บ่าวไพร่จะเหลือศักดินา 1/3 ของศักดินาเดิม หรือขุนนางบางคนที่มีความดี ความชอบอาจได้รับพระราชานุญาตจากกษัตริย์ให้คงรักษาสรรตาศักดิ์เดิมไว้ หลังจากที่ลาออก (เวลส์ 2519: 59-60) ในสมัยอยุธยา ขุนนางจะอยู่ใน ตำแหน่งได้ตลอดชีวิตหากไม่ได้ประพฤติดุเดือดและถูกพระมหากษัตริย์ถอดถอน หรือมีความเปลี่ยนแปลงทางการเมือง

อำนาจและหน้าที่ของขุนนาง

ขุนนางนอกจากจะมีอำนาจและหน้าที่ในการปฏิบัติราชการบังคับบัญชา กรมกองต่าง ๆ ที่ได้รับมอบหมายตามปกติ ยังมีอำนาจหน้าที่อื่น ๆ ที่สำคัญ ๆ อีกบางประการ คือ *ประการแรก* ขุนนางมีอำนาจหน้าที่ในการควบคุมดูแล ไพร่พลในกรมกองที่ตนเป็นผู้บังคับบัญชา และควบคุมดูแลไพร่ในหัวเมืองชั้น ในซึ่งถูกแบ่งให้สังกัดกรมกองในเมืองหลวง ไพร่พลเหล่านี้ถือเป็นไพร่หลวงซึ่งเป็นไพร่ของพระมหากษัตริย์ แต่พระองค์มิได้ทรงปกครองเอง ทว่าได้จัด กรมกองให้ไพร่หลวงสังกัดตามความเหมาะสม และมอบหมายให้เจ้ากรมและ ขุนนางอื่น ๆ ในแต่ละกรมปกครองดูแลบังคับบัญชา ส่วนจำนวนไพร่พลในสังกัด มีมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับตำแหน่งและศักดินาของขุนนางผู้นั้น กล่าวคือขุนนางที่ มียศศักดิ์สูงได้ตำแหน่งใหญ่โต เช่น สมุหพระกลาโหม สมุหนายก จัตูสมณภัก มิศักดิ์นามากก็จะมีไพร่พลในสังกัดมาก ในเวลาปกติขุนนางต้องควบคุมดูแลให้ ไพร่หลวงสามารถทำมาหากินโดยสงบสุข ถ้าเกิดกรณีพิพาทขึ้นในหมู่ไพร่หลวง ในสังกัด ขุนนางผู้นั้นก็มีอำนาจหน้าที่ในการพิพากษาคดี และเมื่อถึงกำหนด เกณฑ์แรงงานไพร่หลวงเข้าเฝ้า ขุนนางก็จะคอยควบคุมไพร่หลวงให้เข้ามา ประจําการให้ครบ และควบคุมไพร่ให้ทำหน้าที่ของกรมกองนั้น ๆ ขุนนางจะ ต้องคอยควบคุมดูแลมิให้ไพร่หลวงสูญหายหรือขาดบัญชี ถ้าไพร่ขาดจำนวน เมื่อมีราชการเรียกใช้แล้วไม่อยู่ครบ ขุนนางผู้ควบคุมก็จะมีความผิด ในภาวะ สงครามขุนนางจะต้องระดมไพร่พลในสังกัดของตนเข้าประจําการ ทั้งนี้มิได้ เว้นว่าขุนนางนั้นจะเป็นฝ่ายทหารหรือพลเรือน ตัวขุนนางเองก็มีฐานะเป็นแม่ทัพ นายกองคุมไพร่พลในสังกัดเข้าร่วมสงครามด้วย

ประการที่สอง อำนาจหน้าที่ในการเก็บภาษีอากร ได้แก่ ภาษีที่เก็บจาก

ไพร่พลของตน และภาษีอากรที่อยู่ในบังคับบัญชาของกรมที่ตนสังกัด ถ้าเป็นเจ้าเมืองหัวเมืองชั้นนอกมีอำนาจหน้าที่เก็บภาษีอากรทั้งหมดในบริเวณอาณาเขตที่เจ้าเมืองนั้นมีอำนาจ *ประการที่สาม* มีการจำแนกหน้าที่ในการเป็นผู้พิพากษาอรรถคดีต่างๆ ที่อยู่ในอำนาจของกรมกองที่ตนบังคับบัญชา ขุนนางจึงมีหน้าที่พิจารณาคดี ทั้งที่เป็นคดีเล็กน้อยที่เกิดขึ้นในบรรดาหมู่ไพร่และคดีที่ขึ้นอยู่กับหน่วยงานของตนด้วย *ประการที่สี่* ขุนนางมีหน้าที่ต้องรายงานแก่พระมหากษัตริย์ทันทีที่รับรู้ได้เห็นการเคลื่อนไหวสิ่งหนึ่งสิ่งใดที่จะเป็นผลร้ายต่อกษัตริย์ เช่น ข้าราชการกบฏ การยกยอกพระราชทรัพย์ การลักลอบติดต่อพระสนมกำนัล เป็นต้น ถ้ารู้แล้วไม่แจ้งข่าวมิโทษถึงกบฏ ลักษณะเช่นนี้ทำให้ขุนนางระแวงกันเอง หรืออาจมีการกลั่นแกล้ง โดยแจ้งเรื่องเท็จ ทำบัตรสนเท่ห์ ทำให้ขุนนางต้องระมัดระวังอยู่เสมอ ไม่ทำอะไรให้มีผู้สงสัย ขุนนางทุกคนต้องเข้าร่วมพิธีตีม่านน้ำพระพิพัฒน์สัตยาปีละ 2 ครั้ง ใครขาดตีมีโทษถึงกบฏ

การปฏิบัติหน้าที่ของขุนนาง มีกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ควบคุมไว้อย่างเข้มงวดกวดขัน เท่ากับเป็นการจำกัดมิให้ขุนนางมีบทบาทเกินเลยอำนาจหน้าที่ และทำให้เกิดประสิทธิภาพในการทำงานด้วย ใครปฏิบัติราชการดีมีความชอบก็จะได้รับรางวัลและผลประโยชน์มากมาย สำหรับผู้ที่บกพร่องต่อหน้าที่ กระทำนอกเหนือขอบเขตหน้าที่ของตนเองก็จะได้รับโทษนานาประการ ตามที่ได้กำหนดไว้อย่างเข้มงวดด้วยเช่นเดียวกัน ขุนนางจึงอยู่ในฐานะที่ล่อแหลมมิใช่น้อย ต้องระวังการปฏิบัติตนอยู่ตลอดเวลา ถ้าพลาดพลั้งลงไปอาจต้องรับโทษถึงตาย รวมทั้งครอบครัวญาติพี่น้องก็ล้วนอยู่ในข่ายที่ต้องถูกลงโทษด้วย การพิจารณาโทษขุนนางต้องดูตามบรรดาศักดิ์ของขุนนางนั้น ๆ ด้วย ถ้าเป็นความผิดเกี่ยวกับการละเมิดผู้ใหญ่ เช่น การวิวาทกันในเขตพระราชวัง ถือว่าเป็นการละเมิดพระมหากษัตริย์ ขุนนางที่มีศักดินาน้อยจะถูกปรับมากกว่าขุนนางที่มีศักดินาสูง แต่ถ้าเป็นความผิดเกี่ยวกับหน้าที่รับผิดชอบในทางราชการ ความผิดในทางอาญา ขุนนางที่มีศักดินาสูงจะถูกลงโทษหนักกว่าขุนนางที่มีศักดินาต่ำกว่า เพราะว่าขุนนางที่อยู่ในตำแหน่งสูงมีหน้าที่สำคัญจะต้องรู้จักรับผิดชอบและควบคุมตนเองได้มากกว่าผู้น้อยหรือขุนนางที่มีฐานะต่ำกว่า

การควบคุมพฤติกรรมเพื่อกำหนดขอบเขตการเคลื่อนไหวของขุนนางไว้อย่างเข้มงวดเป็นการป้องกันมิให้บรรดาขุนนางหรือเจ้านายรวมตัวกัน ซึ่งจะ

เป็นอันตรายต่อราชบัลลังก์ เช่น เจ้าเมืองไปมาหาสู่กันไม่ได้ ขุนนางศักดินา 10,000-800 ไปคบหากับพระโอรสพระราชชนัดตามิได้ หรือขุนนางไปติดต่อกับราชทูตที่มาจากอาณาจักรอื่น ๆ ไม่ได้ ขุนนางศักดินา 10,000-1,600 ไปมาหาสู่กันถึงเรือนหรือในที่สงัด หรือลอบเจรจากันในศาลาลูกขุนสองต่อสองล้วนแล้วมีความผิดโทษถึงตาย หรือแม้แต่ห้ามมิให้ขุนนางที่จะถือน้ำพิพัฒน์สัตยา สวมแหวนนาก แหวนทอง กินข้าวกินปลา ก่อนถือน้ำ มีโทษระวางกบฏ เป็นต้น (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 102-104) กำหนดกฎเกณฑ์การปฏิบัติราชการของขุนนาง เช่น ทูจريتต่อหน้าที่ ผิดวินัย ระวางโทษตั้งแต่ “กตอุเบกขา” (เรียกประกันทัณฑ์บน) จนถึง “พินคอริบเรือน” เช่น กระทำผิดต่อพระราชทรัพย์ (อาญาหลวง มาตรา 35, 38, 46, 68-70) ใช้อำนาจเบียดเบียนข่มเหงราษฎร (มาตรา 3, 14, 22, 32) ทูจريتต่อหน้าที่และผิดวินัยตั้งแต่มักใหญ่ใฝ่สูงเกินศักดิ์ ไม่ใช่คำราชาศัพท์แก่พระเจ้าแผ่นดิน (มาตรา 1) เจรจาหยาบช้าต่อพระเจ้าอยู่หัว หมิ่นพระราชบัญญัติ พระบัณฑูร พระโองการ (มาตรา 7) ทะเลาะโต้เถียงต่อหน้าพระที่นั่ง (มาตรา 9, 14) หลีกเลียงขัดขืน ไม่ปฏิบัติตามคำสั่ง (มาตรา 5, 6, 20, 24, 66, 107) ละทิ้งหน้าที่ (มาตรา 19, 31, 51) ทูจริตอาศัยตำแหน่งทางราชการหาผลประโยชน์ (มาตรา 25, 29, 30, 48, 57) รายงานข้อราชการเท็จ (มาตรา 7, 52) ปฏิบัติหน้าที่ไม่ชอบ (มาตรา 39, 42, 75, 76, 83, 88) มีหลักฐานจากบันทึกของฮอลันดายืนยันว่า แม้แต่ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ถ้ากระทำความผิดก็ จะได้รับการลงโทษ เช่น ในบันทึกของโยส เซาเติน ปี พ.ศ. 2179 (ค.ศ. 1636) กล่าวว่า พระเจ้าแผ่นดินได้ดำรัสสั่งให้จับออกญาพระคลังกับออกพระอาลักษณ์ มาขังคุกและจองจำ 5 ประการ โทษฐานที่ละเลยไม่เตรียมตอบสาสน์คณะทูต จากอัตเจ เอกสารอีกฉบับลงปี พ.ศ. 2206 (ค.ศ. 1663) ได้กล่าวถึง กษัตริย์ ทรงลงโทษออกญาพิชิตด้วยการจำคุก ริบทรัพย์สิ้น และประหารชีวิต เนื่องจากความผิดฐานขัดขวางมิให้บริษัทฮอลันดาซื้อสินค้าจนก่อให้เกิดความเสียหาย (กรมศิลปากร 2513 ก: 165-167, 177-178)

การออกกฎหมายกำหนดความผิดและลงโทษเกี่ยวกับการกบฏโดยปรากฏในพระไอยการกบฏศึก เช่น การประทุษร้ายต่อพระมหากษัตริย์ การกบฏแข็งเมือง การเอาใจออกห่างไปเพื่อแม่ข้าศึก ความผิดต่าง ๆ ของทหารในเวลาทำสงคราม นอกจากการวางกฎเกณฑ์ควบคุมขุนนางในทุก ๆ

ด้านแล้ว ยังกำหนดให้ขุนนางด้วยกันเองต้องมีหน้าที่รายงานการเคลื่อนไหวของขุนนางอื่นที่คิดกบฏให้พระมหากษัตริย์ทราบ ถ้าไม่รายงานมีโทษฐานกบฏ บ่าวไพร่ของขุนนางก็เช่นกัน ถ้าเห็นนายทำสิ่งที่น่าสงสัยต้องรายงานขึ้นไปถึงพระมหากษัตริย์ (พระไอยการอาญาหลวง มาตรา 83, พระไอยการกระบดศึก มาตรา 4, 6) (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 2505: 64, 126-127) ข้อกำหนดเช่นนี้ทำให้ขุนนางต่างมีความสงสัยซึ่งกันและกัน ต่างพยายามหาความดีความชอบด้วยการกล่าวหากัน ลาลูแบร์ได้แสดงความเห็นถึงการให้ขุนนางสอดแนมซึ่งกันและกันว่าทำให้ขุนนางคนสนิทหรือเป็นที่โปรดปรานของกษัตริย์ถูกลงโทษมาากแล้วทั้ง ๆ ที่บรรดาขุนนางผู้ใหญ่หรือเสนาบดีได้พยายามปกปิดด้วยวิธีการต่าง ๆ เพื่อป้องกันมิให้มีการยื่นคำกล่าวโทษ แต่ก็ยังมีผู้สามารถกล่าวโทษจนได้ (ลาลูแบร์ 2510: 474)

สิทธิและผลประโยชน์ของขุนนาง

ขุนนางในสมัยอยุธยามีรายได้และผลประโยชน์หลายอย่าง โดยเฉพาะผลประโยชน์จากตำแหน่งหน้าที่ที่ตนดำรงอยู่ ดังนั้นการอยู่ในตำแหน่งของขุนนางจึงมักเรียกว่า “กินตำแหน่ง” หรือ “กินเมือง” สิทธิและผลประโยชน์ของขุนนางอาจสรุปได้ดังนี้ ขุนนางและครอบครัวบุตรหลานบริวารได้รับการยกเว้นไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน ขุนนางไม่ต้องเสียภาษี มีไพร่ในสังกัดเพื่อควบคุมตามความสูงศักดิ์ ไม่ต้องไปศาลเองแต่มีสิทธิใช้ทนายไปให้การในศาลแทน และการสืบสวนขุนนางจะทำได้ต่อเมื่อพระมหากษัตริย์ทรงอนุญาต ขุนนางมีสิทธิเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ตามลำดับยศศักดิ์ มีสิทธิในการใช้เสมียนทนายรับใช้ใกล้ชิดติดตามขุนนาง จำนวนเสมียนทนายที่ขุนนางมีได้ขึ้นอยู่กับจำนวนศักดิ์นาของขุนนาง นอกจากนี้แล้วขุนนางได้รับเครื่องยศต่าง ๆ เพื่อแสดงฐานะสูงศักดิ์เพราะความเป็นขุนนาง เช่น ทิบบมากเงิน ทิบบมากทอง บางทีอาจมีช้าง ม้า ช้างคนและที่ดิน แต่เครื่องยศเหล่านี้ต้องถวายคืนพระมหากษัตริย์เมื่อขุนนางผู้นั้นถึงแก่กรรมหรือออกจากราชการ ขุนนางที่ออกจากราชการจะขอพระราชทานให้คงศักดิ์นาไว้ได้ครึ่งหนึ่งของศักดิ์นาเดิมถ้าขุนนางผู้นั้นมีบริวารผู้คนในสังกัด ขุนนางที่มีความดีความชอบมาก่อนแต่ทำผิดภายหลังและโทษถึงตาย (ยกเว้นโทษกบฏ) ขุนนางผู้นั้นมีสิทธิขอพระราชทานลดโทษลงไม่ให้ถึง

ตายได้

สิทธิของขุนนางแม้มีอยู่หลายประการ แต่ก็ถูกจำกัดขอบเขตของสิทธิหลายอย่างด้วยกัน เช่น ความสูงศักดิ์ของการเป็นขุนนางมีเฉพาะตน ไม่สืบทอดถึงลูกหลาน อภิสิทธิ์ของขุนนางจึงเป็นเรื่องที่บุคคลนั้นจะต้องใช้ความสามารถทำราชการจึงมีขึ้นได้ มิใช่รับตกทอดเป็นมรดก การทำตัวเกินยศศักดิ์ในด้านชีวิตความเป็นอยู่และการมีไพร่เกินฐานะ มีโทษอาจถูกริบไพร่ทั้งหมดและให้ออกจากราชการ ถ้าขุนนางตาย บุตรภรรยาหรือญาติพี่น้องต้องทำบุญซีแจงทรัพย์สินทั้งหมดเพื่อกราบทูลพระมหากษัตริย์ เพื่อจะได้ทรงพิจารณาว่าจะเรียกทรัพย์สินที่ทรงพระราชทานไปให้กลับคืนมาประการใดบ้าง จะต้องคืนพัตถยาให้แก่ราชการและยังต้องแบ่งทรัพย์มรดกส่วนหนึ่งให้แก่พระคลังหลวงอีกด้วย วิธีการเหล่านี้เป็นการควบคุมความมั่งคั่งของขุนนางทางหนึ่งมิให้มีทรัพย์เป็นมรดกมากเกินไป

สำหรับรายได้และผลประโยชน์ของขุนนาง ขุนนางไม่มีเงินเดือน แต่ขุนนางจะได้รับผลประโยชน์หลายอย่าง โดยเฉพาะผลประโยชน์จากตำแหน่ง โดยได้รับเบี้ยหวัดเงินปีจากพระมหากษัตริย์ ขุนนางจะได้รับเบี้ยหวัดมากน้อยเพียงใดก็ขึ้นอยู่กับยศศักดิ์ แต่รายได้หลักน่าจะเป็นรายได้หรือผลประโยชน์ที่มาจากการทำงานในหน้าที่ เช่น ถ้ากรมกองใดงานในหน้าที่อำนวยให้มีรายได้มาก เช่น จากการเก็บภาษีอากร ค่าธรรมเนียม การติดต่อการค้ากับต่างชาติ ฯลฯ ขุนนางในกรมนั้นจะมีรายได้สูงไปด้วย ทั้งนี้เพราะขุนนางสามารถจัดเก็บรายได้ส่วนหนึ่งไว้แบ่งจ่ายเฉลี่ยกันเองในกรม โดยนำส่วนหนึ่งไปเข้าห้องพระคลังหลวง แต่ขุนนางก็สามารถที่จะปิดบังรายได้ที่แท้จริงส่วนนี้ไว้เพื่อให้เข้าพระคลังหลวงแต่น้อยและไว้แบ่งปันกันเองให้มาก การทุจริตในหน้าที่ต่าง ๆ จึงเป็นเรื่องปกติที่แพร่หลายและปฏิบัติสืบต่อมาเป็นธรรมเนียม นอกจากนี้ขุนนางยังอาจมีรายได้และผลประโยชน์เป็นคราว ๆ ถ้าปฏิบัติราชการมีความดีความชอบในเรื่องหนึ่งเรื่องใดเป็นการเฉพาะ เช่น ในการสงคราม กษัตริย์จะพระราชทานรางวัลเป็นทรัพย์สินมีค่า ข้าทาส บริวาร ช้างม้า ตลอดจนที่ดินให้อีกเป็นอันมาก ผลประโยชน์ส่วนสำคัญอีกส่วนหนึ่งของขุนนางคือสิ่งของบรรณาการต่าง ๆ จากไพร่ที่อยู่สังกัดและผลผลิตที่เกิดจากการใช้แรงงานไพร่ผลิตในที่ดินของขุนนางซึ่งอาจเป็นที่ดินที่ได้รับพระราชทานจากกษัตริย์หรืออาจเป็น

มรดกก็เป็นได้

ดังนั้นขุนนางอยุธยาจึงมีสิทธิและผลประโยชน์มาก เพราะได้ว่าราชการบ้านเมืองบังคับบัญชากรมกองต่างๆ ควบคุมไพร่พลไว้เป็นกำลัง ในด้านผลประโยชน์ก็สามารถหารายได้จากด้านต่าง ๆ ได้มาก เมื่อเทียบกับพวกเจ้านายแล้วพวกขุนนางควบคุมกำลังพลไว้มากกว่า พวกเจ้านายมีไพร่พลในสังกัดก็แต่พวกไพร่สม จะมี “เจ้า” ที่คุมไพร่หลวงจำนวนมากและมีอำนาจมากก็แต่เฉพาะกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเท่านั้น ดังนั้นการแย่งชิงราชบัลลังก์ในสมัยอยุธยาตอนกลางและตอนปลายจึงเกิดจากการกระทำของขุนนางด้วยทั้งในการเป็นผู้นำหรือผู้มีส่วนสนับสนุนให้เกิดการชิงอำนาจ จึงนับได้ว่าขุนนางมีฐานะและบทบาทสูงมากในระบบการเมืองสมัยอยุธยา

2. สถานภาพของขุนนางในระบบราชการอยุธยา

“ระบบราชการ” เป็นการบริหารงานของรัฐ/อาณาจักร โดยมีข้าราชการ/ขุนนาง ปฏิบัติงานตามแบบแผนบนพื้นฐานของกฎหมายและจารีตประเพณีของรัฐ ระบบราชการนับเป็นกลไกสำคัญที่ผลักดันให้การดำเนินการปกครองของรัฐปรากฏเป็นรูปธรรมในทางปฏิบัติ ระบบราชการจะเป็นตัวกำหนดวิธีปฏิบัติงานของกรมกองต่าง ๆ ให้มีแนวทางปฏิบัติไปในแนวทางเดียวกัน

ในสังคมแบบรัฐอาณาจักรอย่างเช่นอยุธยานี้ย่อมแน่นอนที่แบบแผนในการบริหารราชการได้คลี่คลายมาถึงในระดับที่สามารถจะเรียกได้ว่าเป็น “ระบบราชการ” ซึ่งพิจารณาได้จากระเบียบแบบแผนในการบริหารราชการทั้งในส่วนภูมิภาค ส่วนกลาง การทหารและการพลเรือน รวมถึงกลไกสำคัญในการดำเนินการปกครอง คือ บรรดาเจ้านาย ขุนนาง และข้าราชการ ซึ่งจะเป็นผู้นำเอาทรัพยากรสำคัญของรัฐ คือกำลังคนและที่ดิน มาจัดการหรือบริหารให้เกิดประโยชน์ตามความมุ่งหมาย ภายใต้การนำของพระมหากษัตริย์ผู้เป็นประมุขสูงสุด สิ่งเหล่านี้จะประกอบกันเป็น “ระบบราชการ” ซึ่งได้มีการเปลี่ยนแปลงและคลี่คลายมาเป็นระยะ ๆ ตลอดเวลาสี่ศตวรรษของประวัติศาสตร์การปกครองการบริหารของอาณาจักรอยุธยา

ขุนนางและระบบราชการสมัยแรก
(ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 20)

ตามคติเทวราชา กษัตริย์มีพระราชอำนาจเด็ดขาด ดำรงพระเกียรติยศ เป็นพระจักรพรรดิราช พระองค์ทรงปกครองพระราชอาณาจักรให้มีความสงบสุข ภายใต้อำนาจการธรรมราชา กษัตริย์จึงเป็นศูนย์รวมและเป็นที่มาแห่งอำนาจทุก ๆ อย่างในพระราชอาณาจักร กษัตริย์อยุธยาทรงครองราชย์และปกครองราชอาณาจักรเพื่อผลประโยชน์ของอาณาประชาราษฎร์ ทรง "...ตั้งพระไทย บำเพ็ญพระทานบารมีในขอบขันฑสีมาอาณาเขต มิให้มีผู้กันขักรุกรานบาด ข่มเหงตีรันพันแพ่งล่วงเกินกันใด..." (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 2505: 17) กษัตริย์จึงมีหน้าที่พิทักษ์สังคมให้เกิดความเป็นระเบียบและมีความสงบสุข กล่าวอีกนัยหนึ่ง กษัตริย์ทรงเป็นเนื้อหาระของรัฐ หน้าที่ของรัฐเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับหน้าที่ของกษัตริย์ (หรือรัฐ) ก็คือการพิทักษ์สังคมด้วยการปฏิบัติพระราชกรณียกิจให้อยู่ในคลองธรรม ค้ำครองป้องกันสังคมจากการรุกรานของ ศัตรูทั้งภายในและภายนอก ศัตรูภายในหมายถึงการค้ำครองป้องกัน "ธรรม" หรือระเบียบอันดีงามของสังคมนั้นเอง (อาคม พัตถิยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527: 20)

หน้าที่ทางการปกครองเป็นหน้าที่สำคัญที่สุดประการหนึ่งของพระมหากษัตริย์ แต่การปกครองจะดำเนินไปสู่เป้าหมายหรือมีผลในทางปฏิบัติที่เป็นจริงได้ก็ด้วยการมีระบบการบริหารราชการที่เหมาะสมสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมต่าง ๆ กล่าวโดยทั่วไปแล้วโครงสร้างระบบราชการของอาณาจักรอยุธยา อำนาจการบริหารทั้งหมดขึ้นอยู่กับพระมหากษัตริย์แต่เพียงพระองค์เดียว ในทางปฏิบัติพระมหากษัตริย์ทรงบริหารราชการโดยผ่านบรรดาเชื้อพระวงศ์และขุนนางตามลำดับชั้นในกรมกองต่าง ๆ ในระบบราชการของอยุธยา สายการบังคับบัญชาทางการบริหารจะเป็นไปในทางเดียวคือจากบนมาล่าง ลักษณะของสายการบังคับบัญชามี 2 ขั้นตอน ขั้นตอนแรก พระมหากษัตริย์จะทรงบังคับบัญชาสั่งงานหรือข้อราชการผ่านบรรดาเชื้อพระวงศ์ใกล้ชิดและขุนนางชั้นผู้ใหญ่โดยตรง วิธีการสั่งอาจเป็นพระราชดำรัสโดยตรงหรือโปรด ให้มหาดเล็กนำพระราชโองการสั่งการต่อบรรดาขุนนางผู้ใหญ่ ขั้นที่สอง ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่ได้รับพระราชโองการก็จะปฏิบัติให้เป็นไปตามพระราชโองการ ด้วยการสั่งข้อราชการ

กำกับลงไปยังขุนนางตามลำดับชั้นเพื่อนำไปปฏิบัติอีกต่อหนึ่ง สายการบริหารทั้งสองชั้นตอนนี้ ขุนนางผู้ใหญ่ที่รับพระราชโองการจะเป็นผู้รับผิดชอบโดยตรงต่อองค์พระมหากษัตริย์ ส่วนขุนนางในระดับรอง ๆ ลงมาจะรับผิดชอบต่อขุนนางผู้ใหญ่ไปตามลำดับชั้น

สายการบังคับบัญชาในชั้นตอนแรกที่เป็นพระราชโองการของกษัตริย์ที่สั่งการโดยตรงลงมายังเสนาบดีหรือบรรดาเจ้ากรมต่าง ๆ ในเมืองหลวงซึ่งได้เข้าเฝ้าเป็นประจำทุกวัน ทำให้กษัตริย์ทรงควบคุมการบริหารราชการได้อย่างใกล้ชิดสำหรับการบริหารงานในหัวเมืองนั้น ในสมัยที่ระบบเมืองลูกหลวงยังใช้เป็นระบบสำคัญในการปกครองหัวเมือง กษัตริย์น่าจะทรงควบคุมหรือบริหารราชการที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองโดยผ่านเจ้าเมืองลูกหลวง บางที่อาจหมายรวมถึงบรรดาเจ้าเมืองหัวเมืองที่เป็นขุนนางด้วยก็เป็นได้ ที่กล่าวเช่นนี้เป็นการคาดคะเนจากลักษณะการปกครองอาณาจักรในระยษะหนึ่งศตวรรษแรกของอยุธยา อำนาจการปกครองอาณาจักรของเมืองหลวงยังจำกัดอยู่ในพื้นที่รอบเมืองหลวงเท่านั้น ทั้งนี้เพราะเมืองที่อยู่ใกล้ราชธานีอย่างลพบุรี สุพรรณบุรี พรหมบุรี สิงห์บุรี เมืองแพรก เมืองชัยนาท ล้วนแล้วแต่มีหลักฐานทั้งจากพระราชพงศาวดารและกฎหมายระบุไว้ว่า เป็นเมืองที่ส่งพระราชโอรสไปปกครอง ในระบบการปกครองแบบนี้เจ้าเมืองมีอิสระค่อนข้างมากในการปกครองการบริหารภายในเมืองหรืออาณาจักรของตนเองได้ปกครอง ดังนั้นเมื่ออำนาจปกครองอาณาจักรของเมืองหลวงยังจำกัดมาก ๆ เช่นนี้น่าจะแสดงให้เห็นได้ว่า พระมหากษัตริย์ทรงบริหารราชการเฉพาะในเขตราชธานีและบริเวณรอบ ๆ ไม่ไกลนักด้วยพระองค์เอง ส่วนหัวเมืองต่าง ๆ โดยเฉพาะเมืองลูกหลวง พระมหากษัตริย์คงจะบริหารการปกครองหัวเมืองโดยผ่านบรรดาเจ้าเมืองลูกหลวง แต่พระองค์ก็ทรงเป็นผู้แต่งตั้งเจ้าเมืองลูกหลวงและขุนนางระดับสูงของเมืองลูกหลวงด้วย เช่น สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้พระรามศวรไปปกครองเมืองลพบุรี พระบรมราชา (ขุนหลวงพงั่ว) ครองเมืองสุพรรณบุรี (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 2516 : 111) สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 โปรดให้พระยาแพรก พระราชโอรสไปปกครองเมืองพระนคร พร้อมทั้งแต่งตั้งขุนนางชั้นผู้ใหญ่ไปช่วยเหลือในการปกครอง หรือกรณีขุนไสรทรงพระอินทร์ ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ของเมืองพระนครถึงแก่กรรมจึงโปรดให้

นายพรผู้เป็นน้องไปดำรงตำแหน่งแทน (Vickery 1977 B: 10, 26) อาจกล่าวได้ว่าการบริหารราชการในสมัยแรกของอยุธยา ตำแหน่งและอำนาจหน้าที่ในการบริหารระดับสูงอยู่กับบรรดาเชื้อพระวงศ์ทั้งหลายโดยเฉพาะการบริหารราชการหัวเมือง (เมืองลูกหลวง) และน่าจะกล่าวได้อีกว่า ในระบบบริหารภายในราชธานี เจ้านายก็คงจะดำรงตำแหน่งในฐานะผู้คุมอำนาจการบริหารในระดับสูงเช่นเดียวกัน ดังจะเห็นได้จากกรณีที่เจ้าเสนาบดีขัดแย้งกับสมเด็จพระรามาธิบดีราช พระองค์โปรดให้จับกุม แต่เจ้าเสนาบดีหนีไปได้ และไปอยู่เชิญพระอินทราชาซึ่งปกครองเมืองสุพรรณบุรี ดังข้อความในพงศาวดารฯ กล่าวความว่า “(เจ้าเสนาบดี) ...ว่าจะยกเข้ามาเอาพระนครศรีอยุธยาถวาย (สมเด็จพระนครอินทราชา) ...เจ้าเสนาบดียกพลเข้าไปปล้นเอาพระนครศรีอยุธยาได้...” (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 2506: 133; ข้อความในวงเล็บเป็นของผู้เขียน) ตำแหน่ง “เจ้าเสนาบดี” ชัดเจนอยู่แล้วว่ามีฐานะเป็นเจ้านายที่ครองตำแหน่งเสนาบดีซึ่งมีอำนาจในการควบคุมบังคับบัญชาในระดับสูง จึงสามารถที่จะอาสายกเข้าตีพระนคร ดังนั้นเจ้านายที่เป็นเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงคงจะมีบทบาทในการบริหารงานภายในราชธานีด้วยเช่นกัน

เพราะฉะนั้นระบบราชการของเมืองหลวง ยังไม่มีอำนาจครอบงำทั่วราชอาณาจักร แต่เป็นลักษณะของการกระจายอำนาจทางการบริหารไปให้อยู่ในความควบคุมของเจ้าเมือง สายการบังคับบัญชาจึงเป็นของแต่ละเมืองโดยมีเจ้าเมืองเป็นผู้ควบคุมสูงสุด การบริหารของแต่ละเมืองเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันก็โดยพระราชโองการของพระมหากษัตริย์ที่รับสั่งให้เจ้านายและขุนนางที่ปกครองหัวเมืองปฏิบัติราชการภายใต้การบังคับบัญชาและควบคุม ถ้าไม่ใช่เป็นองค์กษัตริย์ก็อาจเป็นเจ้านายหรือขุนนางของเมืองหลวง ซึ่งมักจะเกิดขึ้นในระยะที่กษัตริย์มีพระราชประสงค์จะยกกองทัพไปปราบปรามกบฏหรือขยายพระราชอาณาเขต และในกรณีที่กษัตริย์ทรงแต่งตั้งเจ้าเมืองและขุนนางระดับสูงของหัวเมือง น่าจะเป็นสองโอกาสนี้ที่สายการบังคับบัญชาและระบบการบริหารของราชธานีสามารถควบคุมระบบการบริหารราชการของเมืองต่าง ๆ ให้เข้ามารวม อยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของเมืองหลวงในทางปฏิบัติอย่างจริงจัง ดังนั้นถ้าเป็นเวลาปกติ เจ้าเมืองก็จะบริหารราชการภายในเขตอำนาจปกครองของตนเองเป็นปกติ ลักษณะเช่นนี้ทำให้แกนกลางที่จะเชื่อมโยงระบบราชการ

ของเมืองหลวงและหัวเมืองเข้ามาอยู่ใต้การบังคับบัญชาของเมืองหลวงขึ้นอยู่กับบุคลิกภาพส่วนพระองค์ของกษัตริย์และความสัมพันธ์ส่วนพระองค์กับเจ้านายและขุนนางที่ปกครองหัวเมือง ซึ่งนับเป็นจุดอ่อนในระบบบริหารของอยุธยาเมื่อกษัตริย์ที่เข้มแข็งสิ้นพระชนม์แล้ว พระโอรสหรือกษัตริย์องค์ต่อมาถ้าไม่ทรงเข้มแข็งก็อาจต้องเสียพระราชบัลลังก์ให้กับเจ้านายที่ปกครองหัวเมือง จุดอ่อนในระบบบริหารดังกล่าวนี้เองที่ทำให้เกิดการชิงอำนาจเพื่อการขึ้นครองราชย์ที่เมืองหลวงถึง 4 ครั้งในระยะหนึ่งศตวรรษแรก ซึ่งล่อแหลมต่อการแตกสลายของอาณาจักร แต่ข้อเท็จจริงกลับตรงข้าม อยุธยาลับสามารถทำสงครามแผ่ขยายอาณาเขตมีชัยชนะเหนืออาณาจักรสุโขทัยและอาณาจักรเขมร ขยายอำนาจเข้าไปควบคุมหัวเมืองมอญ เมืองน่าน และเมืองในแถบที่ราบสูงโคราช ดังปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดารฉบับปลีกทั้งสอง แสดงว่าจุดอ่อนในระบบบริหารแม้จะก่อให้เกิดการชิงอำนาจดังกล่าวข้างต้นแล้ว แต่ก็มิได้เป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดการกบฏแยกตัวออกไปเป็นอิสระของเมืองลูกหลวง หรือเมืองที่ขุนนางปกครอง โดยเฉพาะในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาซึ่งถือเป็นเขตแกนกลางและเป็นรากฐานของอาณาจักรอยุธยา ที่เป็นเช่นนี้อาจเนื่องจากเหตุผลสามประการ คือ

ประการแรก ความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์ที่เมืองหลวงกับเจ้าเมืองลูกหลวงเป็นพระราชวงศ์ที่ร่วมสายพระโลหิตเดียวกัน จึงเป็นพระญาติวงศ์ใกล้ชิดกับองค์พระมหากษัตริย์ แม้จะมีการชิงอำนาจเกิดขึ้นก็ตาม แต่ก็มิได้มีเหตุการณ์ที่แสดงอย่างชัดเจนว่า เจ้าเมืองลูกหลวงประกาศแยกเป็นอิสระจากเมืองหลวง ดังนั้นแม้จะมีการผลิตแผ่นดินโดยใช้กำลังเข้ายึดอำนาจ แต่อำนาจก็ตกอยู่ภายในราชวงศ์เดียวกัน ปฏิบัติการของเจ้าเมืองลูกหลวงอื่น ๆ ที่จะแยกตัวจึงไม่มีความรุนแรงมากนัก *ประการที่สอง* ฐานะทางเศรษฐกิจและรายได้เปรียบทางยุทธศาสตร์ของเมืองหลวง ซึ่งควบคุมเส้นทางการคมนาคมทางน้ำทั้งจากหัวเมืองตอนในที่จะออกทะเล และจากภายนอกเข้าไปสู่หัวเมืองตอนในจะต้องผ่านกรุงศรีอยุธยา ทำให้อยุธยาเป็นศูนย์กลางการค้า อยุธยาจึงน่าจะมีความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจมากกว่าเมืองอื่น ๆ และยังได้เปรียบทางยุทธศาสตร์เหนือหัวเมืองอื่น ๆ ด้วย *ประการที่สาม* อยุธยาน่าจะมีกำลังไพร่พลและกองทัพที่เข้มแข็งมากกว่ากองทัพของหัวเมือง โดยเฉพาะในยุคแรกนี้มีการทำสงครามขยายอาณา-

ภาพขบวนทัพช้าง
ลายทองรดน้ำ
บนตู้พระไตรปิฎก
สมัยอยุธยา
(ภาพจาก
ศิลปะลายรดน้ำ,
ภาพที่ 29)

เขตตลอดเวลา ย่อมมีการกวาดต้อนเชลยศึกมาไว้เป็นกำลังของเมืองหลวง แม้จะต้องแบ่งให้แก่หัวเมืองบ้างเพื่อเป็นบำเหน็จสงครามก็ตาม หัวเมืองก็คงจะได้ส่วนแบ่งกำลังคนและทรัพย์สินน้อยกว่าเมืองหลวงแน่นอน ด้วยปัจจัยเหล่านี้ที่ช่วยเสริมสร้างให้อยุธยามีความเข้มแข็งแม้จะมีจุดอ่อนสำคัญในระบบการบริหารของราชอาณาจักรก็ตาม แต่ในไม่ช้าจุดอ่อนดังกล่าวนี้ก็จะได้รับการแก้ไขเสริมสร้างเป็นระยะ ๆ ในสมัยต่อมา

แม้จะไม่มีหลักฐานที่จะกล่าวถึงการจัดการระบบราชการในเขตหัวเมืองว่ามีการจัดระเบียบและโครงสร้างที่แบ่งปันหน่วยงานในลักษณะใดบ้างก็ตาม แต่อาจสันนิษฐานได้ว่า การจัดระเบียบและโครงสร้างการบริหารของหัวเมืองคงเป็นแบบเดียวกับเมืองหลวง หรืออย่างน้อยที่สุดก็ไม่น่าจะมีความแตกต่างกันโดยพื้นฐานมากนัก ทั้งนี้เพราะในสมัยต้นอยุธยา ระบบการปกครองหัวเมืองมีหลักสำคัญอยู่ที่เมืองลูกหลวงที่ตั้งกระจายอยู่ตามส่วนต่าง ๆ ของราชอาณาจักร ทั้งใกล้และไกล เจ้านายเหล่านี้ก็คงจะนำเอาโครงสร้างการบริหารแบบเมืองหลวงไปใช้ปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ด้วยเป็นแน่ หรืออย่างน้อยก็น่าจะมีการปรับปรุงการปกครองการบริหารของเมืองนั้น ๆ ให้เข้ากับระบบของเมืองหลวงไม่มากนักน้อย อาจกล่าวได้ว่าระบบการบริหารราชการของราชธานีและหัวเมืองคงจะมีความสอดคล้องกันในระดับหนึ่งอยู่ก่อนแล้ว ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญในการจัดระเบียบบริหารซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการปรับปรุงการปกครองในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21

การจัดระเบียบการบริหารการปกครองภายในเขตเมืองหลวง มีลักษณะที่แบ่งเป็นแผนกต่าง ๆ ซึ่งเรียกว่า “กรม” จะมีกรมต่าง ๆ มากน้อยและมีหน้าที่หรือปฏิบัติงานเป็นอย่างไรไม่แน่ชัด แต่เมื่อพิจารณาจากอำนาจการปกครองอาณาเขตของเมืองหลวงและการปกครองแบบเมืองลูกหลวงที่ปรากฏในสมัยแรกของอาณาจักรอยุธยาแล้ว น่าจะกล่าวได้ว่าการบริหารงานยังไม่ซับซ้อนมากนัก หน่วยการปกครองและการบริหารที่เรียกว่า กรม คงมีอยู่จำนวนหนึ่ง แต่ไม่มีหลักฐานว่าเท่าไรแน่ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเชื่อว่าในระยะแรกอยุธยาคงมีกรมสำคัญอยู่ 4 กรม รวมเรียกว่า จตุสดมภ์ หมายถึงหลักทั้งสี่ มีต้นแบบมาจากอินเดีย ในประเทศข้างเคียงก็มีการแบ่งเป็น 4 แผนก เช่นเดียวกัน กรมทั้งสี่คือ กรมเมือง กรมวัง กรมคลัง และกรมนา (รายละเอียดในสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2518: 37-41)

หลักฐานที่พอจะยืนยันถึงการมีอยู่จริงของจตุสดมภ์ก็คือ บานแผนกของพระโอยการลักษณะตระลาการ ลงศักราช พ.ศ. 1900 กล่าวถึงให้มีกร “ชุมนุมจตุสดมภ์” ช่วยพิพากษาคดี (*กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2* 2515: 130-131) จตุสดมภ์นี้คงจัดขึ้นตามคติความเชื่อเกี่ยวกับความสอดคล้องในการจัดระเบียบในโลกภูมิแบบจักรวาลจะนำความรุ่งเรืองมาสู่อาณาจักร (ไฮน์-เกลเดิน

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงวินิจฉัยว่า กรม คือคนหมู่หนึ่งซึ่งจัดให้มีผู้บังคับบัญชาต่างหาก และมีชื่อเรียกต่าง ๆ กัน แบ่งเป็นกรมประจำและกรมชั่วคราว (2524: 22)

โรเบิร์ต บี โจนส์ (Robert B. Jones) อธิบายว่า กรม เป็นคำที่มาจากภาษาสันสกฤต แปลว่า หมู่บ้าน (village) พบในจารึกโบราณของเขมร พ.ศ. 1562 ในสมัยอยุธยาใช้เป็นหน่วยทางการปกครอง (1971: 117)

ชัยเรื่องศิลป์ อธิบายว่ากรมเป็นภาษาเขมรแปลว่าหมวดหมู่หรือกองหรือครอบครัวก็ได้ ไทยเอามาใช้ในลักษณะที่เป็นไพร่พลกองหนึ่งซึ่งขึ้นอยู่ในบังคับบัญชาของพระเจ้าแผ่นดินหรือเจ้านายองค์ใดองค์หนึ่ง สิทธิการควบคุมไพร่พลตั้งเป็นกรมเป็นของกษัตริย์และเจ้านายเท่านั้น ขุนนางไม่มีสิทธิ (ชัย เรื่องศิลป์ 2517: 88-89)

วิกเคอร์ตั้งข้อสังเกตว่า ความสัมพันธ์ระหว่างกรมของไทยกับกรมของกัมพูชามีความสำคัญต่อประวัติศาสตร์การปกครองและการบริหารของดินแดนแถบนี้ จะต้องรอให้มีการศึกษาวิเคราะห์ในรายละเอียดจากจารึกเขมรสมัยเมืองพระนครหลวงเสียก่อนจึงจะหาข้อยุติได้ (1974: 167)

2525: 8-9) ขุนนางที่เป็นผู้บังคับบัญชากรมใหญ่ทั้งสี่นี้ น่าจะมียศเป็น “ขุน” ซึ่งเป็นยศสูงสุดของขุนนางในสมัยแรกนี้ นอกจากนี้ยังมีขุนนางตำแหน่งอื่น ๆ ที่มียศเป็น “ขุน” เช่นเดียวกันซึ่งจะปรากฏในทำเนียบในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและนาทหาร เช่น “ขุนนครไชย” เป็นขุนพลหรือแม่ทัพ แต่ในทำเนียบเป็นเพียงขุนดาบ คักดินา 500 สังกัดกรมพระตำรวจใหญ่ซ้าย แสดงให้เห็นว่าในสมัยหลัง ขุนนครไชย หรือขุนลครไชย ได้กลายเป็นตำแหน่งเล็ก ๆ ไม่มีความสำคัญเท่ากับสมัยแรก ขุนรามกำแหง หนึ่งในแม่ทัพของอยุธยาที่ยกไปปราบกบฏของเจ้าพระยาญาติที่จักรมุกข์ ตำแหน่งนี้ปรากฏอยู่ในทำเนียบคักดินาทหารว่า พระรามกำแหง เจ้ากรมอาษาขวา คักดินา 5,000 เป็นต้น (Vickery 1977 B: 4, 5, 10, 11, 54, 55) ดังนั้นคงจะมีกรมอื่น ๆ อีก แต่จะเป็นกรมอะไรบ้างไม่อาจทราบได้แน่นอน คงมีขุนนางในตำแหน่งหน้าที่เกี่ยวกับการดูแลงานพระศาสนา ฝ่ายตุลาการ ฝ่ายพิธีกรรม มหาดเล็ก พระคลังต่าง ๆ และฝ่ายรักษาพระองค์ ซึ่งเป็นงานที่เนื่องด้วยองค์พระมหากษัตริย์ งานด้านต่าง ๆ เหล่านี้ไม่ขึ้นต่อจตุสดมภ์ แต่ขึ้นต่อพระมหากษัตริย์ (อาคม พัทธยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527: 35) นอกจากนี้ยังมีตำแหน่งทางการทหาร ดังปรากฏในพงศาวดารฉบับปลีกว่า ขุนศรีบาท ได้รับการแต่งตั้งให้เป็น “ขุนพล” ของเมืองพระนครหลวง (Vickery 1977 B: 26) ซึ่งในขณะนั้นมีฐานะเป็นเมืองลูกหลวงของอยุธยา และเมื่อพิจารณาถึงสภาพที่อยู่อยุธยาทำสงครามเนื่อง ๆ ขยายอำนาจออกไปทั่ว น่าจะแสดงให้เห็นว่าอยุธยาคงมีการจัดระเบียบแบบแผนวิธีการจัดการควบคุมตลอดจนยุทธวิธีเป็นอย่างดีแล้วจึงสามารถเอาชนะสงครามได้

ดังนั้นน่าจะเชื่อได้ว่า ตั้งแต่สมัยแรก ๆ ของอาณาจักรอยุธยา มีการแบ่งหน่วยราชการและขุนนางทำหน้าที่แยกเป็นฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน แต่การแบ่งเป็นฝ่ายดังกล่าวเป็นการเฉพาะในเวลาที่บ้านเมืองปกติ ถ้าถึงเวลามีการทัพศึกก็สมทบกันเป็นทหารหมด ไม่แยกฝ่ายทหารหรือพลเรือน และโดยที่ในระยะแรกของอยุธยามีการทำสงครามอยู่เนื่อง ๆ การทหารจึงมีความสำคัญมาก ดังนั้นการจัดการบริหารราชการจึงยึดหลักการของการจัดการควบคุมบังคับบัญชาตามลำดับชั้นแบบทหารเป็นพื้นฐาน แม้แต่ความหมายของ “เสนาบดี” ซึ่งเป็นขุนนางที่ควบคุมบังคับบัญชาจตุสดมภ์ ในความหมายดั้งเดิมแล้วแปลว่า “นายพล” (สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ 2518: 31) กล่าวคือขุนนางที่ควบคุม

หรือเป็นเจ้าของกรรม จะเป็นผู้บังคับบัญชากรรม (พลเรือน) ในยามปกติ และจะเป็นนายทัพควบคุมทหารในยามที่เกิดศึกสงคราม บรรดาขุนนางในตำแหน่งรองๆ และไพร่พลที่สังกัดกรมนั้นๆ ก็จะกลายเป็นนายทัพนายกองและไพร่พลก็จะทำหน้าที่เป็นทหารทำการรบ บางทีอาจเป็นเพราะจำนวนประชากรยังน้อย การเกณฑ์ไพร่พลเข้าประจำการเป็นทหารและพลเรือนในลักษณะแยกกันทำหน้าที่อย่างเด็ดขาดไม่อาจทำได้ จึงต้องทำหน้าที่ทั้งพลเรือนและทหารควบคู่กันไป การจัดกรมกองทางฝ่ายพลเรือนดูไม่ต่างไปจากการจัดกรมฝ่ายทหาร คือ กรมใหญ่เปรียบได้กับกองพล กรมที่เล็กกว่าเป็นกองพัน กรมหรือกองขนาดเล็กก็จัดเป็นกองร้อยและหมู่ตามลำดับ เป็นการจัดไพร่พลและเจ้าหมู่ออกเป็นหมวดเป็นหมู่ ภายใต้บังคับบัญชาของมูลนายตามลำดับชั้น ตามลักษณะของการจัดแบ่งแบบทหาร (อคิน รพีพัฒน์ 2521: 54)

ระบบราชการในสมัยแรกนี้ไม่มีการรวมอำนาจการบริหารราชการมารวมไว้เป็นอันเดียวกับเมืองหลวง แต่เป็นลักษณะกระจายอำนาจการบริหารให้กับเจ้านายที่เป็นพระราชวงศ์ใกล้ชิดไปปกครองหัวเมืองอย่างเป็นอิสระ จึงเกิดระบบบริหารราชการของแต่ละเมืองที่ค่อนข้างเป็นอิสระต่อกัน แต่บรรดาหัวเมืองต้องเชื่อฟังและปฏิบัติตามระเบียบแบบแผนที่ทางเมืองหลวงจะเป็นผู้กำหนด เช่น ปฏิบัติตามพระราชกำหนดกฎหมายต่าง ๆ ที่กษัตริย์ทรงประกาศใช้ หรือพระราชโองการที่กำหนดให้เจ้าเมืองใดเจ้าเมืองหนึ่งปฏิบัติราชการเป็นการเฉพาะ เจ้าเมืองจะต้องสนองพระราชโองการ ฐานะของบรรดาเมืองลูกหลวงและหัวเมืองจึงมีลักษณะกึ่งอิสระ ด้วยเหตุนี้พระมหากษัตริย์แม้จะทรงมีอำนาจสูงสุดในการบริหารการปกครองทั่วราชอาณาจักร แต่ในทางปฏิบัติ พระมหากษัตริย์ทรงบริหารราชการอยู่เฉพาะเมืองหลวงและเมืองเล็ก ๆ ที่อยู่รอบ ๆ ราชธานี ในการดำเนินการบริหารราชการ กษัตริย์เสด็จออกทั่วราชอาณาจักร ดังปรากฏในมาตรา 146 ของกฎหมายตราสามดวงเกี่ยวกับพระราชนุกิจว่า "...นางลิลาเป็กนอกท้าวพญาณา 10000 ลงไปถึงนา 800 พิกษาการแผ่นดินตัดสำนวน... คำแล้วท่อม 1 เป็กนอกพิกษาการศึก 2 ท่อม พิกษาการเมือง สามท่อม พิกษาเนื้อคดีโบราณ..." (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 130-131) กษัตริย์สั่งการและมอบหมายไปยังขุนนางและเชื้อพระวงศ์ที่เป็น "เจ้ากรม" ไปปฏิบัติเป็นเรื่อง ๆ ไป ในกรณีที่เกิดปัญหาในการปกครองก็ทรงปรึกษาขุนนางและเจ้า

ปรับปรุงการปกครองได้พอสมควรในระดับหนึ่ง

การจัดระเบียบการบริหารระบบราชการของราชธานีหรือการบริหารราชการส่วนกลางนั้น เป็นผลมาจากการขยายอำนาจทางการบริหารราชการของพระมหากษัตริย์ออกไปควบคุมหัวเมืองในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยา โดยกลืนระบบราชการของบรรดาหัวเมืองในเขตนี้ให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบราชการของเมืองหลวง ขณะที่การปกครองเมืองในอาณาเขตรอบนอกยังเป็นระบบเมืองลูกหลวง ซึ่งแต่ละเมืองยังมีระบบราชการที่มีการบริหารราชการของตัวเองเป็นลักษณะกึ่งอิสระจากเมืองหลวง การปรับปรุงการปกครองในส่วนที่เป็นการบริหารราชการในสมัยพุทธศตวรรษที่ 21 จึงน่าจะจำกัดขอบเขตเพียงเฉพาะการจัดระเบียบการบริหารระหว่างราชธานีกับหัวเมืองชั้นในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาเท่านั้น มิได้ครอบคลุมทั่วพระราชอาณาเขตอย่างที่เข้าใจกัน ด้วยเหตุนี้ การที่พระราชพงศาวดารกล่าวความแต่โดยย่อว่า “...พระราชทานชื่อขุนนางตามตำแหน่งนา ให้เอาทหารเป็นสมุหพระกลาโหม เอาพลเรือนเป็นสมุหนายก เอาขุนเมืองเป็นพระนครบาล เมืองเอาขุนวังเป็นพระธรรมาธิบดี เอาขุนนาเป็นเกษตร เอาขุนคลังเป็นโกษาธิบดีให้ถือศักดินาหมื่น...” (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 38 2518: 15-16) จึงน่าจะหมายถึงการจัดระบบบริหารส่วนกลางและได้เป็นรูปแบบให้เมืองรอบนอกนำไปใช้ในการจัดระบบบริหารราชการของแต่ละหัวเมือง ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้โปรดเกล้าฯ ให้ขุนพิเรนทรเทพเป็นพระมหาธรรมราชาไปปกครองเมืองพิษณุโลก และโปรดให้ “ตั้งตำแหน่งศักดิ์ฝ่ายทหารพลเรือน” (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 38 2512: 40) แต่อำนาจการบังคับบัญชาหน่วยงานในหัวเมืองชั้นอยู่กับเจ้าเมือง (ลูกหลวง) ยังมีได้ชั้นอยู่กับเสนาบดีเมืองหลวง ดังข้อความในพระไอยการอาญาหลวงมาตรา 40, 95 และพระไอยการลักษณะกบฏศึกมาตรา 7 ซึ่งกล่าวทำนองเดียวกัน ให้อำนาจของเจ้าเมืองแต่งตั้งขุนนางตำแหน่งต่างๆ เช่น แพ่ง นครบาล วัง คลัง นา มหาดไท พล ด่าน แขวง นายขนอน

(กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 2505: 41, 42, 69, 70, 127, 128) แต่กษัตริย์ก็ยังอาจถือสิทธิในการแต่งตั้งขุนนางตำแหน่งเหล่านี้ได้ แต่น่าเชื่อได้ว่าในทางปฏิบัติเจ้าเมืองน่าที่จะใช้สิทธินี้มากกว่าที่จะยอมให้ทางเมืองหลวงเป็นผู้แต่งตั้ง ด้วยเหตุนี้เองที่ทางเมืองหลวงจึงตั้งตำแหน่ง “ยุกรบัตร” ขึ้นเพื่อไปทำหน้าที่ควบคุมดูแลสอดส่องการปฏิบัติราชการของบรรดาเจ้าเมืองต่าง ๆ (อาคม พัตถิยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527: 33)

ถ้าพิจารณาการเรียงลำดับตำแหน่งและหน่วยงานที่ปรากฏในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมืองแล้ว อาจแบ่งการจัดระเบียบการบริหารราชการส่วนกลางออกเป็น 2 ส่วน คือ การจัดการบริหารราชการที่เกี่ยวกับราชสำนัก และการจัดการบริหารราชการทั่วไป การจัดการบริหารที่เกี่ยวกับราชการสำนักปรากฏอยู่ในมาตรา 2-6 ของพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน โดยกำหนดให้พระบรมวงศานุวงศ์ทั้งหมดฝ่ายหนึ่ง และข้าราชการบริหารที่เป็นสามัญชนที่รับราชการภายในราชสำนักอีกฝ่ายหนึ่ง ทั้งสองฝ่ายถูกจัดไว้ในตำแหน่งฝ่ายพลเรือน บรรดาเจ้านายพระราชวงศ์ทั้งหลายถูกกำหนดยศศักดิ์ให้มีลำดับชั้นตามลำดับศักดิ์ดินาที่กำหนดท้ายตำแหน่งนั้น ๆ ในพระไอยการกำหนดให้พระอนุชาธิราชมีศักดิ์ดินาสูงสุดถึง 20,000 ขณะที่พระเจ้าลูกเธอศักดิ์ดินา 15,000 ถ้าได้เฉลิมพระราชมณเฑียรที่มหาอุปราช (กรมพระ

บทกฎหมายทั้งสามมาตราแม้จะกล่าวในทำนองเดียวกันแต่มีรายละเอียดเกี่ยวกับตำแหน่งที่ให้อำนาจเจ้าเมืองแต่งตั้ง คือ ในพระไอยการลักษณะอาญาหลวง มาตรา 40 ไม่ระบุชื่อตำแหน่ง มาตรา 95 ตำแหน่งอื่น ๆ ตรงกับมาตรา 7 ของพระไอยการลักษณะกบฏศึก ยกเว้นมีตำแหน่งหมื่นมหาดไทยและหมื่นพลเพิ่มขึ้นมา แต่มาตรา 7 ไม่ได้ระบุชื่อตำแหน่งทั้งสอง

ตำแหน่ง ยุกรบัตร ไม่มีหลักฐานที่แน่ชัดเพียงพอที่จะระบุว่าตำแหน่งนี้มีขึ้นเมื่อไร ตามการพิจารณาของผู้วิจัยเห็นว่า ในพุทธศตวรรษที่ 21 ระบบการปกครองหัวเมืองรอบนอกยังเป็นแบบเมืองลูกหลวง ซึ่งเจ้าเมืองเป็นเชื้อพระวงศ์ใกล้ชิดกับกษัตริย์มาก จึงไม่น่าที่จะมีการแต่งตั้งยุกรบัตรไปควบคุม แต่สำหรับเมืองอื่น ๆ ที่ขุนนางไปปกครองอาจเป็นไปได้ที่มีตำแหน่งนี้ อย่างไรก็ตาม ในพุทธศตวรรษที่ 22 ตำแหน่งยุกรบัตรคงจะตั้งขึ้นแล้ว

อนึ่งคำว่า “ยุกรบัตร” “ยุกระบัตร” “ยกกระบัตร” หมายถึงตำแหน่งเดียวกัน

ราชวังบวรสถานมงคล หรือ วังหน้า) จะมีศักดิ์นา 100,000 ถ้าเป็นพระอนุชา ศักดิ์นา 7,000 พระเจ้าลูกเธอและสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ ศักดิ์นา 6,000 ถ้าได้ทรงกรมจะมีศักดิ์นาเพิ่มเป็น 15,000 (*กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1* 2515: 219-220) เห็นได้ชัดว่าให้ความสำคัญต่อพระอนุชามากกว่าโอรส ซึ่งดูเหมือนจะไม่สอดคล้องกับกฎหมายที่ยรบาลมาตรา 3 และ 8 ที่ให้ความสำคัญต่อพระราชโอรสด้วยการจัดระดับชั้นยศศักดิ์เป็นสมเด็จพระอนุชา พระพุทธเจ้า พระมหากษัตริย์ ลูกหลวง เป็นต้น

เป็นไปได้ที่จะมีการจัดระเบียบยศศักดิ์ราชวงศ์ซ้อนกันสองระบบในสมัยเดียวกัน กล่าวคือ ธรรมเนียมเจ้านายกินเมือง หรือระบบเมืองลูกหลวง ยังคงเป็นระบบที่ใช้อยู่ในพุทธศตวรรษที่ 21 ดังนั้นการจัดระเบียบยศศักดิ์พระราชวงศ์ที่ปรากฏในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนน่าจะเป็นเรื่องของสมัยพุทธศตวรรษที่ 22-23 มากกว่า โดยตำแหน่งพระมหากษัตริย์เป็นอิสริยยศสูงสุดที่พระราชวงศ์จะได้รับ แต่ในระยะพุทธศตวรรษที่ 21 ตำแหน่งสมเด็จพระอนุชาเป็นตำแหน่งสูงสุด และตำแหน่งพระมหากษัตริย์เป็นตำแหน่งรอง (เวลส์ 2519: 36) ด้วย เหตุนี้เฉพาะมาตรา 2 พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนถ้าไม่ได้เป็นมาตราที่แทรกเข้ามาในภายหลังก็คงเป็นบทกฎหมายที่ปรับปรุงแก้ไขจากของเดิม แต่ก็ไม่ได้หมายความว่ามาตรา 3-6 ของพระไอยการนี้ซึ่งกล่าวถึงตำแหน่งและหน้าที่ทั้งของเจ้าและข้าราชการประจำราชสำนักจะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 22-23 ทั้งหมด ควรเชื่อได้ว่าเป็นการจัดระเบียบภายในราชสำนักน่าจะมีมาตั้งแต่สถาปนากรุงศรีอยุธยา เข้าใจว่าหลักใหญ่คงไม่เปลี่ยน ถ้าจะเปลี่ยนก็คงเป็นในเรื่องรายละเอียดมากกว่า

ตามสาระที่ปรากฏในมาตรา 3-6 พระบรมวงศานุวงศ์ไม่ได้มีส่วนใด ๆ ในการปกครองส่วนกลางเลย บรรดาเจ้าทรงกรมเป็นเพียงหัวหน้ากรมแต่เพียงในนามเท่านั้น ยกเว้นตำแหน่งพระมหากษัตริย์ที่เรียกกันในสมัยหลังว่าวังหน้า และตำแหน่งวังหลังซึ่งรองลงมา (ตั้งขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 23) ทั้งสองตำแหน่งนี้โดยเฉพาะวังหน้ามักจะปฏิบัติงานสำคัญ ๆ โดยร่วมรับผิดชอบกับพระมหากษัตริย์ในการดำเนินการปกครองโดยทั่วไป (เวลส์ 2519: 120)

ถ้าเชื่อว่า การจัดระเบียบเช่นนี้เกิดขึ้นในตอนพุทธศตวรรษที่ 21 แล้ว ก็หมายความว่า การปรับปรุงการปกครองของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้

ลอบทบาทของเจ้านายเชื้อพระวงศ์ในการบริหารราชการส่วนกลางให้จำกัดอยู่ เฉพาะหน้าที่ภายในราชสำนักโดยไม่ให้เกี่ยวข้องกับการบริหารราชการทั่ว ๆ ไป ของส่วนกลาง แต่ในส่วนที่เกี่ยวกับการปกครองหัวเมือง พวกเจ้านายใกล้ชิดมี บทบาทในการปกครองอยู่ ที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะการให้เจ้านายมีส่วนสำคัญ ในการบริหารราชการของเมืองหลวงย่อมจะเกิดอันตรายต่อกษัตริย์ได้มากกว่า บรรดาเจ้านายที่ปกครองหัวเมืองซึ่งล้วนเป็นพระราชนัดดาใกล้ชิดและปกครอง เมืองที่อยู่ห่างไกลออกไป ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือกรณีเจ้าเสนาบดีร่วมมือกับ เจ้านครอินทร์ซึ่งอำนาจจากสมเด็จพระรามาธิบดีราชธิราช มีหลักฐานจำนวนหนึ่ง ที่อาจนำมาสนับสนุนคือหลักฐานจากบันทึกของโทเม ปิเรส์ กลางพุทธศตวรรษที่ 21 กล่าวถึงตำแหน่ง Oparra (ออกญา) อุปราช และตำแหน่ง Concusa (ขุน โภษา) ว่าทั้งสองมีอำนาจในการบริหารราชการ เรื่องทุกเรื่องต้องผ่านบุคคลทั้งสอง (Pires 1944: 110) ในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ ระบุว่า “(พ.ศ. 2067)...คนทอดบาตรสนเท่ห์ครั้งนั้นให้ฆ่าขุนนางเสียมาก” (*ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 2506: 141*) และในเหตุการณ์การชิงอำนาจด้วยการกำจัดขุนรวงษาราช ปรากฏว่าขุนนางมีบทบาทสูงมาก ขณะที่ไม่มีหลักฐานกล่าวถึงการเข้ามามีส่วน ร่วมของบรรดาเชื้อพระวงศ์ หลักฐานดังกล่าวมาข้างต้นนี้น่าจะสะท้อนให้เห็นว่า ขุนนางมีอำนาจและมีบทบาทในการเมืองและการปกครองของอยุธยาแล้วตั้งแต่ ตอนกลางและตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 21 ผู้วิจัยมีแนวโน้มที่จะเชื่อว่าการจำกัด บทบาทของเจ้านายเชื้อพระวงศ์ในระบบการบริหารราชการส่วนกลางน่าจะเป็น นโยบายสำคัญส่วนหนึ่งของการปรับปรุงการปกครองในสมัยนี้ และคงจะเป็น นโยบายที่พระมหากษัตริย์ในสมัยหลังได้ดำเนินสืบต่อมาจนถึงปลายพุทธศตวรรษ ที่ 23 จึงมีการเปลี่ยนแปลงนโยบายด้วยการสนับสนุนให้บรรดาเจ้านายได้มี บทบาททางการปกครอง (ควบคุมกำลังพล) เพื่อถ่วงดุลอำนาจของขุนนาง ดังจะกล่าวถึงต่อไป

สำหรับข้าราชการที่ปรากฏเป็นบัญชีรายชื่อเข้ารับใช้ส่วนพระองค์ รวมทั้งเจ้าพนักงานที่เรียกว่า “วิเศษ” (วิเสท) และผู้ดูแลรักษาคลังของพระราชวัง ฝ่ายในมีทั้งชายและหญิง แต่กรมที่มีความสำคัญในการรับใช้และรักษาความ ปลอดภัยคือกรมมหาดเล็ก ไม่ถือว่าเป็นกรมหนึ่งในการปกครอง (เวลส์ 2519: 121) บรรดาศักดิ์ของพวกมหาดเล็ก ระดับหัวหน้ามี 4 คน มีบรรดาศักดิ์เป็น

“จมีน” คักดินา 1,000 รองลงมา มีบรรดาคักดีเป็น “นาย” มีคักดินา 400-800 ส่วนพวกที่ไม่ได้เป็น “นาย” เรียกว่า “เลว” คักดินา 200 ไม่ทราบจำนวนแน่นอน กรมขนาดเล็กนี้เป็นกรมในบังคับบัญชาส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ แม้จะไม่ใช่เป็นกรมในทางการปกครอง แต่มีบทบาททางการเมืองการปกครองอยู่ไม่น้อย เพราะขุนนางในกรมนี้มักจะเป็นบุตรหลานของขุนนางผู้ใหญ่และเจ้าเมืองทั้งหลาย การเป็นผู้ใกล้ชิดพระมหากษัตริย์จึงมีโอกาที่จะเพ็ดทูลเรื่องราวต่าง ๆ ถวายได้โดยตรง พระมหากษัตริย์จึงไว้วางพระทัยผู้ที่เป็นมหาดเล็ก ดังนั้นจึงมักทรงคัดเลือกมหาดเล็กที่วางพระทัยออกไปดำรงตำแหน่งในกรมกองสำคัญ จึงมีโอกาสได้เลื่อนเป็นขุนนางผู้ใหญ่ในอนาคต ส่วนมหาดเล็กที่เป็นบุตรเจ้าเมืองมักจะถูกส่งมาอยู่ในราชสำนักเพื่อประกันความจงรักภักดีของหัวเมือง และจะถูกส่งกลับไปเป็นเจ้าเมืองหรือช่วยราชการในเมืองของบิดาของตน ทำให้การดำรงตำแหน่งหัวเมืองมีแนวโน้มเป็นการสืบตระกูลไปอีกด้วย (อาคม พัชริยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527: 46)

การจัดส่วนราชการบริหารส่วนกลางที่เกี่ยวกับการปกครองทั่วไปมีการจัดรวม “วงงาน” ที่ใกล้เคียงหรือเกี่ยวข้องกันรวมเป็นกรม มีขุนนางระดับสูงทำหน้าที่เป็นหัวหน้าบังคับบัญชาเรียกว่า “เจ้ากรม” ถ้าเป็นกรมขนาดใหญ่และมีความสำคัญ หัวหน้ากรมจะมีตำแหน่งเป็นเสนาบดี เช่น กรมกลาโหม กรมมหาดไทย และจตุสดมภ์ ถ้าเป็น “วงงาน” หรือกรมที่สำคัญรอง ๆ ลงมา ตำแหน่งหัวหน้ากรมจะเป็น “จางวาง” ซึ่งมักเป็นกรมที่ขึ้นกับพระมหากษัตริย์ เช่น กรมทหารใน กรมอาสารามัญ กรมพระคชบาล เป็นต้น ถ้าเป็นกรมธรรมดา หัวหน้ากรมจะเรียกว่า “เจ้ากรม” หัวหน้ากรมเหล่านี้จัดแบ่งความสำคัญตามอำนาจหน้าที่และคักดินาที่ได้รับ ตำแหน่งรองหรือผู้ช่วยหัวหน้ากรม ถ้าเป็นกรมใหญ่และสำคัญจะเรียกว่า “ปลัดทูลฉลอง” เช่น กรมกลาโหม กรมมหาดไทย และจตุสดมภ์ แต่ถ้าเป็นกรมเล็กหรือกรมที่ขึ้นกับกรมใหญ่จะเป็นเพียง “ปลัดกรม” เช่น กรมพระคชบาลขวา กรมฉางข้าวบาตร กรมคลังป่าจาก เป็นต้น ดูเหมือนจะมี “ปลัดจางวาง” ปรากฏเฉพาะในกรมอาสารามัญและกรมอาสาจามด้วย ในกรมที่มีศาลอยู่จะมี “ปลัดนั่งศาล” ด้วย เช่น กรมพระสุรัสวดี กรมมหาดไทย เป็นต้น ตำแหน่งสำคัญรองลงมาคือสมุหบาญชีประจำกรมต่างๆ มีหน้าที่ควบคุมบัญชีจำนวนไพร่พลในสังกัด ในกรมใหญ่บางกรมเรียกตำแหน่งนี้ว่า

“ปลัดบาญชีย์” มีเฉพาะในกรมกลาโหมและกรมมหาดไทยอันเป็นกรมของ
 อัครมหาเสนาบดีเท่านั้น และยังมีตำแหน่ง “เสมียนตรา” มีหน้าที่เกี่ยวกับการ
 เขียนและการประทับตราในเอกสารทางราชการ จะมีเฉพาะในกรมขนาดใหญ่เท่า
 นั้น (รายละเอียดใน*กฎหมายตราสามดวง* เล่ม 1 2515: 219-312; เวลส์ 2519:
 129-131) นอกจากนี้ยังมีตำแหน่งอื่นๆ กำหนดให้ขึ้นเฉพาะแต่ละกรมแล้ว
 แต่ความเหมาะสมและอำนาจหน้าที่มากน้อยตามลำดับศักดิ์ในทำเนียบตำแหน่ง
 ของกรมนั้น ๆ ในพระไอยการเรียก “วงงาน” ไม่ว่าจะมิชานาใหญ่หรือ
 ขนาดเล็กกว่า “กรม” ทั้งสิ้น กรมขนาดเล็กจะแตกต่างจากกรมขนาดใหญ่ที่
 ตำแหน่งขุนนางและข้าราชการประจำกรมนั้นน้อยเพียงไม่กี่ตำแหน่ง คือมีตำแหน่ง
 เจ้ากรม ปลัดกรม บางกรมอาจมีสมุหบัญชีด้วย และบรรดาศักดิ์ชั้นหมื่นอีก
 ส่วนหนึ่งโดยไม่ระบุราชทินนาม เพียงแต่กำหนดศักดิ์เอาไว้เท่านั้น เช่น หมื่นใน
 กรมนาคนละ 200 เป็นต้น และไม่บอกจำนวนด้วย แสดงถึง “วงงาน” ของกรม
 เล็ก ๆ ไม่กว้างขวางและซับซ้อน กรมขนาดเล็กก็มี “วงงาน” ในความดูแลจำกัด
 ทำให้มีลักษณะเป็นงานเฉพาะอย่าง ในขณะที่กรมใหญ่มีวงงานกว้างขวาง มีงาน
 หลายประเภทเข้ามารวมกัน เนื่องจากมีกรมขนาดเล็กขึ้นอยู่กับหลาย ๆ กรม
 ลักษณะงานของกรมใหญ่จึงดูเหมือนกับไม่มีการจำแนกงาน และดูค่อนข้างจะ
 สับสนจนไม่อาจแยกได้ชัดเจนว่ากรม (ใหญ่) ต่าง ๆ แยกหน้าที่กันอย่างไร
 อีกทั้งการจัดตั้งกรมต่าง ๆ ขึ้นมานั้นเป็นการดึงมูลนายและไพร่ในสังกัดให้ขึ้น
 สังกัดกรมต่าง ๆ ซึ่งมูลนายจะได้รับการแต่งตั้งให้เป็นขุนนางโดยกษัตริย์พระ
 ราชทานตำแหน่ง ยศศักดิ์ ราชทินนาม ศักดิ์ และอำนาจหน้าที่ให้กับมูลนาย
 หน้าที่ของมูลนายที่เป็นขุนนางก็คือควบคุมไพร่พลสังกัดกรมให้ปฏิบัติหน้าที่
 ได้อย่างมีประสิทธิภาพ และทำหน้าที่ทางการปกครองทั่วไปบ้าง หน้าที่ที่เป็นการ
 เฉพาะอื่นๆ บ้าง หน้าที่การควบคุมไพร่เองที่ทำการใหญ่ กรมเล็ก มี
 พื้นฐานลักษณะงานและหน้าที่ใกล้เคียงกันส่วนหนึ่ง เป็นส่วนที่ทุกกรมต้องทำ
 กรมใหญ่จะมีไพร่พลในสังกัดมาก กรมเล็กมีคนในสังกัดน้อย การจัดการบริหาร
 ของอยุธยาจึงมีจุดมุ่งหมายสำคัญ คือ การควบคุมดูแลกำลังคนให้รัฐได้ใช้สอย
 เป็นประโยชน์ทั้งในการทำสงครามและการทำหน้าที่อื่นๆ ดังนั้นการแบ่งแยก
 ประเภทงานให้กรมต่างๆ รับผิดชอบนอกเหนือจากการควบคุมกำลังคนจึงเป็น
 จุดประสงค์รอง แต่อย่างไรก็ตาม การแบ่งแยกงานให้แต่ละกรมรับผิดชอบก็

ปรากฏอยู่ในระบบราชการของอยุธยา

เมื่อพิจารณาอย่างวิเคราะห์แล้ว “กรม” มีหลักการจำแนกหน้าที่และความสำคัญลดหลั่นกันลงไป ความสำคัญของแต่ละกรมแสดงโดยบรรดาศักดิ์ ตำแหน่ง ศักดินา และอำนาจหน้าที่ของขุนนางระดับสูงที่เป็นผู้บังคับบัญชาของกรมนั้น ๆ สะท้อนให้เห็นถึงระบบการบริหารราชการที่เป็นระเบียบลดหลั่นกันตามลำดับชั้น การที่ไม่อาจใช้บรรดาศักดิ์ หรือศักดินา หรือตำแหน่ง อย่างไม่อย่างหนึ่งเป็นเครื่องวัดความสำคัญและอำนาจหน้าที่ของกรม เป็นสิ่งที่แสดงถึงความซับซ้อนของระบบราชการของอยุธยาว่าได้พัฒนามาเป็นระยะเวลายาวนาน ไม่ใช่ระยะเวลาสั้น ๆ เพียงไม่ถึงครึ่งศตวรรษภายหลังการเสียกรุงปี พ.ศ. 2112 อย่างที่กล่าวอ้างกันว่า เป็นระยะที่ระบบราชการของอยุธยาได้พัฒนามาเป็น “ระบบ” ที่ใหญ่โตและมีผลปฏิบัติในความเป็นจริง เป็นการเชื่อได้ยกกว่าภายหลังจากความระส่ำระสายอันเกิดจากสงครามกับพม่าเป็นเวลานานถึง 50 ปี จะทำให้อยุธยาพัฒนาระบบบริหารราชการขึ้นมาได้อย่างซับซ้อนใหญ่โตโดยเพียงแต่อาศัยจารีตการบังคับบัญชาที่เด็ดขาดระหว่างสงครามสร้างระบบราชการที่เข้มแข็งที่ส่วนกลางได้ และระบบราชการที่ใหญ่โตรวมศูนย์อำนาจนี้ก็เสื่อมลงขาดประสิทธิภาพในอีกระยะหนึ่งศตวรรษสุดท้ายสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง การอธิบายเช่นนี้หมายความว่า อยุธยาสร้างระบบราชการที่รวมศูนย์อำนาจในการปฏิบัติที่เป็นจริงในระยะเวลาไม่ถึง 50 ปีภายหลังการเสียกรุง พ.ศ. 2112 และยุครุ่งเรืองมั่นคงของระบบราชการอยุธยาจะอยู่ระหว่างรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถถึงรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์เป็นระยะเวลาประมาณ 80 ปี และประมาณ 79 ปีสุดท้ายเป็นยุคเสื่อมโทรมของระบบการบริหาร

ถ้าพิจารณาจากการกำหนดและจำแนกกรมกองและตำแหน่งขุนนางที่ปรากฏอยู่ในพระไอยการศักดินาทั้งสองฉบับเห็นได้ชัดว่า มีความซับซ้อนเกินกว่าที่จะใช้เวลาระหว่างสงครามเพียงไม่ถึง 50 ปี สร้างระบบบริหารราชการที่มั่นคงแข็งแกร่งขึ้นมา และดูเหมือนจะรวดเร็วเกินไป ยิ่งในภาวะสงคราม โอกาสที่จะจัดระเบียบการปกครองการบริหารใหม่ย่อมทำให้ยาก นอกจากปรับปรุงหรือฟื้นฟูหรือเสริมสร้างระบบการบริหารราชการที่มีมาก่อนหน้านั้นให้เหมาะสมกับสภาพการณ์ในระยะนั้น ดังนั้นรากฐานที่แท้จริงของระบบการบริหารในพุทธศตวรรษที่ 22 จึงเป็นผลมาจากพัฒนาการของระบบการบริหารและการปกครอง

ในยุคต้นอยุธยาที่สั่งสมมานับเป็นร้อย ๆ ปี และได้พยายามแก้ปัญหาและขจัดจุดบกพร่องเป็นระยะ ๆ ตามสภาพการณ์สั่งสมสืบเนื่องต่อกันมา ระบบราชการที่ใหญ่โตของพุทธศตวรรษที่ 22 น่าจะเป็นผลพวงที่สืบเนื่องจากระบบบริหารที่มีมาแล้วตั้งแต่ศตวรรษก่อน ๆ ส่วนจารีตการบังคับบัญชาเด็ดขาดเป็นเพียงวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้า อีกทั้งระบบบริหารราชการในยุคหนึ่งเป็นสิ่งที่ไม่อาจวัดด้วยสภาพแวดล้อมของอีกยุคหนึ่ง ระบบบริหารราชการในยุคต้นแม้จะมีลักษณะหลวมเมื่อเปรียบเทียบกับระบบบริหารในพุทธศตวรรษที่ 22 แต่ก็เหมาะสมและใช้ได้ผลกับสภาพการณ์ของยุคนั้น

การเสียกรุงในปี พ.ศ. 2112 จึงมิได้เป็นการทำลายระบบบริหารราชการส่วนกลางที่ได้พัฒนาและสั่งสมมากกว่าสองศตวรรษให้แตกสลายลง เพราะขุนนางเมืองหลวงซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติราชการถูกกวาดต้อนไปพม่า ทว่ามีผลเพียงแต่เปลี่ยนกลุ่มบุคคลที่ปฏิบัติงานในระบบราชการให้กลุ่มบุคคลใหม่ คือ ขุนนางเมืองเหนือเข้ามาทำหน้าที่แทน ขุนนางเมืองเหนือได้มีความคุ้นเคยกับระบบบริหารของอยุธยามาก่อนหน้านั้นนานแล้ว เพราะการปลุกฝังระบบเมืองลูกหลวงขึ้นในหัวเมืองฝ่ายเหนือระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21 และเปลี่ยนมาใช้เป็นระบบขุนนางปกครองในตอนปลายศตวรรษเดียวกันนั้น ทำให้ขุนนางเมืองเหนือเคยชินและถูกดูดกลืนเข้ามาสู่ระบบบริหารของราชธานี ดังนั้นเมื่อขุนนางในราชวงศ์เก่าถูกกวาดต้อนไปพม่า ขุนนางเมืองเหนือจึงพร้อมที่จะเข้ามาปฏิบัติหน้าที่ตามกรมกองใหญ่ ๆ ได้ทันที ระบบบริหารของเมืองหลวงจึงดำเนินไปอย่างสืบเนื่องพร้อมกันนี้ได้มีการปรับปรุงแก้ไขในส่วนที่บกพร่องของระบบบริหารให้เหมาะสมและสอดคล้องกับสภาพการเมือง ทำให้มีประสิทธิภาพเพิ่มมากขึ้น ด้วยเหตุนี้การปรับปรุงการปกครองในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22 จึงมิได้เป็นการเริ่มระบบใหม่ แต่เป็นการเสริมสร้างปรับเปลี่ยนระบบบริหารที่มีมาก่อนเพื่อตอบสนองภายใต้สภาพการณ์ใหม่ การสืบเนื่องของระบบราชการบริหารและการปกครองที่มีการเสริมสร้างปรับปรุงเป็นระยะ ๆ นี้เองคือรากฐานสำคัญที่สร้างความมั่นคงให้กับระบบการบริหารราชการและก่อให้เกิดเสถียรภาพทางการเมืองได้อย่างรวดเร็วภายหลังการเสียกรุงปี พ.ศ. 2112

การปรับปรุงการปกครองครั้งสำคัญในตอนพุทธศตวรรษที่ 21 มีผลอย่างมากในการขยายระบบการบริหารราชการส่วนกลางให้มีความมั่นคงและเข้มแข็ง

ขึ้นอย่างรวดเร็ว ที่สำคัญคือการจัดระเบียบกรมซึ่งเป็นหน่วยงานพื้นฐาน โดยกำหนดอำนาจหน้าที่และขยายจำนวนกรมเพิ่มมากขึ้น พร้อมกันนี้ก็กำหนดตำแหน่ง บรรดาศักดิ์ ราชทินนาม และศักดินาของขุนนางให้สอดคล้องกับการจัดระเบียบกรม นอกจากนี้ยังได้จัดแบ่งกรมกองเป็นฝ่ายทหารและพลเรือน การแบ่งเป็นทหารและพลเรือนนี้เป็นหลักการจัดระเบียบการปกครองทั่วไปที่มีอยู่แล้วแต่โบราณกาล คือเวลามีข้าศึกภายนอก ชาวเมืองก็ต้องช่วยกันรบพุ่ง การต่อสู้กับศัตรูภายนอกเป็นเรื่องของการทหาร เวลาบ้านเมืองเป็นปกติ ชาวเมืองต้องช่วยกันทำนุบำรุงบ้านเมืองให้รุ่งเรืองสงบสุข ซึ่งเป็นเรื่องของการพลเรือน (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ 2524: 25) แม้ว่าสมัยต้นอยุธยาจะมีสงครามเกิดขึ้นเนื่อง ๆ ก็ตาม แต่เวลาว่างจากการศึกสงครามก็ยังมีมากกว่าอย่างแน่นอน และอีกทั้งการทำศึกสงครามก็ยังต้องอาศัยการสนับสนุนจากงานประเภทพลเรือน ด้วยเหตุนี้กิจการทางการทหารและการพลเรือน จึงเป็นสิ่งที่มีความสำคัญอยู่แล้ว เพียงแต่ตอนต้นอยุธยาอาจไม่มีการจัดระเบียบหรือแบ่งแยกเป็นกรมกอง และหน้าที่แน่ชัด แม้ว่าจะมีการแบ่งเป็นกรมฝ่ายทหารและกรมฝ่ายพลเรือนเป็นสัดส่วนโดยตราเป็นกฎหมายตำแหน่งศักดินาทั้งสองฉบับในราวพุทธศตวรรษที่ 21 แล้วก็ตาม แต่กลุ่มคนที่ปฏิบัติหน้าที่ทั้งการทหารและการพลเรือนก็เป็นคนพวกเดียวกันนั่นเองทั้งนาย-ไพร่ การจัดแบ่งกรมกองเป็นฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือนที่เกิดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงน่าจะเป็นเรื่องของการรวม “วงงาน” ที่เกี่ยวข้องและใกล้เคียงกันหลาย ๆ วงงานเข้าด้วยกันเป็นฝ่ายทหารและพลเรือน และตั้งอัตราหมาเสนาบดีฝ่ายละหนึ่งตำแหน่งเป็นหัวหน้าใหญ่ “ควบคุมบัญชา” กรมที่ถูกจัดเข้าฝ่ายทหารและพลเรือน แต่ไม่ใช่เป็นการแบ่งกรมกองให้แยกกันทำหน้าที่ทางการทหารและพลเรือนอย่างเด็ดขาดเหมือนกับปัจจุบันนี้

ตามที่กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า จุดมุ่งหมายสำคัญของการปกครองการบริหารอยุธยาอยู่ที่การควบคุมดูแลกำลังคนให้อยู่ในสภาพที่รัฐสามารถเรียกใช้เพื่อการทำสงคราม และทำหน้าที่อื่น ๆ ได้สะดวก การจัดกรมกองเป็นฝ่ายทหารและพลเรือนจึงไม่มีนัยว่ากรมกองแต่ละฝ่ายหรือประชาชนแต่ละกลุ่มมีหน้าที่ต่อรัฐแยกเป็นทหารและพลเรือน กรมกองทั้งสองฝ่ายอาจถูกใช้ให้ทำงานเกี่ยวกับโยธาต่าง ๆ หรืออาจถูกเกณฑ์เข้ากองทัพเป็นทหารออกรบก็ได้เช่นกัน สาเหตุแห่ง

การจำแนกเป็นทหารและพลเรือน แม้ยังไม่อาจหาเค้ามูลมาอธิบายให้ชัดเจน กระจ่างแจ้งได้ก็ตาม แต่ถ้าพิจารณาในด้านการบริหารแล้ว การจัดกรมกองเป็นฝ่ายทหารและพลเรือนทำให้สายการบังคับบัญชาของกรมต่างๆ ถูกจัดระเบียบเข้าในลำดับชั้นที่ชัดเจนขึ้นกว่าเดิม อันมีผลทำให้รัฐสามารถเรียกกระดมพลหรือเกณฑ์แรงงานได้รวดเร็วขึ้น ผลสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือเป็นการลดขั้นตอนการวินิจฉัยเบื้องต้นในส่วนที่เป็นพระราชภาระของกษัตริย์ให้ลดลง ทำให้พระมหากษัตริย์มีพระราชวินิจฉัยและตัดสินใจพระทัยในปัญหาข้อราชการต่าง ๆ ได้รวดเร็วขึ้น ในชั้นเดิม จตุสดมภ์กรมเมือง วัง คลัง นา เป็นหัวหน้าราชการในกรมใด จตุสดมภ์กรมนั้นก็กราบบังคมทูล พระเจ้าแผ่นดินต้องมีพระราชดำริประสานงานกรมต่าง ๆ ให้เข้านโยบายอันเดียวกัน ทำให้การบริหารราชการในส่วนที่เป็นการวินิจฉัยสั่งการชักช้าและเป็นพระราชภาระมาก แต่เมื่อตั้งตำแหน่ง อัครมหาเสนาบดีแล้ว ทั้งสองตำแหน่งนี้จะเป็นประธานที่ประชุมขุนนางแยกกัน ทั้งสองฝ่าย ที่ประชุมข้อราชการของขุนนางนั้นเรียกว่า “ลูกขุน ณ ศาลา” อัครมหาเสนาบดีกลาโหมเป็นประธานคณะลูกขุน (ขุนนาง) ฝ่ายทหาร ส่วน อัครมหาเสนาบดีมหาดไทยเป็นประธานคณะลูกขุนฝ่ายพลเรือน ที่ประชุมลูกขุน ณ ศาลา จะต้องประชุมวินิจฉัยข้อราชการต่าง ๆ ให้เสร็จสิ้นเสียชั้นหนึ่งก่อนแล้ว อัครมหาเสนาบดีก็จะนำความขึ้นกราบบังคมทูล เพื่อจะได้ทรงตัดสินวินิจฉัยด้วยพระองค์ และประกาศเป็นพระราชโองการต่อไป (สมเด็จพระนเรศวรมหาราช วิจารณ์ 2524: 28-29)

อำนาจของอัครมหาเสนาบดีกลาโหมและมหาดไทยในระบบบริหารราชการส่วนกลางมีอีกประการหนึ่งคือหน้าที่หมายสั่งราชการ โดยกรมวังจะเป็นต้นรับสั่งเขียน “หมายรับสั่ง” ส่งไปยังมหาดไทยและกลาโหม มหาดไทยก็ “ดัดหมาย” คือแยกเฉพาะการอย่างไรอันเป็นหน้าที่ของฝ่ายพลเรือนกรมใดก็ส่งไปยังกรม นั้น ๆ กลาโหมก็ดัดหมายสั่งกรมฝ่ายทหารเช่นเดียวกัน แล้วคอยตรวจให้รู้ว่ากรมนั้น ๆ ได้กระทำตามสั่ง หน้าที่หมายสั่งราชการของอัครมหาเสนาบดีทั้งสอง

ในพระราชวังที่พระนครศรีอยุธยาและในกรุงเทพฯ มีศาลาลูกขุนฝ่ายขวาสำหรับประชุมลูกขุนทหารหลังหนึ่ง และมีศาลาลูกขุนฝ่ายซ้ายสำหรับประชุมลูกขุนฝ่ายพลเรือนอีกหลังหนึ่ง

ตำแหน่งนี้ยังคงปฏิบัติต่อมาจนถึงการปรับปรุงการปกครองสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อปี พ.ศ. 2436 (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ 2524: 29)

ในสมัยพุทธศตวรรษที่ 21 นี้ การแบ่งกรมเป็นฝ่ายทหารและพลเรือนคงทำกันอย่างเข้มข้นมากกว่าในตอนพุทธศตวรรษที่ 22-23 ที่การแบ่งแยกหน่วยงานเป็นฝ่ายทหารและพลเรือนกลายเป็นเพียงทฤษฎีมากกว่าจะเป็นจริงในทางปฏิบัติ หลักฐานจาก *ลิลิตยวนพ่าย* ซึ่งเป็นวรรณกรรมที่แต่งขึ้นในราชสำนักอยุธยาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 อันเป็นหลักฐานร่วมสมัยได้พรรณนาถึงการจัดขบวนทัพที่มีระเบียบวินัยใหญ่โต มีทั้งกองทัพช้าง กองทัพม้า กองทัพเรือ กองทัพบก ซึ่งแบ่งเป็นทัพหน้า ทัพหลัง ทัพซ้าย ทัพขวา (โคลงบทที่ 178, 198) มีการตั้งชื่อกองทัพขวาว่า บริศาจ (ปิศาจ) ทัพซ้ายชื่อ กุมภันท์ มีกองทัพชื่อ ชรรค์ไชยศรี ทัพหนึ่งและอีกทัพหนึ่งชื่อ ชัยสินธูสว่าง (โคลงบทที่ 205-206) มีการพรรณนาถึงเรือประเภทต่าง ๆ ในขบวนของทัพเรือ มีแม่ทัพเรือชื่อ “ขุนอินทร์” (โคลงบทที่ 187, 193, 194) กองทัพช้างก็มีแม่ทัพชื่อ “พระศรีราช-เดโชชัย” (โคลงบทที่ 183) และให้รายละเอียดเกี่ยวกับชื่อช้างศึกไว้มากมาย (โคลงบทที่ 210-247) กองทัพม้าก็มีการพรรณนาในตอนหนึ่งว่ามี 300 ตัว พร้อมทั้งพรรณนารายชื่อม้าศึกสำคัญ ๆ (โคลงบทที่ 147, 248-255) นอกจากนี้ยังกล่าวถึงอาวุธต่าง ๆ ที่ทหารในกองทัพของอยุธยาใช้ในการทำสงคราม เช่น เชน โล่ ทวนทอง หอกขัด ธนู ทวน หน้าไม้ ขอ หลาว แหวน (โคลงบทที่ 177, 201, 204, 205 ฯลฯ) อาวุธที่สำคัญคือปืนไฟ ปืนปราย และปืน (ใหญ่) ซึ่งหนักมาก ต้องใช้ช้างชักลาก (โคลงบทที่ 160, 177, 228, 231) ที่น่าสนใจมากก็คือพลทหารในกองทัพสวมเกราะ (โคลงบทที่ 203, 264) และยังคงกล่าวถึงการจัดกระบวนทัพตาม “มหาพิชัย” คือตำราพิชัยสงคราม (โคลงบทที่ 182) ในพระราชพงศาวดาร ฉบับหลวงประเสริฐฯ กล่าวถึงรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ว่า “(พ.ศ. 2061) ...แรกตำราพิชัยสงครามและแรกทำสารบาณูชี...” (*ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1* 2506: 140) การยกรายละเอียดอย่างยืดยาวมาข้างต้นนี้ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่า ในพุทธศตวรรษที่ 21 การพรรณนาการจัดกระบวนทัพ

---

¹ รายละเอียดโปรดพิจารณาจาก ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ (2513) และสัลลนา หิริเจริญ (2518)

อาวุธต่าง ๆ อย่างละเอียดใน *ลิลิตยวนพ่าย* น่าจะเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นว่า รัฐบาลอยุธยาให้ความสำคัญต่อกิจกรมทางการทหารถึงกับมีการจัดระเบียบ กองทัพอย่างดี พร้อมกับมีการแต่งตำราพิชัยสงคราม อาวุธที่ทหารใช้ เช่น โล่ เขน ทวน หอก ธนู ปืนไฟ และเสื้อเกราะ คงไม่ใช่อาวุธที่พวกไพร่ที่ถูกเกณฑ์ เข้ากองทัพมาติดตัวมาเอง แต่น่าจะเป็นอาวุธที่ทางราชการแจกจ่ายให้ ดังนั้น น่าเชื่อได้ว่ากรณีที่รัฐให้ความสำคัญแก่กองทัพเช่นนี้ก็ น่าจะแสดงถึงลักษณะการ จัดการบริหารราชการที่มีการจัดแบ่งเป็นฝ่ายพลเรือนและทหารของสมเด็จพระ บรมไตรโลกนาถว่าคงจะมีการแบ่งแยกกันอย่างจริงจังในลักษณะที่ค่อนข้างจะ เข้มขันในทางปฏิบัติมากกว่าจะเป็นเพียงหลักการแบ่งแยกที่ไม่มีผลทางปฏิบัติ หรือเป็นเพียงทฤษฎีอย่างที่มีมักจะเข้าใจกันอยู่ในปัจจุบันนี้ จะขอสรุปความตอนนี ด้วยพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ที่ทรงแถลงพระบรม- ราชธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน ตั้งมีความตั้งนี้ว่า “...ต้องเข้าใจว่า การ ที่แบ่งไว้แต่เดิมเช่นนี้ (ทหาร-พลเรือน) คงมีตำแหน่งหน้าที่ผิดกันแต่หากเลื่อน ๆ กันมาด้วยเหตุต่าง ๆ จนคงเป็นแต่สมุหบัญชีอย่างเช่นเป็นกันอยู่ในปัจจุบันนี้ (2493: 2, ข้อความในวงเล็บเป็นของผู้เขียน)

การจัดระเบียบกรมกองเข้าฝ่ายทหารและพลเรือน และสายการบังคับ บัญชาระหว่างกรมต่าง ๆ อาจวิเคราะห์ได้จากลักษณะของการจัดลำดับกรมที่ ปรากฏอยู่ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน และพระไอยการตำแหน่งนาทหาร หัวเมือง พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนในส่วนที่เป็นการจัดระเบียบกรมที่ทำ หน้าที่บริหารราชการทั่วไปจะเริ่มจากมาตรา 7 กำหนดตำแหน่ง “เจ้าพญามหา- อูปราช” ตักดินา 10,000 เป็นขุนนางชั้นสูงสุด แต่ไม่มีกรมในบังคับบัญชา ถัด มาเป็นมาตรา 8 เป็นกรมของสมุหนายก หรือกรมมหาดไทย รายละเอียดของ มาตรานี้ได้จำแนกแบ่งหน่วยงานเป็นกรมเล็ก ๆ หลายกรมขึ้นสังกัดกรมมหาด- ไทยโดยตรง มาตรา 9 เป็นเรื่องของกรมพระนครบาลพร้อมทั้งหน่วยงานใน สังกัด มาตรา 10 กรมนาและหน่วยงานในสังกัด มาตรา 11 เป็นเรื่องหน่วยงาน ในสังกัดกรมพระคลัง มาตรา 12 เป็นการจัดแบ่งหน่วยงานในกรมวังซึ่งมีกรมใน สังกัดมากมายทั้งกรมใหญ่ กรมเล็ก เช่น กรมธรรมการ กรมสังฆการี กรม ฉางบาตรข้าว กรมช่างปืน กรมภาษามาลา กรมสวนหลวง ฯลฯ จากนั้นก็เป็น มาตรา 13 เป็นเรื่องหน่วยงานของกรมสารพากรใน-นอก มาตรา 14 เป็นกรม

สุรัสวดี มาตรา 15 เป็นกรมพระศขบาลและหน่วยงานในสังกัด มาตรา 16 เป็นกรมพระอัครราช มาตราต่อ ๆ มาจะเป็นกรมต่าง ๆ จนกระทั่งจบการจัดแบ่งกรมของฝ่ายพลเรือน แล้วจึงขึ้นกรมฝ่ายทหารโดยไม่มีบานแผนก แต่ขึ้นเป็นมาตรา 1 กล่าวถึงกรมกลาโหมและกรมในสังกัด มาตรา 2 เป็นเรื่องกรมพระตำรวจและการจัดแบ่งเป็นกรมย่อย ๆ มาตรา 3 เป็นกรมทหารสนม มาตรา 4 เป็นกรมพลพัน มาตรา 5 เป็นกรมทนายเลือกหอ มาตรา 6 เป็นกรมรักษาพระองค์ ฯลฯ จนกระทั่งจบกรมฝ่ายทหารขึ้นบานแผนกใหม่ภายใต้มาตรา 30 ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการจัดตำแหน่งขุนนางหัวเมือง มาตรา 31 จะกล่าวถึงตำแหน่งและฐานะของหัวเมืองแบ่งเป็นเอก โท ตรี จัตวา และกรมการเมืองในระดับต่าง ๆ รวมกันอยู่ภายใต้มาตรา 31 มาตราเดียว (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 219-327)

การจัดลำดับกรมกองเช่นนี้เห็นได้ชัดว่าตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีทั้งสองตำแหน่งไม่มีอำนาจบังคับบัญชากรมฝ่ายพลเรือนหรือทหารที่อยู่นอกสังกัด จะบังคับบัญชาเฉพาะที่กฎหมายระบุไว้ว่าอยู่ในสังกัดเท่านั้น เสนาบดีจตุสดมภ์ก็มีลักษณะเดียวกัน คือมีอำนาจบังคับบัญชาหน่วยงานหรือกรมในสังกัด ส่วนกรมรองลงมาและกรมเล็ก ๆ ที่ไม่จัดอยู่ในสังกัดบังคับบัญชาของกรมใหญ่ทั้งสองกรมนี้น่าจะเป็นกรมอิสระจากการควบคุมของเสนาบดี และขึ้นโดยตรงต่อพระมหากษัตริย์ เช่น กรมพระตำรวจ กรมล้อมพระราชวัง กรมราชสมบัติ กรมพระศขบาล กรมพระอัครราช ฯลฯ เห็นได้ว่าการจัดระบบบริหารของอยุธยาซ้อนกัน ใน 2 ลักษณะ คือ ในลักษณะที่เป็นการจัดระเบียบกรมที่แบ่งเป็นกรมหลัก 6 กรม กรมรอง ๆ และกรมขนาดเล็กอีกจำนวนหนึ่ง ในอีกลักษณะหนึ่งเป็นเรื่องของการจัดสายบังคับบัญชาซึ่งแบ่งออกเป็น 3 ระดับ คือ ระดับแรกเป็นอำนาจการควบคุมบังคับบัญชาที่เจ้ากรมย่อมมีอยู่เหนือกรมในสังกัดอย่างเต็มที่ ระดับที่สอง มีอำนาจในการบังคับบัญชา แต่ไม่มีอำนาจบังคับบัญชาเด็ดขาด ได้แก่อำนาจบังคับบัญชาของอัครมหาเสนาบดีฝ่ายกลาโหมและมหาดไทย ซึ่งเป็นหัวหน้าของกรมต่าง ๆ ที่จัดอยู่ใน “วงงาน” ฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือนแต่กรมใน “วงงาน” เหล่านี้ไม่ได้ขึ้นสังกัดโดยตรง จึงไม่มีอำนาจในการบังคับบัญชาเด็ดขาดเหมือนกับกรมในสังกัดในระดับที่สาม อำนาจบังคับบัญชาอย่างเด็ดขาดเหนือกรมทุกกรมรวมศูนย์การควบคุมบังคับบัญชาอยู่ที่พระมหากษัตริย์แต่เพียงพระองค์เดียว

การจัดระเบียบกรมเป็นฝ่ายทหาร-พลเรือน และระดับชั้นการบังคับบัญชา ที่กล่าวมาข้างต้นนี้ที่ปรากฏในพระไอยการทั้งสองฉบับ มีปัญหาเกี่ยวกับการกำหนดอายุของพระไอยการที่ถูกชำระแก้ไขปรับปรุงเป็นระยะ ๆ จนไม่อาจแน่ใจได้ว่าสาระของกฎหมายทั้งสองฉบับยังคงเนื้อหาสาระดั้งเดิม มีเฉพาะบานแผนกและข้อความที่เป็นส่วนหนึ่งของบานแผนกเท่านั้นที่พอจะนับได้ว่ายังคงสาระเดิมหรือใกล้เคียงกับสมัยที่มีการตรากฎหมายทั้งสองฉบับนี้ จากที่ได้วิเคราะห์มาข้างต้นแล้วเห็นได้ว่าการจัดระเบียบการบริหารราชการส่วนกลางของอยุธยาที่ปรากฏในพระไอยการทั้งสองนี้ค่อนข้างจะซับซ้อนมาก ทั้งในเรื่องการจัดระเบียบกรมกองแบ่งเป็นฝ่ายและเรื่องเกี่ยวกับสายการบังคับบัญชา นอกจากสองประการนี้แล้ว ถ้าลงไปในรายละเอียดเกี่ยวกับตำแหน่งและหน้าที่ของกรมต่าง ๆ (ซึ่งสังเกตได้จากชื่อเจ้ากรม) จะมีการแยกแยะหลายชั้นหลายระดับ เช่น ตำแหน่งเจ้ากรม ปลัดกรม ตามที่กล่าวมาข้างต้น หรือศักดินาประจำตำแหน่งต่าง ๆ ดูเหมือนจะไม่มีเกณฑ์ในการกำหนดให้สอดคล้องกับบรรดาศักดิ์ เช่น ศักดินา 10,000 ซึ่งควรใช้กับบรรดาศักดิ์ชั้นสูงอย่างพระยาหรือออกญา ซึ่งควบคุมกรมสำคัญ ๆ แต่ปรากฏว่า บรรดาศักดิ์ออกพระ ตำแหน่งเจ้าเมืองโท ก็มีศักดินา 10,000 เช่นเดียวกัน ตำแหน่งจางวางเป็นหัวหน้ากรมสำคัญที่มีเรือช่ายงานที่กว้างขวาง เช่น กรมพระคชบาล กรมพระตำรวจ ฯลฯ จะมีจางวางควบคุมอยู่เหนือเจ้ากรมอีกชั้นหนึ่ง แต่ปรากฏว่าในกฎหมายทั้งสองฉบับก็ยิ่งระบุถึงกรมขนาดเล็กบางกรมซึ่งมีจางวางแคบ ๆ แต่มีหัวหน้ากรมเป็นถึงจางวาง เช่น “พญาธรรณมิตร” จางวางกรมช่างปืน ศักดินาเพียง 400 หรือกรมช่างปากไม้เป็นกรมเล็ก ๆ แต่มี “หลวงจางวาง” ช่างปากไม้ ศักดินา 400 ซึ่งเทียบไม่ได้กับ “พญาภัยรณฤทธิ” จางวางกรมพระตำรวจซ้าย ศักดินา 3,000 หรือ “พระเพทราชา” จางวางกรมพระคชบาลขวา ศักดินา 5,000

ความแตกต่างกันมากเช่นนี้น่าจะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเพราะกรมบางกรมที่เคยเป็นกรมใหญ่และมีความสำคัญมาก่อน พอตกมาถึงสมัยหลังก็ถูกลดฐานะเป็นกรมเล็กไม่มีความสำคัญ แต่ยังปรากฏร่องรอยจากตำแหน่งศักดินาและบรรดาศักดิ์เหลือให้เห็นอยู่ว่าเคยมีฐานะเป็นกรมใหญ่มาก่อน กรมบางกรมถูกย้ายจากฝ่ายหรือสังกัดหนึ่งข้ามไปยังอีกฝ่ายหรือสังกัดหนึ่ง เช่น กรมพระคชบาลเป็นกรมฝ่ายทหารซึ่งอยู่ในสังกัดของกรมกลาโหม ถูกโอนย้ายมาเป็นกรมอิสระ

ฝ่ายพลเรือน เป็นเรื่องของนโยบายทางการเมืองที่กษัตริย์ต้องการทอนอำนาจของสมุหพระกลาโหม (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2493: 40; ลาลูแบร์ 2510: 396) กรมบางกรมนอกจากตั้งขึ้นเพื่อจุดประสงค์ในการปกครองทั่วไปแล้วยังเป็นเครื่องมือของกษัตริย์ในการควบคุมมิให้กรมใหญ่ต่างๆ มีอำนาจมากเกินไป แต่พอในสมัยต่อมาก็กลับถูกลดอำนาจหน้าที่ที่เคยมีอยู่ลง แสดงถึงมีการปรับเปลี่ยนอำนาจหน้าที่ของกรมต่าง ๆ เพื่อให้สอดคล้องเหมาะสมกับสภาพทางการเมืองและการปกครองของแต่ละยุคสมัย ตัวอย่างเช่น กรมพระสุรัสวดี ตั้งขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 2506: 140) เพื่อจัดทำสารบัญชีไพร่พลฝ่ายทหารและพลเรือนที่สังกัดเจ้านายและขุนนางที่เป็นมูลนายหรือกรมกองต่าง ๆ บัญชีนี้เรียกว่าบัญชีหางว่าว จุดประสงค์เพื่อสะดวกในการเรียกคนเข้ากองทัพ ควบคุมให้มีกรขึ้นทะเบียนไพร่พลให้ถูกต้อง แจกจ่ายกำลังไพร่หลวงไปตามกรม กอง และพิจารณาคดีเกี่ยวกับการขึ้นสังกัดของไพร่ ไพร่หลวงหนีการขึ้นทะเบียน เป็นต้น (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 2516: 492-498; เวลส์ 2519: 147-151) ในปลายสมัยอยุธยา มีกฎหมายระบุไว้ให้มีการชำระทะเบียนทุก ๆ 10 ปี (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 2506: 54) การตั้งกรมพระสุรัสวดีทำให้กษัตริย์ทรงสามารถทราบจำนวนไพร่พลในสังกัดของกรมกองและมูลนายต่างๆ ว่ามีจำนวนมากน้อยเท่าใด เป็นการเพิ่มประสิทธิภาพการเกณฑ์ไพร่พลเข้ากองทัพ พร้อมทั้งเป็นการควบคุมมิให้กรมกองต่าง ๆ มีไพร่ในสังกัดมากเกินไป อันจะนำไปใช้เป็นกำลังในการต่อต้านหรือชิงอำนาจจากกษัตริย์ โดยเฉพาะการควบคุมบัญชีกำลังไพร่พลของกรมใหญ่อย่างเช่น กรมกลาโหม และกรมมหาดไทย ก่อนหน้าที่จะมีการตั้งกรมพระสุรัสวดี กลาโหมจะเป็นพนักงานทำบัญชีไพร่พลฝ่ายทหาร มหาดไทยเป็นพนักงานทำบัญชีคนฝ่ายพลเรือนแยกกันอยู่ไม่เรียบริ้อย (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 14 2507: 106) ในกรมกองต่างๆ จะมีตำแหน่งสมุหบัญชีประจำกรมอยู่แล้ว การตั้งกรมพระสุรัสวดีจึงทำให้กษัตริย์สามารถควบคุมการขึ้นบัญชีไพร่พลในกรมกองต่างๆ ได้อย่างใกล้ชิดโดยผ่านกรมพระสุรัสวดีการควบคุมกำลังไพร่พลในแต่ละกรมกองได้ ย่อมหมายถึงการควบคุมในระดับที่เป็นรากฐานที่มาแห่งอำนาจของกรมต่าง ๆ ต่อมาในตอนปลายสมัยอยุธยา อำนาจของกรมพระสุรัสวดีถูกลดอำนาจและบทบาทลง

เพราะหน้าที่ในการเกณฑ์เลกซึ่งเคยมีอำนาจเต็มถูกลดลงเหลือเพียงผู้ควบคุมบัญชีไพร่เฉพาะฝ่ายพลเรือน เทียบเท่ากับพระธรรมไตรโลก ขุนนางฝ่ายทหารซึ่งคุมบัญชีไพร่ในกรมฝ่ายพระกลาโหม อีกทั้งไม่มีอำนาจตัดสินใจชั้นเด็ดขาด ต้องถามความเห็นจากสมุหนายกและสมุหพระกลาโหมเสียก่อน (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 2506: 54-58) อำนาจของกรมพระสุรัสวดีจึงลดลงกว่าเมื่อแรกตั้ง แสดงถึงการปรับเปลี่ยนอำนาจหน้าที่ของกรมกองต่าง ๆ ตามสภาพการเมืองการปกครองในแต่ละช่วงเวลา

อีกตัวอย่างหนึ่ง คือ กรมม้า หรือกรมพระอัครราช หลักรฐานจาก ลิลิตยวนพ่าย ตามที่กล่าวมาข้างต้น กรมนี้มีความสำคัญในการทหารอย่างมาก ถึงกับมีการจัดตั้งเป็นหน่วยที่ทำการรบที่สำคัญหน่วยหนึ่งคู่กับกรมช้าง หรือกรมพระคชบาล ในโคลงบทที่ 147 ลิลิตยวนพ่าย กล่าวถึงทหารม้าจำนวนสามร้อย (ลัลลนา ศิริเจริญ 2518: 316-317) แสดงให้เห็นว่าในพุทธศตวรรษที่ 21 กรมพระอัครราชซึ่งทำหน้าที่เกี่ยวกับการดูแลรักษาม้า และเป็นกองทหารม้า มีความสำคัญในฐานะเป็นหน่วยรบเช่นเดียวกับกรมพระคชบาล แต่พอมาถึงตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 23 ลาลูแบร์บันทึกว่า “โดยที่ชาวสยามไม่มีม้า (ก็ม้าตั้ง 2,000 ตัวที่มีผู้บอกข้าพเจ้าว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงให้เลี้ยงไว้แล้ว ไปอยู่ที่ไหนหมด) กองทัพบกของเขาจึงประกอบด้วยช้าง และกองทหารราบเดินด้วยเท้าเปล่าตามพื้นประเทศ..” และยังให้รายละเอียดต่อไปว่ามีเพียงกองทหารม้ารักษาพระองค์เท่านั้นและเป็นทหารต่างชาติ และมีกองทหารม้าเล็ก ๆ มีทหารม้าชาวต่างประเทศ คือ แหกมัวร์เป็นทหารรับจ้าง จำนวน 130 คน ทหารม้าทั้งสองกองจะตามเสด็จเมื่อทรงพระราชดำเนินออกนอกพระราชนิเวศน์เท่านั้น (ลาลูแบร์ 2510: 408, 433-435) แสดงว่าบทบาทของทหารม้าในฐานะเป็น

พระธรรมไตรโลก สมุหพระกลาโหม คักดินา 3,000 เป็นหัวหน้ากรมย่อยในสังกัดกรมกลาโหมเนื่องจากมีตำแหน่งปลัดทูลฉลอง และตำแหน่งอื่น ๆ ลดหลั่นกับลงมาอยู่ในการบังคับบัญชา มีความเห็นแตกต่างกันถึงหน้าที่ของพระธรรมไตรโลก ฝ่ายหนึ่งเชื่อว่าเป็นขุนนางที่มีตำแหน่งเป็นหัวหน้าฝ่ายการรบ (รอง ศยามานนท์ และอื่น ๆ 2519: 26) อีกฝ่ายหนึ่งเชื่อว่า มีหน้าที่รับผิดชอบการเกณฑ์ไพร่ในหัวเมืองชั้นนอกในเขตพระกลาโหม (เวลส์ 2519: 137)

หน่วยทำการรบที่สำคัญได้เสื่อมลงแล้ว ในพุทธศตวรรษที่ 23 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวินิจฉัยว่า การยกกรมพระอัครราชมาขึ้นฝ่ายพลเรือนน่าจะมีจุดประสงค์เพื่อถ่วงอำนาจกัน แต่กรมมหาดไทยก็ไม่มีอำนาจบังคับบัญชากรมนี้ กรมม้าเสื่อมโทรมเพราะบ้านเมืองไม่มีศึกสงคราม (2493: 41-42)

กรมทหารอาสา¹ ซึ่งเป็นหน่วยรบที่สำคัญได้ถูกแบ่งเป็น 3 ประเภท คือ กรมอาสาแปดเหล่า เป็นกรมในสังกัดบังคับบัญชาโดยตรงของกรมกลาโหม กรมอาสาต่างชาติ ได้แก่ กรมอาสาจาม กรมอาสาญี่ปุ่น กรมฝรั่งแม่นปืน กรมเกณฑ์หัดอย่างฝรั่ง พวกนี้แยกเป็นกรมอิสระมิได้ขึ้นสังกัดกลาโหมอย่างกรมอาสาแปดเหล่า ในกฎหมายศักดินาทหารยังปรากฏเหล่ากรมทหารมอญอีก 4 กรม คือ กรมดาบสองมือกลาง กรมตั้งทองซ้าย-ขวา กรมกล่อ่ง กรมมอญ เหล่านี้รวมเข้าอยู่ในความดูแลหรือบังคับบัญชาโดยตรงของเจ้าพญามหาโยธา ตำแหน่งจางวาง กรมทหารมอญนี้ในตอนแรกคงแยกเป็น 3-4 กรม แต่ภายหลังคงจะรวม “วงงาน” เหล่านี้เข้าเป็นกรมเดียวกันจึงมีตำแหน่งจางวางขึ้นทำหน้าที่ควบคุมบังคับบัญชา กรมมอญนี้ไม่ขึ้นอยู่ในสังกัดของกรมพระกลาโหม เช่นเดียวกับกรมอาสาต่างชาติอื่น ๆ การจัดระเบียบกรมทหารอาสาดังกล่าวข้างต้นนี้แสดงถึงการจัดแบ่งกำลังทหารมิให้ไปกระจุกตัวอยู่ในบังคับบัญชาของกลาโหมด้วยการตั้งกรมทหารต่างชาติแยกเป็นกรมอิสระขึ้นต่อกษัตริย์ และกรมทหารต่างชาตินี้ในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 22 ได้เข้ามามีบทบาทสำคัญในการชิงอำนาจทางการเมือง ดังปรากฏในตอนที่สมเด็จพระเอกาทศรถสิ้นพระชนม์

---

¹ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระราชพงศาวดารได้ทรงอธิบายว่า เป็นทหารที่มีความสามารถพิเศษเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง อาสาเข้ารับราชการทหารด้วยใจสมัคร จึงจัดรวมขึ้นเป็นกรมทหารอาสา มีหลายกรมเป็นกองทหารพิเศษ ต่อมาเมื่อพวกชาวต่างชาติได้สมัครจะรับราชการทัพศึก จึงมีการรวมกันเป็นกองเฉพาะ จึงเกิดทหารอาสาญี่ปุ่น อาสาจาม เป็นต้น ส่วนพวกโปรตุเกสมีความชำนาญปืนไฟจึงจ้างไว้เป็นทหาร (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 2516: 495) ทหารอาสาในตอนต้นของคำอธิบายน่าจะหมายถึง อาสา 8 เหล่าที่สังกัดกรมกลาโหม คือ อาสาใหญ่ซ้าย-ขวา อาสารองซ้าย-ขวา เซนทองซ้าย-ขวา ทวนทองซ้าย-ขวา ยังมีกรมทหารมอญอีก 4 กรม คือ กรมตั้งทองซ้าย-ขวา และกรมดาบสองมือกลาง กรมกล่อ่ง กรมทหารอาสาจาม อาสาญี่ปุ่น เป็นต้น

“ออกญาพระนายไวย” ขุนนางกรมมหาดเล็กได้อาศัยทหารอาสาญี่ปุ่นประมาณ 500 คน ทำการชิงราชสมบัติจากสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ (ขจร สุขพานิช, ในวุฒิชัย มูลศิลป์ บรรณาธิการ 2523: 92-93) ในปลายรัชกาลพระเจ้าทรงธรรมถึงต้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง กองทหารอาสาญี่ปุ่นมีบทบาทสำคัญในการต่อสู้ชิงอำนาจทางการเมืองในราชสำนักอย่างสูง ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ กองทหารอาสา-ทหารจ้างต่างชาติมีหน้าที่เป็นองครักษ์ ประโยชน์ของกองทหารองครักษ์ต่างชาติเหล่านี้มีความสามารถพิเศษในด้านการรบและการใช้อาวุธ มีความพร้อมเพรียงกว่ากรมทหารธรรมดา จึงจัดเป็นกองทหารประจำการ แม้จะมีจำนวนไม่มากนักแต่สามารถปฏิบัติการได้เฉียบพลันสำหรับลักษณะการชิงอำนาจทางการเมืองภายในราชสำนักของอยุธยา ซึ่งเป็นเรื่องของการเกาะกลุ่มอย่างลับๆ และทำการรัฐประหารในพระราชสำนัก กองกำลังองครักษ์จึงมีประสิทธิภาพมากในการช่วงชิงชัยชนะ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 13-14)

อาจกล่าวได้ว่าการจัดระเบียบกรมกองที่ค่อนข้างซับซ้อนดังที่ปรากฏในพระไอยการศักดินาทั้งสองฉบับ คงเป็นผลมาจากพัฒนาการทางการเมืองและการปกครองที่เกิดขึ้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 22-23 ความซับซ้อนเหล่านี้ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นจากนโยบายการควบคุมทางการเมืองของกษัตริย์อยุธยาในช่วงนี้ที่พยายามจะควบคุมและจำกัดอำนาจของขุนนางด้วยวิธีการต่าง ๆ ลักษณะการควบคุมที่กล่าวมาแล้วในตอนก่อนเป็นการควบคุมอำนาจขุนนางโดยผ่านระบบการบริหารราชการ เป็นการควบคุมในระดับโครงสร้าง เพื่อจำกัดอำนาจขุนนางตั้งแต่พื้นฐานที่มาแห่งอำนาจโดยตรง การควบคุมในระดับนี้เป็นการกำหนดขอบเขตระดับอำนาจหน้าที่และผลประโยชน์ที่จะได้รับอย่างเป็นทางการยังมีการควบคุมในอีกลักษณะหนึ่งเป็นการควบคุมระดับบุคคลซึ่งเป็นเรื่องของการเมือง โดยเฉพาะกษัตริย์อยุธยาในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 22 ตอนปลายจนถึงสิ้นสมัยอยุธยา มักจะดำเนินนโยบายควบคุมในระดับนี้อย่างเข้มงวด เช่นใช้อำนาจเด็ดขาดของกษัตริย์สั่งปลดจากตำแหน่งหรือไม่ก็ลงโทษประหารชีวิต มีตัวอย่างทางประวัติศาสตร์มากมาย เช่น รัชกาลสมเด็จพระนเรศวร สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ฯลฯ ซึ่งโดยหลักอำนาจแล้วกษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจอย่างเต็มที่ในการทำเช่นนั้น แต่การสั่งปลดหรือประหารชีวิตขุนนางโดยไม่มี

เหตุผลกล่าวอ้างต่อบรรดาขุนนางและประชาชนทั้งหลายก็อาจทำให้พระองค์ไม่ทรงเป็น “ธรรมราชา” ซึ่งจะทำให้มีผู้ก่อการกบฏด้วยการอ้างการปกครองที่ไม่เป็นธรรมของกษัตริย์ซึ่งอำนาจได้ ดังนั้นข้ออ้างในการประหารชีวิตหรือปลดขุนนางที่ทรงไม่ไว้วางพระทัยออกจากตำแหน่งได้ดีที่สุดก็คือการอ้างเหตุขุนนางประพฤติทุจริตมิชอบหรือบกพร่องต่อหน้าที่ราชการจนกระทั่งข้อหากบฏ ถ้ายุคสมัยใดที่กษัตริย์ทรงใช้วิธีการเด็ดขาดเช่นนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์พระองค์นั้นทรงมีพระราชอำนาจที่มั่นคงเพียงพอที่จะทรงทำเช่นนั้นได้ เช่น รัชกาลสมเด็จพระนเรศวร สมเด็จพระเอกาทศรถ พระเจ้าปราสาททอง (รายละเอียดใน วันวลิต 2519: 76-79) วิธีการอื่นๆ ที่กษัตริย์ทรงนำออกมาใช้ เช่น ถ้ากรณีที่พระมหากษัตริย์ทรงไม่มีพระราชอำนาจมั่นคงพอที่จะจัดการเด็ดขาดกับขุนนางที่ทรงไม่ไว้วางพระทัยได้ ก็ทรงดำเนินนโยบายป้องกันมิให้ขุนนางคนใดคนหนึ่งควบคุมอำนาจสูงสุดได้ทั้งหมดแต่เพียงผู้เดียว โดยการกระจายอำนาจ ผลประโยชน์ต่าง ๆ ให้ขุนนางในระดับสูงหลาย ๆ คน วิธีการเช่นนี้เป็น “การเล่นการเมือง” ของกษัตริย์ ถ้าทรงสามารถสร้างดุลอำนาจให้เกิดในระหว่างหมู่ขุนนางได้แล้ว พระองค์ก็จะสามารถรักษาพระราชบัลลังก์ไว้ได้ แต่ “การเล่นการเมือง” นี้ต้องอาศัยพระปรีชาสามารถส่วนพระองค์ ดังนั้นจึงมักปรากฏว่าเมื่อพระมหากษัตริย์ที่ทรง “ปรีชาสามารถ” ในการ “เล่นการเมือง” ลินพระชนม์ลึงก็มักจะทำให้เกิดความวุ่นวายชิงอำนาจกันในราชสำนักโดยขุนนางที่มีอำนาจกลุ่มต่าง ๆ พยายามที่จะสนับสนุนผลักดันให้บรรดาพระโอรสหรือพระอนุชาได้ขึ้นครองราชย์สืบแทน จึงทำให้เกิดการปะทะกันด้วยกำลังที่สนับสนุนทั้งสองฝ่าย เช่นกรณีหลังจากการล้นพระชนม์ของพระเจ้าทรงธรรมหรือในกรณีภายหลังรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ทั้งสองเหตุการณ์มีการนองเลือดชิงอำนาจกันอย่างขนานใหญ่ แต่ละฝ่ายต่างมีขุนนางในการสนับสนุนเป็นจำนวนมาก หรือบางกรณีขุนนางที่กุมอำนาจได้มากที่สุดก็จะขึ้นครองราชย์เอง เช่น กรณีของพระเจ้าปราสาททอง และสมเด็จพระเพทราชา หรือถ้าขุนนางมีอำนาจที่เข้มแข็งมากเกินกว่าที่กษัตริย์จะทรงจัดการอย่างเด็ดขาด ก็ทรงดำเนิน “กลอุบาย” ทางการเมืองในลักษณะต่าง ๆ ค่อย ๆ กำจัดขุนนางที่มีอำนาจไปที่ละคน จนในที่สุดกลุ่มขุนนางที่มีอำนาจสูงสุดในขณะนั้น ๆ ค่อย ๆ อ่อนแอลงแล้วจึงทรงใช้พระราชอำนาจเด็ดขาดจัดการประหารชีวิต ดังจะเห็น

ได้จากเหตุการณ์ในต้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง รัชกาลสมเด็จพระเพทราชา และพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อกษัตริย์พระองค์ใหม่สามารถสถาปนาอำนาจได้อย่างมั่นคงด้วยการกำจัดขุนนางแล้วก็ดำเนินกุศโลบายในการรักษาพระราชอำนาจให้มั่นคงและยืนนานที่สุดด้วยการทำให้ตำแหน่งขุนนางในระดับสูงที่คุมอำนาจกลายเป็นตำแหน่งที่ไม่มีความแน่นอน หรือไม่มีเสถียรภาพด้วยการใช้วิธีให้ขุนนางที่ทรงไว้วางพระทัยรั้งสองตำแหน่ง หรือไม่ก็ไม่ทรงดำเนินการแต่งตั้งตำแหน่งเจ้ากรม ปล่อยให้วางไว้แล้วให้ขุนนางในระดับต่าง ๆ รักษาการหรืออาจจะทำการสับเปลี่ยนตำแหน่งขุนนางเป็นระยะ ๆ การจำกัดขุนนางในระดับออกญาซึ่งเป็นระดับสูงสุดของขุนนางให้เหลือเพียงไม่กี่คนโดยไม่ทรงแต่งตั้งให้ครบตามทำเนียบ วิธีการควบคุมขุนนางเหล่านี้เป็นการควบคุมด้วยการ “กด” ขุนนางให้อยู่ในอำนาจ ไม่ให้ขุนนางอาศัยตำแหน่งหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์และอำนาจได้อย่างสืบเนื่องต่อไป การดำเนินวิธีการต่าง ๆ ในการควบคุมขุนนางดังที่กล่าวมานี้ได้ดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง นับจากรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือรวมระยะเวลาประมาณ 80 ปี แม้จะทำให้ราชบัลลังก์มีเสถียรภาพและกษัตริย์ทรงอยู่ในราชบัลลังก์ได้อย่างปลอดภัยตลอดรัชกาล แต่ผลกระทบในระยะยาวที่เกิดขึ้นจากการดำเนินการควบคุมทางการเมืองอย่างกว้างขวางและเข้มงวดเช่นนี้ก็คือความสับสนและความอ่อนแอของกลไกทางการเมืองการปกครอง ไม่ว่าจะเป็นหน่วยงาน (กรม) และตัวบุคคล (ขุนนาง) ต่างเสื่อมโทรมลง อันนำมาซึ่งการคลายตัวของประสิทธิภาพของระบบบริหารที่อำนาจส่วนกลางไม่อาจควบคุมหัวเมืองได้อย่างเข้มแข็งอีกต่อไป

สถานภาพขุนนางในระบบราชการหัวเมือง

(ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21-23)

นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 เป็นต้นมา การจัดการบริหารราชการของหัวเมืองค่อย ๆ ถูกควบคุมจากเมืองหลวงมากขึ้นตามลำดับ โดยก่อนพุทธศตวรรษที่ 22 กรมกองที่ตั้งอยู่ในเมืองหลวงได้เข้าไปควบคุมบังคับบัญชาการบริหารงานในเขตหัวเมืองที่จัดอยู่ในเขตพระราชธานี หรือเมืองจัตวา ซึ่งตั้งอยู่ในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยา ปรากฏชื่อเมือง 33 เมือง ในทำเนียบศักดินาหัวเมืองตำแหน่งกรม

การเมืองในระดับสูงในหัวเมืองชั้นในนี้ได้แก่ผู้รั้งเมือง ปลัด ยุกระบัตร์ แพ่ง จำเมือง สุพมาตรา สัสดี และแขวง และยังมีกรมการเมืองชั้นผู้น้อย เช่น รองแพ่ง รองจำเมือง รองสุพมาตรา รองสัสดี รองแขวง (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 326-327) ยังมีตำแหน่งกรมการเมืองอื่น ๆ ที่ไม่ปรากฏในทำเนียบ แต่ปรากฏอยู่ในพระธรรมนูญที่ว่าด้วยการใช้ตราตำแหน่งทางราชการ เช่น หมื่นนา พันนา ธรรมการหัวเมือง อักษรเลข หมื่นโหร ขุนโหร นายระวาง ภูดาช ขุนสารพากร หมื่นสารพากร ขุนสวน หมื่นสวน นายระวางสวน กำนันสวน เพชรดา พทำมรง นายอากร นายขนอน เป็นต้น (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 172-196) ตำแหน่งกรมการเมืองระดับสูง อำนาจการออกกฎหมายแต่งตั้งมักเป็นของกรมสำคัญ ๆ เช่น ผู้รั้งเมือง ปลัด ตั้งโดยกรมมหาดไทย (และกรมกลาโหม เมื่อมีการแยกหัวเมืองฝ่ายใต้ให้ขึ้นสังกัดกลาโหม) ยุกระบัตร์ แพ่ง สุพมาตรา เป็นหน้าที่ของเสนาบดีกรมวัง สัสดี เป็นหน้าที่ของกรมพระสุรัสวดี จำเมือง แขวง เป็นหน้าที่ของกรมเมือง เป็นต้น ส่วนกรมการเมืองระดับรองลงมาก็แต่งตั้งโดยกรมใหญ่และกรมอื่น ๆ แยกกันตามสายงานในเขตหัวเมืองชั้นในนี้ไม่มีตำแหน่งพล มหาดไทย และจตุสดมภ์ ทั้งนี้เพราะเขตพระราชธานี สายงานต่าง ๆ นับเป็นส่วนหนึ่งของกรมกองต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในเมืองหลวง ดังนั้นการบริหารราชการในเขตพระราชธานีจึงถูกรวมเป็นส่วนหนึ่งของระบบการบริหารราชการส่วนกลาง ด้วยเหตุนี้เองที่ทำให้ระบบบริหารราชการของเมืองหลวงมีขนาดใหญ่โตมากกว่าระบบบริหารของหัวเมืองชั้นนอก เมื่อระบบบริหารราชการส่วนกลางเข้าไปควบคุมการบริหารในเขตพระราชธานีได้อย่างมั่นคงแล้ว ทางเมืองหลวงก็จะค่อย ๆ แผ่ขยายอำนาจเข้าไปควบคุมการบริหารราชการของหัวเมืองชั้นนอกในระยะต่อมา แม้ว่าเมืองหลวงจะประสบความสำเร็จในการเข้าไปควบคุมการบริหารราชการของหัวเมืองชั้นนอก แต่เมืองหลวงก็ไม่อาจสิ้นการบริหารของหัวเมืองให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบบริหารราชการของส่วนกลางได้ เหมือนกับที่ทำได้สำเร็จในเขตหัวเมืองชั้นใน เมืองหลวงเพียงแต่ควบคุมการแต่งตั้งขุนนางในระดับสูงของหัวเมืองชั้นนอกเท่านั้น แต่ในทางปฏิบัติแล้วทั้งเมืองชั้นในและชั้นนอกล้วนแล้วแต่สามารถที่จะตั้งขุนนางของหัวเมืองได้เอง ดังปรากฏในมาตรา 95 ของพระไอยการลักษณะอาญาหลวงว่า ผู้รั้งเจ้าเมืองต้องตั้งหมื่นแพ่ง หมื่นนครบาล หมื่นวัง หมื่นมหาดไทย หมื่นพล ฯลฯ มาตรา 40

กำหนดไว้ว่าถ้าไม่อาจเลือกบุคคลให้ดำรงตำแหน่ง ให้แจ้งเข้ามายังเมืองหลวง ในกรุงจะแต่งตั้งออกไปเอง (*กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 2505: 41, 69-70*) ถ้าพิจารณาร่วมกับพระธรรมนูญว่าด้วยการใช้ตราตำแหน่งแล้วน่าจะหมายความว่าในทางปฏิบัติ เจ้าเมืองและผู้รั้งเมืองเป็นผู้เลือกบุคคลที่จะเข้ามาดำรงตำแหน่ง แต่อำนาจการแต่งตั้งอย่างเป็นทางการเป็นของเสนาบดีที่เมืองหลวง แต่อาจยกเว้นในสมัยที่ระบบเมืองลูกหลวงยังคงใช้ปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือ อำนาจการเลือกตัวบุคคลและการแต่งตั้งน่าจะ เป็นของเจ้าเมืองลูกหลวงมากกว่าเสนาบดี แต่อย่างไรก็ตามสำหรับเมืองชั้นนอกที่ไม่มีฐานะเป็นเมืองลูกหลวง เป็นไปได้ที่อำนาจการแต่งตั้งขุนนางหัวเมืองอย่างเป็นทางการจะต้องผ่านเสนาบดี เจ้าเมืองไม่มีอำนาจแต่งตั้งเอง เข้าใจว่าการแต่งตั้งขุนนางหัวเมืองคงแยกเป็น 2 ระดับดังกล่าวนี้ จนเมื่อระบบเมืองลูกหลวงถูกยกเลิกอย่างเด็ดขาดในพุทธศตวรรษที่ 22 ขุนนางของหัวเมืองชั้นนอกทุกเมือง เจ้าเมืองจะเป็นผู้เลือกสรรแล้วเสนอมายให้เสนาบดีที่เมืองหลวงมีหมายตราออกไปแต่งตั้งอย่างเป็นทางการอีกครั้งหนึ่ง

การบริหารราชการในเขตหัวเมืองชั้นนอกระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21-23 ได้จัดแบ่งเป็นเมืองเอก โท ตรี เจ้าเมืองแต่ละเมืองขึ้นตรงต่อเมืองหลวง ในระยะที่ยังไม่มีการแบ่งหัวเมืองให้กับกษัตริย์ สมุหนายกหรือกรมมหาดไทย จะเป็นผู้รับผิดชอบแต่งตั้งเจ้าเมืองทั้งหมด (เป็นผู้ถวายคำปรึกษา) เจ้าเมืองอาจเป็นขุนนางที่ส่งออกไปจากเมืองหลวง หรือเป็นลูกหลานของเจ้าเมืองคนเดิมซึ่งมีภูมิลำเนาอยู่ในเมืองนั้นมาแล้ว เจ้าเมืองชั้นเอกมีบรรดาศักดิ์ตามทำเนียบเป็น “เจ้าพญา” ศักดินา 10,000 เจ้าเมืองชั้นโท บรรดาศักดิ์เป็น “ออกญา” ศักดินา 10,000 และเจ้าเมืองชั้นตรี บรรดาศักดิ์เป็น “ออกพระ” บ้าง “ออกญา” บ้าง แต่ศักดินาเท่ากันคือ 1,000 (*กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 317-322*) เจ้าเมืองทั้งระดับชั้นเอก โท ตรี จะมีอิสระในการบริหารงานภายในของตนอย่างมากภายใต้กฎหมายและนโยบายของเมืองหลวง เจ้าเมืองทุกชั้นถูกกำหนดให้ขึ้นตรงต่อเมืองหลวง การกำหนดศักดินาของเจ้าเมืองระดับชั้นโทเท่ากับเจ้าเมืองชั้นเอกคงจะเป็นนโยบายควบคุมทางการเมืองให้เมืองชั้นโทถ่วงดุลอำนาจของเมืองชั้นเอกไว้ไม่ให้มีมากเกินไป ในกฎหมายเตียรบาลมาตรา 77 ห้ามมิให้เจ้าเมืองไปมาหาสู่กัน ในมาตรา 97 เจ้าเมืองจะเดินทางเข้าเมืองหลวงต่อเมื่อได้

รับอนุญาตเท่านั้น (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 102, 109-110) นอกจากนี้เมืองหลวงยังแต่งตั้งขุนนางในตำแหน่งยกกระบัตร ออกไปทำหน้าที่ควบคุมสอดส่องดูแลการปฏิบัติราชการของเจ้าเมืองและกรมการเมืองในหัวเมืองต่าง ๆ อย่างใกล้ชิด การปฏิบัติราชการเกือบทุกเรื่องเจ้าเมืองกรมการเมืองต้องรายงานให้ยกกระบัตรรับรู้ ยกกระบัตรจึงมีหน้าที่เสมือนผู้ตรวจราชการต่างพระเนตรพระกรรณ แล้วต้องกราบบังคมทูลถวายรายงานต่อพระมหากษัตริย์ ยกกระบัตรยังมีหน้าที่เป็นนายกองประกอบกิจการทั้งทางด้านทหารและพลเรือน (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 2505: 42, 98-101, 102, 133, 136, 141; กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 2506: 42-43) ยกกระบัตรมีอำนาจควบคุมดูแล ไม่มีอำนาจลงโทษ แต่การที่ยกกระบัตรสามารถที่จะเพ็ดทูลรายงานถวายพระมหากษัตริย์และในขณะเดียวกันก็ได้ใกล้ชิดกับเจ้าเมืองกรมการเมือง ยกกระบัตรจึงเป็นตำแหน่งที่มีความสำคัญมากตำแหน่งหนึ่งในการบริหารราชการปกครองกรมการเมืองระดับสูงอื่น ๆ คือ ปลัด พลหรือขุนพล เทียบได้กับกลาโหมประจำเมือง มหาดไทย กรมการเมืองระดับรองลงมา คือ ตำแหน่งจตุสดมภ์ประจำเมือง สัสดีประจำเมือง นอกจากนี้ยังมีตำแหน่งแพ่ง ตำรวจ ทหาร ตำแหน่งเหล่านี้ตั้งดินระหว่าง 1200-1000 มีเฉพาะในเมืองชั้นเอก มีตำแหน่งอาลักษณ์ประจำเมืองนครศรีธรรมราชซึ่งเป็นเมืองเอก ตำแหน่งที่กล่าวมาข้างต้นนี้ในหัวเมืองโทและเมืองตรีไม่มี (รายละเอียดในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 317-323) ในพระธรรมนูญตราตำแหน่งราชการยังคงกล่าวถึงกรมการเมืองที่เป็นผู้ช่วยของกรมการเมืองระดับสูงและระดับรอง เช่น ตำแหน่งรองปลัดรองสัสดี รองจตุสดมภ์ เป็นต้น (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 172-196)

เห็นได้ว่าหน่วยงานการบริหารงานในหัวเมือง เป็นรูปจำลองของการบริหารราชการในเมืองหลวงนั่นเอง โดยมีเจ้าเมืองเป็นหัวหน้าบริหารการงานที่เกี่ยวข้องกับเมืองของตน ทั้งที่เป็นงานประจำ เช่น การจัดเก็บภาษีอากรส่วนต่าง ๆ ส่งเมืองหลวงตามเกณฑ์ รักษาความสงบเรียบร้อย ควบคุมบัญชีไพร่ที่ขึ้นทะเบียนกับมูลนายในเมือง เป็นต้น งานที่เป็นการชั่วคราวที่สั่งการมาจากเมืองหลวง เช่น ราชการเกี่ยวกับการศึกสงคราม งานโยธา และก่อสร้างต่าง ๆ เช่น งานขุดคลอง งานล้อมช้าง งานปฏิสังขรณ์หรือสร้างวัดวาอาราม กำแพงเมือง เป็นต้น กรมการเมืองทุกระดับจะรับผิดชอบงานตามตำแหน่งหน้าที่ ขึ้นต่อ

การบังคับบัญชาของเจ้าเมือง แม้จะมีหลักฐานจากกฎหมายว่ากรมการเมืองต่าง ๆ ได้รับความแต่งตั้งจากกรมกองในเมืองหลวงแยกตามสายงาน แต่ลาสูแบร์กล่าวว่าการเมืองทุกตำแหน่งสุดแล้วแต่เจ้าเมืองจะแต่งตั้ง (2510: 377) พระราชกำหนดเก่าปี พ.ศ. 2302 บัญญัติไว้ว่าผู้ที่ได้รับตราตั้งตำแหน่งในหัวเมืองจะต้องเสียค่าธรรมเนียมตราตั้งในอัตราที่กำหนดไว้ (*กฎหมายตราสามดวง* เล่ม 5 2506: 88-95) น่าจะเป็นไปได้ว่าในทางปฏิบัติ เจ้าเมืองเลือกบุคคลขึ้นดำรงตำแหน่งแล้วเสนอเรื่องมาให้กรมต่าง ๆ ตามสายงานในส่วนกลางเป็นผู้ออกตราตั้งอย่างเป็นทางการ

ในสมัยสมเด็จพระเพทราชามีการจัดระเบียบการปกครองหัวเมืองโดยรวมงานทั้งทหารและพลเรือนในหัวเมืองฝ่ายเหนือให้เข้ามาอยู่ในการปกครองของสมุหนายก ขณะเดียวกันกิจการทั้งฝ่ายพลเรือน-ทหารในหัวเมืองฝ่ายใต้จะอยู่ในบังคับบัญชาของสมุหกลาโหม การเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ไม่มีหลักฐานบ่งบอกรายละเอียดถึงสาเหตุและวิธีการจัดการปกครอง แต่ถ้าพิจารณาจากลักษณะการจัดระเบียบกรมกองและนโยบายการเมืองของกษัตริย์แล้วอาจเข้าใจได้ว่า การเปลี่ยนแปลงที่ว่านี้คงมีผลทำให้ระบบการบริหารราชการแบบที่จัดแบ่งตาม “หน้าที่” เป็นฝ่ายทหารและพลเรือนในหัวเมืองทั้งหลายต้องอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของสมุหนายกและสมุหพระกลาโหม ซึ่งแบ่งความรับผิดชอบแยกกันตามพื้นที่ ลักษณะเช่นนี้ทำให้ทั้งกรมมหาดไทยและกรมพระกลาโหมต้องโอนอำนาจบริหารงานในวงงานบางส่วนไปให้อีกฝ่ายหนึ่งเป็นการแลกเปลี่ยนกัน โดยสมุหนายกต้องโอนวงงานในฝ่ายพลเรือนที่รับผิดชอบในเขตหัวเมืองฝ่ายใต้ (นับจากอยุธยาลงไป) ทั้งหมดให้กับสมุหพระกลาโหม ในทำนองเดียวกันสมุหพระกลาโหมก็ต้องสูญเสียงานในฝ่ายทหารที่รับผิดชอบในเขตหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมดไปให้กับสมุหนายก ดังนั้นสายการบังคับบัญชาในการปกครองหัวเมืองในแต่ละภาคจะขึ้นโดยตรงต่ออัครมหาเสนาบดีทั้งสอง กรมกลาโหมจึงไม่มีหน้าที่ควบคุมดูแลงานทางการทหารในหัวเมืองฝ่ายเหนือ ขณะที่กรมมหาดไทยไม่มีหน้าที่ควบคุมดูแลงานการพลเรือนในหัวเมืองฝ่ายใต้ การเปลี่ยนแปลงในลักษณะดังกล่าวน่าจะมีผลกระทบเฉพาะกรมมหาดไทยและกรมกลาโหมเป็นสำคัญ ส่วนผลต่อโครงสร้างทางการบริหารของหัวเมืองคงไม่มากนัก แม้ว่าหน่วยงานในตำแหน่งพลและมหาดไทยจะรวมอยู่ในสายการบังคับบัญชาเดียวกัน

โดยอยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของสมุหนายกในกรณีที่เป็นหัวเมืองฝ่ายเหนือ และสมุหพระกลาโหมในกรณีที่เป็นหัวเมืองฝ่ายใต้ ในลักษณะที่อัครมหาเสนาบดีทั้งสองจะเป็นผู้ออกตราตั้งตำแหน่งพลและมหาดไทยในหัวเมือง แต่ในทางปฏิบัติ เจ้าเมืองยังคงบังคับบัญชาหน่วยงานทั้งสองโดยตรงอยู่เหมือนเดิม ไม่เปลี่ยนแปลง นอกจากนี้ในพระธรรมนูญว่าด้วยตราตำแหน่งยังให้อำนาจแก่กรมกลาโหมและมหาดไทย มีอำนาจแต่งตั้งแต่นายอากรและนายขนอนประจำเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ในเขตอำนาจสองตำแหน่งนี้ ทำให้ทั้งกลาโหมและมหาดไทยมีหน้าที่เกี่ยวกับการเก็บภาษี ซึ่งย่อมหาความว่าผลประโยชน์จากภาษีทั้งสองประเภทที่หัวเมืองต่าง ๆ เก็บอยู่ในการควบคุมของอัครมหาเสนาบดีทั้งสอง

การเปลี่ยนแปลงการจัดระเบียบการปกครองในสมัยนี้เป็นความพยายามที่จะเพิ่มประสิทธิภาพในการปกครองการบริหารหัวเมืองมารวมศูนย์อยู่ที่กรมมหาดไทยและกลาโหมโดยแบ่งส่วนรับผิดชอบตามพื้นที่แยกกันโดยเด็ดขาด ทำให้ระบบการถ่วงดุลที่มีสายงานการบังคับบัญชาสองสายมีอำนาจเท่าเทียมกันสลายไป สายการบังคับบัญชาจะรวมตัวเป็นสายเดียวขึ้นต่อสมุหพระกลาโหมหรือสมุหนายกตามพื้นที่ที่แบ่งไว้ แม้ว่าจะยังมีกรมในส่วนกลางอื่น ๆ สามารถที่จะแต่งตั้ง (เป็นทางการ) แก่บรรดาขุนนางหัวเมืองตามอำนาจในสายงานได้ก็ตาม แต่เนื่องจากในทางปฏิบัติ เจ้าเมืองเป็นผู้เลือกคนมาดำรงตำแหน่ง และตำแหน่งเจ้าเมือง ปลัด พล มหาดไทย ซึ่งเป็นกรมการเมืองในระดับสูงของเมืองตั้งโดยตรากลาโหมหรือมหาดไทย ด้วยเหตุนี้กรมการเมืองในระดับรองลงไป แม้จะได้รับการแต่งตั้งจากกรมอื่น ๆ ที่ตั้งอยู่ในเมืองหลวง ก็เป็นเพียงพิธีการเท่านั้น การใช้ตราตั้งจึงกลายเป็นเพียงผลประโยชน์เป็นเงินเล็กน้อยที่กรมในเมืองหลวงได้รับจากผู้ได้รับการแต่งตั้ง อำนาจการควบคุมบังคับบัญชาที่แท้จริงยังเป็นของเจ้าเมืองซึ่งอยู่ในบังคับบัญชาของสมุหนายก หรือสมุหพระกลาโหม ด้วยเหตุนี้กรมกองอื่น ๆ จะถูกจำกัดหน้าที่ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับหัวเมืองน้อยลงทุกทีจนเหลือแต่การปฏิบัติหน้าที่ในบริเวณเมืองหลวง ขณะที่กรมมหาดไทยกรมกลาโหมกลายเป็นศูนย์กลางในการควบคุมการบริหารการปกครองที่เกี่ยวข้องกับหัวเมือง ประกอบกับภาระหน้าที่ในการบริหารราชการส่วนกลางซึ่งมีทั้งหน้าที่การบังคับบัญชากรมในสังกัด และการควบคุมบังคับบัญชากรมที่จัดอยู่

ในฝ่ายพลเรือนและกรมฝ่ายทหาร นอกจากนี้ยังเป็นหัวหน้าในที่ประชุมลูกขุน ณ ศาลา รับผิดชอบต่อกษัตริย์ หน้าที่ราชการของอัครมหาเสนาบดีทั้งสองจึงค่อนข้างซับซ้อน มีภารกิจทั้งในส่วนที่เป็นการบริหารราชการส่วนกลาง ซึ่งมีการจัดแบ่งเป็นทหารและพลเรือน แต่ภาระในการบริหารราชการในหัวเมือง กลับไม่มีการแยกเป็นพลเรือนและทหาร

ลักษณะการจัดการบริหารที่ไม่ได้เป็นไปในแนวทางเดียวกันนี้ มีผลกระทบต่อระบบการควบคุมกำลังคน โดยปกติมีการขึ้นทะเบียนสังกัดกรมกองหรือมูลนายจัดแบ่งเป็นฝ่ายทหารและพลเรือน สมุทกลาโหมจะเป็นผู้ควบคุมทะเบียนไพร่พลฝ่ายทหาร และสมุหนายกควบคุมทะเบียนในฝ่ายพลเรือน รับผิดชอบแยกกันโดยมีกรมพระสุรัสวดีทำหน้าที่เป็นผู้ถือบัญชีไพร่ทุก ๆ กรม ทำนองเป็นตำแหน่งนายทะเบียนกลางขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ (ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์ 2521: 55) ทำหน้าที่ควบคุมงานทะเบียนไพร่พลโดยตรงอีกชั้นหนึ่ง เมื่อมีการแบ่งหัวเมืองให้อัครมหาเสนาบดีทั้งสองปกครองแล้ว อำนาจในการบังคับสัสดีหัวเมืองของกรมพระสุรัสวดีกลายเป็นเพียงอำนาจแต่งตั้ง แต่อำนาจการบังคับบัญชาตกแก่อัครมหาเสนาบดีทั้งสองโดยผ่านเจ้าเมือง อัครมหาเสนาบดีทั้งสองจึงเป็นผู้ควบคุมบัญชีไพร่พลและการเกณฑ์แรงงานไพร่พลในหัวเมืองได้เองโดยไม่ต้องผ่านกรมพระสุรัสวดี ด้วยเหตุนี้ในทางปฏิบัติแล้วเจ้าเมืองจะเป็นผู้ควบคุมบัญชีไพร่พลและทำการเกณฑ์ไพร่พลด้วยตนเอง บัญชีไพร่พลจึงกระจายไปอยู่ในมือเจ้าเมืองและเจ้ากรมหลายฝ่าย มิได้รวมเป็นระเบียบสะดวกในการเรียกเกณฑ์คนเหมือนกับที่เคยรวมอยู่ที่กรมพระสุรัสวดีแห่งเดียวกันอีกต่อไป

พระราชกำหนดเก่า พ.ศ. 2276 แสดงให้เห็นถึงเลกไพร่ในเมืองหลวงและหัวเมืองชั้นในที่เป็นไพร่หลวงจะขึ้นกับกรมพระสุรัสวดี ถ้าเป็นไพร่สมจะมีมูลนายเป็นผู้รับผิดชอบอีกชั้นหนึ่ง ส่วนพวกเลกหัวเมืองจะขึ้นกับกรมมหาดไทยและกรมกลาโหม (*กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5* 2506: 54-58) กรมมหาดไทยและกรมกลาโหมที่มีอำนาจควบคุมหัวเมืองและมีหน้าที่ราชการในส่วนกลาง กรมทั้งสองจึงทำหน้าที่ควบคุมไพร่หัวเมืองในความรับผิดชอบโดยตรง ขณะเดียวกันในฐานะกรมกองเมืองหลวงก็ต้องควบคุมไพร่ภายใต้การดูแลควบคุมของกรมพระสุรัสวดี และยังมีไพร่สมซึ่งเป็นไพร่ส่วนตัวของอัครมหาเสนาบดีทั้งสองอีก อันนี้หมายความว่าถ้าเป็นหัวเมือง อัครมหาเสนาบดีทั้งสองจะมีอำนาจ

สูงสุดในการบังคับบัญชาไพร่พลหัวเมืองและรับผิดชอบไพร่สมในสังกัดโดยตรง แต่ถ้าเป็นเรื่องเกี่ยวกับไพร่หลวงในเขตเมืองหลวงที่ขึ้นสังกัดกรมทั้งสอง กรมสุรัสวดีมีอำนาจบังคับบัญชา อาจกล่าวได้ว่าการเปลี่ยนแปลงลักษณะการบริหารหัวเมืองที่เกิดขึ้นนี้ จุดประสงค์เฉพาะหน้าก็คือ เพื่อประสิทธิภาพในการระดมไพร่พลเข้ากองทัพอในการปราบกบฏหัวเมืองในสมัยต้นราชวงศ์บ้านพลูหลวง ซึ่งดูเหมือนจะได้รับความสำเร็จ โดยเมืองหลวงสามารถปราบปรามกบฏได้ทุกครั้ง แม้บางครั้งจะใช้เวลาเป็นแรมปีก็ตาม ทำให้หัวเมืองอื่น ๆ ไม่กล้าที่จะก่อการกบฏ ทั้งนี้เพราะไม่อาจจะทนกับสภาพสงครามที่ยืดเยื้อยาวนานเป็นปี ๆ ได้ แต่ในระยะหลังต่อมามีการต่อสู้ซึ่งอำนาจเกิดขึ้นในราชสำนักเป็นระยะ ๆ กษัตริย์บางพระองค์ เช่น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศก็ทรงสนับสนุนให้มีการตั้งกรมเจ้าขึ้นเป็นจำนวนมาก เพื่อทำหน้าที่ควบคุมสะสมกำลังคน ทั้งนี้เพื่อการถ่วงดุลอำนาจของขุนนางซึ่งกรมเจ้าที่ตั้งขึ้น คงทำให้เกิดปัญหาทะเลาะเบาะแว้งกันบ่อยครั้ง ทำให้ปัญหาการควบคุมกำลังคนในเมืองหลวงทวีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้น พวกเจ้าจะใช้กรมในบังคับบัญชานี้ระดมผู้คนในสังกัดเพื่อเป็นฐานกำลังในการชิงอำนาจ ทำให้บรรดาเสนาบดี ขุนนาง ในเมืองหลวง โดยเฉพาะอัศรมหาเสนาบดีทั้งสองต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับการชิงอำนาจในราชสำนัก ประกอบกับหน้าที่ทางราชการมีมากมายไม่อาจดูแลได้ทั่วถึง ทำให้เจ้าเมืองหัวเมืองชั้นนอกมีความเป็นอิสระในการบริหารราชการประจำเมืองในระดับสูง โดยเฉพาะการควบคุมกำลังคน เจ้าเมืองเพียงแต่คอยเก็บส่วยอากรที่ต้องรับผิดชอบส่งให้อัศรมหาเสนาบดีทั้งสอง ตัวขุนนางที่เข้ามาดำรงตำแหน่งสมุหนายกและสมุหพระกลาโหมก็ไม่อาจควบคุมบังคับบัญชางานราชการทั้งส่วนกลางและหัวเมืองได้ทั่วถึง ทั้งนี้เพราะการต่อสู้ซึ่งอำนาจทางการเมืองที่เกิดขึ้นภายในราชสำนักเป็นระยะ ๆ ได้ทำให้ตำแหน่งอัศรมหาเสนาบดีทั้งสองได้เข้ามาเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการต่อสู้ซึ่งอำนาจ ไม่ว่าจะในฐานะผู้สนับสนุนฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งหรือวางฐานะเป็นกลาง ขุนนางในตำแหน่งทั้งสองจึงอาจถูกเปลี่ยนได้เสมอ

การจำกัดขอบเขตการเคลื่อนไหวเพื่อการช่วงชิงอำนาจเฉพาะภายในราชสำนัก ทำให้หัวเมืองต่าง ๆ ไม่ได้รับผลกระทบจากการชิงอำนาจในราชสำนักมากนัก เจ้าเมืองและขุนนางในหัวเมืองจึงสามารถดำรงอยู่ในตำแหน่งได้เป็นเวลานานกว่าการอยู่ในตำแหน่งของขุนนางเมืองหลวงซึ่งต้องผันผวนไปตามกระแส

การซึ่งอำนาจทางการเมืองเป็นระยะ ๆ ทำให้ตำแหน่งขุนนางเมืองหลวงโดยเฉพาะตำแหน่งที่สำคัญ ๆ ที่ทำหน้าที่ควบคุมกำลังคนในสังกัดไว้มาก อย่างเช่น กรมมหาดไทยและกรมกลาโหมซึ่งเป็นกรมในบังคับบัญชาของอัครมหาเสนาบดีทั้งสองกลายเป็นตำแหน่งการเมืองมากกว่าตำแหน่งทางการปกครอง-การบริหาร ในพระราชกำหนดเก่าปี พ.ศ. 2287 เสนาบดีกรมนาได้ว่าราชการที่สมุหนายก พระราชกำหนดเก่า พ.ศ. 2292 กล่าวถึงพระยากลาโหมผู้ว่าราชการที่มหาดไทย ในกฎ 36 ข้อ ปี พ.ศ. 2302 กล่าวถึงพระยาพระคลังผู้ว่าราชการที่สมุหนายก (*กฎหมายตราสามดวง* เล่ม 4 2505: 254; *กฎหมายตราสามดวง* เล่ม 5 2506: 88, 183) หรือกรณีที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศโปรดเกล้าฯ หลวงจำแสนยกยารหนึ่งในขุนนางที่สนับสนุนพระองค์ให้ขึ้นครองราชย์ ให้เป็น เจ้าพระยาสุรสีห์ว่าที่จักรี พระยาราชสงคราม (ซึ่งวางตัวเป็นกลาง) ซึ่งว่าที่จักรีให้เป็นพระยาราช-นายกว่าที่กลาโหม (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 39 2512: 250) ดังนั้นการที่ตัวอัครมหาเสนาบดีซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาปกครองหัวเมืองมีการเปลี่ยนแปลงไปตามกระแสการเมือง เจ้าเมืองต่าง ๆ รอบนอกออกไปกลับดำรงอยู่ในตำแหน่งได้ค่อนข้างยาวนานกว่า ทำให้บรรดาเจ้าเมืองต่าง ๆ สามารถสั่งสมรากฐานและอำนาจได้อย่างต่อเนื่องและยาวนาน แต่ระบบบริหารที่ได้จัดแบ่งหัวเมืองเป็นเอก โท ตรี และกฏระเบียบการควบคุมมิให้เจ้าเมืองติดต่อกันซึ่งตราอยู่ในกฎมณเฑียรบาลและพระไอยการลักษณะอาญาหลวง ทำให้โอกาสที่เจ้าเมืองต่าง ๆ จะรวมตัวกันเพื่อแข็งเมืองต่ออำนาจของราชธานีจึงไม่อาจทำได้ ระบบการแบ่งแยกอำนาจเมืองเป็นส่วนนี้ ทำให้เจ้าเมืองไม่อาจที่จะก่อการกบฏแข็งเมืองแม้ว่าในเมืองหลวงจะมีเหตุการณ์ซึ่งอำนาจเกิดขึ้นเสมอก็ตาม การยอมขึ้นอยู่กับในการบังคับบัญชาของอัครมหาเสนาบดีอย่างหลวม ๆ และไม่ได้อยู่ในตำแหน่งนานกลับทำให้เจ้าเมืองมีอิสระในการปกครองเขตอำนาจของตนเองเป็นอิสระได้มาก การยอมรับอำนาจของอัครมหาเสนาบดีเช่นนี้ยิ่งดีกว่าที่จะก่อการกบฏแข็งเมืองอย่างชัดเจน เพราะจะต้องถูกกองทัพใหญ่ของเมืองหลวงยกมาปราบ ซึ่งเป็นผลเสียมากกว่าผลดี ด้วยเหตุนี้เองแม้ความอ่อนแอของราชสำนักจะปรากฏชัดเจน แต่ก็ไม่มีหลักฐานใดที่แสดงอย่างชัดเจนว่ามีหัวเมืองได้แยกตัวเป็นอิสระจากอำนาจของเมืองหลวงก่อนการเสียกรุงครั้งที่สอง

ในระยะสามสิบปีสุดท้ายได้มีการโอนอำนาจการปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้

ของสมุหพระกลาโหมมาอยู่ในการปกครองของพระคลัง ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการเมืองโดยเฉพาะ แม้ว่าการโอนอำนาจการปกครองครั้งนี้จะไม่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในการบริหารราชการในหัวเมืองมากนัก ทั้งนี้เพราะพระคลังน่าจะได้เคยปกครองหัวเมืองชายทะเลที่เป็นเส้นทางการค้าติดต่อระหว่างเพชรบุรีกับตะนาวศรีตามที่ปรากฏในหลักฐานของแซร์แวนส ถ้าบันทึกดังกล่าวถูกต้องก็น่าจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับนโยบายของสมเด็จพระนารายณ์ที่มีพระราชประสงค์ให้โกษาธิบดีควบคุมหัวเมืองชายทะเลที่อยู่ในเส้นทางการค้าสายนี้ เป็นการปรับระบบการบริหารการปกครองหัวเมืองให้สอดคล้องกับนโยบายการค้า ดังนั้นเมื่อมีการโอนอำนาจการปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้ไปให้โกษาธิบดีในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ จึงเป็นเพียงการเปลี่ยนหน่วยงานการปกครองควบคุมหัวเมืองจากสมุหพระกลาโหมหรือกรมกลาโหมมาเป็นโกษาธิบดีหรือกรมพระคลังผู้ดำรงตำแหน่งกรมพระคลังที่ได้อำนาจการหัวเมืองฝ่ายใต้นี้ก็คือ เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ขุนนางคนสำคัญที่ได้ช่วยเหลือให้พระองค์ได้ขึ้นครองราชย์ การบำเหน็จรางวัลเช่นนี้ย่อมทำให้ฐานะของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมีความมั่นคงมากขึ้น อีกประการหนึ่งที่ทำให้เสนาบดีกรมพระคลังสามารถปกครองหัวเมืองแทนกลาโหมได้ก็เพราะความจริงเสนาบดีกรมต่าง ๆ ก็ได้มีการจัดแบ่งหน้าที่เฉพาะอย่างเคร่งครัดมากนัก กล่าวคือมิได้ฝึกฝนงานที่เป็นงานเฉพาะอย่างนั่นเอง (เวลส์ 2519: 135)

ผลของการโอนการปกครองหัวเมืองนี้กระทบต่อระบบการบริหารของส่วนกลาง ที่พิจารณาได้คือ ทำให้กรมกลาโหมถูกลดอำนาจหน้าที่ลงเหลือเพียงอำนาจหน้าที่ในส่วนกลางเท่านั้น กลาโหมไม่ได้เป็นผู้ดูแลกิจการทางการทหารในหัวเมืองอีกต่อไป หลักฐานจากกฎข้อที่ 36 กล่าวว่า ใน พ.ศ. 2292 กลาโหมได้อำนาจการที่มหาดไทย (*กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 2505: 254*) อาจจะเป็นหลักฐานที่แสดงถึงความพยายามของสมุหพระกลาโหมที่จะกลับมามีอำนาจควบคุมหัวเมืองได้อีกครั้งหนึ่ง แต่ในฐานะของกรมมหาดไทยไม่ใช้ในฐานะของกรมกลาโหม จึงกลายเป็นเรื่องของบุคคล ไม่ใช่เรื่องของการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างและสายงานทางการบริหาร บางที่อาจเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงการต่อสู้ของขุนนางในระดับสูงที่จะได้อำนาจการในกรมใหญ่ที่มีผลประโยชน์มากมายอย่างกรมมหาดไทยหรือกรมพระคลังก็เป็นได้ ดังมีกรณีตัวอย่างว่า เสนาบดี

กรรมนาและเสนาบดีกรมพระคลังต่างก็ได้ว่าราชการที่สมุหนายกในระยะเวลาหนึ่งด้วยเช่นเดียวกัน การที่กรมกลาโหมถูกลดอำนาจเหลือเพียงการปฏิบัติราชการในเขตราชธานี (ไม่ใช่เขตวงราชธานี) ทำให้การบริหารราชการฝ่ายทหารซึ่งเคยมีความสำคัญถูกกลืนเข้าไปในกรมของฝ่ายพลเรือน กิจการด้านทหารยังถูกแยกย้ายไปเป็นกรมอิสระขึ้นกับเสนาบดีกรมอื่น ๆ อีกด้วย งานทางด้านทหารจึงกระจุกกระจายไม่อาจรวมกันได้ติดเหมือนอย่างแต่ก่อน แม้ว่ากรมฝ่ายพลเรือนจะมีหน้าที่ทางทหารด้วยก็ตาม แต่ก็โดยเฉพาะในยามสงครามเท่านั้น ไม่เหมือนกรมทางฝ่ายทหาร ซึ่งมีหน้าที่หลักทางทหารที่ทำหน้าที่รบ โดยเฉพาะที่สังกัดกรมกลาโหม 8 กรม ที่เรียกว่า “กรมอาสา” และ “กอง” อื่น ๆ อีกจำนวนหนึ่งในสังกัดกลาโหมที่มีหน้าที่ทำการรบ ดังนั้นประสิทธิภาพของกรมทหารในหน้าที่ทำการรบย่อมมีความพร้อมเพรียงกว่ากรมพลเรือน นอกจากนี้ การที่กลาโหมถูกจำกัดอำนาจเฉพาะงานราชการในเมืองหลวงย่อมทำให้การควบคุมกำลังพลของฝ่ายทหารมีขอบเขตและจำนวนไพร่พลลดขนาดเล็กลงอย่างมาก เพราะหน้าที่ควบคุมไพร่พลในบัญชีของฝ่ายทหารอยู่ในบังคับบัญชาของสมุหนายกและโกษาธิบดี อีกทั้งในทางปฏิบัติ กรมกองในเมืองหลวงต่างก็คุมบัญชีไพร่พลในสังกัดไว้ซึ่งรวมทั้งกรมที่จัดอยู่ในฝ่ายทหารและกรมอื่น ๆ ที่เป็นอิสระจากกรมกลาโหม เห็นได้ชัดว่ากำลังพลที่สังกัดอยู่ในฝ่ายของทหารเองก็ยังคงกระจุกกระจายไม่รวมกัน

การหมดหน้าที่ในการปกครองหัวเมืองเพราะหน้าที่ทางทหารของกรมกลาโหม (ซึ่งเป็นกรมกลางในการประสานงานและบัญชากรมฝ่ายทหารอื่น ๆ) นี้เองที่ทำให้การเตรียมไพร่พลเพื่อทำสงครามไม่มีความพร้อมพรั่ง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการบังคับบัญชาการระดมไพร่พล ทำให้ประสิทธิภาพในการป้องกันตนเองของอยุธยาอยู่ในขั้นต่ำ ประกอบกับเจ้าเมืองมีความเป็นอิสระในการบริหารและการควบคุมกำลังพลได้เป็นเอกเทศในระดับสูง ทั้งนี้เพราะการคลายตัวของระบบการบริหารราชการที่ไม่อาจสามารถควบคุมหัวเมืองได้อย่างมั่นคงอีกต่อไป รวมถึงตลอดไปถึงการที่กลุ่มผู้นำในเมืองหลวงหมกมุ่นอยู่กับการแก่งแย่งชิงอำนาจและความฝักใฝ่ที่มุ่งแสวงผลประโยชน์จากการค้าต่างประเทศของชนชั้น

ปกครอง' จึงเกิดการละเลยด้านความปรักปรำมในกรณีที่มีความจำเป็นจะต้องระดมพลในระดับกว้างขวาง นี้เองคือความอ่อนแอที่สำคัญของอาณาจักรสมัยอยุธยาตอนปลาย (บุษกร กาญจนจारी 2527: 31)

รายละเอียดใน บุษกร กาญจนจारी (2527: 6-31); สายชล วรรณรัตน์ (2525: 6-27)

4

ขุนนาง: บทบาท และอำนาจทางการเมือง

ในระบบการเมืองการปกครองของอาณาจักรอยุธยา พระมหากษัตริย์เป็นศูนย์รวมและเป็นที่มาแห่งอำนาจทุก ๆ อย่างในพระราชอาณาจักร ทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาด เป็นทั้งเจ้าชีวิตและเจ้าแผ่นดิน พระมหากษัตริย์ทรงใช้พระราชอำนาจไม่ใช่เพื่อประโยชน์ส่วนพระองค์ แต่เพื่อประโยชน์อาณาประชาราษฎร์ทั้งหลายให้ร่มเย็น (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 2505: 17) อย่างไรก็ตามในทางปฏิบัติ พระมหากษัตริย์ไม่อาจจะทรงปกครองบริหารราชอาณาจักรทั้งหมดด้วยพระองค์โดยลำพัง จึงทรงมอบหมายพระราชอำนาจส่วนหนึ่งให้กับบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และเหล่าขุนนางให้ปฏิบัติหน้าที่ราชการต่างพระเนตรพระกรรณ แต่พระองค์อาจเรียกพระราชอำนาจคืนเมื่อไรก็ได้ อีกทั้งพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ตัดสินกำหนดวินิจฉัยนโยบายทุกเรื่องทุกกรณีที่เป็นเรื่องสำคัญ พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางไม่มีอำนาจกำหนดหรือตัดสินนโยบายใด ๆ มีหน้าที่ปฏิบัติตามพระราชาบายเท่านั้น เป็นการรวมศูนย์อำนาจในการสั่งการบังคับบัญชาไว้ที่พระมหากษัตริย์แต่เพียงพระองค์เดียว ขุนนางทุกฝ่ายทุกกรมกองมีหน้าที่สนองพระบรมราชโองการและรับผิดชอบในหน้าที่ราชการต่อองค์พระมหากษัตริย์

พระมหากษัตริย์ทรงสามารถควบคุมการปฏิบัติราชการของพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางได้อย่างใกล้ชิดก็ต่อเมื่อยังเป็นสังคมนตรีเมืองที่เป็นรัฐขนาด

ขุนนางสยาม

(ภาพจาก Simon de la Loubère, *The Kingdom of Siam.*)

เล็ก แต่เมื่อรัฐได้ขยายตัวออกไปจนกระทั่งกลายเป็นอาณาจักรแล้ว ภารกิจต่าง ๆ ย่อมจะต้องทวีมากขึ้น จำเป็นต้องเพิ่มขุนนางในการปฏิบัติหน้าที่ในตำแหน่งต่าง ๆ เป็นจำนวนมากยิ่งขึ้น พร้อมกันนี้ก็จำเป็นที่จะต้องเสริมสร้างระบบการปกครองและการบริหารให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ที่เปลี่ยนแปลงไป การขยายตัวของระบบการปกครองและการปกครองมีผลโดยตรงต่อการที่ขุนนางสามารถใช้อำนาจหน้าที่ในตำแหน่งที่รับผิดชอบ สั่งการและบังคับบัญชาหน่วยงานของรัฐให้ปฏิบัติหน้าที่ดำเนินกิจการต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ทั้งในส่วนของรัฐและส่วนตัว ตำแหน่งในระบบบริหารจึงเป็นสิ่งที่ทำให้ขุนนางสามารถใช้เป็นฐานในการสั่งสมอำนาจ อิทธิพลทางการเมือง และผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจให้กับตนเอง ครอบครัวและวงศ์วาน การเติบโตของขุนนางจึงมีรากฐานที่ผูกติดอยู่กับการขยายตัวของระบบการปกครอง-การบริหาร และความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการเมืองซึ่งเกิดขึ้นเป็นระยะ ๆ จะเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ผลักดันให้มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในระบบบริหารและการปกครอง อันจะส่งผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างอำนาจในระบบการเมืองของอยุธยา โดยมีสถาบันขุนนางเป็นขั้วอำนาจอีกขั้วหนึ่งที่มีความเข้มแข็งพอที่จะท้าทายพระราชอำนาจของกษัตริย์ด้วยการเข้ามามีส่วนในการต่อสู้ชิงอำนาจ ในระยะแรกเป็นเพียงผู้สนับสนุน ระยะต่อมาก็ก้าวขึ้นมาเป็นผู้นำในการต่อสู้ชิงอำนาจเพื่อการขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ ซึ่งถือเป็นจุดสูงสุดของการต่อสู้ชิงอำนาจในระบบการเมืองของอยุธยา

ขุนนางในฐานะกลไกทางการเมือง

(ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 20)

ในระบบการเมืองอยุธยา เมืองหลวงมีฐานะเป็นศูนย์กลางทุกสิ่งทุกอย่าง ขณะที่หัวเมืองจะถูกลดฐานะและความสำคัญลงเป็นระยะ ๆ เมืองบางเมืองเคยเป็นศูนย์กลางของแคว้นหรืออาณาจักรอิสระ แต่ภายหลังเมื่อเมืองหลวงอยุธยาขยายอำนาจเข้าไปควบคุม เมืองอิสระต่าง ๆ จึงถูกลดฐานะลงมาเป็นเพียงเมืองหนึ่งในอาณาเขต เจ้าเมืองอาจมีฐานะเป็นเจ้านายในพระราชวงศ์ หรือขุนนางที่ทางเมืองหลวงส่งมาปกครอง หรืออาจเป็นเจ้านายพื้นเมืองที่ถูกลดฐานะและดุดกลืนเข้ามาในระบบการบริหารส่วนกลางกลายเป็นเพียงขุนนางเท่านั้น กรณี

ที่เห็นได้ชัดก็คือเมืองสุโขทัย ซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรหนึ่งที่เป็นอิสระมาก่อน ผู้ปกครองมีฐานะเป็นกษัตริย์ และมีอำนาจสูงสุดในพระราชอาณาจักร แต่เมื่อตกอยู่ใต้อำนาจของกษัตริย์อยุธยา อาณาจักรสุโขทัยถูกแบ่งแยกเป็นส่วน ๆ แม้จะปกครองโดยเจ้านายในพระราชวงศ์เดิมแต่ต่างฝ่ายก็มีฐานะเป็นเจ้าประเทศราชขึ้นกับกษัตริย์อยุธยา ทำให้พระราชวงศ์สุโขทัยถูกลดฐานะและอำนาจลง และต้องฟังคำสั่งบังคับบัญชาจากเมืองหลวง พอมาถึงพุทธศตวรรษที่ 21 ฐานะเมืองประเทศราชของบรรดาเจ้าเมืองในหัวเมืองเหนือก็กลายมาเป็นเมืองที่ปกครองโดยเชื้อสายของกษัตริย์อยุธยาโดยตรง มาถึงตอนนี้ราชวงศ์สุโขทัยถูกลดฐานะลงไปอีก เหลือฐานะเป็นเพียงตระกูลขุนนางพื้นเมืองที่อยู่ใต้อำนาจบังคับบัญชาของเจ้านายจากเมืองหลวง หรือในกรณีอาณาจักรกัมพูชากายหลังที่อยุธยายึดเมืองพระนครหลวงไว้ได้ในปี พ.ศ. 1974 กษัตริย์อยุธยาได้แต่งตั้งพระราชโอรสพร้อมขุนนางจากเมืองหลวงไปปกครองเมืองพระนครหลวงทันที เท่ากับเป็นการล้มฐานะอาณาจักรและยุบเลิกพระราชวงศ์กษัตริย์กัมพูชา ทำให้เมืองพระนครหลวงและอาณาจักรกัมพูชากลายเป็นเมืองหนึ่งหรืออาณาเขตส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยา โดยอยุธยาสามารถปกครองกัมพูชาอย่างจริงจังได้ในระยะหนึ่ง

ลักษณะการผนวกอาณาจักรสุโขทัยและกัมพูชาเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยานั้นน่าจะเป็นการสะท้อนให้เห็นว่า ครั้งหนึ่งบรรดาเมืองในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาซึ่งมีหลักฐานว่าเคยมีลักษณะเป็นรัฐอิสระเล็ก ๆ หลายรัฐมาก่อน คงจะถูกผนวกด้วยวิธีการข้างต้นนี้จากราชวงศ์กษัตริย์ของรัฐหนึ่งในลุ่มน้ำเจ้าพระยา ซึ่งต่อมาได้สถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นศูนย์กลางอำนาจแห่งใหม่ของอาณาจักร ดังนั้นจึงไม่ปรากฏว่าเมืองในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยามีการแยกตัวหรือก่อการแข็งเมืองเพื่อเป็นอิสระจากอำนาจของกษัตริย์ที่ปกครองอยู่ที่อยุธยา แสดงให้เห็นว่าบ้านเมืองในเขตนี้ได้ผ่านขั้นตอนของการถูกผนวกให้เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรเดิมก่อนที่จะมีการสถาปนาศูนย์กลางอำนาจที่กรุงศรีอยุธยา

อาจกล่าวได้ว่าเมื่อมีการสถาปนากรุงศรีอยุธยาแล้ว บ้านเมืองในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาคงอยู่ในอำนาจปกครองของราชวงศ์กษัตริย์ที่เมืองหลวงอย่างมั่นคงแล้ว ปรากฏหลักฐานจากพระราชพงศาวดารว่า กษัตริย์อยุธยาได้ตั้งพระราชวงศ์ไกลสิทธิ์ มักจะเป็นโอรส พระราชนัดดา พระปิตุลา พระเชษฐาไปปกครอง

เมืองลูกหลวง เท่าที่ปรากฏในหลักฐานมี เมืองลพบุรี สุพรรณบุรี ชัยนาท แพรกศรีราชา (สรรค์บุรี) (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 38 2512: 2-13) เมืองลูกหลวงเหล่านี้ตั้งกระจายอยู่ตามส่วนต่าง ๆ ในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยา โดยเมืองสุพรรณบุรีอยู่ทางตะวันตก ลพบุรีอยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือ แพรกศรีราชาและชัยนาทอยู่ทางเหนือ เป็นหน้าด่านใกล้อาณาเขตสุโขทัย ส่วนอยุธยาตั้งอยู่กึ่งกลางต่ำลงมาทางใต้ โดยควบคุมเส้นทางคมนาคมการติดต่อระหว่างเมืองท่าชายฝั่งทะเลกับเมืองต่าง ๆ ในอาณาเขตสุโขทัยที่อยู่ลึกเข้าไป การตั้งกระจายเมืองลูกหลวงเช่นนี้ ทำให้อยุธยาสามารถควบคุมเมืองในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาทั้งหมดได้อย่างใกล้ชิด การควบคุมเมืองในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาที่เป็นเขตแกนกลางได้นี้เองเป็นรากฐานสำคัญที่ทำให้อยุธยาสามารถขยายอำนาจออกไปอย่างกว้างขวาง

ระยะแรกนี้เจ้าเมืองลูกหลวงมีฐานะและบทบาททางการเมืองปกครองและการเมืองในระดับสูงมาก จนถึงกับสามารถยกกองทัพจากเมืองลูกหลวงที่ตนปกครองเข้ามาชิงอำนาจหรือบีบบังคับให้พระมหากษัตริย์ที่ปกครองเมืองหลวงต้องสละราชสมบัติ ในระยะ 50 ปีแรก เจ้าเมืองลูกหลวงที่ปกครองลพบุรีและสุพรรณบุรีต่างผลัดกันยกกองทัพเข้ามาชิงอำนาจในเมืองหลวงได้สำเร็จถึง 3 ครั้ง สองครั้งยกมาจากเมืองสุพรรณบุรี และอีกหนึ่งครั้งมาจากลพบุรี และมีอยู่ครั้งหนึ่งที่เจ้าเมืองลูกหลวงที่ปกครองเมืองสุพรรณบุรีและแพรกศรีราชาหรือสรรค์บุรีต่างก็ยกกองทัพเข้ามาชิงอำนาจภายในเมืองหลวง (กรณีเจ้าอ้ายและเจ้ายี่ของเจ้าเมืองลูกหลวง) เมืองลูกหลวงจึงเป็นฐานในการสั่งสมกำลังอำนาจ

เมืองลูกหลวงอย่างเมืองลพบุรีและเมืองสุพรรณบุรีตั้งอยู่ห่างจากเมืองหลวงเพียงระยะเดินทาง 1 วันเท่านั้น แต่เมืองทั้งสองต่างสามารถสะสมกำลังคนแล้วยกมาชิงอำนาจที่เมืองหลวงได้หลายครั้งหลายหน แสดงให้เห็นว่าเจ้าเมืองลูกหลวงคงมีอิสระจากเมืองหลวงในการปกครองเมืองและอาณาเขตในความ

เมืองลูกหลวงเป็นเมืองที่มีคูน้ำและปราการล้อมรอบแข็งแรง ตั้งเป็นศูนย์กลางของท้องถิ่นที่ทำการเพาะปลูกเลี้ยงประชากรได้เป็นจำนวนมาก มีทางน้ำและการคมนาคมติดต่อไปยังชุมชนอื่น ๆ หรือเมืองเล็กที่อยู่ในการปกครองดูแลได้สะดวก (ศรีศักร วัลลิโภดม 2524: 79)

รับผิดชอบค่อนข้างมาก ดังนั้นขอบเขตของระบบการปกครองการบริหารของเมืองหลวงซึ่งกษัตริย์ทรงบริหารและปกครองด้วยพระองค์เอง จึงมีเพียงเฉพาะราชธานีและบริเวณใกล้เคียงรอบ ๆ แสดงว่าการบริหารของเมืองหลวงและเมืองลูกหลวงแยกเป็นของแต่ละเมือง กรมกองหรือหน่วยงานของเมืองหลวง เช่น จตุสดมภ์ คงไม่มีอำนาจบังคับบัญชาหน่วยงานในลักษณะเดียวกันหรือหน่วยงานที่ทำหน้าที่แตกต่างออกไปที่เป็นหน่วยงานในเมืองลูกหลวง

เมืองอีกประเภทหนึ่งคือเมืองที่เจ้าเมืองมีบรรดาศักดิ์ชั้น “ขุน” มิได้เป็นเจ้านาย ดังปรากฏในจารึกวัดสองคอบ พบในพระเจดีย์วัดสองคอบ ชัยนาท ระบุปี พ.ศ. 1951 กล่าวถึงการทำบุญของ “ขุนเพชญสาร” เจ้าเมือง “ไชยสถานนาม” (น่าจะหมายถึงเมืองชัยนาท) (*จารึกในประเทศไทย* เล่ม 5 2529: 77-83) ขุนเพชญสารเป็นขุนนางเมืองหลวงที่ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมือง “ชัยนาท” อย่างแน่นอน แต่ต่อมาหลังปี พ.ศ. 1962 เมืองชัยนาทมีฐานะเป็นเมืองลูกหลวง เนื่องจากเจ้าสามพระยาได้ปกครองเมืองนี้ (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 1 2506: 133; *พระราชพงศาวดาร* เล่ม 38: 12) บางทีเมื่อเจ้าสามพระยาได้ขึ้นครองราชย์เป็นสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 แล้ว เมืองชัยนาทคงจะกลับมามีเจ้าเมืองเป็นขุนนาง ในกฎหมายเตียรบาลมาตรา 8 ซึ่งคาดว่าตราขึ้นระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21 ไม่ปรากฏชื่อเมืองชัยนาทอยู่ในรายชื่อเมืองที่มีฐานะเป็นเมืองลูกหลวง เมืองหลานหลวง ในพงศาวดารฉบับ 2/K. 125 ปรากฏชื่อ “ขุนเพชรสาร” อยู่ในรายชื่อแม่ทัพนายกองที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ยกไปปราบ “เจ้ายาด” ซึ่งก่อการกบฏขึ้นในแถบจตุรมุขกัมพูชา (Vickery 1977 B: 10-11) ขุนเพชรสารใน 2/K. 125 นี้คงไม่ใช่คนเดียวกับขุนเพชรสารที่เป็นเจ้าเมืองชัยนาทตามจารึก แต่คงจะเป็นขุนนางอีกคนหนึ่งที่ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองและถูกเกณฑ์เข้ากองทัพเมืองหลวงซึ่งเตรียมการจะยกไปปราบกบฏที่เขมรภาคใต้

นอกจากนี้แล้วยังปรากฏหลักฐานในจารึกลานเงินพบที่พระปรางค์วัดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา กล่าวถึงขุนศรีรัตนากร^{๖๖} ได้ทำบุญอุทิศส่วนกุศลถวายแด่สมเด็จพระรามาธิบดีและสมเด็จพระศรีราชาธิราช (ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3 2508: 47-49) และในตำนานพระธาตุเมืองนครฯ ว่า “...จึงมีพระบรรพตวัตรัสให้ขุนรัตนากรคุมพลสามร้อยมารั้งเมืองนครศรีธรรมราช” (รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช 2505: 91) ขุนศรีรัตนากรในจารึกเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 20 ส่วนขุนรัตนากรในตำนานพระธาตุฯ ไม่ทราบเวลาที่แน่นอน แต่ถ้าพิจารณาถึงบรรดาศักดิ์ “ขุน” ได้รั้งเมืองใหญ่อย่างเมืองนครศรีธรรมราชก็น่าจะเป็นสมัยต้นอยุธยา เพราะในสมัยนี้ “ขุน” เป็นบรรดาศักดิ์เจ้าเมือง (ที่เป็นขุนนางเมืองหลวง) สำหรับอำนาจที่ขุนนางในฐานะเป็นเจ้าเมืองจะปกครองหรือบริหารกิจการภายในเมืองแบบที่ค่อนข้างเป็นอิสระอย่างเดียวกับเจ้าเมืองลูกหลวงและเจ้าเมืองประเทศราช หรือต้องอยู่ในบังคับบัญชาของกรมกองอันเป็นหน่วยงานของเมืองหลวงอีกต่อหนึ่งนั้น ไม่มีหลักฐานกล่าวไว้แน่ชัด แต่น่าจะเป็นไปในทำนองเดียวกันกับบรรดาเจ้าเมืองลูกหลวงหรือเจ้าเมืองประเทศราชทั้งหลาย เนื่องจากเมืองลูกหลวงบางเมืองอย่างสุพรรณบุรีและลพบุรีอยู่ใกล้กับเมืองหลวงมาก เจ้าเมืองยังมีอิสระค่อนข้างมากในการบริหารภายใน เมืองที่มีขุนนางปกครองที่อยู่ไกลออกไป ทางเมืองหลวงก็คงไม่เข้าไปทำการควบคุมโดยตรงเช่นเดียวกัน และอีกประการหนึ่ง มีหลักฐานพอจะชี้ชัดได้ว่า เมืองหลวงเป็นผู้แต่งตั้งเจ้าเมืองดังปรากฏในพงศาวดารฉบับปลีกว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ทรงแต่งตั้งให้ “พญาแพรก” ไปเป็นเจ้าเมือง (ลูกหลวง) พระนครหลวง ขุนศรีบาทเป็นขุนพล (แม่ทัพ) “ขุนทรงพรอินทร” เป็นพี่เลี้ยง “ขุนราชศึก” “ขุนไกรนราย” ให้คอยอยู่ดักเตือน (Vickery 1977 B: 26-27 ข้อความในวงเล็บเป็นของผู้เขียน) ในทำเนียบตำแหน่งนาทหาร “ขุนราชศึก” สังกัดกรม

^{๖๖}ในพระราชพงศาวดารฯ ฉบับหลวงประเสริฐว่า วัดมหาธาตุสร้างในปี พ.ศ. 1917 รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 2506: 238, 248)

^{๖๗}ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนชั้นทำเนียบไว้ว่า “หมื่นศรีรัตนากรสมุขยาธิบดี 400” กรมสารพากรนอกมีอีกชื่อหนึ่งที่คล้ายกัน คือ หลวงรัตนากร ศักดินา 1,000 ตำแหน่งเจ้ากรมชาวที่พระบันทม สังกัดกรมวัง (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 238, 248)

พระตำรวจใหญ่ซ้าย คักดินา 500 และ “ขุนไกรนราย” ในทำเนียบเป็น ขุนไกรนราย ตำแหน่งปลัดทูลฉลอง คักดินา 1,000 ในหน่วยงาน (กรม) ของ “ออกญาศรีราชเดโชไชย” ขึ้นสังกัดกรมพระกลาโหม (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 280, 288) แม้ไม่อาจยึดถือตำแหน่งตามทำเนียบได้ก็ตาม แต่น่าจะชี้ให้เห็นว่า ก่อนหน้าพุทธศตวรรษที่ 21 ขุนนางทั้งสองน่าจะเป็นขุนนางเมืองหลวงที่ถูกแต่งตั้งให้ไปช่วยราชการหรือรับตำแหน่งราชการที่เมืองลูกหลวง ลักษณะที่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งขุนนางเมืองหลวงออกไปรับราชการนั้นน่าจะทรงกระทำในทำนองเดียวกันนี้กับเมืองในอาณาเขตอื่น ๆ ที่มีขุนนางเป็นเจ้าเมืองด้วย ในพงศาวดารฉบับปลีกกล่าวถึง สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ “ญูไซ” กินเมืองจันทบูร (จันทบุรี) (Vickery 1977 B: 44-45) ดังนั้นเมืองหลวงจึงควบคุมเมืองลูกหลวงและเมืองในอาณาเขตอื่น ๆ ด้วยการแต่งตั้งเจ้านายหรือขุนนางจากเมืองหลวงไปปกครองบริหารราชการโดยตรง แต่ในทางปฏิบัติบางครั้งเจ้าเมืองอาจเป็นผู้เสนอให้ทางเมืองหลวงแต่งตั้งก็เป็นได้เช่นกัน เป็นการควบคุมระดับบนของสายการบังคับบัญชาในระบบการบริหารของหัวเมืองต่าง ๆ ไว้ในพระราชอำนาจของกษัตริย์ ส่วนตำแหน่งในระดับรอง ๆ ลงไปน่าจะเป็นเรื่องที่เจ้าเมืองลูกหลวงและเจ้าเมือง(ที่เป็นขุนนาง) มีอำนาจในการแต่งตั้งเป็นการภายใน ซึ่งลักษณะนี้ยังปรากฏอยู่ในการบริหารการปกครองหัวเมืองของอยุธยาในสมัยหลัง

เพราะฉะนั้นอาจกล่าวได้ว่าการบริหารราชการส่วนกลาง “แท้จริง” ในลักษณะที่กรมกองในเมืองหลวงมีอำนาจหน้าที่ตามสายงานในการบังคับบัญชาหัวเมือง คงจะยังไม่ปรากฏชัดเจน แต่เป็นไปในลักษณะที่กษัตริย์ทรงบริหารราชการในเมืองหลวงด้วยพระองค์ โดยมีบรรดาพระราชวงศ์และขุนนางทำหน้าที่บริหารราชการตามกรมกองต่าง ๆ เช่น หน่วยงานจตุสดมภ์ คงมีขอบเขตอำนาจหน้าที่ภายในบริเวณราชธานี ในจารึกลานทองหลายแผ่นที่พบในกรุวัดราชบูรณะ ประมาณพุทธศตวรรษที่ 20 ปรากฏชื่อขุนนางไว้หลายชื่อ คือ “ศรีจันทรภานุชัยวรุทธโหโรธิบตี” “ขุนไวทยาธิบตี” “ขุนศรีจุลา” “ขุนศรี

รัตปัทราช” (จารึกในประเทศไทย เล่ม 5 2529: 99-105) ในพงศาวดารฉบับปลีกกล่าวถึง “ชัยปราชโหร-ราชโพน” “นายวังพรญาบาล” “ขุนมลเทียรบาล” “ขุนพล” (Vickery 1977 B: 16-21, 26) แสดงให้เห็นว่าในระบบการบริหารราชการของเมืองหลวงมีการกำหนดตำแหน่งขุนนางให้ทำหน้าที่ในกิจการต่าง ๆ ตามหน่วยงานที่สังกัด แต่กษัตริย์อาจโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิบัติราชการเป็นไปตามพระราชอัธยาศัย เช่น โปรดเกล้าฯ ให้ “ขุนนครไชย” เป็นนายกองข้างคราวยกกองทัพไปตีเมือง “ตายทอง” และได้เป็น “ขุนพล” หรือแม่ทัพเมืองหลวงเมื่อคราวร่วมกับนายทัพคนอื่น ๆ ที่ปรากฏชื่อ เช่น ขุนศรีพิไชย-สงคราม ขุนรามคำแหง ขุนเพชรตัน เป็นต้น หรือ ในกรณีให้ขุนราชอาณา นำทัพไปตีพิมาย พนมรุ้ง (Vickery 1977 B: 10-11, 38-39; อุบลศรี อรรถพันธ์ 2524: 222)

กษัตริย์ทรงบริหารราชการปกครองหัวเมืองทั้งเมืองลูกหลวงและเมืองอาณาเขตอื่น ๆ ทรงสิทธิในการแต่งตั้งเจ้าเมืองลูกหลวง เจ้าเมือง และขุนนางระดับสูงของเมืองทั้งสองประเภทด้วย โดยหลักการกษัตริย์ทรงแต่งตั้งได้ทุกตำแหน่ง แต่ในทางปฏิบัติแล้วคงจะแต่งตั้งเฉพาะขุนนางหัวเมืองในระดับสูง ๆ เท่านั้น ส่วนขุนนางกรมการเมืองระดับรอง ๆ คงปล่อยให้เป็นอิสระของเจ้าเมืองในการที่จะตั้งคนของตัวเองได้ตามใจชอบ โดยคำนึงถึงความ “เหมาะสม” ดูเหมือนกับว่าเจ้าเมืองลูกหลวงและเจ้าเมืองที่มีขุนนางปกครองไม่ต่างกันมากนัก จะแตกต่างกันก็แต่ชอบเขตอำนาจและเกียรติยศ บรรดาเชื้อพระวงศ์ที่ได้

ขุนศรีรัตปัทราช อาจตรงกับ ขุนศรีรัตนราช บัญชีกลาง ในกรมพระคลังในซ้าย (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 270)

ขุนศรีพิไชยสงคราม ตรงกับทำเนียบศักดิ์ดินาทั้งบรรดาศักดิ์และราชทินนาม มีตำแหน่งเป็น ขุนพล (ประจำเมือง) พิษณุโลก ขุนรามคำแหง ในทำเนียบเป็น พระรามคำแหง เจ้ากรมอาชญาฯ สังกัดกรมกลาโหม และขุนเพชรตัน ในทำเนียบเป็น ออกญาเพชรตัน-สงครามรามภักดีพิริยะภาหะ เจ้าเมืองเพชรบูรณ์ เมืองโท ศักดินา 10,000 (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 281, 317, 320)

ปกครองเมืองลูกหลวงแล้วแต่เป็นพระราชวงศ์ใกล้ชิด จึงมีพระเกียรติยศ และสิทธิ์ขาดในการปกครองเมืองมากกว่าขุนนาง ส่วนขุนนางเป็นสามัญชน และเมืองที่ได้ปกครองก็ไม่ได้เป็นเมืองใหญ่โตเข้มแข็งเทียบเท่ากับเมืองลูกหลวง การใช้อำนาจย่อมมีขอบเขตจำกัดมากกว่า

ภายใต้ระบบการปกครองและการบริหารที่แยกกันเป็นของแต่ละเมือง และอำนาจในการกำหนดนโยบายและการควบคุมตกอยู่กับกษัตริย์และบรรดาเชื้อพระวงศ์ ลักษณะเช่นนี้นับเป็นปัจจัยสำคัญที่กำหนดให้ขุนนางมีฐานะและบทบาททางการเมืองจำกัดเฉพาะเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ทางการปกครองทั่ว ๆ ไป หรือมีหน้าที่พิเศษอื่น ๆ ที่จะต้องใช้ความสามารถเฉพาะตัว อาจสันนิษฐานได้ว่า การจัด “วงงาน” เป็นกรมกองต่าง ๆ คงได้ปรากฏอยู่แล้วในสมัยต้นอยุธยา นี้ ทั้งนี้ “กรม” เป็นหน่วยงานทางการปกครองและการบริหารของอาณาจักรเขมรโบราณ และอิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมของเขมรได้เป็นที่แพร่หลายอยู่ในลุ่มน้ำเจ้าพระยานับเป็นศตวรรษ ก่อนหน้าจะมีการตั้งกรุงศรีอยุธยาในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 19 “วงงาน” ที่จัดเป็นกรมต่าง ๆ โดยขุนนางใหญ่น้อยสังกัดหรือปฏิบัติหน้าที่ย่อมเกิดขึ้นได้เช่นกัน เพียงแต่ในระยะแรกนี้คงจะไม่มีกรการจัด “วงงาน” หรือ “กรมต่าง ๆ” แยกกันตามหน้าที่เป็น “พลเรือน” และ “ทหาร” และกรมกองต่าง ๆ ก็คงมีจำนวนไม่มากเท่ากับสมัยหลัง ๆ อย่างแน่นอน

การที่ระบบการบริหารราชการแยกย้ายกันไปเป็นของแต่ละเมือง จะควบคุมหรือเชื่อมโยงกันระหว่างเมืองก็แต่ในระดับสูงของโครงสร้างการบริหารเท่านั้นในระดับรอง ๆ ลงมาถึงระดับล่างต่างแยกเป็นอิสระไม่เกี่ยวข้องหรือสัมพันธ์กันโดยตรง หน่วยงานในแต่ละหัวเมืองปฏิบัติงานรับผิดชอบต่อเจ้าเมืองเท่านั้น ไม่รวมไปถึงเมืองหลวง ขณะเดียวกันการบริหารระดับบนก็อยู่ภายใต้อำนาจและการควบคุมของกษัตริย์และพระราชวงศ์อย่างแน่นหนา ทำให้ “สถาบันขุนนาง” ซึ่งเป็นกลไกสำคัญในการบริหารงานไม่อาจเชื่อมโยงขุนนางในระบบการบริหารในแต่ละเมืองเข้าด้วยกัน ทำให้ไม่เกิด “สถาบันขุนนาง” ในลักษณะที่เป็นองค์กรทางการเมืองที่ขยายใหญ่โตและเข้มแข็งเพียงพอที่จะแสดงพลังทางการเมืองได้ แม้ว่าจะมีขุนนางบางคนได้ตำแหน่งเจ้าเมือง สามารถควบคุมและมีอำนาจค่อนข้างจะเป็นอิสระในการดูแลปกครองกิจการภายในเมืองทำนองเดียวกันกับ

เจ้าเมืองลูกหลวงก็ตาม แต่โครงสร้างอำนาจของระบบการเมืองอยุธยาในสมัยแรกนี้เป็นเงื่อนไขจำกัดมิให้เจ้าเมืองที่เป็นขุนนางมีอำนาจและบทบาททางการเมืองเท่ากับเจ้าเมืองลูกหลวง ฐานะของเจ้าเมืองที่เป็นขุนนางจึงอ่อนแอกว่ามาก

ดังนั้นจึงไม่ปรากฏว่ามีขุนนางที่เป็นเจ้าเมืองก่อการกบฏหรือยกกำลังเข้ามาชิงอำนาจที่เมืองหลวง เหมือนกับที่บรรดาเจ้าเมืองลูกหลวงสามารถทำได้ภายใต้โครงสร้างการเมืองและการปกครองเช่นนี้ เท่ากับเป็นการจำกัดบทบาทการเมืองของขุนนางและทำให้เมืองหลวงสามารถควบคุมหัวเมือง “ปลายแดน” ที่มีขุนนางปกครองได้อย่างแน่นอนหนา เช่น กรณีเมืองจันทบูร ในกฎหมายเตียรบาลมาตรา 175 กำหนดให้มีการเนรเทศพระโอรสหรือพระราชวงศ์ที่ทำผิดมาอยู่ที่เมืองจันทบูร (*กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 154-155*) ในพงศาวดารฉบับปลีกกล่าวถึงขุนเทพสงครามเจ้าเมืองจันทบูร ถูกเกณฑ์เข้าทัพหลวงยกไปปราบกบฏ “เจ้ายาด” ที่เขมรตอนใต้ แต่ต้องเสียชีวิต จึงโปรดเกล้าฯ ให้แต่งตั้ง “ญี่ไซ” เป็นเจ้าเมืองแทนพร้อมทั้งให้แต่งงานกับ “แม่นางกองแพง” บุตรีของเจ้าเมืองคนก่อน (Vickery 1977 B: 44-45) แสดงให้เห็นว่าเมืองหลวงสามารถแต่งตั้งบุคคลใดก็ได้ให้เป็นเจ้าเมือง ไม่จำเป็นต้องเป็นเชื้อสายหรือบุตรชายของเจ้าเมืองคนเก่า ดังนั้นการที่ขุนนางจะสืบตระกูลเป็นเจ้าเมืองหรือไม่ขึ้นอยู่กับความตัดสินใจของทางเมืองหลวง

ที่เมืองหลวงสามารถควบคุมหัวเมือง “ปลายแดน” ที่ขุนนางปกครองไว้ได้อย่างแน่นหนานั้นก็โดยอาศัยเมืองลูกหลวงซึ่งมีกำลังมากและเจ้าเมืองลูกหลวงเป็นเชื้อพระวงศ์ใกล้ชิดกษัตริย์ทำหน้าที่ควบคุมดูแลหรืออาจใช้เป็นกองกำลังปราบปรามถ้าเมืองปลายแดนแข็งเมือง อีกประการหนึ่งกองกำลังของเมืองหลวงเองก็คงมีความเข้มแข็ง และอาจรวมกับกองกำลังเมืองลูกหลวงยกไปปราบกบฏ เมืองปลายแดนเล็ก ๆ จึงไม่อาจที่จะต้านทานกองทัพที่ใหญ่กว่าได้ นอกจากนี้แล้วกษัตริย์ยังควบคุมโดยอาศัยระบบการบริหาร ซึ่งทรงส่งอำนาจในการแต่งตั้งเจ้าเมืองและขุนนางท้องถิ่นระดับสูง หลาย ๆ ประการนี้ประกอบกันทำให้เมืองหลวงสามารถควบคุมหัวเมืองในอาณาเขตได้อย่างมั่นคงโดยไม่จำเป็นต้องเสริมสร้างระบบการบริหารราชการของเมืองหลวงให้ออกไปควบคุมหัวเมืองโดยตรงให้เป็นการใหญ่โตแต่อย่างไร

สำหรับขุนนางในเมืองหลวง หลักฐานพงศาวดารฉบับปลีกแสดงให้เห็นว่า

เมื่อขุนนางระดับสูงของเมืองพระนครหลวงว่างลง ต้องเสนอไปยังเมืองหลวงขอ ใ้กษัตริย์โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งคนออกมาแทน ถ้ามีการกบฏขึ้นในหัวเมืองที่เมือง ลูกหลวงนั้นปกครองอยู่ ทางเมืองหลวงก็จะส่งกองทัพไปรวมกับกองทัพของเมือง ลูกหลวงทำการปราบกบฏ เช่น กรณีของกบฏ “เจ้ายาด” (Vickery 1977 B: 44-49) บทบาทของขุนนางเมืองลูกหลวงก็คงเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปกครอง การ ทหาร ซึ่งเป็นงานหลักสำคัญของบรรดาขุนนางทั้งหลาย แต่อาจจะเนบบทบาท ทางการเมืองของขุนนางเมืองลูกหลวงได้จากบทบาททางการเมืองของเจ้าเมือง ลูกหลวง ในระยะแรกเจ้าเมืองลูกหลวงสำคัญอย่างสุพรรณบุรีและลพบุรีมีบทบาท สำคัญอย่างสูงในการต่อสู้แย่งชิงอำนาจทางการเมืองเพื่อการขึ้นเป็นกษัตริย์ที่เมือง หลวง บรรดาขุนนางที่สังกัดเมืองลูกหลวงเหล่านี้ย่อมต้องเป็นกำลังสำคัญใน การควบคุมกำลังไพร่พล หรืออาจเป็นผู้สนับสนุนอยู่เบื้องหลังให้เจ้าเมืองลูก หลวงสามารถมีชัยชนะต่อคู่แข่งอื่น ๆ ได้ ย่อมเป็นเรื่องปกติที่ขุนนางแต่ละเมือง ก็ย่อมต้องมีความภักดีต่อเจ้านายของตัวเองมากกว่าที่จะถวายความภักดีรวมกัน อยู่ที่อยู่องค์พระมหากษัตริย์ ในแง่นี้ขุนนางของแต่ละเมืองจึงเป็นกำลังของเฉพาะ เมืองนั้น ๆ ไม่ได้ขึ้นกับเมืองหลวงโดยตรง ความจงรักภักดีของเจ้าเมืองลูก หลวงจะมีอย่างน้อยส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับความใกล้ชิดทางสายโลหิตเป็นประการ สำคัญ ในสมัยต้นอยุธยาไม่ปรากฏว่ามีพระราชโอรสที่เป็นเจ้าเมืองลูกหลวง พระองค์ใดก่อการกบฏหรือชิงราชสมบัติในขณะที่พระราชบิดายังดำรงพระชนม์ อยู่ จะมีก็แต่กรณีพระปิตุลาชิงอำนาจจากพระราชนัดดาที่เป็นกษัตริย์ หรือ กรณีที่เป็นพระเชษฐา (ต่างชนกชนนี หรือต่างชนนี) ซึ่งอำนาจยึดราชบัลลังก์ จากพระอนุชา ที่จริงแล้วประวัติศาสตร์แห่งการชิงอำนาจทางการเมืองของอยุธยา ไม่เคยปรากฏว่ามีพระราชโอรสชิงอำนาจจากพระราชบิดา จะมีก็แต่โอรสถูกกล่าว หาว่าคิดจะเป็น “กบฏ” จึงดูเหมือนว่าหลักการสืบสายโลหิตภายในพระราชวงศ์ เดียวกัน เมื่อเข้ามาอยู่ภายใต้บริบทสังคมการเมืองของอยุธยาแล้ว เป็นสิ่งที่ สร้างความมีเสถียรภาพให้กับราชอาณาจักร โดยเฉพาะการปกครองหัวเมือง มากกว่าที่จะเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดการแตกสลายของอาณาจักร

แม้ว่าจะมีเหตุการณ์กรณี “เจ้ามหาเสนาบดี” ร่วมมือกับเจ้านครอินทร์ แห่งเมืองสุพรรณบุรียึดอำนาจโดยใช้กำลังแย่งชิงจากสมเด็จพระรามาธิบดีราช ได้สำเร็จก็ตาม แต่ไม่มีหลักฐานพอที่จะทำให้ทราบได้ว่า “เจ้าเสนาบดี” เป็น

พระราชวงศ์หรือขุนนาง แต่ก็แสดงให้เห็นว่าแม่ผู้ที่มีตำแหน่งสำคัญและมีอำนาจทางการเมืองบริหารภายในเมืองหลวงอย่าง “เจ้าเสนาบดี” ก็ยังไม่มีกำลังเพียงพอที่จะก่อการโดยลำพัง การยึดอำนาจจากภายในเมืองหลวงจึงไม่อาจทำได้ ต้องอาศัยกองกำลังจากเมืองลูกหลวงเข้ามาช่วยเหลือจึงทำการได้สำเร็จ มีหลักฐานที่กล่าวถึงการวางแผนการกบฏยึดอำนาจจากภายในราชสำนักโดยไม่ต้องอาศัยกองกำลังหัวเมืองช่วย ปรากฏขึ้นครั้งเดียวในสมัยแรกนี้ ในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 แต่ก็ไม่สำเร็จ หลักฐานจากพงศาวดารฉบับปลีกได้บันทึกเกี่ยวกับการวางแผนร่วมกันกบฏภายในราชสำนักของกลุ่มบุคคลคณะหนึ่งประกอบด้วย “เจ้าพรญาแก้วพรญาไท” เจ้านายเขมรซึ่งถูกนำตัวเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาเมื่อคราวสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ยึดเมืองพระนครหลวงของอาณาจักรกัมพูชาได้ระหว่าง พ.ศ. 1974-1975 (*ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 2505: 134; Vickery 1977 B: 72-73*) ได้คบคิดกับ “ชียปราชโอร” และ “ราชโทหังปวง” (ราชโหรทั้งปวง) ก่อการกบฏ ถ้าสำเร็จจะให้ “ชียปราชโอร” ปกครองอยุธยา ส่วน “พรญาแก้วพรญาไท” จะนำเครื่องราชูปโภคที่ถูกนำมาจากเมืองพระนครหลวงกลับคืนไปยังกัมพูชา (Vickery 1977 B: 16-22) นอกจากนี้มีขุนนางในราชสำนักอื่น ๆ ร่วมมือด้วย คือ “ยอดเพชรรัต” “เพชรณราย” “เพชรสงคราม” “พิไชยเพชร” “ญิจกร ญิตฤตตาลศรี ญิขรร ชั้นหมาก นายคำ พรทาน นายจัวศรี นายศรีหวิไชย นายศรีเทพศุก นายเจตหัว หัวพันหัวปาก นายวังพรญาบาล” (Vickery 1977 B: 16-19)

ตรวจสอบกับทำเนียบตำแหน่งมาแล้วมีเฉพาะ 3 ชื่อเท่านั้นที่ปรากฏอยู่ในทำเนียบ คือ ขุนเพชรณราย สังกัดกรมพระตำรวจใหญ่ขวา ขุนเพชรสงคราม สังกัดกรมม้าเกราะทอง และ “พิไชยเพชร” อาจตรงกับพระเพชรพิไชย จางวางกรมล้อมพระราชวัง (*กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 258, 260, 286*) ส่วนชื่ออื่น ๆ ที่ขึ้นต้นด้วย “ญิ” “นาย” และหัวพันหัวปาก ถ้าไม่ได้สังกัดกรมมหาดเล็กก็เป็นขุนนางข้าราชการฝ่ายราชสำนัก ถ้าการตรวจสอบศักราชในฉบับปลีกของวิกเคอรีถูกต้อง แผนการครั้งนี้เกิดขึ้นในปี จ.ศ. 805 หรือ พ.ศ. 1986 (Vickery 1977 B: 50-55) ถ้าเป็นเช่นนี้แล้วแสดงว่าบรรดาเฉลยชาวเขมรได้เข้ามาอยู่ในราชสำนักอยุธยาถึง 10 ปีแล้ว และแผนกบฏก็เกิดขึ้นในขณะที่ขุนนางคนสำคัญและกองกำลังของเมืองหลวงถูกส่งไปปราบกบฏ “เจ้า

ยาด” จึงเป็นโอกาสที่จะก่อการกบฏขึ้นในราชสำนัก บางที “ซียปรชาโหร” เองอาจเป็นพราหมณ์ในราชสำนักเขมรที่เมืองพระนครหลวงมาก่อนที่จะได้รับราชการในราชสำนักอยุธยาได้ เพราะ “ซียปรชาโหร” ผู้นี้ดูจะเป็นกำลังสำคัญซึ่งสอดคล้องกับบทบาทและฐานะที่มีอยู่สูงมากของพวกเขาพราหมณ์ในราชสำนักเขมรสมัยเมืองพระนคร พวก “โหร” นี้ จิตร ภูมิศักดิ์ วิเคราะห์ว่าเป็นหนึ่งในพราหมณ์ 3 พวกที่ราชสำนักอยุธยารับมาจากราชสำนักเขมร มีพราหมณ์พฤติباس (ฝ่ายการช่าง) ฝ่ายโหรดา (ฝ่ายโหมกฤษ-ฝ่ายพิธีทางไสยศาสตร์) และพราหมณ์บุโรหิต พราหมณ์ทั้งสามพวกนี้มีฐานะเป็นพระราชาครูหรือราชครู น่าจะถูกกวาดต้อนเข้ามาเมื่อครั้งกองทัพอยุธยายึดเมืองพระนครหลวงได้ (จิตร ภูมิศักดิ์ 2529: 86-95)

สำหรับกองกำลังที่เข้าร่วมด้วยครั้งนี้คงจะเป็นกองกำลังขนาดเล็กส่วนหนึ่งซึ่งรักษาการณ์อยู่ในพระราชวัง สังเกตได้จากรายชื่อขุนนาง 3 คน ซึ่งตรวจสอบจากทำเนียบศักดิ์นาแล้วเป็นขุนนางอยู่ในกรมกองที่รู้จักกันในภายหลังว่ากรมพระตำรวจใหญ่ขวา กรมม้าเกราะทอง และมีอยู่ชื่อหนึ่งเป็นถึงจางวางกรมล้อมพระราชวัง (พระเพชรพิไชย หรือพิไชยเพชร) ทั้ง 3 กรมล้วนเป็นกรมที่ทำหน้าที่รักษาความปลอดภัยและป้องกันพระราชวัง แม้ว่าทำเนียบศักดิ์นาจะตราขึ้นในภายหลังก็ตาม แต่ราชทินนามของขุนนางเหล่านี้คงจะสะท้อนให้เห็นถึงอำนาจหน้าที่เดิมได้บ้าง อาจกล่าวได้กว้าง ๆ ว่าขุนนางเหล่านี้คงเป็นชั้น “หัวหน้า” ที่มีหน้าที่รักษาความปลอดภัยในราชสำนัก ไกล่ชิดพระมหากษัตริย์ นอกจากนี้ยังมี “นายวังพรญาบาล” ซึ่งน่าจะหมายถึงทหารรักษาวังเป็นหลักฐานช่วยสนับสนุนได้ว่า กองกำลังที่เข้าร่วมครั้งนี้คงเป็นกองกำลังรักษาพระราชวัง บางที่รายชื่อที่ขึ้นต้นด้วย “นาย” อาจเป็นมหาดเล็กก็เป็นได้

การวางแผนกบฏครั้งนี้กระทำกันอย่างไม่รัดกุม เพราะแทนที่จะเป็นแผนลับก็กลับเปิดเผยให้รู้กันในวงกว้าง คือรู้แผนการแม้กระทั่ง “หัวพันหัวปาก นายวังพรญาบาลทั้งปวง” มีการแจกเงินแจกทองให้กับบรรดาผู้เข้าร่วม แผนการที่กำหนดไว้คือจะจับสมเด็จพระบรมราชาธิราชเมื่อเสด็จไปยังสถานที่ต่าง ๆ คือ “บางตานิม” “เสด็จทรงบาท” “เสด็จไปไสจิงทร” และ “เสด็จไปประภาตอยุธยา นสหนามจรร” รวม 4 แห่ง แต่นายเจตหัวเรือ หนึ่งในผู้ร่วมแผนนำความพร้อมทงที่ได้รับแบ่งมาบอกแก่ขุนราชอาษา ขุนมณฑิยรบาล จึงนำ

เข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ พระองค์จึงตรัสสั่งให้ขุนราชศักดิ์ และขุนศรีราชวังเมืองเตรียมช้างม้าทหารยกไปจับพวกกบฏได้ทั้งหมดและนำมาจำขังเสีย แล้วพระราชทานตั้งนายเจตหัวเรือเป็น ขุนอินทรมนตรี และพระราชทานรางวัลอื่น ๆ ให้ อีกทั้งโปรดให้นำรางวัลที่พระราชทานนี้ไปให้พวกกบฏดูก่อนที่จะถูกตัดศีรษะ ความล้มเหลวของการกบฏครั้งนี้อยู่ที่การวางแผนไม่รัดกุม แผนการมีผู้คนรู้มากเกินไป ทำให้แผนรั้งได้ง่าย กองกำลังกบฏก็คงจะเป็นทหารรักชาติจำนวนมาก อีกทั้งผู้นำกบฏไม่ได้เป็นมุสลายโดยตรงของกองกำลังที่เข้าร่วม ดังจะเห็นได้ว่าการแจกเงินแจกทองให้พวกที่มาเข้าร่วมด้วย และที่สำคัญผู้นำในการกบฏเป็น “เจ้านายต่างเมือง” ส่วน “ชียปรชาโหร” และ “ราชโหรทั้งปวง” ก็เป็นเพียงผู้รู้พิธีกรรมทางไสยศาสตร์เท่านั้น ไม่มีความเชี่ยวชาญในการใช้อาวุธต่อสู้ และถ้า “โหร” พวกนี้เป็นพราหมณ์จากเขมรที่มารับราชการในราชสำนักในระยะ 10 ปี คงจะยังไม่ทันได้สร้างฐานอำนาจที่มั่นคงพอที่จะใช้เป็นกำลังในการกบฏ ด้วยเหตุที่กล่าวมาแล้ว เมื่อแผนการแตกพวกกบฏจึงถูกจับและปราบปรามอย่างรวดเร็ว รายละเอียดในพงศาวดารฉบับปลีกระบุว่ามีพวกกบฏถูกประหารชีวิต “ปรมารสามสิบมิเสด” คือ สามสิบกว่าคน ศพพวกกบฏถูกเสียบประจานไว้ที่ “คูขุนนครไช”

การกบฏครั้งนี้แม้จะปรากฏว่ามีขุนนางเข้าร่วมด้วยแต่ก็ไม่ได้เป็นการแสดงว่าขุนนางเป็นสถาบันการเมืองที่เข้มแข็งจนสามารถเข้ามามีส่วนสำคัญในการก่อการชิงอำนาจ ทั้งนี้เพราะเมื่อพิจารณาจากโครงสร้างอำนาจที่เจ้านายพระราชวงศ์ยังคงควบคุมอยู่ในระดับสูง และระบบการบริหารราชการที่ยังเป็นเรื่องของแต่ละเมืองจะจัดการบริหารภายในค่อนข้างเป็นอิสระจากเมืองหลวงอยู่มาก และผูกพันกันเฉพาะระดับสูง ๆ เท่านั้น จึงเป็นการยากที่ขุนนางจะเติบโตเข้มแข็ง

ขุนราชศักดิ์ ตรวจสอบกับทำเนียบศักดิ์นาแล้วตรงกับ ขุนราชศักดิ์ ตำแหน่งขุนตาศักดินา 500 ในกรมพระตำรวจใหญ่ซ้าย ส่วนขุนศรีราชวังเมือง ในทำเนียบเป็นหลวงราชวังเมืองสุริยชาติ ตำแหน่งสมุหพระคชบาลซ้าย ศักดินา 3,000 ในกรมพระคชบาล (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 250, 288) ขุนศรีราชวังเมือง หรือที่ปรากฏใน ลิลิตยวนพ่าย ว่า “ราชวังเมือง” ได้เป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกระยะหนึ่ง ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (ลิลิตนา ศิริเจริญ 2518: 275)

จนถึงขั้นเข้ามามีบทบาทซึ่งอำนาจทางการเมืองโดยตรงได้ ดังจะเห็นได้ว่าขุนนางที่เข้าร่วมในการก่อการมีเพียงไม่กี่คนรวมทั้งกองกำลังที่เข้าร่วมด้วยก็มีจำนวนน้อย และขุนนางที่เป็นหัวหน้าจริง ๆ ก็ไม่ใช่เป็นขุนนางที่เติบโตมาจากระบบการบริหารของอยุธยา แต่เป็นขุนนางฝ่ายพราหมณ์หรือที่เรียกในหลักฐานว่า “ชียปราชโหร” และราชโหรทั้งปวง ตามพฤติการณ์แล้วขุนนางพราหมณ์ผู้นี้น่าจะเป็นหัวหน้า “โหร” ในราชสำนักซึ่งมีหน้าที่ทางฝ่ายพิธีกรรมทางไสยศาสตร์ มิใช่ฝ่ายปกครองหรือฝ่ายคุมกำลังคน และอาจจะเป็นพราหมณ์ที่ถูกกวาดต้อนมาจากเมืองพระนครหลวงของเขมรก็เป็นไปได้ การร่วมมือกับเจ้าพระยาแก้ว พระยาไทย ซึ่งเป็นเจ้านายเขมรก็อาจจะสะท้อนข้อเท็จจริงนี้ได้ว่าอย่างน้อยที่สุดจะต้องมีความสัมพันธ์กัน ขุนนางที่ร่วมก่อการกบฏจึงเป็นขุนนางต่างชาติที่ไม่ได้มีอำนาจในระบบบริหารราชการของอยุธยา เพียงแต่เกลี้ยกล่อมขุนนางที่เป็นหัวหน้าบางคนที่ควบคุมบังคับบัญชากำลังคนเพียงส่วนเล็กน้อยเข้าร่วม การกบฏครั้งนี้จึงไม่ได้เป็นขบวนการใหญ่โตมีกองกำลังมากมาย ดังนั้นการปราบกบฏจึงเป็นไปอย่างง่ายดาย แผนการกบฏภายในพระราชวังครั้งนี้เป็นอีกครั้งหนึ่งที่จะเน้นย้ำให้เห็นว่าการยึดอำนาจในเมืองหลวงทำได้ยากลำบาก

อาจกล่าวสรุปได้ว่า ในระยะหนึ่งศตวรรษแรกนี้ อำนาจทางการเมืองและการบริหารตกอยู่กับบรรดาพระราชวงศ์ สถาบันขุนนางยังเป็นองค์กรทางการปกครองที่อ่อนแอและไม่อาจรวมตัวกัน ทั้งนี้เพราะระบบการบริหารที่แยกกันเป็นของแต่ละเมือง กษัตริย์ควบคุมการบริหารของหัวเมืองโดยผ่านเจ้าเมืองลูกหลวงและเจ้าเมือง ด้วยการเป็นผู้แต่งตั้งเจ้าเมืองและขุนนางในระดับสูงของหัวเมือง ส่วนตำแหน่งขุนนางในระดับรองลงมาเป็นเรื่องของเจ้าเมือง จึงมีทั้งขุนนางเมืองหลวงที่ขึ้นกับกษัตริย์ ขุนนางหัวเมืองขึ้นกับเจ้าเมืองลูกหลวงและขึ้นกับเจ้าเมืองที่เป็นขุนนาง อีกทั้งยังแยกออกไปเป็นหลายหัวเมือง ความเป็นเอกภาพของขุนนางในฐานะที่เป็นองค์กรที่ทำหน้าที่ทางการบริหารจึงไม่อาจเกิดขึ้น โอกาสและบทบาททางการเมืองย่อมจะถูกจำกัดตามไปด้วยขุนนางจึงทำหน้าที่เป็นเพียงแต่กลไกทางการบริหารในแต่ละเมือง การมีฐานะหรือบทบาททางการเมืองในระดับใดย่อมขึ้นอยู่กับอำนาจและบทบาทของเจ้าเมืองลูกหลวงนั้น ๆ ว่าจะมีมากหรือน้อยเพียงไร สภาพเช่นนี้ขุนนางจึงถูกจำกัดบทบาทและฐานะให้เป็นเพียงกลไกทางการปกครอง

การวางรากฐานสถาบันขุนนาง (ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21)

ในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 20 อยุธยามีอำนาจควบคุมหัวเมืองฝ่ายเหนือไว้ได้อย่างมั่นคง หัวเมืองฝ่ายเหนือสำคัญทั้งสี่เมือง คือ เมืองพิษณุโลก สุโขทัย กำแพงเพชร และเซลียง หรือสวรรคโลก ได้เป็นกำลังสำคัญในการแผ่อำนาจของอยุธยาไปยังเมืองไตรตรึงษ์ซึ่งกองทัพเชียงใหม่ยึดครองอยู่ และเข้าไปโจมตีเมืองแพร่ เมืองน่านถูกเกณฑ์ร่วมไปกับกองทัพอยุธยาในคราวทำสงครามปราบเมือง “ตายทอง” ในเขตหัวเมืองมอญ (Vickery 1977 B: 44-49; อุบลศรี อรรถพันธุ์ 2524: 221-231) ในทศวรรษสุดท้ายของพุทธศตวรรษที่ 20 พระยาพุทธิชเรีรเจ้าเมืองพิษณุโลก ไม่พอใจที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถไม่ได้ตั้งให้มีฐานะเป็น “อุปราช” ปกครองหัวเมืองเหนือ จึงไปพึ่งพระเจ้าติโลกราชแห่งล้านนา ยกมาตีหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง สงครามยืดเยื้อหลายปีระหว่างอยุธยากับล้านนาโดยมีหัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นสมรภูมิจึงได้เกิดขึ้น และต่อมามีการปรับปรุงการปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือใหม่ด้วยการยกเลิกฐานะเมืองประเทศราชของหัวเมืองฝ่ายเหนือและลดฐานะลงมาเป็นเมืองในพระราชอาณาเขต มีฐานะใหม่เป็นเมืองลูกหลวงของอยุธยา

ผลจากการเปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือเช่นนี้ อาจพิจารณาในแง่กุศโลบายทางการเมืองได้ว่าเป็นการผลักดันให้พวกเจ้านายพระราชวงศ์ซึ่งคุมอำนาจเมืองลูกหลวงทยอยห่างออกไปจากเมืองหลวง เท่ากับลดอันตรายจากการยกทัพจากหัวเมืองเข้ามาชิงอำนาจในเมืองหลวงลงได้ส่วนหนึ่ง เพราะเมืองลูกหลวงที่ตั้งขึ้นใหม่เป็นเมืองใหญ่และมีความสำคัญอย่างมาก แม้จะเป็นฐานกำลังในการสั่งสมอำนาจได้อย่างดีก็ตาม แต่ก็อยู่ห่างไกลจากเมืองหลวง ทำให้เมืองหลวงมีความปลอดภัยมากยิ่งขึ้น อย่างน้อยก็มีเวลาเตรียมตัวถ้ามีการยกทัพลงมาจริง แต่อย่างไรก็ตาม จุดประสงค์หลักของกษัตริย์ก็คงอยู่ที่การผนวกหัวเมืองฝ่ายเหนือเข้าเป็นส่วนหนึ่งในอาณาเขตของอยุธยาเป็นสำคัญ

เมื่อผลักดันกำลังของพวกเจ้านายส่วนหนึ่งออกไปพ้นเขตหัวเมืองในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา การขยายขอบเขตอำนาจการบริหารของเมืองหลวงออกไปครอบคลุมลุ่มน้ำเจ้าพระยาทั้งหมดก็เป็นไปได้โดยไม่มีอุปสรรคขัดขวาง พระโอย-

การศักดินาทั้ง 2 ฉบับที่ตราขึ้นแสดงอย่างชัดเจนถึงการจัดระเบียบกรมกองและกำหนดตำแหน่ง บรรดาศักดิ์ ราชทินนาม และศักดินาให้กับขุนนางทุกตำแหน่ง เพื่อความเป็นระเบียบเรียบร้อยและสะดวกในการบริหารราชการแผ่นดิน ทำเนียบดังกล่าวนี้ยังครอบคลุมไปถึงเจ้านายพระราชวงศ์ รวมตลอดไปถึงข้าราชการในระดับล่างและสามัญชนที่เป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทุกคน แม้กระทั่งพวกทาส ยากจก วนพิศ ก็ได้รับการกำหนดฐานะด้วยศักดินา การกำหนดและการจัดระเบียบทำเนียบศักดินาให้กับบุคคลต่าง ๆ โดยเฉพาะทำเนียบขุนนางในสมัยนี้คงไม่ได้สลับซับซ้อนมากเหมือนอย่างกับที่ปรากฏอยู่ในกฎหมายทั้งสองฉบับ แต่ความซับซ้อนจนไม่อาจกำหนดหลักเกณฑ์แน่ชัดในการกำหนดตำแหน่งหน้าที่ทางราชการด้วยศักดินา บรรดาศักดิ์ หรือตำแหน่ง คงเป็นผลมาจากการขยายตัวของระบบในระยะหลังมากกว่าที่จะเกิดขึ้นในตอนพุทธศตวรรษที่ 21 นี้

การกำหนดทำเนียบศักดินาด้วยการตราเป็นพระโอยการสองฉบับนี้จึงเป็นวิธีการหรือระบบการจำแนกตำแหน่งในระบบบริหารราชการที่ละเอียดที่สุดสำหรับการบริหารงานของรัฐโดยการจัดตำแหน่งบุคคลลงตามการแบ่งส่วนราชการในระดับต่าง ๆ ลักษณะเช่นนี้แสดงถึงความมุ่งหมายของรัฐที่จะให้มีการแบ่งแยกหน้าที่ให้เป็นกิจลักษณะชัดเจนลงไปเพื่อความสะดวกในการบังคับบัญชาอันจะนำมาซึ่งประสิทธิภาพในการปฏิบัติราชการ การที่รัฐเข้าแทรกแซงโดยการกำหนดหน้าที่ ความรับผิดชอบสิทธิที่แต่ละบุคคลพึงมี จะเน้นหน้าที่การงานที่สังกัดในกรมกองต่าง ๆ เป็นสำคัญ เช่น ขุนนางในตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีหรือขุนนางที่เป็นเจ้ากรมในระดับชั้นเสนาบดีย่อมจะมีตำแหน่ง หน้าที่ ความรับผิดชอบมากกว่าขุนนางในตำแหน่งเจ้ากรมเล็ก ๆ ตำแหน่งหน้าที่จะเป็นเกณฑ์ในการกำหนดอภิสิทธิ์และผลประโยชน์ที่ขุนนางจะได้รับแตกต่างกันไปตามลำดับชั้นและความสำคัญ ส่วนการอาศัยฐานะโดยกำเนิดเป็นเครื่องกำหนดสิทธิ ผลประโยชน์ จะจำกัดเฉพาะพระราชวงศ์เท่านั้น แต่พระราชวงศ์ที่มีความสามารถและช่วยแบ่งเบาภาระราชการได้ ก็จะได้รับการเลื่อนศักดินาให้สูงขึ้นด้วย แสดงถึงการใช้เกณฑ์เกี่ยวกับหน้าที่ความรับผิดชอบได้ใช้อยู่ในหมู่พระราชวงศ์ด้วย

การจัดระเบียบกำหนดทำเนียบขุนนางตามศักดินาดังกล่าวอาจพิจารณาได้ว่ารัฐได้เข้าไปกำหนดเงื่อนไขการเลื่อนชั้นทางสังคมของสามัญชนทั่วไปว่าจะทำ

ได้ก็โดยการเข้ารับราชการสนองเบื้องพระยุคลบาทรับใช้พระเจ้าแผ่นดิน ไม่ว่าจะเป็นการรับใช้ส่วนพระองค์ซึ่งได้แก่ตำแหน่งต่าง ๆ ในราชสำนัก งานด้านการปกครองทั่วไป งานทางด้านการศึกษา การรักษาความสงบเรียบร้อย งานทางด้านการศึกษา การจัดเก็บภาษี ส่วยในรูปแบบต่าง ๆ เป็นต้น ถ้าปฏิบัติงานได้ดี เป็นที่พอพระทัยก็จะได้เลื่อนยศตำแหน่งให้สูงขึ้น เท่ากับเป็นการได้เกียรติยศ และผลประโยชน์ในรูปแบบต่าง ๆ เพิ่มมากขึ้นตามตำแหน่งหน้าที่ด้วย แต่เนื่องจากรัฐกำหนดช่องทางในการเลื่อนขั้นฐานะสังคมเท่านั้น มิได้กำหนดวิธีในการเลือกสรรบุคคลเข้ามารับราชการอย่างรัดกุม ทำให้บุตรหลานตระกูลขุนนางเท่านั้นที่มีโอกาสจะได้เข้ารับราชการ ส่วนพวกสามัญชนที่จะเข้ามาในระบบได้จะต้องพึ่งพาขุนนางมูลนายจึงจะมีโอกาสก้าวหน้าในทางราชการ ซึ่งมักเป็นตำแหน่งข้าราชการระดับล่างเป็นส่วนใหญ่ โอกาสที่ไพร่จะอาศัยความสามารถของตนเองเพื่อความก้าวหน้าทางราชการโดยไม่พึ่งพามูลนายขุนนางจึงไม่อาจทำได้ ดังนั้นแม้กษัตริย์จะทรงเป็น “ผู้แต่งตั้ง” ขุนนางแต่ผู้ที่ “เลือกสรร” กลับเป็นขุนนาง โดยผ่านระบบอุปถัมภ์ บุคคลที่ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นขุนนางหรือรับราชการจึง “เป็นหนี้บุญคุณ” แก่ขุนนางมูลนายที่ช่วยเหลือ จึงผูกพันกันเป็นส่วนตัวอย่างมากกับขุนนางที่เป็นเจ้าอุปถัมภ์นั้น ๆ ทำให้ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่เป็นเจ้าอุปถัมภ์สามารถขยายเครือข่ายดึงเอาขุนนางที่ได้รับการแต่งตั้งใหม่เข้ามาเป็นพรรคพวกเป็นกำลัง ก่อให้เกิดกลุ่มเครือข่ายในอุปถัมภ์ของขุนนางผู้ใหญ่แต่ละคนเป็นหลายกลุ่มหลายพวก กลุ่มที่เป็นที่โปรดปรานของกษัตริย์มากที่สุดจะมีโอกาสขยายเครือข่ายอุปถัมภ์ของตนเองให้กว้างออกไป พร้อมกับการแสวงหาผลประโยชน์ก็สามารถทำได้อย่างกว้างขวางด้วย ระบบการจำแนกผลประโยชน์ตามตำแหน่งหน้าที่อันเป็นจุดมุ่งหมายเดิมนี้นี้ คงจะแปรเปลี่ยนไปในระยะเวลาไม่นานหลังจากที่มีการตราใช้กฎหมายทำให้ขุนนางกลุ่มต่าง ๆ สร้างอิทธิพล อำนาจ และกลุ่มผลประโยชน์ขึ้นภายในราชสำนักโดยอาศัยอำนาจหน้าที่ที่ขยายกว้างออกไปครอบคลุมหัวเมืองในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยา ทำให้ขุนนางตำแหน่งเจ้ากรมสำคัญ ๆ ซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองกลายเป็นกลุ่มขุนนางที่มีอำนาจและแสวงหาผลประโยชน์ได้กว้างขวางกว่าขุนนางที่เป็นเจ้ากรมที่มีเครือข่ายหรือวงงานแคบ โอกาสที่จะได้ผลประโยชน์จึงลดน้อยลง

การกำหนด “ผลประโยชน์” สัมพันธ์กับตำแหน่งหน้าที่ ความรับผิดชอบ ที่กำหนดในทำเนียบตักดินา เป็นหลักการที่รัฐกำหนดไว้เป็นพื้นฐานในการจัดสรรอำนาจและผลประโยชน์ให้แก่กลุ่มชนชั้นปกครองกระจายกันออกไปตามลำดับความสำคัญของแต่ละตำแหน่งเพื่อสะดวกต่อการที่รัฐจะเข้าไปควบคุม แต่ในทางปฏิบัติขุนนางทั้งหลายไม่ได้เคร่งครัดอยู่กับหลักการจำแนกผลประโยชน์ที่รัฐกำหนดไว้เท่าใดนัก ขุนนางแต่ละคนแต่ละกลุ่มต่างก็ใช้ “โอกาส” ที่รัฐกำหนดไว้ให้เป็นพื้นฐานในการ “สร้างโอกาส” แสวงหาผลประโยชน์นอกเหนือขอบเขต กล่าวคือ การใช้อิทธิพลและอำนาจหน้าที่ในทางมิชอบแสวงหาผลประโยชน์ให้กับตัวเองและพรรคพวกได้อย่างกว้างขวาง ทั้งจากรัฐและบรรดาไพร่สามัญชนในลักษณะต่าง ๆ เช่น การเบียดบังยกยอกช่วยอากรที่ประชาชนพลเมืองเสียให้แก่รัฐมาเป็นผลประโยชน์ส่วนตัว หรือเบียดบังแรงงานที่ไพร่ต้องเข้าเกณฑ์ทำงานให้กับรัฐมาทำงานให้เป็นการส่วนตัว หรือการใช้อำนาจหน้าที่ข่มขู่ตืดเงินทองหรือเรียกเอาผลประโยชน์อื่น ๆ จากประชาชน เป็นต้น บทกฎหมายมากมายหลายบทของพระไอยการลักษณะอาญาหลวงแสดงให้เห็นถึงกรณีต่าง ๆ ที่บรรดาขุนนางข้าราชการใหญ่น้อยได้กระทำการอันไม่ชอบ เบียดบังพระราชทรัพย์กดขี่ข่มเหงราษฎร จนทำให้รัฐต้องตรากฎหมายกำหนดการกระทำที่เข้าข่ายความผิดแล้วจะได้รับการลงโทษอย่างรุนแรง

ความพยายามป้องกันการแสวงหาผลประโยชน์เกินอำนาจหน้าที่โดยมิชอบ เช่นนี้คงมีผลควบคุมเฉพาะบางระยะเท่านั้น มิได้ทำให้การ “ฉ้อราษฎร์บังหลวง” โดยอาศัยตำแหน่งหน้าที่ทางราชการหมดไป ยิ่งบ้านเมืองเจริญรุ่งเรืองมีการค้าขายกับต่างประเทศมากยิ่งขึ้น รัฐก็จำเป็นต้องปรับปรุงระบบการบริหารราชการให้สอดคล้องกับการขยายตัวทางสังคมและเศรษฐกิจเพิ่มขึ้นตามไปด้วย ขุนนางในฐานะกลไกสำคัญของรัฐในการบริหารและการปกครองย่อมมีโอกาสและช่องทางในการแสวงหาผลประโยชน์ทั้ง “ในระบบ” และ “นอกระบบ” ได้อย่างกว้างขวางกว่าเดิมโดยที่รัฐไม่อาจควบคุมได้ทั่วถึง และยังกลุ่มขุนนางสามารถสร้างเครือข่ายภายใน “ระบบอุปถัมภ์” ได้กว้างครอบคลุมหน่วยงานตามกรมกองของรัฐได้มากเท่าใด โดยเฉพาะถ้าผู้เป็น “เจ้าอุปถัมภ์ใหญ่” ที่มีตำแหน่งทางราชการสูงและใกล้ชิดหรือเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์แล้ว ก็ย่อมสามารถแสวงหาผลประโยชน์ได้มากกว่ากลุ่มขุนนางอื่น ๆ เท่านั้น แต่อย่างไรก็

ตาม เครือข่ายดังเช่นว่านี้ก็ไม่ใช่สิ่งที่ยืนยาว เพราะ “เจ้าอุปถัมภ์ใหญ่” อาจจะไม่เป็นที่ “โปรดปราน” เมื่อไรก็ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็กระทบถึงตำแหน่งหน้าที่และเครือข่ายภายในอุปถัมภ์ ทำให้เครือข่ายของขุนนางกลุ่มอื่น ๆ ใช้ออกุสนนี้กราบทูลกล่าวโทษ ทำให้กษัตริย์สอบสวนความผิดและลงโทษ ผลประโยชน์และเครือข่ายอุปถัมภ์ก็จะแตกสลายไป ขุนนางกลุ่มอื่นก็จะค่อย ๆ ก้าวขึ้นมา มีอำนาจแทน

ลักษณะเช่นนี้แม้จะไม่ปรากฏหลักฐานกล่าวถึงในระบอบนี้ก็ตาม แต่เป็นสิ่งที่ปรากฏในหลักฐานจากบันทึกของชาวต่างชาติในศตวรรษต่อมาซึ่งน่าที่จะสะท้อนให้เห็นว่าในสมัยพุทธศตวรรษที่ 21 คงจะปรากฏ “เครือข่ายอุปถัมภ์” เช่นนี้ด้วยเหมือนกัน บางทีหลักฐานจาก โทเม ปิเรส (Tomé Pires) ซึ่งเขียนที่มะละกาเมื่อปี พ.ศ. 2058 ได้กล่าวถึงขุนนางเมืองหลวงสองคน เรียกว่า “อุปราช” (Oparraa) เป็นเลขานุการของพระเจ้าแผ่นดิน และอีกคนหนึ่ง คือ “ขุนโกษา” (Concusa) มีหน้าที่ดูแลทางด้านกรคลัง ขุนนางทั้งสองมีอำนาจมากในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้าแผ่นดิน เรื่องทุกอย่างจะต้องผ่านบุคคลทั้งสอง (Pires 1944: 110) น่าจะเป็นการแสดงให้เห็นว่าภายหลังการปรับปรุงการบริหารราชการส่วนกลาง ขุนนางได้เข้ามามีบทบาทและควบคุมการบริหารราชการในระดับสูง ในทำเนียบศักดินาจัดขุนนางทั้งสองตำแหน่งเป็นขุนนางฝ่ายพลเรือน โดยขุนโกษาคงเป็นออกญาโกษาธิบดีเจ้ากรมพระคลัง เป็นขุนนางระดับเสนาบดีจตุสดมภ์ ส่วน “อุปราช” น่าจะเป็น “ออกญามหาอุปราช” ที่ปรากฏในบันทึกของวันวลิต (Van Vliet 1910: 59) และลาลูแบร์ (2510: 425-426) ว่าเป็นตำแหน่งสูงสุดที่ขุนนางจะได้รับ ในพระไอยการศักดินาพลเรือนเป็น “เจ้าพระยามหาอุปราช” ศักดินา 10,000 (*กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1* 2515: 224) ทั้งสองจึงเป็นขุนนางระดับสูงในฝ่ายพลเรือนของระบบการบริหารราชการส่วนกลาง ส่วนหัวหน้าขุนนางฝ่ายพลเรือนหรือสมุหนายกในระบอบนี้ไม่มีหลักฐานกล่าวอ้างถึง แต่สำหรับหัวหน้าขุนนางฝ่ายทหาร คือ พระยา/ออกญากลาโหม ปรากฏหลักฐานว่าเป็นผู้นำทัพอยุธยาไปตีเมืองสุโขทัยคืนจากเชียงใหม่ในปี พ.ศ. 2005 และในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ออกญากลาโหม ได้เป็น

¹ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ เรียกว่า “ชะลาโ” คือกลาโหมนั่นเอง

แม่ทัพยกไปตีเมืองแพร่สองครั้งในปี พ.ศ. 2051 และ พ.ศ. 2053 (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ 2514: 69; ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 2505: 136; พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 2516: 501) แม้บทบาทของสมุหนายกจะไม่ปรากฏก็ตาม แต่ก็ทำให้เชื่อได้ว่าได้มีการแบ่งแยกขุนนางและกรมกองเป็นฝ่ายทหารและพลเรือน โดยมีสมุหพระกลาโหมและสมุหนายกเป็นหัวหน้าของแต่ละฝ่ายตามลำดับ

การทหารในยุคนี้คงได้รับความสนใจเป็นพิเศษจากราชสำนัก ในหลักฐานจาก ลิลิตยวนพ่าย ได้พรรณนาถึงการจัดกระบวนทัพอย่างใหญ่โต ในพงศาวดารเองก็กล่าวถึงการจัดทำตำราพิไชยสงครามและการตั้งกรมพระสุรัสวดีขึ้น กรมนี้ตั้งขึ้นเพื่อควบคุมบัญชาชื่อกำลังพลและเป็นกรมที่มีหน้าที่ระดมพลย่อมต้องเกี่ยวข้องกับกิจการทหารด้วย หลักฐานจากบันทึกร่วมสมัยของ โจอา เดอ บาร์โรส (Joao de Barros) ประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 21 กล่าวสอดคล้องกันว่าชาวสยามเตรียมพร้อมที่จะทำสงครามเสมอ กองทหารมีทั้งทหารม้าทหารเดินเท้าและช่างศึก การทำความดีความชอบของขุนนางส่วนใหญ่แล้วมักจะมาจากการทำศึกสงคราม (กรมศิลปากร 2528: 70) หลักฐานจาก ลิลิตยวนพ่าย ระบุชื่อ “พระศรีราชเดโชชัย” เป็นแม่ทัพข้าง (ลัลลนา ศิริเจริญ 2518: 345-346) และในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ ระบุว่า “พ.ศ. 2022 พระสีหราชเดโช เถิงแก่กรม” (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 2505: 138) น่าจะเป็นบุคคลเดียวกันโดยเป็นตำแหน่งแม่ทัพเมืองหลวง สังกัดกรมกลาโหม แม่ทัพผู้นี้คงมีความสำคัญมาก เอกสารของทางราชการจึงได้บันทึกชื่อลงไว้ทั้ง 2 ฉบับ ใน ลิลิตยวนพ่าย ยังกล่าวถึงขุนนางอีกผู้หนึ่ง คือ (หลวง) ราชวังเมือง ได้รับความวางพระทัยจากสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถให้ปกครองเมืองพิษณุโลก ในขณะที่เกิดสงครามกับล้านนาใหม่ ๆ (ลัลลนา ศิริเจริญ 2518: 275) เห็นได้ว่าในครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 21 ขุนนางในตำแหน่งต่าง ๆ ได้ก้าวขึ้นมา

ลิลิตยวนพ่าย เป็นเอกสารร่วมสมัย ซึ่งแต่งขึ้นในราชสำนักอยุธยาในพุทธศตวรรษที่ 21 ส่วนพงศาวดารฯ ฉบับหลวงประเสริฐเรียบเรียงขึ้นในปี พ.ศ. 2223 โดยใช้หลักฐานจาก “กฎหมายเหตุของพระโหราเขียนไว้แต่ก่อน และกฎหมายเหตุ ซึ่งหาได้แต่ท่อนหนังสือ และเหตุซึ่งมีในพระราชพงศาวดารนั้น...” (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 2505: 130)

เป็นผู้มีอำนาจในการควบคุมการบริหารราชการส่วนกลาง ขุนนางเมืองหลวงบางคนถูกส่งไปเป็นเจ้าของเมืองสำคัญในเขตหัวเมืองฝ่ายเหนือ หัวหน้าขุนนางฝ่ายทหารได้เป็นผู้นำทัพเมืองหลวงไปทำสงคราม ขุนนางฝ่ายทหารบางคนได้เป็นแม่ทัพสำคัญในกองทัพหลวงซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำทัพด้วยพระองค์เอง บทบาททางการเมืองการปกครองที่เพิ่มขึ้นของขุนนางนี้คงเป็นผลมาจากการปรับปรุงการปกครองที่เกิดขึ้นในระยะนี้ โดยขุนนางได้เข้ามาคุมอำนาจในการบริหารราชการส่วนกลางแทนบรรดาพระราชวงศ์ซึ่งถูกลดบทบาทการปกครองในเขตเมืองหลวงและผลักดันให้เจ้าเมืองลูกหลวงได้ปกครองเมืองที่อยู่ไกลเขตพระราชธานีออกไป ขุนนางจึงมีแนวโน้มที่จะมีอำนาจเพิ่มมากยิ่งขึ้น และคงเป็นที่หวาดระแวงของกษัตริย์ ด้วยเหตุนี้เองในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 (พ.ศ. 2067) จึงได้มีการ “ฆ่าขุนนางเสียมาก” เนื่องจากมีหลักฐานจากบัตรสนเท่ห์กล่าวโทษบรรดาขุนนาง (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 1 2505: 141) น่าจะเป็นการกล่าวโทษว่า ขุนนางคิดเป็นกบฏจึงได้มีการฆ่าขุนนางเป็นจำนวนมากจนกระทั่งพระราชพงศาวดารฯ ต้องบันทึกลงไว้ว่าเป็นเหตุการณ์สำคัญ ผลจากการทอดบัตรสนเท่ห์ครั้งนี้ ขุนนางที่ไม่มีความผิดแต่ถูกใส่ร้ายกล่าวโทษน่าจะเป็นจำนวนมากที่ต้องถูกประหารชีวิต การก่อการกบฏจากขุนนางคงเป็นแต่ข่าวลือด้วยเหตุนี้คงจะทำให้มีการตราพระราชกำหนดเกี่ยวกับเรื่องบัตรสนเท่ห์ไว้ในพระไอยการลักษณะกระบดศึก มาตรา 2 ว่า “ผู้ใดรู้ว่าใคร ๆ ทำความร้ายในแผ่นดินประการใดใดท่านให้ผู้รู้นั้นออกมาว่ากล่าวโดยคดีเสาวภาพตามเนื้อความอันรู้นั้น ท่านมิให้ทำบัตรสนเท่ห์แขวนแลทิ้งไว้ในสถานสักอันเลย ถ้าผู้ใดทำจับผู้รู้ได้ ท่านให้ฆ่าเสีย...” ใน มาตรา 3 “...ผู้ใดเห็นบัตรสนเท่ห์... อันตกอยู่ในสถานใด ๆ ก็ตี ผู้ใดได้ ท่านให้ฉีกทิ้งเสียในที่นั้น ท่านมิให้หยิบไปอ่านดูมิให้เอามาให้ผู้อื่นอ่านจะให้ตัดมือผู้เอามานั้นเสีย...” (*กฎหมายตราสามดวง* เล่ม 4 2505: 125-126) เจตนารมณ์ของกฎหมายคงต้องการมิให้มีการกล่าวร้ายกันโดยใช้บัตรสนเท่ห์ และห้ามมิให้เชื่อถือข้อความในบัตรสนเท่ห์ ถ้ามีการฝ่าฝืนในกรณีที่เป็นผู้เขียนโทษถึงตาย ถ้าเก็บได้แล้วเอามาเผยแพร่ต้องถูกตัดมือ วิกฤตการณ์แย่งชิงอำนาจในปลายพุทธศตวรรษที่ 21 ที่พวกขุนนางในเมืองหลวงและขุนนางหัวเมืองมีบทบาทสำคัญในการชิงอำนาจโดยที่พระราชวงศ์ไม่ได้เข้าร่วมโดยตรง น่าจะเป็นคำตอบได้อย่างดีว่าเพราะเหตุใดกษัตริย์จึงทรงประหาร

ขุนนางเป็นจำนวนมากโดยอาศัยหลักฐานความผิดเพียงแค่บัตรสนเท่ห์เท่านั้น กล่าวได้ว่าการปรับปรุงการปกครองในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21 ด้วยการจัดระเบียบตำแหน่งขุนนางและกรมกองโดยการตราพระไอยการตัดดินาห์ทั้งสองฉบับขึ้นบังคับใช้ พร้อมทั้งขยายสายการบังคับบัญชาของการบริหารราชการเมืองหลวงออกไปครอบคลุมหัวเมืองในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา ทำให้ระบบการบริหารการปกครองของเมืองหลวงขยายใหญ่โต จึงจำเป็นที่จะต้องพึ่งพาขุนนางในการบริหารราชการมากยิ่งขึ้น และเป็นการลดอำนาจในการควบคุมการบริหารส่วนกลางของบรรดาราชวงศ์ ขณะเดียวกันพระราชวงศ์จะถูกส่งไปปกครองเมืองลูกหลวงที่อยู่ไกลออกไปจากเขตเมืองหลวงมากขึ้น แม้เจ้าเมืองลูกหลวงจะยังคงมีอำนาจในเขตปกครองสูงมากก็ตาม แต่เป็นการลดอันตรายจากกองทัพเมืองลูกหลวงมิให้เข้ามาชิงอำนาจในราชธานีได้รวดเร็วเหมือนอย่างแต่ก่อน นอกจากนี้แล้วการกำหนดศักดิ์ดินาห์ประจำตำแหน่งต่าง ๆ ทำให้ขุนนางได้รับผลประโยชน์ที่แน่ชัดจากตำแหน่ง แล้วยังสามารถใช้อำนาจหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์นอกเหนือขอบเขตที่รัฐกำหนดไว้ได้อีกโดยที่รัฐไม่อาจจะควบคุมได้ ดังนั้นตำแหน่งและผลประโยชน์ที่ได้จากตำแหน่งนับเป็นรากฐานที่สร้างความมั่นคงให้แก่ขุนนาง และยังสามารถสร้างสมฐานะเศรษฐกิจและอำนาจเพิ่มมากยิ่งขึ้น ทำให้ขุนนางมีอำนาจเข้มแข็งพอที่จะแสดงบทบาทในการเป็นผู้กำหนดหรือสนับสนุนพระราชวงศ์พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ให้ขึ้นครองราชย์หรือแย่งชิงอำนาจทางการเมือง ดังปรากฏแน่ชัดเป็นครั้งแรกในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 21 และบทบาทของขุนนางเช่นนี้จะยังคงปรากฏอยู่ตลอดสมัยอยุธยา เพราะฉะนั้นการปรับปรุงการปกครองครั้งสำคัญนี้ จึงเป็นการวางรากฐานที่มั่นคงให้กับสถาบันขุนนางที่จะเติบโตเข้มแข็งและมีบทบาทในระบบการเมืองของอยุธยา

บทบาททางการเมืองของขุนนาง

(ปลายพุทธศตวรรษที่ 21 ถึง พ.ศ. 2112)

ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21 อยุธยามีอำนาจเหนือหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมดอย่างมั่นคงด้วยการสถาปนาระบบเมืองลูกหลวงเป็นเครื่องมือในการปกครองควบคุม ขณะที่ระบบการบริหารราชการส่วนกลางซึ่งมีขุนนางเป็นกลไกสำคัญในการบริหารราชการ ได้มีความมั่นคงขึ้นอย่างช้า ๆ แต่สำหรับการบริหารหัวเมืองใน

เขตรอบนอก พวกเจ้านายพระราชวงศ์ยังคงมีอำนาจบังคับบัญชาค่อนข้างเป็นอิสระและขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ แม้ว่ากลไกในการบริหารราชการของหัวเมืองจะเป็นขุนนางก็ตาม แต่พอถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 21 เมื่อสมเด็จพระชัยราชาธิราชได้ขึ้นครองราชย์ปี พ.ศ. 2077 ได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองหัวเมืองเกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่งด้วยการล้มเลิกการส่งเจ้านายพระราชวงศ์ไปปกครองเมืองลูกหลวงในเขตหัวเมืองรอบนอกทั้งหมด และใช้ระบบขุนนางปกครองแทน ทำให้ขุนนางหัวเมืองระดับสูงและขุนนางเมืองหลวงสามารถเชื่อมโยงสัมพันธ์กันได้เป็นครั้งแรก และยังทำให้ระบบการบริหารราชการทั่วราชอาณาจักรรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายใต้ระบบการบริหารราชการส่วนกลางซึ่งรวมศูนย์อยู่ที่เมืองหลวง

แม้ว่าหลักฐานที่กล่าวโดยตรงถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครองหัวเมืองนี้จะไม่ปรากฏหรือยังไม่พบก็ตาม แต่เมื่อประมวลหลักฐานทั้งประเภทที่เป็นเอกสารร่วมสมัยและหลักฐานในระยะหลังรวมตลอดถึงการคลี่คลายของสภาพการณ์ทางการเมืองและการปกครองทั้งก่อนและหลังสมัยนี้แล้วพอที่อาจจะกล่าวได้ว่าการรวมศูนย์อำนาจการปกครองและการบริหารมาไว้ที่เมืองหลวงโดยอาศัยระบบขุนนางเป็นกลไกสำคัญคงจะได้เกิดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราชเป็นครั้งแรก แม้จะเป็นช่วงเวลาสั้น ๆ ลีบกว่าปีเท่านั้นก็ตาม แต่ก็ป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญในฐานะที่เป็นขั้นตอนหนึ่งของพัฒนาการทางการเมืองและการบริหารที่จะขยายใหญ่โตอย่างเต็มที่ในพุทธศตวรรษที่ 22

หลักฐานร่วมสมัยที่กล่าวถึงเหตุการณ์ในรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราช (พ.ศ. 2077-2089) คือบันทึกร่วมสมัยของ เฟร์นันด์ เมนเดซ ปินโต (Fernand Mendes Pinto) นักเดินทาง นักการทหาร และเป็นทั้งพ่อค้าชาวโปรตุเกส ซึ่งเข้ามาอยู่ยาระหว่างต้นรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ บันทึกนี้จะเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นว่ามีการเปลี่ยนแปลงลักษณะการปกครองขึ้นในหัวเมืองฝ่ายเหนือ เอกสารร่วมสมัยที่สำคัญรองลงมาคือ งานเขียนเรื่อง "Decadas da Asia" (4 ทศวรรษของเอเชีย) โดย โจเอา เดอ บาร์โรส (Joao de Barros)

---

* พิมพ์ที่ลิบบอน ระหว่างปี พ.ศ. 2095 และ 2158 โจเอา เดอ บาร์โรส เป็นตัวแทนบริษัทการค้าที่อินเดีย (The House of India) ระหว่างปี พ.ศ. 2076-2110 งานเขียนของเขาได้รับการยกย่อง และตัวผู้เขียนเองได้ถูกเรียกว่า Titus Livius แห่งโปรตุเกส (กรมศิลปากร 2528: 62)

และงานเขียนในระยะหนึ่งศตวรรษหลังจากนั้น โดย วันวลิต ซึ่งได้เขียนเรื่องพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวันวลิต พ.ศ. 2182 สำหรับในหลักฐานของไทยก็ปรากฏเหตุการณ์รัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราชในพระราชพงศาวดารฯ ฉบับหลวงประเสริฐ (พ.ศ. 2223) และในคำให้การชาวกรุงเก่า ส่วนเอกสารยุครัตนโกสินทร์ก็มีพระราชพงศาวดารฯ ฉบับพันจันทนุมาศ พระราชพงศาวดารฯ ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ พระราชพงศาวดารฯ ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ (ฉบับพิมพ์สองเล่ม) สังคิตยวงศ์ และพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา

เมื่อประมวลหลักฐานเหล่านี้เข้าด้วยกันแล้วอาจกล่าวได้ว่าแกนของเรื่องเหมือนกัน แต่จะต่างกันในระยะละเอียดที่เป็นเหตุการณ์ ชื่อขุนนาง และพฤติกรรมต่าง ๆ แกนของเรื่องที่ตรงกันทำให้ไม่เกิดปัญหาในเรื่องความถูกต้องของเหตุการณ์ แต่รายละเอียดที่ต่างกันจะมีผลสำคัญที่ทำให้เกิดการตีความเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นต่างกันออกไป ซึ่งจะวิเคราะห์ให้เห็นต่อไปข้างหน้า

การปรับปรุงการปกครองที่ทำต่อเนื่องกันตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ทำให้การสืบราชสมบัติเป็นไปอย่างราบรื่น ในระยะเวลาระหว่าง พ.ศ. 1991-2076 เป็นเวลากว่า 80 ปีที่ไม่มีเหตุการณ์ซึ่งอำนาจเกิดขึ้น จนกระทั่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4 ล้นพระชนม์ พระโอรส คือ พระรัชฎาธิราช พระชนม์ 5 พรรษา ได้ขึ้นครองราชย์เป็นเวลา 5 เดือน พระชัยราชาจึงยึดราชสมบัติได้สำเร็จ พระราชประวัติของสมเด็จพระชัยราชาธิราชไม่มีหลักฐานร่วมสมัยใด ๆ กล่าวไว้ นอกจากหลักฐานรุ่นหลังอย่างพงศาวดารฉบับวันวลิต ซึ่งกล่าวว่า เป็นพระญาติห่าง ๆ และเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ (วันวลิต 2519: 60) สังคิตยวงศ์ว่าเป็น “พระภาคิไนย” (ลูกพี่ลูกน้อง) (สังคิตยวงศ์ 2521: 379) สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพทรงวินิจฉัยเห็นด้วยกับพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่าเป็นเชื้อพระวงศ์สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 และทรงสันนิษฐานว่าพระชัยราชาได้ปกครองเมืองพิษณุโลกมาก่อนที่จะเข้ามาแย่งราชสมบัติได้สำเร็จ (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 2516: 127, 526-527) ความจริงแล้วไม่มีหลักฐานแห่งใดเลยที่ระบุว่าพระชัยราชาได้ปกครองพิษณุโลก อีกทั้งสมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพท่านก็ได้ตรัสว่าเป็น “การเดา” เท่านั้น ดังนั้นเมื่อหลักฐานจากวันวลิตซึ่งเป็นหลักฐานที่เขียนขึ้นหลังเหตุการณ์ประมาณ

หนึ่งร้อยกว่าปี ซึ่งนับว่าใกล้ขีดเหตุการณ์มากที่สุด ได้ระบุว่า “เป็นผู้สำเร็จราชการ” ก็น่าจะมีติดถือหลักฐานของวันวิไลแทน จะเป็นการรัดกุมมากกว่า

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าพระชัยราชาจะได้ครองพิษณุโลกหรือไม่ก็ตาม แต่พระองค์ก็ทรงมีความเกี่ยวข้องกับเมืองพิษณุโลกและเมืองเหนือ พระราชพงศาวดารฯ ฉบับพันจันทนุมาศระบุว่าพระญาติวงศ์ฝ่ายหญิงของสมเด็จพระชัยราชาธิราชพระองค์หนึ่งเป็นมารดาของขุนพิเรนทรเทพ (ต่อมาได้เป็นพระมหาธรรมราชา) มีบิดาสืบเชื้อสายมาจากราชวงศ์พระร่วง (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38 2512: 40) และในรัชกาลนี้เองที่ปรากฏชื่อ “พระยาพิษณุโลก” เป็นแม่ทัพที่ทำการรบร่วมกับสมเด็จพระชัยราชาธิราชเสมอ (พระราชพงศาวดาร เล่ม 1 2516: 142-143) ตรงกับในบันทึกร่วมสมัยของปีนโตกล่าวถึงตำแหน่ง Oyaa Passilico (ออกญาพิษณุโลก) และ Oyaa Capenper (ออกญากำแพงเพชร) เป็นแม่ทัพคนสำคัญของสมเด็จพระชัยราชาธิราช (Pinto 1969: 262-263) แสดงให้เห็นว่าในรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราชมีการตั้งขุนนางไปปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือ ซึ่งเคยเป็นเมืองลูกหลวงมาก่อน อย่างน้อยก็ปรากฏในหลักฐาน 2 เมือง คือพิษณุโลกและกำแพงเพชร การสั่งประหาร “พระนารายณ์” ที่กำแพงเพชรด้วยข้อหาคิดกบฏ (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 2505: 142) บางทีอาจจะเป็นเรื่องที่พระราชวงศ์ที่ปกครองเมืองลูกหลวงที่หัวเมืองฝ่ายเหนือไม่พอใจต่อการเปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือ ควรจะเชื่อได้ด้วยว่าเมืองลูกหลวงหลานหลวงอื่น ๆ ที่ยังปรากฏอยู่ในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยา (แต่ไม่มีบทบาทสำคัญ) คงจะถูกยุบเป็นเมืองชั้นจัตวา กลายเป็นเขตที่เมืองหลวงปกครองโดยตรง การแบ่งหัวเมืองชั้นนอกออกเป็นเอก โท ตรี น่าจะเริ่มมีผลจริงตั้งแต่รัชกาลนี้เป็นต้นไป รูปแบบการบริหารราชการของเมืองชั้นนอกเหล่านี้จำลองมาจากรูปแบบการปกครองของเมืองหลวง เพียงแต่ย่อส่วนลงตามความสำคัญของเมืองนั้น ๆ ในพงศาวดารอีกเช่นกันได้กล่าวถึงการตั้งตำแหน่งศักดิ์นาทหารพลเรือนขึ้นในเมืองพิษณุโลกตอนต้นรัชกาลสมเด็จพระมหาจักร-

---

พระราชวงศ์พระร่วงในสมัยนี้มิได้มีฐานะเป็นพระราชวงศ์กษัตริย์ที่มีอำนาจในแว่นแคว้นอีกต่อไปแล้ว แต่กลายเป็นตระกูล “ขุนนาง” หัวเมืองฝ่ายเหนือภายใต้ระบบการปกครองการบริหารของกรุงศรีอยุธยา

พรตติ (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38 2512: 40) การตั้งครั้งนี้คงไม่ได้หมายถึง เป็นครั้งแรกแน่นอน ธรรมเนียมการตั้งขุนนางหัวเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือคง มีมาแล้วตั้งแต่อยุธยาผนวกหัวเมืองฝ่ายเหนือเข้าเป็นเมืองในอาณาเขตในตอนต้น พุทธศตวรรษที่ 21 แล้ว

การที่สมเด็จพระชัยราชาธิราชทรงใช้ระบบขุนนางเป็นกลไกสำคัญสำหรับการรวมศูนย์อำนาจทั้งในระบบการบริหารราชการส่วนกลางและการปกครองอาณาเขต คงจะได้รับการสนับสนุนและร่วมมือด้วยดีจากบรรดาขุนนางที่เป็น ตระกูลท้องถิ่นเมืองเหนือเพราะทำให้ขุนนางท้องถิ่นได้มีอำนาจมากขึ้นกว่าเดิม เนื่องจากบรรดาเจ้านายพระราชวงศ์ที่ปกครองหัวเมืองเหนือในฐานะเมืองลูก หลวงถูกล้มเลิกอำนาจลงไปอย่างเด็ดขาดเพราะนับจากนี้เป็นต้นไปบรรดาเจ้านาย พระราชวงศ์ก็ไม่มีบทบาทสำคัญในการปกครองอาณาเขตอีกต่อไป (ยกเว้นกรณี สมเด็จพระนเรศวร) บรรดาเจ้านายพระราชวงศ์ทั้งหลายถูกจำกัดขอบเขตให้อยู่ แต่ในเมืองหลวง มีเจ้านายบางองค์เท่านั้นที่อาจมีบทบาทในการบริหารราชการ ส่วนกลางได้บ้าง แต่ไม่ใช่ตำแหน่งคุมอำนาจในระดับสูง ทั้งนี้เพราะกรม สำคัญ ๆ ที่เป็นกรมขนาดใหญ่และกรมขนาดเล็กที่ไม่ค่อยสำคัญล้วนแล้วแต่มี ขุนนางเป็นเจ้าของบังคับบัญชาทั้งสิ้น พวกเจ้านายคงมีหน้าที่เพียงแต่ควบคุม กำลังคนในสังกัดที่มีเป็นส่วนน้อยเท่านั้น ส่วนกำลังคนที่เป็นไพร่หลวงและ ภารกิจเกี่ยวกับการปกครองบริหารราชการทั่วไปตกเป็นหน้าที่ของบรรดาขุนนาง ชั้นสูงชั้นต่ำ พวกเจ้านายถึงถูกกันออกไป อาจยกเว้นพระราชวงศ์บางพระองค์ ที่ใกล้ชิด เช่น พระโอรส พระอนุชา ที่อาจจะมีอำนาจในการบริหารราชการทั่วไปบ้าง แต่ก็ไม่กว้างขวางและไม่มีอำนาจสิทธิ์ขาดเต็มที่เหมือนอย่างแต่ก่อน

สัมพันธ์ภาพระหว่างสมเด็จพระชัยราชาธิราชกับเจ้าเมืองในหัวเมืองเหนือ คงดำเนินไปอย่างสนิทสนม ทั้งนี้อาจเป็นเพราะทั้งสองฝ่ายได้ผลประโยชน์ร่วมกันจากการล้มระบบการปกครองหัวเมืองแบบเมืองลูกหลวง ทำให้ขุนนางฝ่าย เหนือสนับสนุนสมเด็จพระชัยราชาธิราช นอกจากนี้กษัตริย์มีความสัมพันธ์ทาง เครือญาติกับ “ราชวงศ์พระร่วง” ซึ่งมีฐานะเป็นตระกูลขุนนางท้องถิ่นที่มีอำนาจ ของหัวเมืองฝ่ายเหนือ และในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ และเอกสารร่วม สมัยของปิ่นโตกล่าวถึง พระยา/ออกญาพิษณุโลก ว่าเป็นแม่ทัพคนสำคัญที่นำ ทัพตามเสด็จสมเด็จพระชัยราชาธิราชทุกครั้ง (เท่าที่ปรากฏหลักฐาน) ในเอกสาร

ของ โจเอา เดอ บาร์โรส ที่รวบรวมขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2076-2110 กล่าวว่า ส่วนใหญ่ของขุนนางสยามที่มีความเชี่ยวชาญทางการรบทัพจับศึกมาจากดินแดนแถบเมืองสุวรรณคโลก สุโขทัย (กรมศิลปากร 2528: 70) ในรัชกาลนี้ขุนนางหัวเมืองเหนือคงได้เข้ามารับราชการมีตำแหน่งตามกรมต่าง ๆ ในระบบการบริหารราชการส่วนกลาง ทั้งนี้อาจเป็นนโยบายการปกครองที่ต้องการหา “พันธมิตร” เพื่อมาถ่วงดุลกับขุนนางเมืองหลวง ดังนั้นในราชสำนักจึงมีขุนนางที่ไม่พอใจพระองค์อยู่ 2 กลุ่ม คือ กลุ่มขุนนางที่ต้องสูญเสียผลประโยชน์และอำนาจภายหลังจากที่พระองค์ยึดอำนาจจากพระราชบิดา และอีกกลุ่มหนึ่งอาจจะไม่พอใจที่พระองค์ทรงสนับสนุนให้ขุนนางเมืองเหนือเข้ามามีบทบาทในราชสำนัก กลุ่มขุนนางที่เสียประโยชน์ทั้งสองกลุ่มจึงเปรียบเสมือนคลื่นใต้น้ำที่รอเวลาเหมาะสม ในปี พ.ศ. 2089 สัญญาณแห่งการเปลี่ยนแปลงได้เริ่มปรากฏขึ้นเมื่อสมเด็จพระชัยราชาธิราชสิ้นพระชนม์ แต่ดูเหมือนกลุ่มขุนนางเมืองเหนือและขุนนางฝ่ายพระมหากษัตริย์สามารถควบคุมสถานการณ์ไว้ได้ สมเด็จพระยอดฟ้า พระโอรสองค์ใหญ่ พระชันษา 11 ปีได้รับราชสมบัติ เจ้าแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ได้สำเร็จราชการ ปรากฏในเอกสารของปินโตกล่าวว่า ออกญาพิษณุโลก ขุนนางที่มีตำแหน่งสูงที่สุดได้เป็นผู้กล่าวถวายพระพรแก่พระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ในพิธีราชาภิเษก (Pinto 1969: 264) สิ่งที่กำลังนี้น่าจะเป็นการสะท้อนให้เห็นว่า ออกญาพิษณุโลก (และขุนนางเมืองเหนือ) มีอำนาจอยู่ในราชสำนักในระดับสูง

ในระยะแรก เจ้าแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ผู้สำเร็จราชการคงสามารถประนีประนอมกับขุนนางเมืองเหนือและกลุ่มต่าง ๆ ทำให้เกิดเสถียรภาพขึ้นใน

---

*หลักฐานให้รายละเอียดเกี่ยวกับสถานที่และสาเหตุต่างกัน แยกได้ดังนี้คือ หลักฐานที่ว่าสวรรคตระหว่างเสด็จกลับจากยกทัพไปตีเชียงใหม่ ยังไม่ถึงอยุธยา (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 38 2512: 27; *พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์* 2514: 21; *วันวลิต* 2519: 61) แต่หลักฐานจากพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ กล่าวถึงเรื่องสวรรคตเท่านั้นไม่มีรายละเอียดอื่น (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 1 2506: 143) ส่วนหลักฐานจากบันทึกของเมนเดซ ปินโต ว่า เมื่อพระองค์ได้เสด็จมาถึงอยุธยาแล้ว พระราชินี (แม่อยู่หัวศรีสุดา-จันทร์) ได้ผสมยาพิษในน้ำนมให้สวย ประชวรอยู่ 5 วัน มอบเวนราชสมบัติให้พระโอรส (Pinto 1969: 264)

ราชสำนักกระยะหนึ่ง แต่ต่อมาเมื่อพระนางพยายามควบคุมอำนาจในราชสำนักมากยิ่งขึ้นตามลำดับ ก่อให้เกิดการขัดแย้งกับกลุ่มขุนนางต่าง ๆ หลักฐานต่าง ๆ กล่าวในทำนองเดียวกันว่า “นางพระยาก็ลอบลักสม์ครสังวาสกับด้วยขุนชินราช” จนตั้งครภักขึ้น จึงคิดจะยกขุนชินราช (ขุนวรวงศา) ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 38 2512: 28-31; Pinto 1969: 264) แต่ถ้าพิจารณาในแง่ของการเมืองแล้ว น่าจะเป็นความพยายามที่พระนางจะรักษาอำนาจของพระนางและโอรสไว้ ดังนั้นเพื่อเป็นการค้าจุนบัลลังก์ จึงเอา “พันบุตรศรีเทพ” เข้ามา บุคคลผู้นี้ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่าเป็นขุนนางเดิม สมเด็จพระยาตมหาราชานุภาพทรงตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับชื่อของตำแหน่งครั้งหลังสุดว่า ที่ได้เป็นขุนวรวงศานั้นเป็นชื่อราชินิกุล และควรเป็นญาติกับท้าวศรีสุตาจันทร์ด้วย ทั้งนี้ โดยการอ้างเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งทำการพิจารณาเลกสมสังกัตพรรค เป็นการเกณฑ์ไพร่พลเข้ามาไว้ และให้ขุนวรวงศาธิราชเป็นผู้บังคับบัญชากองกำลังทหารนี้ (*พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา* เล่ม 1 2516: 536-540) พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ ได้กล่าวถึงความเป็นมาของตระกูลขุนวรวงศาว่าไม่มีหลักฐานเด่นชัดนอกจากความเห็นของสมเด็จพระยาตมหาราชานุภาพดังกล่าวแล้ว และเมื่อพิจารณาว่า “นายจัน” น้องขุนวรวงศาธิราช ซึ่งได้รับการแต่งตั้งเป็น “อุปราช” มีภูมิลำเนาอยู่ที่ “บ้านมหาโลก” แสดงถึงเชื้อสายของท้าวศรีสุตาจันทร์และขุนวรวงศาธิราชว่าเป็นชาวอยุธยาโดยมิได้มีเชื้อสายทางเมืองเหนือ (พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ 2525: 21) ในคำให้การชาวกรุงเก่าระบุนามเดิมของขุนวรวงศาว่า “นายบุญศรี” เป็นมหาดเล็ก ต่อมาได้รับการสนับสนุนจากท้าวศรีสุตาจันทร์กราบทูลให้สมเด็จพระชัยราชาธิราชตั้งเป็นขุนชินราช เสนาบดีวัง และกล่าวในตอนท้ายว่า ขุนชินราชเกิดในตระกูลอำมาตย์ (*คำให้การชาวกรุงเก่า, คำให้การขุนหลวงหาวัด* 2515: 70-75)

ถ้าหลักฐานจากคำให้การชาวกรุงเก่าถูกต้อง ท้าวศรีสุตาจันทร์และขุนวรวงศาธิราชน่าจะเป็นกลุ่มอำนาจใหม่ที่สามารถควบคุมราชสำนักได้ในระหว่าง 2 ปีที่ท้าวศรีสุตาจันทร์เป็นผู้สำเร็จราชการ ความจริงท้าวศรีสุตาจันทร์อาจจะมีอำนาจในราชสำนักสูงมากอยู่ก่อนแล้ว ดังจะเห็นได้จากการที่พระเชษฐราชาต้องลี้ภัยการเมืองออกผนวชทั้ง ๆ ที่พระนางยังไม่ได้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แต่อย่างไรก็ตาม ไม่อาจทราบได้ว่าอะไรคือเป้าหมายการเมืองที่แท้จริงของพระนาง

ตั้งแต่ต้น หรือเพียงแต่คำนิ่งถึงการรักษาอำนาจของพระเยวากษัตริย์ หรือว่าต้องการยึดอำนาจเพื่อให้คนในตระกูลของพระนางได้ขึ้นเป็นกษัตริย์แทน หรือเป็นไปในลักษณะที่พระนางต้องการหาผู้ค้ำจุนอำนาจของพระโอรส แต่ต่อมา “ผู้ค้ำจุน” กลับต้องการยึดอำนาจเสียเอง ทำให้พระนางต้อง “ตกกระไดพลอยโจน” ไปด้วย แต่อย่างไรก็ตาม มีการดำเนินการต่าง ๆ ที่จะให้ขุนวรวงศาธิราชได้ขึ้นครองราชย์ และนั่นย่อมหมายความว่าเป้าหมายการเมืองของพระนางได้แสดงแน่ชัดออกมาแล้ว “กลุ่มอำนาจใหม่” นี้จึงได้รับการต่อต้านจากขุนนางทุกกลุ่มในราชสำนัก เพราะมีแนวโน้มให้เห็นว่า “กลุ่มอำนาจใหม่” ได้ใช้วิธีรุนแรงในการกำจัดขุนนางที่ขัดขวางหรือไม่เห็นด้วย อย่างเช่นกรณีพระยามหาเสนาบดีซึ่งเป็นถึงสมุหพระกลาโหม หัวหน้าฝ่ายทหารยังถูกฆ่าตายในพระราชวังเนื่องจากมีพฤติกรรมที่ “กลุ่มอำนาจใหม่” เห็นว่าเป็นการต่อต้าน หรือแม้แต่การกำจัดเยวากษัตริย์โดยการปลงพระชนม์ เมื่อเห็นว่ากลุ่มของตนเองคุมอำนาจในราชสำนักได้แล้ว ขุนวรวงศาธิราชจึงได้ประกาศขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์แห่งอาณาจักรอยุธยา กลุ่มขุนนางผู้สูญเสียอิทธิพลและอำนาจรวมทั้งผลประโยชน์ย่อมต้องไม่พอใจ ในระยะแรกกลุ่มต่อต้านต่าง ๆ ยังไม่อาจรวมตัวกันจนกระทั่งเมื่อขุนวรวงศาธิราชได้ขึ้นครองราชย์และปลงพระชนม์สมเด็จพระยอดฟ้า ทำให้ขุนนางในเมืองหลวงกลุ่มต่าง ๆ รวมตัวกันวางแผนที่จะปลดขุนวรวงศาธิราชจากกษัตริย์ ในการนี้ได้รับกำลังหนุนจากหัวเมืองเหนือเท่าที่ปรากฏในพงศาวดาร คือ พระยาพิชัย พระยาสุวรรณคโลก เจ้าเมืองเหนือเหล่านี้คงไม่พอใจและแสดงอาการกระด้างกระเดื่อง ทำให้ขุนวรวงศาธิราชซึ่งได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้วได้ตรัสสั่งให้สมุหนายกให้มิดราชขึ้นไปหาหัวเมืองเหนือทั้ง 7 เมืองลงมา เพื่อที่จะได้ส่งคนของพระองค์ขึ้นไปเป็นเจ้าเมืองแทนด้วยเหตุนี้เองจึงเป็นการบีบให้หัวเมืองฝ่ายเหนือเข้าร่วมในการรัฐประหารครั้งนี้

สำหรับผู้นำและกลุ่มบุคคลที่เข้าร่วมในแผนการรัฐประหาร หลักฐานต่าง ๆ กล่าวไว้อย่างสับสนไม่ตรงกัน แต่อาจแบ่งวิเคราะห์ได้คือ บันทึกลงของปินโตกล่าวว่า หัวหน้าผู้ก่อการมี 2 คน คือออกญาพิษณุโลก (Oyaa Passilico) และกษัตริย์กัมพูชา (King of Cambaia or Cambaya) (Pinto 1969: 270) พงศาวดารฉบับวันวลิตให้ชื่อ “ออกพระทัยน้ำ” (Oprae Thaijnam) “แม่กองทหารม้า” และ “OloangnRachiut หัวหมู่ผู้กล้าหาญ” (วันวลิต 2519: 62)

ใน*สังคีตยวงศก*กล่าวว่าเป็น พระท้ายน้ำแลดลุมมียศ (ศรียศบ้านดลุมเหล็ก) (2521: 380) คำให้การชาวกรุงเก่าว่าเป็น พระยากลาโหม และ พระพิเรนทรเทพ (คำให้การชาวกรุงเก่า, คำให้การขุนหลวงหาวัดฯ 2515: 74) พงศาวดารที่ชำระในสมัยรัตนโกสินทร์กล่าวตรงกันว่า มีผู้ก่อการสำคัญคือขุนพิเรนทรเทพ ขุนอินทรเทพ หมื่นราชเสน่หา (ในราชการ) หลวงศรียศ พระยาพิชัย พระยาสุวรรณคโลก หมื่นราชเสน่หา (นอกราชการ) (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 38 2512: 32-41) การที่ชื่อขุนนางที่เข้าร่วมรัฐประหารครั้งนี้ต่างกันออกไปเช่นนี้ ไม่มีหลักฐานอื่นใดพอที่จะตรวจสอบความถูกต้อง แต่อย่างไรก็ตามอาจกล่าวได้ว่าทั้งขุนนางเมืองหลวงและขุนนางหัวเมืองต่างเข้าร่วมในแผนการยึดอำนาจนี้อย่างกว้างขวาง

รายชื่อขุนนางบางคนที่น่าสนใจและพอที่จะนำมาตรวจสอบได้ว่าเป็นใครเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์นี้อย่างไร “ขุนนาง” สองคนนี้ คือ Oyaa Passilico และ King of Cambaya จะขอกล่าวถึง King of Cambaya ก่อน กษัตริย์แห่งกัมพูชาเข้ามาเกี่ยวข้องกับการชิงอำนาจในราชสำนักได้อย่างไร วุฒิวเคราะห์ไว้ว่ากษัตริย์กัมพูชาที่เอกสารของปินโตกล่าวถึงนั้นน่าจะเป็นเจ้าชายกัมพูชาซึ่งได้ประทับอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาในเวลานั้นในฐานะตัวประกัน มีนามว่าพระยาองค์ และคงได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองสุวรรณคโลก เจ้านายเขมรพระองค์นี้ได้เป็นแม่ทัพนำกองทัพอยุธยาไปตีกัมพูชาในปี พ.ศ. 2099 และเสียชีวิตในการรบ และตรงกับพระราชพงศาวดารว่า พระยาสุวรรณคโลกเป็นผู้ร่วมคิดกำจัดขุนรวงศาธิราชด้วยคนหนึ่ง ดังนั้นพระยาองค์ หรือ นักองค์และพระเจ้ากัมพูชาของปินโตเป็นคนเดียวกันกับที่เป็นพระยาสุวรรณคโลกระหว่าง พ.ศ. 2083-2099 (Wood 1959: 205) ส่วน Oyaa Passilico ตามบันทึกของปินโตจะขัดแย้งกับพระราชพงศาวดารที่กล่าวว่า ขุนพิเรนทรเทพเป็นหนึ่งในหัวหน้าสำคัญล้มอำนาจขุนรวงศาธิราช ต่อมาจึงได้รับการแต่งตั้งเป็นพระมหาธรรมราชาครองเมืองพิษณุโลก ปินโตที่เข้ามาภายหลังจากเหตุการณ์ 2-3 ปี คงจะนำตำแหน่งออกญาพิษณุโลกใช้กล่าวถึงพฤติกรรมในอดีตของพระมหาธรรมราชาตอนที่ยังเป็นขุนพิเรนทรเทพอยู่ หรืออาจเป็นไปได้อีกกรณีหนึ่งว่าชื่อเท็จจริงในพงศาวดารคลาดเคลื่อน และผู้นำที่วางแผนกำจัดขุนรวงศาธิราชคือออกญาพิษณุโลกจริงอย่างที่ปินโตเขียนไว้ ตำแหน่งขุนพิเรนทรเทพคงเป็นตำแหน่งในระยะแรก

ที่เข้ารับราชการก่อนที่จะได้เป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกก็ได้ ถ้าเป็นไปในประการหลังแล้วก็หมายความว่า พระยา/ออกญาพิษณุโลก เป็นบุคคลคนเดียวกับขุนพิเรนทรเทพ และเป็นคนเดียวกับพระยาพิษณุโลกที่เป็นทัพหน้าของอยุธยาที่ไปตีเมืองลำพูนในปี พ.ศ. 2089 บุคคลผู้นี้ต่อมาได้ขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์อยุธยา พระนามว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ตามพระราชพงศาวดารว่าสิ้นพระชนม์เมื่อพระชันษา 76 ปี ในปี พ.ศ. 2133 ใน พ.ศ. 2089 จะมีพระชนม์ 32 ปี มากพอที่จะครองตำแหน่งเป็น พระยา/ออกญาพิษณุโลกได้ (Wood 1959: 204-205)

ผู้เขียนเห็นประเด็นคล้ายตามการวิเคราะห์ของวูดและมีความเห็นเพิ่มเติมว่าเอกสารของปินโตบันทึกขึ้นจากความทรงจำและประสบการณ์จริงที่เขาได้เข้าไปเกี่ยวข้อง หรือฟังคำบอกเล่าของผู้ที่อยู่ในเหตุการณ์แล้วเขียนบันทึกขึ้น รายละเอียดบางเรื่องบางตอนอาจเกินเลยความจริงไป อาจเป็นเพราะความเป็นปุถุชนหรือเป็นเพราะความเข้าใจผิดในข้อเท็จจริง ซึ่งบางสิ่งก็เป็นเรื่องที่ชาวยุโรปในยุคนั้นล้วนเข้าใจผิดเหมือน ๆ กัน วันเวลาของเหตุการณ์ทางการเมืองของอยุธยาในระบอบที่เขากล่าวถึง แม้จะตรวจสอบได้แล้วว่าคลาดเคลื่อน 1-2 ปี แต่แกนของเรื่องและรายละเอียดบางส่วนโดยเฉพาะชื่อบุคคลสำคัญที่เกี่ยวข้องมีความถูกต้อง ดังนั้น เรื่องราวเกี่ยวกับเหตุการณ์อยุธยาในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 21 ตามบันทึกของเขาน่าจะมีน้ำหนักและเชื่อถือได้ในระดับสูง และเป็นเอกสารร่วมสมัยเพียงชิ้นเดียวที่กล่าวถึงเหตุการณ์ในตอนนั้น ถ้าบันทึกของปินโตให้ข้อความบางตอนที่ขัดแย้งกับหลักฐานจากพระราชพงศาวดารซึ่งรวมและเขียนขึ้นหลังจากบันทึกของเขากว่า 300 ปีแล้ว ผู้เขียนคิดว่าเราก็น่าที่จะยึดถือเอกสารของปินโตไว้เป็นหลักในฐานะเอกสารร่วมสมัยมากกว่าที่จะปฏิเสธหลักฐานร่วมสมัยชั้นต้นชิ้นนี้แล้วยึดถือหลักฐานจากพระราชพงศาวดารเป็นคัมภีร์หรือแหล่งข้อมูลหลักแต่เพียงแหล่งเดียว

หลักฐานต่าง ๆ ระบุในทำนองเดียวกันว่า การรัฐประหารครั้งนี้มิได้มีการปะทะกันด้วยกองกำลังทหารของทั้งสองฝ่าย แต่เป็นลักษณะของการวางแผนจับกุมปลงพระชนม์ขุนวรวงศาธิราช แม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ และพระมหาอุปราช (นายจีน) ขณะที่เสด็จจากพระราชวังเพื่อไปยังวัดแห่งหนึ่ง (ตามหลักฐานของปินโต) หรือเสด็จไปทอดพระเนตรการจับช้างเข้าเพนียด (ตามหลักฐาน

พงศาวดาร) เมื่อยึดอำนาจได้แล้วไม่ปรากฏว่ามีการจับกุมหรือลงโทษขุนนางฝ่ายตรงข้าม การรัฐประหารครั้งนี้จึงมีลักษณะคล้ายคลึงกับการกบฏของเจ้าพระยาแก้วพระยาไทและขุนนางฝ่ายพราหมณ์ในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 คือเพียงจับองค์พระมหากษัตริย์เป็นประการสำคัญก็ถือว่ายึดอำนาจสำเร็จ มิได้มีการยกกองกำลังจากหัวเมืองเข้ามายึดอำนาจ

หลักฐานจากปินโตและพงศาวดารสอดคล้องกันไปในการทำงานว่าบรรดาเจ้าเมืองที่ร่วมในแผนการนี้ล้วนแล้วแต่อยู่ในเมืองหลวง ไม่ว่าจะเป็น ออกญาพิษณุโลก และกษัตริย์แห่งกัมพูชา (พระยาองค์ เจ้าเมืองสวรรคโลก) ตามบันทึกของปินโต หรือพระยาพิชัยและพระยาสวรรคโลกตามพงศาวดาร บรรดาเจ้าเมืองเหนือทั้งหลายอาจถูกเรียกตัวลงมาที่เมืองหลวงจริงตามนโยบายผลัดเปลี่ยนขุนนางที่เป็นพรรคพวกของขุนวรวงศาธิราชขึ้นไปเป็นเจ้าเมืองแทนดังที่ปรากฏอยู่ในพงศาวดารก็เป็นไปได้ ถ้าเป็นดังเช่นที่กล่าวนี้ก็อาจคาดคะเนได้ว่าขุนวรวงศาธิราชคงจะสามารถควบคุมอำนาจและคงอยู่ในฐานะได้เปรียบประการใดประการหนึ่ง จึงทำให้ขุนนางหัวเมืองไม่กล้าฝ่าฝืน ต้องเข้ามายังเมืองหลวงตามหมายเรียกตัว แต่อย่างไรก็ตาม คงจะยังไม่ทันได้ส่งขุนนางชุดใหม่ไปปกครองหัวเมืองเหนือ ขุนวรวงศาธิราชก็ต้องเสียอำนาจให้กับคณะรัฐประหารของกลุ่มขุนนางเมืองหลวงและขุนนางหัวเมือง ไม่มีหลักฐานตอนใดปรากฏเลยว่ามีพวกเจ้านายพระราชวงศ์ร่วมก่อการด้วย พระเทียรราชาก็ได้อยู่ในฐานะผู้นำในการก่อการและไม่ได้มีฐานอำนาจมากนัก ดังจะเห็นได้จากกรณีที่ทรงหนีภัยเสด็จผนวชทันทีหลังจากการสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระชัยราชาธิราช ไม่ได้ทรงดำเนินการต่อต้านการขึ้นครองอำนาจของเจ้าแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ น่าจะเป็นการแสดงให้เห็นว่าในการขึ้นครองราชย์ของสมเด็จพระชัยราชาธิราชพระองค์ทรงจำกัดอำนาจของเจ้านายราชวงศ์ลงอย่างค่อนข้างได้ผล ไม่มีเจ้านายพระราชวงศ์ไหนสามารถที่จะสะสมกำลังหรือมีอำนาจมากเพียงพอที่จะทำการยึดราชบัลลังก์ได้ ไม่ว่าจะโดยวิธีรัฐประหารภายในพระราชวังหรือยกกองทัพมาจากหัวเมือง ความอ่อนแอของพวกเจ้านายพระราชวงศ์เปิดโอกาสให้ขุนนางได้ก้าวเข้ามามีบทบาทในการชิงอำนาจในราชสำนักแทน การชิงอำนาจทางการเมืองของอยุธยาใน “มิติ” ใหม่ที่มี “ขุนนาง” เป็นกลุ่มอำนาจสำคัญได้ปรากฏอย่างชัดเจนนับตั้งแต่สมัยนี้เป็นต้นไป

การเมืองในราชสำนักภายหลังจากการรัฐประหารยึดอำนาจได้สำเร็จแล้ว ไม่มีขุนนางผู้หนึ่งผู้ใดมีอำนาจมากเพียงพอที่จะตั้งตนขึ้นเป็นกษัตริย์ แม้แต่ออกญาพิษณุโลก ขุนนางที่มีบทบาทสำคัญมาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราชก็ไม่อาจที่จะกุมอำนาจเหนือขุนนางในราชสำนักได้ การร่วมมือกันทำการรัฐประหารล้มอำนาจของขุนรวงศาธิราชเป็นเพียง “เป้าหมายร่วม” ชั่วคราวที่ต้องการกำจัด “กลุ่มขุนนางอำนาจใหม่” ที่คุกคามผลประโยชน์และความมั่นคงของบรรดาขุนนางเดิมกลุ่มต่าง ๆ เท่านั้น สภาพทางการเมืองในระยะนั้นน่าจะไม่มีกลุ่มอำนาจใดที่เข้มแข็งเพียงพอที่จะควบคุมอำนาจได้แต่เพียงกลุ่มเดียว ดังนั้นการประนีประนอมทางการเมืองจึงเกิดขึ้นด้วยการอัญเชิญพระเทียรราชาซึ่งไม่มีฐานอำนาจให้ขึ้นสู่ตำแหน่งพระมหากษัตริย์เป็นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ

แม้ว่าพระองค์จะไม่มีฐานอำนาจสนับสนุนมาก่อนที่จะได้ขึ้นครองราชย์ แต่ภายหลังจากที่พระองค์ได้ขึ้นครองแผ่นดินแล้ว สถานภาพของพระองค์ก็มีเสถียรภาพและมั่นคง บางทีการที่พม่ายกกองทัพมาล้อมกรุงศรีอยุธยาภายหลังจากการที่พระองค์ขึ้นครองราชย์ได้เพียง 7 เดือน เป็นการทดสอบฐานอำนาจของบรรดากลุ่มขุนนางที่สนับสนุนว่าจะมีความมั่นคงมากน้อยเพียงไร ภายหลังจากที่พระมหาธรรมราชา (พระขามาดาที่ครองพิษณุโลก) ได้ยกทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือมาตีกระหนาบทัพพม่าจนพม่าต้องถอยทัพกลับไปแล้ว สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงอาศัยสถานการณ์ที่พม่ารุกกรานนี้ทำการจัดการปรับปรุงบ้านเมืองและกำลังพล จัดการสำรวจสำมะโนครัวและขึ้นทะเบียนไพร่พลในเขตหัวเมืองชั้นใน ตั้งเมืองนนทบุรี เมืองนครชัยศรี และเมืองสมุทรสาคร เพื่อให้มีผู้ว่าราชการกรมทหารอยู่ประจำท้องที่สำหรับเรียกกระตมพลเวลาเกิดศึกสงคราม สะสมเสบียงและอาวุธเพื่อรับศึกพม่า ก่อสร้างกำแพงเมืองป้องกัน (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 2516: 554-555)

การปรับปรุงบ้านเมืองเพื่อเตรียมต่อสู้ข้าศึกพม่าที่จจะรุกกรานนอกจากแสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงมีพระปรีชาสามารถในด้านการยุทธวิธีและการสู้รบแล้วยังแสดงให้เห็นความสามารถในการปกครองอีกส่วนหนึ่งด้วย ทำให้พระองค์เป็นที่ยอมรับในสายตาของบรรดาเหล่าขุนนาง ดังนั้นในระยะ 14 ปีภายหลังจากที่พระองค์ได้ขึ้นครองราชย์ ไม่ปรากฏว่ามีการก่อการกบฏจากบรรดาขุนนางทั้งในเมืองหลวงและเขตหัวเมือง แต่ก็ไม่ได้หมายความว่ามีการกบฏจากขุนนาง

จะหมดไปจากราชสำนัก トラบไตที่ยังมีกลุ่มที่สูญเสียประโยชน์จากการขึ้นครองราชย์ของพระองค์แฝงอยู่ในราชสำนัก การกบฏก็อาจเกิดขึ้นได้เสมอ เพียงแต่รอเวลาที่เห็นว่าเหมาะสมเท่านั้น

ด้วยเหตุนี้ฐานะของพระองค์จึงถูกทำลายจากบรรดาขุนนางชั้นผู้ใหญ่กลุ่มหนึ่งและขุนนางอีกจำนวนหนึ่งที่ได้ให้การสนับสนุนพระศรีศิลป์ พระอนุชาของสมเด็จพระยอดฟ้าก่อนการกบฏขึ้นในปี พ.ศ. 2104 ขุนนางที่สำคัญ ๆ ที่สนับสนุนพระศรีศิลป์ที่ปรากฏชื่ออยู่ในพงศาวดารคือพระยาเดโช พระยาท้ายน้ำ ทั้งสองเป็นตำแหน่งแม่ทัพหลวง พระยาพิชัยรณฤทธิ์ เจ้ากรมเขนทองชาวทั้งสามสังกัดกรมกลาโหม หมื่นภักดีศวร หัวหมื่นตันเชือก ในกรมพระตำรวจในซ้าย หมื่นภยันรินทร์บางที่อาจตรงกับหลวงอภัยสุริน เจ้ากรมพลพันซ้าย (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515: 280, 284, 293) ขุนนางที่เอ่ยชื่อมาทั้งหมดล้วนสังกัดกรมฝ่ายทหาร ที่น่าสังเกตคือ เจ้าพระยามหาเสนาบดีเจ้ากรมกลาโหมซึ่งเป็นต้นสังกัดของพระยาเดโช พระยาท้ายน้ำ และพระยาพิชัยรณฤทธิ์ กลับสนับสนุนสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ และเป็นผู้นำกำลังออกสกัดกองกำลังของพระศรีศิลป์ที่ยกเข้ามาตีพระราชวัง สมเด็จพระมหาจักรพรรดิต้องเสด็จหนีจากพระราชวังไปยังเกาะมหาพราหมณ์ พระโอรสทั้งสองพระองค์คือพระรามเศวตและพระมหินทรจึงได้รวบรวมขุนนางและยกกองกำลังมาปราบกบฏพระศรีศิลป์ได้สำเร็จ จากนั้นก็มีการกวาดล้างขุนนางที่ต้องสงสัยว่าเป็นฝ่ายสนับสนุนพระศรีศิลป์ พงศาวดารบันทึกไว้ว่า “ครั้งนั้นเมียน้อยขุนนางโจทก์ว่าฝ่าเข้าด้วยพระศรีสิน และคอยรับพระศรีสิน ตนเป็นสัดย์ให้ฆ่าเสียเป็นอันมาก” (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38 2512: 76-78) แสดงให้เห็นว่าขุนนางกลุ่มที่ยังสนับสนุนเชื้อสายของสมเด็จพระชัยราชาธิราชยังมีอยู่ในราชสำนัก เท่าที่ทราบชื่อเป็นถึงตำแหน่งแม่ทัพและเป็นเจ้ากรมที่คุมกำลังรบโดยตรง และยังมีขุนนางอื่นที่ไม่ปรากฏชื่อแต่เป็นใจด้วยกับพระศรีศิลป์อีกเป็นจำนวนมาก ไม่อาจทราบได้ว่าขุมกำลังของขุนนางกลุ่มใหญ่สนับสนุนพระศรีศิลป์มาตั้งแต่ต้น เพราะไม่พอใจที่พระเทียรราชาได้อำนาจ หรือว่าเป็นกลุ่มขุนนางที่เคยสนับสนุนขุนรวงศาธิราชมาก่อน แต่ไม่ว่าประการใดก็ตามล้วนสะท้อนให้เห็นว่ากลุ่มอำนาจในราชสำนักระหว่าง พ.ศ. 2091-2104 แดกแยกกันเป็นหลายกลุ่มหลายฝ่าย สมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่อาจที่จะควบคุมกลุ่มขุนนางต่าง ๆ ให้อยู่ได้อำนาจ

ของพระองค์อย่างเด็ดขาด จึงทำให้เกิดกบฏครั้งใหญ่ในราชสำนัก ภายหลังจากปราบกลุ่มขุนนางที่สนับสนุนพระศรีศิลป์แล้ว ฐานะของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงมีความมั่นคงขึ้นกว่าเดิม แต่ไม่นานก็ต้องเผชิญกับการรุกรานครั้งใหญ่ของพม่าพร้อมทั้งการเอาใจออกห่างของพระมหาธรรมราชา

การรุกรานของพม่ามีผลทำให้ความขัดแย้งระหว่างพระมหาธรรมราชาผู้ครองพิษณุโลกกับสมเด็จพระมหาจักรพรรดิสมเด็จพระมหินทราธิราชขยายตัวปรากฏชัดเจน ถ้าพิจารณาข้อความในพระราชพงศาวดารแล้วจะเห็นได้ว่าขุนพิเรนทรเทพได้รับการยกย่องสูงจนผิดปกติ โดยได้เป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เจ้ารับราชบัณฑูร พระวิสุทธิกษัตริย์ พระชายาเป็นถึงอัครมเหสีเมืองพิษณุโลก พระมหาธรรมราชาได้รับทั้งเครื่องราชูปโภคและเครื่องราชกกุธภัณฑ์ (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38 2512: 40) สิ่งที่กำลังนี้ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่แสดงถึงฐานะของการเป็นกษัตริย์ ซึ่งไม่น่าจะเป็นไปได้ที่ยกย่องกันขนาดนี้ในหลักฐานของปินโตซึ่งเป็นหลักฐานร่วมสมัยเรียก พระมหาธรรมราชาว่า “ออกญา” พิษณุโลก ตั้งแต่ก่อนการรัฐประหารถึงภายหลังก็ยังเรียกเช่นนี้อยู่ (Pinto 1969: 265, 270) พงศาวดารฉบับวันวลิตเรียกว่า “ออกญา” พิษณุโลกตลอดเวลาจนกระทั่งถึงตอนที่ไต้ขึ้นครองราชย์เป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชแล้วก็จะไม่เรียกว่า “ออกญา” อีก (วันวลิต 2519: 63, 69) พงศาวดารพม่าเรียกว่าออกญานครอินทราชบุตรเขย (อ้างใน พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 2516: 549) ประกอบกับที่ไต้วิเคราะห์มาข้างต้นแล้วว่า ไม่มีขุนนางผู้หนึ่งผู้ใดสามารถกุมอำนาจแต่เพียงผู้เดียวในราชสำนักได้ในระยะนั้น ดังนั้นขุนพิเรนทรเทพ/ออกญาพิษณุโลกคงได้รับการยกย่องให้เป็น “เจ้า” จากการแต่งตั้ง ไม่ใช่ “เจ้านายพระราชวงศ์” ซึ่งเป็นได้ก็แต่โดยกำเนิดเป็นสำคัญ “เจ้า” และ “เจ้านายพระราชวงศ์” จึงต่างกัน บางที่ตำแหน่ง “เจ้า” ที่ขุนพิเรนทรเทพ/ออกญาพิษณุโลกได้รับนั้นอาจมีลักษณะเช่นเดียวกับตำแหน่ง “เจ้าพระยามหาอุปราช” ในตอนปลายอยุธยาที่เป็นเพียงตำแหน่ง “เกียรติยศ” ที่ยกย่องเป็นการพิเศษเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม ถ้าขุนพิเรนทรเทพ/ออกญาพิษณุโลกได้เป็น “พระมหาธรรมราชา” ก็หมายความว่า ลักษณะการปกครองที่มีลักษณะแบ่งศูนย์กลางอำนาจแบบก่อนหน้าสมัยสมเด็จพระชัยราชาธิราช ได้ถูกนำกลับมาใช้ในระบบ

การบริหารการปกครองของอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง แต่สาระและรูปแบบเปลี่ยนไป บางประการ จากเจ้าเมืองลูกหลวงที่เป็นพระราชวงศ์ใกล้ชิด มีอำนาจปกครอง ภายในเขตอำนาจค่อนข้างเป็นอิสระจากเมืองหลวง มาเป็น “เมืองลูกหลวง” ที่มี “เจ้า” ที่เป็นขุนนางปกครองเป็นเจ้าเมือง และมีฐานะเป็นพระขามาตา (พระราชบุตรเขย) ของพระเจ้าแผ่นดิน และเปลี่ยนจาก “ศูนย์อำนาจหลายศูนย์” แยกย้ายกันปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือ กลายมาเป็นรวมศูนย์อำนาจปกครอง หัวเมืองฝ่ายเหนืออยู่ที่เมืองพิษณุโลก นับได้ว่าเป็นการนำระบบเมืองลูกหลวง มาปรับเปลี่ยนทั้งในสาระและรูปแบบให้เหมาะสมกับสภาพทางการเมืองการ ปกครองในระยะนั้น ๆ อาจพิจารณาได้อีกประการหนึ่งว่าตัวขุนพิเรนทรเทพ/ ออกญาพิษณุโลกคงจะมีฐานอำนาจอยู่ที่หัวเมืองฝ่ายเหนือเท่านั้น มิได้มีอำนาจ ในเมืองหลวง ด้วยเหตุนี้การสถาปนาให้ครองตำแหน่ง “เจ้า” และเป็นพระ มหารัชมราชา จึงน่าจะเป็นความพยายาม “กีดกัน” มิให้ออกญาพิษณุโลก เข้ามามีอำนาจในเมืองหลวง อำนาจในเมืองหลวงจึงยังคงติดอยู่กับบรรดา ขุนนางเมืองหลวงอยู่ต่อไป มิหนำซ้ำเมืองเหนือบางเมืองอาจมิได้อยู่ในการ บังคับบัญชาของพระมหารัชมราชาก็เป็นไปได้ โดยเฉพาะเมืองสวรรคโลกซึ่งมี เจ้าเมืองคือ พระยาองค์ เจ้าชายในพระราชวงศ์เขมร และได้มีบทบาทสำคัญใน การเป็นผู้นำคนหนึ่งในการทำรัฐประหารขุนวรวงศาธิราช สมเด็จพระ- ยาดำรงราชานุภาพทรงวินิจฉัยว่า เจ้าชายเขมรพระองค์นี้อาจจะได้รับการยกย่อง เป็นพระราชบุตรบุญธรรมของสมเด็จพระชัยราชาธิราช (พระราชพงศาวดารฉบับ พระราชหัตถเลขา เล่ม 1 2516: 551-554) เมื่อเป็นดังนี้ ศักดิ์ฐานะของเจ้าเมือง สวรรคโลกจึงมีไม่น้อยกว่าพระมหารัชมราชาที่ปกครองเมืองพิษณุโลก ด้วย ฐานะของพระราชบุตรบุญธรรมเช่นนี้ พระยาองค์สวรรคโลกคงจะเป็นกำลังทาง ฝ่ายเมืองหลวงมากกว่า อำนาจในการบังคับบัญชาหัวเมืองเหนือทั้งปวงของ พระมหารัชมราชาจึงอาจยกเว้นเมืองสวรรคโลก และคงจะเป็นหลัง พ.ศ. 2099 เมื่อพระยาองค์สวรรคโลกเสียชีวิตที่กัมพูชา พระมหารัชมราชาจึงสามารถบังคับ บัญชาหัวเมืองเหนือทั้งหมด

ระยะต่อมาเมื่อราชวงศ์ต้องอุเรื่องอำนาจ พม่าได้ขยายอำนาจปราบปราม แคว้นต่าง ๆ ทั้งยะไข่ ไทยใหญ่ มอญ และเชียงใหม่ แม้แต่กรุงศรีอยุธยา ก็ยังเคยถูกกองทัพพม่าล้อมเมืองอยู่ระยะหนึ่ง อำนาจของพม่าในระยะนี้จึงเป็น

ที่ปรากฏทั่วไป ประกอบกับพระเจ้าบุเรงนองได้แสดงอย่างแน่ชัดว่าจะรุกรานอยุธยา ทำให้พระมหากษัตริย์ราชวงศ์อโยธยาอยู่ในภาวะที่ไม่อาจปฏิเสธอำนาจของพม่า จึงต้องยอมสวามิภักดิ์เมื่อพม่ายกกองทัพใหญ่มาตีกรุงศรีอยุธยาโดยผ่านหัวเมืองฝ่ายเหนือในปี พ.ศ. 2106 และพระมหากษัตริย์ราชวงศ์อโยธยาก็คงอาศัยอำนาจของพม่า ดำเนินการแข่งซื้อกับอโยธยา และจากนั้นเป็นต้นมา หลักฐานต่าง ๆ ก็กล่าวไปในทำนองเดียวกันว่า “ครั้งนั้นเมืองเหนือทั้งปวงเป็นสิทธิ์แก่พระมหากษัตริย์ราชเจ้า อนึ่งการแผ่นดินในกรุงพระมหานครศรีอยุธยา พระมหากษัตริย์ราชเจ้า บัญชาลงมาประการใด สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินต้องกระทำตามทุกประการก็ขุนเคืองพระราชนุรักษ์” (*ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38 2512: 105*) ในคำให้การชาวกรุงเก่าได้กล่าวในทำนองเดียวกันว่า “เวลานั้นมีเจ้าแผ่นดินสองพระองค์ คือ พระมหาจักรพรรดิพระองค์หนึ่ง (สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ) พระสุธรรมราชาพระองค์หนึ่งตั้งนี้ (พระมหากษัตริย์ราชเจ้า)” (*คำให้การชาวกรุงเก่า, คำให้การขุนหลวงหาวัดฯ 2515: 76* คำในวงเล็บ-ผู้เขียน) ในจารึกลานเงิน พระเจดีย์เก่า พิชณุโลก ศักราชในจารึกเป็น ม.ศ. 1487 ตรงกับ พ.ศ. 2108 “...เสด็จมหาราชราชธิบดินทร์ ศรียุทธ...บรมบพิตร” (*ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยาภาค 1 2511: 31*) ในจารึกนี้แสดงให้เห็นว่า พระมหากษัตริย์ราชเจ้าได้ทรงแสดงพระองค์ว่าเป็นกษัตริย์แห่งอยุธยาแล้วตั้งแต่ปี พ.ศ. 2108 ที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะหลังสงครามปี พ.ศ. 2106 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิต้องออกผนวชและถูกพระเจ้าหงสาวดีเชิญไปยังพม่าอย่างตัวประกันอยู่ 2-3 ปี (*สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุภาพ 2510: 12*) พระมหากษัตริย์ราชเจ้าจึงคิดการที่จะขึ้นดำรงตำแหน่งกษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา

พฤติกรรมหลาย ๆ ประการของพระมหากษัตริย์ราชเจ้าที่ปรากฏแล้วแต่แสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ราชเจ้าเทียบพระองค์เท่ากับสมเด็จพระมหินทราธิราช ด้วยการฝึกฝักฝักกับพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง เช่น ยกกองทัพพิชณุโลกไปช่วยพม่าปราบปรามเชียงใหม่ใน พ.ศ. 2107 เป็นผู้แจ้งข่าวให้ทางพม่าส่งกองทัพมาแย่งพระเทพกษัตริย์ที่ทางอยุธยาจะส่งไปอภิเษกกับพระเจ้าไชยเชษฐาแห่งล้านช้าง พฤติกรรมของพระมหากษัตริย์ราชเจ้าเช่นนี้ยิ่งชัดขึ้นเมื่อพระเจ้าหงสาวดีตั้งพระมหากษัตริย์ราชเจ้าให้เป็นเจ้าฟ้าศรีสรเพ็ชญ์ เจ้าประเทศราชครองเมืองเหนือทั้งปวงขึ้นต่อหงสาวดี (*สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุภาพ 2510: 18*) ในพงศาวดาร

ฉบับวันวลิต บันทึกหลังจากเหตุการณ์สมัยนี้ประมาณ 70-80 ปี ได้กล่าวถึงบทบาทของออกญาพิษณุโลกว่าได้ขัดแย้งกับสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ จึงไปพึ่งกษัตริย์พม่าและเป็นผู้ชักนำให้พม่ายกกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา และมีส่วนสำคัญในการวางแผนการส่งออกญาจักรีมาเป็นไส้ศึก และออกญาผู้นี้เองที่เป็นคนเปิดประตูเมืองรับข้าศึกเข้ายึดกรุงศรีอยุธยาได้ (วันวลิต 2519: 63-69) เห็นได้ว่าพระมหาธรรมราชาอยู่ในฐานะที่สามารถสั่งสมอำนาจโดยอาศัยการเป็น “ออกญาพิษณุโลก” ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราช จนมีฐานะเป็น “เจ้า” ผู้ปกครองเมืองพิษณุโลก และได้เป็นพระราชบุตรเขย บังคับบัญชาหัวเมืองเหนือทั้งปวงขึ้นต่อกษัตริย์อยุธยา ต่อมาก็ได้อำนาจของพม่าเป็นปฏิปักษ์ต่อเมืองหลวง จนได้รับตำแหน่ง “เจ้าฟ้า” ปกครองพิษณุโลกและหัวเมืองเหนือทั้งปวง ขึ้นตรงต่อกษัตริย์พม่าในฐานะเจ้าประเทศราช จากนั้นก็ช่วยเหลือกองทัพพม่ายึดกรุงศรีอยุธยา พระราชวงศ์กษัตริย์ที่ปกครองอยุธยามาแต่โบราณถูกกวาดต้อนไปยังพม่าพร้อมทั้งขุนนางเมืองหลวง พระมหาธรรมราชาจึงได้รับการแต่งตั้งให้เป็นพระมหากษัตริย์ปกครองกรุงศรีอยุธยาภายใต้อำนาจของพม่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชจึงสามารถเคลื่อนย้ายฐานอำนาจจากพิษณุโลกและบรรดาขุนนางฝ่ายเหนือเข้ามาวางรากฐานอำนาจให้กับพระราชวงศ์ที่ได้ทรงสถาปนาขึ้นใหม่

นโยบายการเมืองและการปกครองของสมเด็จพระชัยราชาธิราชที่ต้องการรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองและการบริหารไว้ที่อยุธยาเพียงแห่งเดียว และการใช้ระบบขุนนางเป็นกลไกหลักในการปกครองและการบริหาร ทำให้สถาบันขุนนางเติบโตและเข้มแข็งมากยิ่งขึ้น การเปลี่ยนแปลงวิธีการจัดการปกครองเช่นนี้ทำให้กลุ่มพระราชวงศ์ถูกกันออกไปจากการปกครองหัวเมืองและการบริหารของเมืองหลวง นับจากสมัยนั้นเป็นต้นมา กลุ่มเจ้านายพระราชวงศ์ได้ลดบทบาทและอำนาจไปจากการเมืองในราชสำนัก วิกฤตการณ์ทางการเมืองระหว่าง พ.ศ. 2089-2091 แสดงให้เห็นเด่นชัดแล้วว่าขุนนางในราชสำนักและขุนนางหัวเมืองต่างล้วนมีบทบาทสำคัญในการเป็นผู้นำในการต่อสู้ช่วงชิงอำนาจ เริ่มจากขุนวรวงศาธิราชที่พยายามจะควบคุมอำนาจอย่างเด็ดขาดพร้อมทั้งกำจัดบรรดาขุนนางที่ขัดขวางและต่อต้านอำนาจของพระองค์ ทำให้กลุ่มขุนนางในราชสำนักซึ่งแยกกันเป็นหลายกลุ่มรวมตัวกันร่วมมือกับขุนนางหัวเมืองซึ่งเป็น

แกนกลางในการรัฐประหารยึดบัลลังก์คืนจากขุนวรวงศาธิราช และเพื่อเป็นการประนีประนอมระหว่างกลุ่มขุนนางต่าง ๆ ตำแหน่งพระมหากษัตริย์จึงตกแก่พระเทียรราชา พระอนุชาของสมเด็จพระชัยราชาธิราชซึ่งเป็นพระราชวงศ์ที่ไม่มีฐานอำนาจเข้มแข็งนัก บรรยากาศแห่งการประนีประนอมทางการเมืองในหมู่ขุนนางกลุ่มต่าง ๆ และการรุกรานของพม่าในปี พ.ศ. 2091 เปิดโอกาสให้สมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้แสดงความสามารถปกครองบริหารราชการบ้านเมืองได้อย่างเรียบร้อย ทำให้เสถียรภาพแห่งราชบัลลังก์ของพระองค์ค่อย ๆ หยั่งรากลงไปในกลุ่มขุนนางต่าง ๆ ภายในเมืองหลวง ขณะที่ขุนนางที่มีอำนาจที่สุดก็ถูกกีดกันให้ไปอยู่ข้างนอก ปกครองเมืองพิษณุโลก พร้อมทั้งได้รับการยกฐานะเป็น “เจ้า” และ “พระขามาดา”

ราชบัลลังก์ของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิถูกท้าทายครั้งใหญ่จากกบฏของบรรดาขุนนางฝ่ายคุมกำลังกลุ่มหนึ่ง โดยมีบรรดาขุนนางจำนวนมากรู้เห็นเป็นใจด้วยการสนับสนุนให้พระศรีศิลป์ซึ่งเป็นพระราชโอรสองค์ที่สองของสมเด็จพระชัยราชาธิราชก่อการกบฏยึดอำนาจ แต่ก็ถูกปราบได้ในไม่ช้า ขุนนางที่สนับสนุนถูกประหารมากมาย เหตุการณ์ครั้งนี้คงทำให้กลุ่มขุนนางที่ต่อต้านถูกกวาดล้างไปจากราชสำนักอย่างสิ้นเชิง เสถียรภาพของราชบัลลังก์ก็มีความเข้มแข็งมากขึ้น แต่หลังจากนั้น 2 ปี ก็เกิดสงครามกับพม่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิต้องยอมสงบศึก พระองค์ออกผนวชและถูกเชิญไปยังหงสาวดี ราชบัลลังก์จึงตกอยู่กับพระมหินทร์ พระโอรสองค์ และนับแต่นั้นเป็นต้นมา พระมหาธรรมราชาแห่งเมืองพิษณุโลกก็แสดงตนอย่างเปิดเผยในการเป็นปฏิปักษ์ต่ออำนาจของเมืองหลวงโดยมีจุดประสงค์จะไต่ขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์อยุธยาโดยอาศัยการสนับสนุนจากพม่า ก่อให้เกิดศูนย์อำนาจ 2 ศูนย์ที่เท่าเทียมกันขึ้นในราชอาณาจักร ต่างฝ่ายต่างพยายามดึงขุนนางของอีกฝ่ายหนึ่งให้เข้ามาเป็นพรรคพวก เช่นกรณีพระยารามณรงค์ เจ้าเมืองกำแพงเพชรขัดแย้งกับพระมหาธรรมราชา จึงเข้าข้างทางฝ่ายกษัตริย์ และได้รับแต่งตั้งเป็นสมุหนายก พร้อมทั้งมีบทบาทสำคัญในการวางแผนกำจัดพระมหาธรรมราชา หรือกรณีพระยาสิทธิราชเดโชชัย และพระทัยน้ำได้รับคำสั่งจากเมืองหลวงให้ลวงพระมหาธรรมราชาว่าจะยกมาช่วยกันเมืองจากกองทัพล้านช้าง แต่ความจริงได้รับคำบัญชามาให้ร่วมมือกับล้านช้าง พระยาสิทธิราชเดโชชัยกลับไปเข้ากับฝ่ายพิษณุโลก ขณะที่พระทัยน้ำ

หนักกลับมายังเมืองหลวง (สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ 2510: 12-19) หรือกรณีพระยาจักรีซึ่งอยู่ฝ่ายเมืองหลวงมาตั้งแต่ต้น แต่ภายหลังโดยการชักชวนของพระมหาธรรมราชาจึงได้เป็นไส้ศึกให้กับฝ่ายพม่าในคราวสงครามเสียกรุง พ.ศ. 2112 (สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ 2510: 23)

การชิงอำนาจในกลุ่มผู้นำของอยุธยาจบลงด้วยการเสียกรุงครั้งที่ 1 และเป็น การถอนรากฐานอำนาจของขุนนางเมืองหลวงกลุ่มต่าง ๆ ออกไปจากโครงสร้าง อำนาจทางการเมืองของอยุธยาที่ได้รับการฟื้นฟูขึ้นมาใหม่ภายใต้การปกครองของ ออกญาพิษณุโลกที่ไต่ขั้นเป็นกษัตริย์ พร้อมทั้งขุนนางเมืองเหนือทั้งหมดที่เป็น สมัครพรรคพวกได้เคลื่อนย้ายจากพิษณุโลกลงมาครอบครองศูนย์กลางอาณาจักร ที่กรุงศรีอยุธยาซึ่งถูกเสริมสร้างให้เป็นศูนย์กลางอำนาจอย่างแท้จริงเพียงแห่ง เดียวของอาณาจักร พร้อมกับจำกัดการต่อสู้ช่วงชิงอำนาจให้ดำเนินอยู่เฉพาะ ภายในเมืองหลวงเท่านั้น ซึ่งดำเนินสืบต่อมาอีกสองศตวรรษ

ความเป็นปึกแผ่นของขุนนาง

(ระหว่าง พ.ศ. 2112-2148)

การเสียกรุงในปี พ.ศ. 2112 ได้ส่งผลให้อาณาจักรอยุธยาลดฐานะลงเป็น ประเทศราชของพม่า สงครามที่ดำเนินไปอย่างยืดเยื้อก่อนหน้าเสียกรุงทำให้ เขตที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยาซึ่งเป็นสนามรบและเป็นเขตแกนกลางเศรษฐกิจที่สำคัญ ของอยุธยาได้รับผลกระทบกระเทือนอย่างหนักเพราะสงครามทำให้ราษฎรไม่อาจ ทำการเพาะปลูกได้ตามปกติ การค้ากับต่างประเทศต้องหยุดลงอย่างสิ้นเชิงใน ระหว่างสงครามเนื่องจากภาวะที่ไม่ปลอดภัย สงครามยังทำให้อยุธยาต้องสูญเสียกำลังคนทั้งในส่วนที่เสียชีวิตในการรบ ในส่วนที่กระจัดกระจายพลัดหนี ไปอยู่ตามที่ต่าง ๆ และกำลังคนที่ถูกกวาดต้อนไปพม่า รวมทั้งทรัพย์สินเงิน ทองต่าง ๆ ด้วย แม้ภายหลังที่เสียกรุงแล้วอยุธยาก็ยังถูกโจมตีจากเขมรเพื่อ กวาดต้อนทรัพย์สินและผู้คนทางหัวเมืองตะวันออก และบางครั้งก็ยังเข้ามาถึง หัวเมืองชั้นในอย่างลพบุรีและเพชรบุรี ยิ่งกว่านั้นอยุธยายังต้องประสบกับภาวะ ภัยธรรมชาติ ทั้งน้ำมากเกินไป น้อยเกินไป รวมทั้งไข้ทรพิษระบาด ติดตาม ด้วยการเกิดกบฏขึ้นในแถบลพบุรี นับเป็นกบฏครั้งแรกที่เกิดขึ้นในเขตหัวเมือง ชั้นใน กบฏครั้งนี้รู้จักกันว่า กบฏญาณพิเชียร (รายละเอียดใน ชาญวิทย์

เกษตรศิริ 2519: 181-198)

สภาพการณ์เช่นนี้ย่อมเป็นปัญหาหนักสำหรับกษัตริย์ราชวงศ์ใหม่จะต้องทำการแก้ไขให้ลุกลงไปเพื่อนำสังคมอยุธยาให้กลับมามีเสถียรภาพอีกครั้งหนึ่ง หลักฐานจากพงศาวดารระบุว่าสิ่งแรกที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ได้ทรงกระทำคือการแต่งตั้งขุนนางตำแหน่งต่าง ๆ เพื่อทำหน้าที่บริหารราชการแผ่นดิน ซึ่งน่าจะเป็นการแต่งตั้งบรรดาขุนนางเมืองเหนือที่เป็นคนของพระองค์ขึ้นดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ ทั้งในส่วนกลางและท้องถิ่น นับเป็นความจำเป็นที่พระองค์จะต้องสร้างฐานอำนาจขึ้นในเมืองหลวงในสภาวะที่พวกขุนนางเก่าถูกกวาดต้อนไปยังพม่าเกือบทั้งหมด เหลือขุนนางระดับสูงและระดับกลางอยู่เพียง 5 คน มีบรรดาศักดิ์เป็นพระยา 1 คน บรรดาศักดิ์พระ 1 คน บรรดาศักดิ์ขุน 2 คน และหมื่น 1 คน พร้อมทั้งข้าราชการผู้น้อย (ขุนหมื่น) ทั้งปวงอีก 100 คน สมทบด้วยไพร่ชายหญิงอพยพ 10,000 คน ให้เป็นกำลังที่อยุธยา และทางพม่ายังกำหนดให้พระยาสุนทรสงครามซึ่งถูกส่งตัวไปหงสาวดีเมื่อคราวสงคราม พ.ศ. 2106 อยู่เป็นพดตามาตย์ มีเมืองนครพรหม คุมพล 3,000 คน ให้อยู่ระวังรักษาพระนคร (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 38 2512: 148-150) การที่ขุนนางเมืองหลวงเก่าเหลือเป็นจำนวนน้อยเช่นนี้ย่อมทำให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชสามารถที่จะตั้งขุนนางเมืองเหนือได้อย่างเต็มที่ เท่ากับว่าราชบัลลังก์ของพระองค์ที่อยุธยามีเสถียรภาพ ไม่ต้องเกรงการต่อต้านหรือกบฏที่จะเกิดจากบรรดาเหล่าขุนนางอีกต่อไป เพราะขุนนางใหม่ล้วนแล้วแต่เป็นคนของพระองค์ พงศาวดารระบุไว้ว่า

ตรัสให้เอาพระสุนทรสงครามขึ้นเป็นพระยาธรรมาธิบดี เอาพระยาศรี-
ทันเป็นพระยากระเสน เอาพระยาเทพราชาเป็นอินทราธิบดี พระนครบาล
เอาเป็นพระยารองเมือง เอาขุนหลวงพระไกรศรีมาเป็นพระยาเสนาบดี
ศรีสมุหพระกลาโหม เอาพระศรีเสาวราชเป็นพระยาศรีราชเดโช เอา
พระจันทบูรเป็นพระท้ายน้ำ ให้พระศรีอัครราชคงที่เป็นพระคลัง เอาขุน
จันทรเป็นพลเทพ แล้วก็ตั้ง 6 พระหัวเมืองมนตรีมุขทหารพลเรือนทั้ง
ปวงทุกกระทรวงเสร็จแล้ว...ตั้งท้าวพระยาสามนตรา และพระหัวเมือง
ทั้งปวงให้ออกไปครองอาณาประชาราษฎร์ (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 38
2512: 150-151)

พร้อมกันนี้ก็โปรดให้ “ตั้งช่องจัดไพร่พลหม่องครักษ์จักรนารายณ์ชาวด่านชาวเรือและหมู่ทหารอันจำกัดทั้งปวง ประมูลเข้ามาโดยหมู่โดยกรม แล้วจึงจัดไพร่พลสิบสองพระ-ก้านั้นทั้งปวงอันกระจัดพลัดพรายนั้น มาประมูลไว้โดยหมู่โดยกรม...” (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38 2512: 151) การรวบรวมและจัดไพร่เข้าสังกัดกรมกองสามารถทำได้เต็มที่โดยไม่ต้องเกรงว่าจะเกิดการต่อต้านจากบรรดาขุนนางและมูลนาย เนื่องจากมูลนายจำนวนมากเสียชีวิตในระหว่างสงครามหรือไม่ก็ถูกกวาดต้อนไปพม่า จึงเป็นการง่ายที่จะแปลงไพร่ที่ไร้สังกัดเหล่านี้ให้กลายเป็นไพร่หลวง ทำให้ภายหลังสงครามไพร่หลวงจึงมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น ฉะนั้นเมื่อมีการแต่งตั้งเจ้าเมืองคนใหม่ไปปกครองหัวเมือง จึงเป็นการไปปกครองไพร่หลวงมิใช่ปกครองไพร่สมของตนเอง (ม.ร.ว.อคิน ธิ-พัฒน์ 2521: 65) ลักษณะเช่นนี้ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างมูลนาย (ขุนนาง) - ไพร่ เปลี่ยนไปเป็นทางการมากกว่า เป็นความสัมพันธ์ที่เป็นเรื่องความภักดีส่วนบุคคล ในระยะแรกมูลนายขุนนางที่ทำหน้าที่ควบคุมไพร่ให้กับรัฐเป็นไปอย่างเคร่งครัด ทำให้รัฐได้ประโยชน์จากแรงงานไพร่ในรูปต่าง ๆ อย่างเต็มที่ แต่เมื่อระยะเวลาผ่านไป ความสัมพันธ์แบบทางการก็จะค่อย ๆ ลดระดับลง ความภักดีส่วนตัวของไพร่ต่อมูลนายขุนนางก็จะเข้ามาแทนที่ อันหมายความว่า กษัตริย์ต้องสูญเสียไพร่หลวงบางส่วนให้กับบรรดาขุนนางมูลนาย และแม้แต่ไพร่หลวงในส่วนของที่เหลือเอง ในทางปฏิบัติก็มักจะเป็นเสมือนหนึ่งไพร่ส่วนตัวของบรรดามูลนาย ทำให้ขุนนางมูลนายมีอำนาจมากขึ้นและเริ่มเข้ามามีบทบาททางการเมืองอีกครั้งหนึ่ง ประกอบกับการขยายตัวทางเศรษฐกิจในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 22 ทำให้ขุนนางมีความมั่งคั่งจากการค้าขายและจากการอาศัยตำแหน่งทางราชการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจอันนำมาสู่การมีอำนาจทางการเมืองในระยะต่อมา

ดังนั้นกษัตริย์จึงต้องระวังมิให้ขุนนางมูลนายสามารถสั่งสมไพร่พลกำลังได้มากเกินไป หรือเบียดบังไพร่หลวงมาใช้ประโยชน์ส่วนตน พร้อมกันนี้กษัตริย์บางองค์ก็ได้จำกัดการทำการค้าของบรรดาขุนนาง นโยบายการจำกัดฐานะทางเศรษฐกิจของขุนนางนี้กระทำกันอย่างจริงจังในสมัยหลังต่อ ๆ มา แต่สำหรับในระยะนี้บ้านเมืองยังอยู่ในระหว่างฟื้นฟูและต้องทำสงครามอยู่ตลอดเวลา ทำให้เกิดปัญหาเรื่องความปลอดภัยของบรรดาพ่อค้าที่จะเข้ามาค้าขาย การค้าใน

สมัยนี้จึงจำกัดตัวและทำกันน้อยมาก การควบคุมขุนนางในเรื่องการค้ำจิ้งไม่มีความจำเป็น

การกวาดต้อนผู้คนแถบหัวเมืองเหนือลงมายังเขตที่ราบภาคกลางครั้งใหญ่ในปี พ.ศ. 2127 เพื่อเตรียมรับศึกพม่า ทำให้เมืองหลวงได้รับกำลังไพร่พลเพิ่มเติมอย่างมาก กองทัพสามารถเรียกระดมพลเป็นจำนวนมากเข้าประจำการได้ และยังเป็น การเพิ่มศักยภาพทางเศรษฐกิจให้เมืองหลวงและเขตแกนกลางอีกด้วย พร้อมกันนี้คงได้มีการจัดการปกครองหัวเมืองทั่วราชอาณาจักรเป็นเมืองชั้นเอก โท ตริ และจัตวา โดยใช้ขุนนางเป็นกลไกหลักในการปกครองและการบริหารทั้งหมด การบริหารภายในของเมืองชั้นเอก โท และตริเป็นของเจ้าเมือง แต่ก็ถูกควบคุมใกล้ชิดยิ่งขึ้นจากเมืองหลวง ขุนนางระดับสูงของหัวเมืองนี้แต่งตั้งโดยกรมกองส่วนกลางผ่านสมุหนายกและสมุหพระกลาโหม ตำแหน่งเจ้าเมืองแต่งตั้งโดยตรงจากเมืองหลวงโดยผ่านสมุหนายกในฐานะหัวหน้าฝ่ายพลเรือน เจ้าเมืองจึงรับผิดชอบต่อเมืองหลวงโดยผ่านอัครมหาเสนาบดีทั้งสองโดยตรง แล้วแต่ว่าจะเป็นการพลเรือนหรือการทหาร ลักษณะการจัดระเบียบการปกครองเช่นนี้ได้เคยปรากฏอยู่แล้ว ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราชในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 21 แต่ในช่วงวิกฤตการณ์การเมืองระหว่าง พ.ศ. 2089-2091 จนถึงเสียกรุงครั้งที่ 1 ปี พ.ศ. 2112 เป็นช่วงเวลาที่ยุทธศาสตร์เมืองหลวงและหัวเมืองมีบทบาทสูงมากในการชิงอำนาจทางการเมืองทำให้หัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวงรวมศูนย์อำนาจอยู่ที่เมืองพิษณุโลก ทางเมืองหลวงจะควบคุมบรรดาหัวเมืองเหล่านี้ก็โดยผ่านเจ้าเมืองพิษณุโลก

ภายหลังเสียกรุงครั้งที่ 1 แล้ว ได้มีการนำลักษณะการจัดการปกครองหัวเมืองของสมเด็จพระชัยราชาธิราชกลับมาใช้อีกครั้งหนึ่ง แม้ในระยะแรกเมืองพิษณุโลกจะยังเป็นเมืองศูนย์กลางในการปกครองหัวเมือง แต่เพียงเพื่อจุดประสงค์ที่จะใช้เป็นฐานในการสะสมรวบรวมกำลังคนในแถบหัวเมืองเหนือและกวาดต้อนลงมาอยู่ในแถบเมืองหลวงเพื่อเป็นกำลังในการต่อสู้กับพม่าหลังจากที่พม่าไม่สามารถคุกคามอยุธยาได้อีกต่อไปแล้ว จึงมีการอพยพแบ่งผู้คนกลับคืนไปพร้อมทั้งตั้งขุนนางคนสนิทให้แยกย้ายกันไปปกครองหัวเมืองเหนือ และนับจาก พ.ศ. 2136 เป็นต้นมา หัวเมืองฝ่ายเหนือก็อยู่ภายใต้การควบคุมดูแลจากเมืองหลวงอย่างใกล้ชิดภายใต้ระบบการปกครองที่รวมศูนย์อำนาจอยู่ที่เมืองหลวง

โดยอาศัยระบบการบริหารราชการส่วนกลางเป็นกลไกในการเชื่อมโยงและควบคุม มิให้มีการก่อกบฏหรือแยกตัวของหัวเมืองเกิดขึ้นได้อีกต่อไป หรือถ้ามีกบฏเกิดขึ้น เจ้าเมืองต่าง ๆ ก็ไม่อาจที่จะรวมตัวกันได้สะดวก และฐานอำนาจของหัวเมืองเอก โท ตรี ที่มีอำนาจการปกครองจำกัดเฉพาะภายในบริเวณเมือง และเมืองขนาดเล็ก ๆ ที่ขึ้นอยู่กับหัวเมืองหนึ่งเท่านั้น เมืองเอก โท ตรี ต่างเป็นอิสระไม่ขึ้นแก่กัน ทุกเมืองขึ้นต่อเมืองหลวงโดยตรง ลักษณะเช่นนี้ทำให้เจ้าเมืองต่าง ๆ ไม่มีกำลังเข้มแข็งพอที่จะก่อการกระด้างกระเดื่องได้อีก ความสำเร็จของการปกครองที่รวมศูนย์อำนาจไว้ที่เมืองหลวงเช่นนี้จะมีผลอย่างจริงจังในระดับสูงสืบต่อมาอีกกว่าหนึ่งศตวรรษ ปัจจัยที่ก่อให้เกิดประสิทธิผลในการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจดังกล่าวนี้ อาจพิจารณาได้เป็น 2 ประการ คือ

ประการแรก ภาวะที่บ้านเมืองอยู่ในระหว่างฟื้นฟูและต้องเตรียมทำสงครามตลอดเวลาทำให้เกิดจารีตของการบังคับบัญชาในระบบราชการและมีการฝึกปรือข้าราชการเพื่อสำเร็จกิจเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นเวลานาน ๆ ทำให้เกิดความร่วมมือและการประสานงานในระบบอย่างที่เกิดขึ้นได้ยากในยามสงบ ประกอบกับภายใต้การนำของพระมหากษัตริย์ที่เข้มแข็งอย่างสมเด็จพระนเรศวร ยิ่งทำให้การบริหารและการบังคับบัญชาในระบบการปกครองมีความเป็นปึกแผ่นและมีประสิทธิภาพในระดับสูง ทำให้เกิดการเพิ่มพูนผลประโยชน์จากกำลังไพร่พลที่อยู่ในการควบคุมได้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วย นำมาซึ่งความมั่นคงแห่งพระราชอำนาจและราชบัลลังก์ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 8-9)

ประการที่สอง โครงสร้างอำนาจภายหลังการเสียกรุงครั้งที่ 1 เปลี่ยนแปลงไป พระราชวงศ์เก่าและขุนนางเมืองหลวงซึ่งมีฐานอำนาจหยั่งรากลึกมาช้านาน ถูกล้มล้างไปเกือบหมด กลุ่มอำนาจใหม่ภายใต้การนำของพระราชวงศ์สุโขทัยและขุนนางหัวเมืองเหนือได้เข้ามาแทนที่กลุ่มอำนาจเก่าและสามารถควบคุมกลุ่มขุนนางเมืองหลวงเดิมที่เหลืออยู่เพียงจำนวนน้อยได้อย่างสิ้นเชิง และช่วยสร้างเสถียรภาพให้กับกลุ่มอำนาจกลุ่มใหม่ภายใต้การนำของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชในระยะแรก และสมเด็จพระนเรศวรในระยะต่อมา อีกทั้งกลุ่มขุนนางเมืองเหนือก็ล้วนแล้วแต่คุ้นเคยกับธรรมเนียมการปกครองของเมืองหลวงมาตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 21 จึงสามารถดำเนินการบริหารและการปกครองราชอาณาจักรสืบต่อมาโดยไม่ขาดระยะ การปรับปรุงการปกครองที่เกิดขึ้นจึงไม่ใช่เป็นการ

เปลี่ยนแปลงธรรมเนียมการปกครองการบริหารชั้นใหม่ทั้งหมด แต่วางอยู่บนรากฐานที่มีมาก่อนแล้ว จึงก่อให้เกิดประสิทธิภาพในการปกครองขึ้นในเวลาอันรวดเร็วแม้จะอยู่ในระยะที่ต้องทำสงครามอยู่เกือบตลอดเวลาก็ตาม

ภายใต้พระราชวงศ์ใหม่และขุนนางหัวเมืองเหนือที่เข้ามามีอำนาจปกครองในอยุธยา อาณาจักรอยุธยาได้กลับเป็นปึกแผ่นมั่นคงขึ้นอีกครั้งหนึ่งในเวลาไม่นาน แต่ความไม่พอใจของกลุ่มขุนนางเก่าที่ยังหลงเหลืออยู่กับกลุ่มขุนนางใหม่ที่ต้องสูญเสียอำนาจและผลประโยชน์ของตนไป เนื่องจากการควบคุมอย่างเข้มงวดและเด็ดขาด ก่อให้เกิดการกบฏขึ้นหลายครั้ง แต่การกบฏทุกครั้งที่เกิดขึ้นในสมัยนี้ก็ไม้อาจสันคลอนเสถียรภาพของพระราชวงศ์ที่สถาปนาขึ้น กบฏครั้งแรกเกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2113 โดยอดีตขุนนางเมืองเหนือ คือ พระเพชรรัตน์ ซึ่งถูกปลดออกจากราชการเพราะ “มีคดี” ได้ทำการสอ่สมผู้คนอยู่ที่เพชรบุรี คิดจะปล้นกองทัพหลวงในระหว่างที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชจะเสด็จไปประทับที่พิษณุโลกชั่วคราวเพื่อให้พ้นจากการรุกรานของกองทัพเขมร แต่ภายหลังก็มิได้ไป พงศาวดารก็ไม่ได้กล่าวถึงการปราบกบฏพระเพชรรัตน์ (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 38 2512: 152-153) กบฏครั้งที่รุนแรงที่สุดก็คือกบฏญานพิเชียร ญานพิเชียรเดิมเคยเป็นขุนนาง ได้สอ่สมผู้คนแถบลพบุรีเป็นจำนวนมากโดยมีเป้าหมายจะยกกำลังเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาเพื่อตั้งตนเป็นกษัตริย์ ดังจะเห็นว่าภายหลังที่เอาชนะกองทัพของพระยาจักรีที่ราชสำนักส่งไปปราบได้แล้ว ก็ตั้งทหารคนสนิทของตนเองเป็น “พระยาจักรี” และอีกคนหนึ่งเป็น “พระยาเมือง” ทั้งที่ตำแหน่งทั้งสองเป็นตำแหน่งอัคมหาเสนาบดีและเสนาบดีซึ่งพระเจ้าแผ่นดินเท่านั้นที่ทรงเป็นผู้แต่งตั้ง การกบฏครั้งนี้มีการจัดกองกำลังอย่างดี จึงมิใช่เป็นการกบฏที่ไร้จุดหมายทางการเมือง แต่อย่างไรก็ตาม กบฏญานพิเชียรก็ถูกปราบปรามลงอย่างรวดเร็วโดยกองทัพเมืองหลวงที่ใช้อาวุธเหนือกว่า (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ 2524: 181-199; สุนทร ชูตินธรานนท์ 2526: 11-14) ต่อมามีการกบฏหัวเมืองอีก 2 ครั้งที่เกิดขึ้นในระยะนี้ คือ

---

¹ น่าจะตรงกับ ออกญาเพชรต้นสงครามรามภักดีพิริยภาหะ เจ้าเมืองเพชรบูรณ์ (*กฎหมายตราสามดวง* เล่ม 1 2515: ๓๒๐)

กบฏพระยาสุวรรณโลกและพระยาพิชัย พ.ศ. 2127 ทั้งนี้เพราะเจ้าเมืองทั้งสองไม่เชื่อว่าพระนเรศวรจะทรงสามารถต่อต้านกองทัพพม่าที่จะยกมาปราบได้ (สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงราชานุภาพ 2510: 48-49) กบฏหัวเมืองครั้งที่ 2 คือกบฏพระยาศรีไสยณรงค์ ผู้รักษาเมืองตะนาวศรี ซึ่งเป็นทหารเอกที่ร่วมรบกับพระนเรศวรมาตั้งแต่ต้น ได้ก่อกบฏในปี พ.ศ. 2137 สาเหตุการกบฏไม่แจ่มชัด สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงวิเคราะห์ว่าคงเกิดจากความเสียใจที่คิดว่าสมเด็จพระนเรศวรไม่โปรดปรานเหมือนแต่ก่อน จึงไม่ใช่ให้เป็นแม่ทัพไปรบในเขมร กลับตั้งให้เป็นเจ้าเมืองปลายแดนเล็ก ๆ อย่างตะนาวศรี จึงไม่พอใจ เรื่องลูกกลมใหญ่โตจนต้องกลายเป็นกบฏ (2510: 92-97) ไม่ว่ากบฏหัวเมืองทั้ง 2 ครั้ง จะมีจุดประสงค์ในการต่อต้านอำนาจการปกครองของเมืองหลวงโดยตรงหรือไม่ก็ตาม การกบฏก็ได้สิ้นคลอนอำนาจของราชวงศ์ใหม่ แต่การที่กบฏที่ถูกปราบลงได้อย่างรวดเร็วเป็นสิ่งที่แสดงถึงประสิทธิภาพและความเข้มแข็งของกองทัพเมืองหลวง ซึ่งย่อมหมายถึงระบบการควบคุมกำลังพลที่รัดกุมและมีประสิทธิภาพมากกว่าที่ผ่าน ๆ มา

ระบบการปกครองการบริหารส่วนกลางที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวเช่นนี้ น่าจะเป็นการฟื้นฟูฐานะของขุนนางให้มีความเป็นปึกแผ่นมั่นคง ความก้าวหน้าทางราชการของบรรดาขุนนางในระยะนี้ขึ้นอยู่กับความสามารถและความเข้มแข็งกล้าหาญ ฝีมือในการรบเป็นสำคัญ ขุนนางที่เป็นทหารติดตามร่วมรบกับสมเด็จพระนเรศวรมาตั้งแต่แรกและมีผลงานดีเด่นมีความดีความชอบในภารกิจที่พระองค์ทรงมอบให้ทำ ก็จะได้รับการปูนบำเหน็จรางวัลให้เลื่อนชั้นเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ขึ้นไปเป็นลำดับ เช่น พระชัยบุรี ทหารเอกที่เป็นข้าหลวงเดิมได้เลื่อนเป็นพระยาชัยบุรีมาก่อนแล้วจึงเป็น เจ้าพระยาสุรสีห์ เจ้าเมืองพิษณุโลก พระศรีธมมอรรถนันททหารเอกอีกคนหนึ่งได้เลื่อนเป็นพระยาศรีไสยณรงค์ เจ้าเมืองตะนาวศรี พระราชมนูมีความดีความชอบมากในคราวปราบเขมรได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีที่สมุหกลาโหม เป็นต้น ส่วนขุนนางผู้ใดปฏิบัติราชการบกพร่องหรือละเลยหน้าที่ทำให้เป็นผลเสียต่อกองทัพจะถูกลงโทษอย่างหนัก เช่น กรณีที่บรรดาขุนนางนายทัพชั้นผู้ใหญ่ตามเสด็จไมทันในคราวสงครามยุทธหัตถี สมเด็จพระนเรศวรทรงสั่งลงโทษประหารชีวิตทั้งที่บุคคลเหล่านี้ล้วนเป็นขุนนางระดับสูงมีความสำคัญ เช่น พระยาศรีไสยณรงค์ผิดฐานบังอาจฝ่าฝืน

พระราชโองการไปรบพุ่งข้าศึกโดยพลการจนเสียที่ทัพแตกมา เจ้าพระยาจักรี พระยาคลัง พระยาเทพอรชุน พระยาพิชัยสงคราม พระยารามคำแหง มีความผิดฐานละเลยไม่ตามเสด็จให้ทันตามรับสั่ง แต่ว่าสมเด็จพระวันรัตน์ได้ขอชีวิตบรรดานายทัพเหล่านี้ไว้ พระองค์ก็โปรดให้ยกทัพไปตีเมืองทวาย ตะนาวศรี เป็นการแก้ตัว (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2510: 80-82, 88, 95) หรืออีกครั้งหนึ่งที่กองทัพพม่ายกมาตีอยุธยาในปี พ.ศ. 2129 โปรดให้เจ้าพระยากำแพงเพชรซึ่งบังคับบัญชาในที่กลาโหม ถู้อพลทหารล้อมวังออกไปกัน ให้ราษฎรทั้งหลายเกี่ยวข้าวแต่กลับถูกกองทัพพม่าโจมตีแตกพ่ายกลับเข้ามา สมเด็จพระนเรศวรโปรดจะให้ลงโทษ แต่สมเด็จพระมหาธรรมราชา พระราชบิดา ได้ตรัสขอไว้ โดยให้เหตุผลว่า “เป็นแต่พ่อเรือนมิได้เป็นทแกล้วทหาร” (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38 2512: 214-217) อาจกล่าวได้ว่า นโยบายการปกครอง และการบริหารในสมัยนี้ โดยเฉพาะรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร ทรงเน้นระเบียบวินัยที่เข้มงวดและการสั่งการบังคับบัญชาที่เด็ดขาด ปูเนบ่าเหิงสำหรับผู้ที่ทำราชการมีความดีความชอบ ลงโทษผู้ที่ทำราชการผิดพลาด ดูเหมือนพงศาวดารฉบับวันวลิตจะเน้นให้เห็นนโยบายดังกล่าวนี้อย่างชัดเจน ประโยคสั้น ๆ ที่ปรากฏอยู่ในพงศาวดารฉบับดังกล่าวนี้ ความว่า “รัชสมัยของพระองค์เป็นสมัยที่ปกครองแบบทหารและเข้มงวดมากที่สุดเท่าที่เคยมีมาในสยาม” (วันวลิต 2519: 77) แม้จะเป็นข้อสังเกตของวันวลิต แต่สะท้อนให้เห็นถึงนโยบายการปกครองที่เข้มงวดแบบทหารของยุคสมัยนี้ได้เป็นอย่างดี

หลักการปกครองที่เน้นกฎเกณฑ์และระเบียบวินัยที่เข้มงวด และการบังคับบัญชาที่เด็ดขาด นอกจากมีผลทำให้ขุนนางตกอยู่ภายใต้การควบคุมของกษัตริย์อย่างแน่นหนาแล้ว ยังมีผลสะท้อนไปถึงความสัมพันธ์ระหว่างขุนนางผู้ใหญ่ที่เป็นเจ้ากรมและขุนนางระดับรอง ๆ ลงมา รวมถึงขุนหมื่น หัวหมื่น และไพร่พลที่สังกัดกรมกองนั้น ๆ คงมีลักษณะและหลักการปฏิบัติไปในทำนองเดียวกัน ทำให้อัครมหาเสนาบดีทั้งสองตำแหน่งกลายเป็นผู้บังคับบัญชาชั้นสูงสุดรองลงมาจากพระมหากษัตริย์และพระมหากุฎราช แต่เนื่องจากกุศโลบายในการจัดระเบียบการบริหารกรมกองต่าง ๆ ที่มีกรแยกสายบังคับบัญชาของกรมกองต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายทหารหรือฝ่ายพลเรือน ไม่ให้รวมศูนย์อยู่ที่เฉพาะอัครมหาเสนาบดีทั้งสองเท่านั้น อัครมหาเสนาบดี เสนาบดี และ

เจ้ากรมโดยทั่วไปจึงมีอำนาจบังคับบัญชาเด็ดขาดเฉพาะหน่วยงานหรือกรมขนาดเล็กที่ขึ้นอยู่ในสังกัดโดยตรงเท่านั้น ไม่คลุมไปถึงกรมอิสระอื่น ๆ แม้จะจัดอยู่ในวงงานหรือเครือข่ายงานที่เป็นฝ่ายทหารหรือพลเรือนก็ตาม ดังนั้นกรมต่าง ๆ จึงเป็นอิสระและรวมศูนย์ขึ้นต่อพระมหากษัตริย์ ส่วนอัครมหาเสนาบดีทั้งสองก็จะมีแต่อำนาจเฉพาะที่เป็นการดูแลบัญชากรมในวงงานหรือเครือข่ายเดียวกันเท่านั้น กุศโลบายที่แฝงอยู่ในการจัดระเบียบกรมกองเช่นนี้มีผลทำให้ขุนนางแตกแยกออกเป็นกลุ่ม ๆ ไม่อาจรวมตัวกันภายใต้ขุนนางที่มีอำนาจผู้หนึ่งผู้ใด ดังนั้นการรวมตัวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเพื่อท้าทายอำนาจของกษัตริย์จึงเป็นไปได้ยาก อันตรายที่จะเกิดจากการกบฏของขุนนางก็จะลดน้อยลง หรือถ้ามีการกบฏก็ไม่มีการล้มล้างสนับสนุนมากนัก ย่อมที่จะต้องถูกปราบปรามได้โดยง่าย

ลักษณะการควบคุมเช่นนี้แม้ว่าจะไม่ได้เป็นการ “ตัดโอกาส” มิให้ขุนนางเมืองหลวงรวมตัวกันก่อนการกบฏ แต่ “โอกาส” ที่จะประสบความสำเร็จในการชิงอำนาจมีทางเป็นไปได้น้อยลงอย่างมาก ในส่วนขุนนางที่เป็นเจ้าเมืองรอบนอกไม่ว่าจะเป็น เอก โท ตรี ก็ไม่มีกำลังเพียงพอที่จะก่อการกบฏแยกตัวออกจากเมืองหลวง หรือนำกำลังทัพเข้าร่วมกับบรรดาขุนนางเมืองหลวงยึดอำนาจ เพราะระบบการแบ่งแยกและให้หัวเมืองแต่ละเมืองถ่วงดุลระหว่างกัน และเมืองหลวงยังวางกลไกควบคุมในลักษณะต่าง ๆ อีกชั้นหนึ่ง เช่น การตั้งยกกระบัตร การห้ามมิให้เจ้าเมืองพบปะกัน เป็นต้น นับตั้งแต่สมัยนี้ตลอดไปจนถึงเวลาที่เสียกรุงครั้งที่สอง ขุนนางหัวเมืองไม่มีโอกาสที่จะยกกำลังภายใต้การปกครองของตนเองเข้ามาร่วมชิงอำนาจได้เหมือนอย่างแต่ก่อน แต่ตัวเจ้าเมืองและกองกำลังส่วนน้อยที่ติดตามเข้ามาในเมืองหลวงก็อาจจะสามารถเข้าร่วมด้วยได้ดังจะเห็นในระยะต่อมา

สำหรับพวกเจ้า อาจกล่าวได้ว่า ในสมัยนี้พวกเจ้าถูกปิดโอกาสอย่างสิ้นเชิงมิให้เข้ามามีส่วนในการควบคุมบริหารปกครอง ยกเว้นพระราชวงศ์ที่เป็นเจ้านายใกล้ชิดจริง ๆ เช่น พระอนุชา พระโอรส แต่ก็ก็เป็นเฉพาะบางพระองค์เท่านั้น มิใช่ทุกพระองค์ ดังนั้นการจัดระเบียบการปกครองและนโยบายการบริหารการปกครองของยุคสมัยนี้จึงได้รวมศูนย์การชิงอำนาจและการต่อสู้ทางการเมืองที่อาจจะเกิดขึ้นจากบรรดากลุ่มชนชั้นปกครองกลุ่มต่าง ๆ ให้เข้ามารวมตัวอยู่ที่เมืองหลวง ไม่แต่เท่านั้น ยังทำให้ทรัพยากรและความมั่งคั่งของ

บรรดาหัวเมืองใหญ่น้อยทั้งหลาย ซึ่งเคยกระจัดกระจายอยู่ในหัวเมืองนั้น ๆ มีอันต้องถูกดึงออกไปจากหัวเมือง เช่น ส่วย ภาษีต่าง ๆ แรงงาน เป็นต้น ให้รวมศูนย์อยู่ที่ราชสำนักในเมืองหลวง มีผลทำให้บรรดาขุนนาง เสนาบดี ทั้งระดับสูงระดับต่ำ สามารถตัดทอนแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเหล่านั้นส่วนหนึ่งมาเป็นของตนเองก่อนที่จะส่งผ่านถึงท้องพระคลังหลวง ตรงกันข้าม หัวเมืองต่าง ๆ ก็จะยากจนลง (เวลส์ 2519: 174-176)

กล่าวได้ว่า ระบบการปกครองการบริหารและคุตโลบายทางการเมืองเป็นสิ่งที่คอยป้องกันจำกัดมิให้ขุนนางผู้หนึ่งผู้ใดหรือกลุ่มขุนนางมีอำนาจมากเกินไป จนเป็นอันตรายต่อความมั่นคงแห่งราชบัลลังก์ แต่การขยายตัวของระบบการปกครองและการบริหารที่แผ่ขยายออกไปควบคุมทั่วราชอาณาจักรกลับสร้างพื้นฐานความเป็นปึกแผ่นให้กับสถาบันขุนนางให้มีเสถียรภาพ เมื่อพิจารณาในอีกด้านหนึ่ง ความเป็นปึกแผ่นของขุนนางที่อิงอยู่กับความมั่นคงของระบบการบริหารและการปกครองเช่นนี้จะปรากฏผลให้ขุนนางสามารถสั่งสมอำนาจและเศรษฐกิจได้อย่างสืบเนื่อง ในระยะต่อมาขุนนางจะใช้พื้นฐานดังกล่าวข้างต้นนี้ก้าวเข้ามามีบทบาททางการเมืองอีกครั้งหนึ่งเมื่อถึงครั้งหลังของพุทธศตวรรษที่ 22

อำนาจทางการเมืองของขุนนาง

(ระหว่าง พ.ศ. 2148-2172)

สภาวะสงครามและการปกครองที่เข้มงวดเด็ดขาดในระยะต้นพุทธศตวรรษที่ 22 ที่กล่าวข้างต้น แม้จะจำกัดขุนนางให้เป็นเพียงกลไกในการปกครอง แต่ก็ได้สร้างความเป็นปึกแผ่นมั่นคงให้กับขุนนาง โดยเฉพาะสถานการณ์สงครามได้เปิดช่องให้ขุนนางมีอำนาจและบทบาทในการสะสมและควบคุมกำลังพลได้เด็ดขาดและมากกว่าปกติ ทำให้บรรดาขุนนางที่เป็นแม่ทัพนายกองค่อย ๆ เติบโตขึ้นมาโดยอาศัยรากฐานการควบคุมกำลังคน เมื่อเริ่มเข้าสู่รัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ ภาวะสงครามอันยาวนานได้สิ้นสุดลง บ้านเมืองได้ฟื้นตัวขึ้นมาอีกวาระหนึ่ง ภายใต้ระบบการปกครองที่รวมศูนย์อำนาจการบริหารอยู่ที่เมืองหลวงโดยมีสถาบันขุนนางเป็นกลไกปฏิบัติงานทั่วราชอาณาจักร มีผลทำให้รัฐบาลกลางสามารถที่จะดึงดูดทรัพยากรทั้งสิ่งของ วัสดุ และแรงงานของหัวเมืองต่าง ๆ มาสั่งสมไว้ที่เมืองหลวงเพื่อตอบสนองการค้ากับต่างประเทศ

ของอยุธยาที่ได้กลับมารุ่งเรืองขึ้นอีกครั้งหนึ่ง โดยเฉพาะการค้าของป่า โดยมีตลาดญี่ปุ่นเป็นตลาดการค้าที่สำคัญมากที่สุดในระยะนี้ เพราะมีความต้องการสินค้าของป่าจากอยุธยาในปริมาณที่สูงมาก (ปารีชาติ วิจารณ์ 2528: 82) และผลอีกประการหนึ่งก็คือทำให้ขุนนางระดับสูงในส่วนกลางเติบโตเข้มแข็งมากขึ้น เพราะสามารถใช้อำนาจหน้าที่สั่งสมโภคทรัพย์และผลประโยชน์จากการค้าอันจะเป็นรากฐานที่สำคัญอย่างหนึ่งที่จะเกื้อหนุนให้ขุนนางสามารถระดมเลกไพร่ในสังกัดหรือในบังคับบัญชาเพื่อจรรโลงขอบข่ายอำนาจทางการเมืองซึ่งจะปรากฏออกมาให้เห็นอย่างชัดเจนในตอนปลายของสมัยนี้

รากฐานอำนาจของขุนนางได้รับการเสริมสร้างให้มั่นคงแน่นหนามากยิ่งขึ้นจากการปรับปรุงฟื้นฟูเศรษฐกิจและการปกครองที่เกิดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ ตามพงศาวดารฉบับวันวลิตระบุว่า ได้มีการจัดระบบควบคุมกำลังคนให้แน่นหนาขึ้นด้วยการออกพระกฤษฎีกาหลายฉบับเพื่อกำหนดให้ “ประชาชนในแผ่นดินและเมืองขึ้นทั้งหลายของสยามส่งรายชื่อทาสของตน...สำรวจจำนวนข้าทาสในเมืองหลวง และประเทศในบังคับบัญชา... หากผู้ใดมีทาสมากกว่าที่แจ้งไว้แล้ว ทาสที่ไม่ได้แจ้งจะต้องถวายแก่พระเจ้าแผ่นดิน...” (วันวลิต 2519: 83) ทำให้กษัตริย์สามารถระดมทรัพยากรตามหัวเมืองไกล ๆ มารวมไว้ที่อยุธยาได้เต็มเม็ดเต็มหน่วยมากขึ้น ดังนั้นจึง “...ไม่มีบุคคลใดที่เกิดมาแล้ว จะมีอิสระพ้นจากการเป็นทาส และมีอิสระไม่ต้องอยู่ใต้อำนาจของนาย ไม่ว่าจะสั่งอะไรทาสก็ต้องทำตาม หรือมิฉะนั้นจะต้องนำสิ่งของมาชดใช้แทน...” (วันวลิต 2519: 84) จึงเป็นการตอกย้ำลักษณะการบังคับบัญชาที่มูลนายปฏิบัติต่อไพร่แม่ในยามที่บ้านเมืองสงบสุข ภาวะเช่นนี้เองทำให้ทั้งกษัตริย์และขุนนางสามารถบีบรัดเอาผลประโยชน์จากบรรดาไพร่ในรูปของส่วย เงินทอง สิ่งของ และแรงงาน ย่อมหมายถึงความสามารถในการรวบรวมทรัพยากรได้เป็นจำนวนมากเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาดต่างประเทศ ทำให้รัฐและขุนนางได้รับผลประโยชน์และความมั่งคั่งจากการค้า

พ่อค้าต่างชาติทั้งจีน ญี่ปุ่น ฮอลันดา มัวร์ เป็นต้น เข้ามาแข่งขันและดำเนินการค้าของป่าในอยุธยาและรวมถึงผลผลิตอื่น ๆ ด้วย ทั้งในลักษณะที่เป็นการรับซื้อสินค้าจากอยุธยาและการนำสินค้าเข้ามาจำหน่ายในอยุธยา แม้ว่ารรัฐจะดำเนินนโยบายผูกขาดการค้า แต่ขุนนางในฐานะกลไกของระบบการ

ปกครองย่อมอาศัยอำนาจหน้าที่ที่มีอยู่ในสายงานในระบบบริหารราชการเป็นเครื่องมือในการสร้างโอกาสและแสวงหาช่องทางเพื่อเข้าไปตักตวงผลประโยชน์จากภาวะความรุ่งเรืองทางการค้า โดยที่กษัตริย์ไม่สามารถที่จะควบคุมได้อย่างเด็ดขาด เช่น ขุนนางที่ดำรงตำแหน่งในกรมพระคลังตั้งแต่ระดับสูงระดับต่ำล้วนสามารถแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าได้ทั้งสิ้น ดังเห็นได้จากพระราชกำหนด พ.ศ. 1556 (พ.ศ. 2177) ว่าด้วยค่าธรรมเนียมที่บริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา (Verenigde Oost-Indische Compagnie หรือ V.O.C.) ต้องเสียในการเข้ามาค้าขายในอยุธยา เป็นการกำหนดอัตราค่าธรรมเนียม และ “ของขวัญ” ที่ขุนนางในกรมต่าง ๆ (ที่เกี่ยวข้อง) จะได้รับจากบริษัทฮอลันดาเท่ากับจำนวนและมูลค่าที่พระราชกำหนดบัญญัติไว้เท่านั้น ทำให้นายเซาเตน (Schouten) หัวหน้าพ่อค้าฮอลันดาพอใจมาก เพราะการกำหนดระเบียบแน่นอนเช่นนี้จะทำให้ V.O.C. หุ่นเงินได้ถึง 5,000 กิลเดอร์ (Guilders) และ V.O.C. โส้งใจด้วยว่าในอนาคตจะไม่ต้องต่อรองกับขุนนางและเจ้าหน้าที่ของหลวงอีกแล้ว (รายละเอียดใน อีรวัด ณ ป้อมเพชร 2529: 49-55) พระราชกำหนดฉบับนี้แม้จะตราในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง แต่ก็น่าจะสะท้อนให้เห็นว่า ลักษณะการแสวงหาผลประโยชน์จากอำนาจหน้าที่ของบรรดาขุนนางส่วนกลางเช่นนี้น่าจะเป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่ก่อนหน้านั้นแล้ว ยิ่งกว่านั้นบรรดาขุนนางชั้นผู้ใหญ่ทั้งในเมืองหลวงและหัวเมืองล้วนสามารถประกอบการค้าส่วนตัวได้อย่างเปิดเผย จดหมายของพ่อค้าฮอลันดาระหว่าง พ.ศ. 2151-2163 กล่าวถึงเรือสินค้าของออกญาพระคลัง ออกพระโชติก ออกพระราไชยา (Opra raditijey) และยังได้อ้างว่าเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชได้ชักชวนให้พ่อค้าอังกฤษมาค้าขายที่เมืองนครศรีธรรมราช (กรมศิลปากร 2513 ข: 21, 24, 41, 58, 62, 69)

ด้วยเหตุนี้ความมั่งคั่งร่ำรวยของขุนนางจึงมีรากฐานส่วนหนึ่งมาจากการได้เข้าไปเกี่ยวข้องทั้งทางตรงและโดยอ้อมในกิจกรรมการค้าที่รุ่งเรืองอยู่ในระยะนั้น โดยเฉพาะอำนาจหน้าที่อย่างเป็นทางการของขุนนางทำให้พวกพ่อค้าชาวต่างประเทศต้องพึ่งพาและขอความช่วยเหลือหรือขอให้อำนวยความสะดวกในการติดต่อดำเนินการค้า ดังปรากฏในรายงาน พ.ศ. 2158-2159 ระบุถึงรายการสิ่งของนับร้อยรายการที่จะนำมาถ่านลให้กับบรรดาขุนนางผู้ใหญ่ของอยุธยา (กรมศิลปากร 2512: 63-69) ความเจริญรุ่งเรืองทางการค้าที่เกิดขึ้นในระยะนี้

และการขยายตัวของระบบการบริหารการปกครองทำให้ขุนนางสามารถสั่งสมโภค-
ทรัพย์และแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าทั้งโดยอำนาจหน้าที่ตามสายงานอย่าง
เป็นทางการร่วมไปกับการดำเนินการค้าส่วนตัว หรือการฉ้อราษฎร์บังหลวง
การรับสินบน ทำให้รากฐานเศรษฐกิจของขุนนางโดยเฉพาะบรรดาขุนนางชั้นผู้
ใหญ่ที่มีอำนาจและอิทธิพลในวงราชการและในราชสำนัก มีความมั่งคั่งขึ้นอย่าง
รวดเร็ว การที่กษัตริย์จะควบคุมด้วยการปราบปรามอย่างเด็ดขาดย่อมกระทบ
กระเทือนต่อการค้าที่กำลังเจริญรุ่งเรือง ดังนั้นจึงต้องมีการบั่นทอนและจุดดึง
ขุนนางมิให้สามารถสั่งสมความมั่งคั่งได้มากเกินไป ดังปรากฏในบันทึกของวัน-
วลิตว่า สมเด็จพระเอกาทศรถได้ใช้ประเพณีปฏิบัติที่ว่า เมื่อขุนนางผู้ใดสิ้น
ชีวิต ทรัพย์สมบัติ 1 ใน 3 ของขุนนางผู้นั้นต้องตกเป็นของพระมหากษัตริย์
และยังมีการกำหนดให้บรรดาขุนนางชั้นผู้ใหญ่จะต้องถวายเงินบริจาคนามของ
หน่วยงานของตนในการที่พระองค์จะได้ทรงสร้างหรือปฏิสังขรณ์สิ่งหนึ่งสิ่งใด แต่
ดูเหมือนวิธีการนี้แทนที่ขุนนางจะนำเงินส่วนตัวออกมาบริจาค แต่กลับเรียไร
เอาทั้งขุนนางและเจ้าหน้าที่ในระดับรอง ๆ ลงไป (วันวลิต 2519: 84) และ
ย่อมแน่นอนที่บรรดาขุนนางและเจ้าหน้าที่ระดับชั้นต่าง ๆ จะต้องทำการรีดไถ
เอาทั้งพ่อค้าและประชาชนอีกต่อหนึ่ง

สมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. 2153-2171) อยุธยาได้ค้าขายสินค้า
ของป่าให้กับตลาดประเทศญี่ปุ่นในอัตราที่สูงมาก ทั้งในส่วนที่อยุธยาจัดแต่ง
สำเนาออกไปค้าเองโดยผ่านหน่วยงานพระคลังสินค้า และในส่วนที่พ่อค้าจาก
ตะวันตก คือ จีน และญี่ปุ่น และพ่อค้าจากตะวันตก เช่น ฮอลันดา
ได้เข้ามารับซื้อสินค้าของป่าจากอยุธยาจัดส่งไปขายยังประเทศญี่ปุ่น (ปาริชาติ
วิลาวรรณ 2528: 158) ความมั่งคั่งของบรรดาขุนนางในรัชกาลนี้จึงยิ่งปรากฏ
ชัดเจนเด่นชัด โดยขุนนางก้าวขึ้นมาสู่อำนาจในระดับสูงทั้งในแง่ของการควบคุม
กำลังคนและการเข้าครอบครองโภคทรัพย์ที่เกิดจากการค้าอันนำไปสู่การสร้างฐาน
อำนาจทางการเมือง ในตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมปรากฏว่าอย่าง
น้อยที่สุดมีขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่เป็นบุคคลที่มั่งคั่งร่ำรวย อาทิ ออกญาลาโหม
แม่ทัพช้าง ผู้เป็นหนึ่งในบรรดาขุนนางสำคัญ 6 คน และร่ำรวยที่สุดในประเทศ
มีข้าทาสมากกว่า 2,000 คน ช้าง 200 เชือกและม้างาม ๆ อีกเป็นจำนวนมาก
ออกพระทัยน้ำแม่ทัพม้า เคยเป็นออกญาพระคลังมาก่อนเป็นเวลา 5 ปีกับ

2 เดือน ในขณะที่อยู่ในตำแหน่งได้รวบรวมทรัพย์สินเงินทองไว้มาก ออกญา
 กำแพง (Oya Capheim) ก็เป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่อีกคนหนึ่งที่มีฐานะร่ำรวยและ
 มีอำนาจมาก (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 49 2513: 118-119, 165) หรือออกญา
 เสนาภิมุขซึ่งมีอำนาจในราชสำนักมากก็เป็นผู้ควบคุมการค้าญี่ปุ่นในอยุธยาและยัง
 มีหุ้นกับพวกพ่อค้าญี่ปุ่น ดังปรากฏหลักฐานว่า ออกญาเสนาภิมุข หรือ
 ยามาต้า ผู้นี้ได้ส่งเรือบรรทุกหนังกวางไปขายถึงประเทศญี่ปุ่น (อ้างใน ปิยนาน
 บุณนาค 2523: 11) โศกทรัพย์และความมั่งคั่งที่เกิดจากการเข้าร่วมในการค้า นับ
 เป็นรากฐานสำคัญที่ทำให้บรรดาขุนนางสั่งสมอำนาจและเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว
 และเริ่มแสดงบทบาทในการช่วงชิงอำนาจในราชสำนักอีกวาระหนึ่ง

ระหว่างปลายรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถถึงปีแรก ๆ ของรัชกาลสมเด็จพระ
 พระเจ้าทรงธรรม คือในราว พ.ศ. 2153-2155 มีเอกสารร่วมสมัยและเอกสาร
 ในช่วงใกล้เคียงกันได้กล่าวถึงเหตุการณ์ของระยะนี้ปรากฏอยู่ในจดหมายของ

ในจดหมายเหตุวันวิไลฉบับแปลเป็นภาษาไทย เป็น ออกญากำแพง (*ประชุมพง-
 ศาวดาร* เล่ม 49 2513) ฟรานซิส เอช. จิลส์ เสนอว่าเป็นออกญากำแพงสงคราม เจ้า
 เมืองนครราชสีมา ศักดินา 10,000 (Francis H. Giles 1938: 369) ดร.ธีรวัต ณ ป้อมเพชร
 ได้ให้ความเห็นเป็นการส่วนตัวว่าน่าจะเป็น “ออกญากำแพง (เพชร)” มากกว่า เพราะ
 พิจารณาจากลักษณะทางการใช้ภาษาและการสะกดคำของวันวิไล และเอกสารดัดช่ออื่น ๆ ไม่
 ควรที่จะเป็นออกญากำแพง

ในเอกสารดัดช่อตอนที่กล่าวถึงน้ำท่วมในเมืองพิษณุโลกและกำแพงเพชร ก็ใช้ “Cap-
 hein” (กรมศิลปากร 2513 ข: 222) ออกญากำแพงนี้อาจจะเป็น “หลวงกำแพงรามภักดีฯ”
 สมุหพระคชบาลขวา ศักดินา 3,000 แต่เอกสารของลาลูแบร์บอกให้ทราบว่า “กรมช้าง”
 ถูกย้ายจากกรมฝ่ายทหารมาเป็นพลเรือนในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ดังนั้นออก-
 ญากล้าไหม (พระเจ้าปราสาททองก่อนครองราชย์) จึงไม่มีเหตุผลที่จะต้องเกรงกลัวอำนาจของ
 “ออกญากำแพง” (ในกรณีที่เป็นหลวงกำแพงรามภักดีฯ จริง) ด้วยเหตุนี้จึงน่าเชื่อว่าเป็น
 ออกญากำแพงเพชร ซึ่งมียศตำแหน่งจัดได้ว่าอยู่ในระดับใกล้เคียงกันมากกว่า อีกทั้งใน
 ระยะนั้น บรรดาเจ้าเมืองสำคัญ ๆ ก็ล้วนแต่อยู่ในเมืองหลวง ในพงศาวดารฉบับวันวิไล
 เองก็ระบุไว้ตอนหนึ่งในทำนองที่อาจทำให้เข้าใจได้ว่าในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม “ออกญา
 กำแพง” ได้ว่าราชการทั้งทางด้านกลาโหมและกรมเมือง (วันวิไล 2519: 87 เชิงอรธ 123)
 ออกญาผู้นี้จึงมีอำนาจและตำแหน่งสูงมาตั้งแต่ก่อนที่พระเจ้าปราสาททองจะได้เป็นออกญา
 กลาโหมแล้ว

พ่อค้าฮอลันดาที่กรุงศรีอยุธยาสองคน คือ คอร์เนลิส ฟาน ไนเยนโรด (Cornelis van Nijenrode) และมาร์เติน โสทแมน (Maerten Houtman) ถึงเฮนริช แจนส์เซน (Heynrich Janssen) ที่ปัตตานี ลงวันที่ 3 พฤษภาคม พ.ศ. 2155 (รายละเอียดในกรมศิลปากร 2513 ข: 33-40) ปีเตอร์ ฟลอริส (Peter Floris) ชาวดัตช์ที่ทำงานให้กับบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ เป็นบุคคลร่วมสมัยอีกผู้หนึ่งที่ได้บันทึกรวบรวมเขียนขึ้นจากจดหมายติดต่อบริเวณระหว่างเขากับลูคัส แอนท์ยูนิส และเจ้าหน้าที่อังกฤษที่อยุธยา และคงเขียนจดหมายเหตุนี้เสร็จสมบูรณ์ไม่นานก่อนปี พ.ศ. 2168 (อนันต์ชัย เลาะห์พันธุ์ และวินัย พงศ์ศรีเพียร 2528: 9, 28) และเอกสารของสปรินเกิลนายห้างฮอลันดาประจำปัตตานีต้นรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม¹ (ขจร สุขพานิช, ใน วุฒิชัย มูลศิลป์ บรรณาธิการ 2523: 93) และพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับต่าง ๆ ที่ชำระในสมัยรัตนโกสินทร์ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ในระยะนั้นไว้เช่นกัน แต่ดูเหมือนหลักฐานทั้งที่ร่วมสมัยและที่รวบรวมขึ้นสมัยหลังหลายร้อยปีขัดแย้งกันและมีความสับสนมาก โดยเฉพาะในประเด็นที่ว่ารัชกาลสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์มีจริงหรือไม่ ศาสตราจารย์ขจร สุขพานิช ได้ทำการวิเคราะห์อย่างละเอียดและเสนอว่า เอกสารของไนเยนโรดและโสทแมนและฟลอริสยุติต่อกันว่า สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมครองราชย์ตั้งแต่ พ.ศ. 2153 (ค.ศ. 1610) ทรงได้รับบาดเจ็บจากการถูกลอบยิงเมื่อวันที่ 19 พฤศจิกายน พ.ศ. 2154 (ค.ศ. 1611) และได้ครองราชย์สืบต่อมาอีกนาน ส่วนเอกสารของสปรินเกิลน่าจะทำให้เชื่อว่า สมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ได้ขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์ แต่จะครองได้กี่วันไม่ทราบได้ (ดู ขจร สุขพานิช, ใน วุฒิชัย มูลศิลป์ บรรณาธิการ 2523: 87-99, 148-150) ปัจจุบันได้พบเอกสารของฮอลันดา ลงวันที่ 17 สิงหาคม พ.ศ. 2186 (ค.ศ. 1643) กล่าวถึง

---

¹รายละเอียดเกี่ยวกับเหตุการณ์พิจารณาค่าแปลภาษาไทยระหว่างหน้า 10-12 และฉบับคำแปลภาษาอังกฤษ (Floris 1934: 45-58)

²ข้อความบางตอนที่กล่าวถึงเหตุการณ์ปรากฏอยู่ในเชิงอรรถที่ 26 ในบทความเรื่อง สอศักราชปีรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ (ขจร สุขพานิช, ใน วุฒิชัย มูลศิลป์ บรรณาธิการ 2523: 150)

โอรสของกษัตริย์องค์ที่พระเนตรบอดได้ถูกสมเด็จพระเจ้าปราสาททองสำเร็จโทษเมื่อมีพระชันษา 22-23 ปี ถ้าเอกสารดัตช์ดังกล่าวถูกต้อง สมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ต้องยังคงมีพระชนม์อยู่จนถึงอย่างน้อยที่สุด พ.ศ. 2163 (ค.ศ. 1620) (Dhiravat na Pombejra 1984: 122, 129) แสดงว่าสมเด็จพระเจ้าเสาวภาคย์ได้เสวยราชย์เป็นพระมหากษัตริย์จริง เนื่องจากเอกสารดัตช์เรียกพระองค์ว่า “The Blind King” ซึ่งตรงกับพงศาวดารที่กล่าวว่า พระองค์เสียพระเนตรไปข้างหนึ่ง (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 39 2512: 96) แต่คงจะครองราชย์ได้ไม่กี่วัน เพราะเกิดกบฏ “ออกญากรมนายไวย” (Ochi Chronowi ตามเอกสารของสปรินเกิล) หรือ “เจ้ากรมนายไวย” (Jockrommewaye ตามเอกสารของฟลอริส) การกบฏครั้งนั้นคงมีส่วนเกี่ยวข้องกับการที่พระองค์ต้องพ้นจากราชบัลลังก์โดยเหตุใดเหตุหนึ่ง แล้วพระอนุชา คือ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมได้ขึ้นครองราชย์ต่อมา สมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ยังมีพระชนม์ชีพนอกเขตจักรวรรดิน้อยที่สุดก็ถึงปี พ.ศ. 2163 จึงสามารถมีพระราชโอรสพระชันษา 22-23 ปี ซึ่งถูกสมเด็จพระเจ้าปราสาททองสำเร็จโทษในปี พ.ศ. 2186 ดังที่ปรากฏในเอกสารดัตช์

“ออกญากรมนายไวย” น่าจะตรงกับ “จะหมื่นไวยวรรณาด” ตำแหน่งหน้าที่เป็นหนึ่งในสี่หัวหน้ามหาดเล็กรักษาพระองค์ คักดินา 1,000 แต่ “ออกญากรมนายไวย” คนนี้คงเป็นที่โปรดปรานไว้วางพระทัย จึงได้รับบรรดาศักดิ์สูงถึง “ออกญา” และยังเป็นผู้บังคับบัญชากองทหารอาสาญี่ปุ่นด้วย เอกสารของฟลอริสว่าเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่คนสำคัญที่มีข้าทาสบริวารมากมาย มีกองทหารญี่ปุ่นจำนวน 280 คนในบังคับบัญชา เป็นผู้ทูลยุยงให้สมเด็จพระเอกาทศรถสำเร็จโทษพระโอรสองค์ใหญ่ และเมื่อพระองค์สวรรคตแล้ว “ออกญากรมนายไวย” นี้ได้ก่อการกบฏเพื่อยึดอำนาจโดยมีความประสงค์จะขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์ แต่ถูกพระโอรสองค์ที่สองของสมเด็จพระเอกาทศรถจับประหารชีวิตเสียก่อน พวกทหารญี่ปุ่นโกรธแค้นที่ “ออกญากรมนายไวย” เจ้านายของตนถูกประหาร จึงได้เข้าโจมตียึดพระราชวัง จับองค์กษัตริย์บีบบังคับให้พระองค์ส่งขุนนางคนสนิท 4 คนที่เป็นต้นเหตุให้เจ้านายของพวกเขาต้องเสียชีวิต และได้จับพระสงฆ์เป็นตัวประกัน เมื่อยึดทรัพย์สินเป็นจำนวนมากได้แล้วก็ถอนตัวออกไป พระเจ้าล้านช้างได้ทราบข่าวจึงยกกองทัพมาเพื่อโจมตีอยุธยา (Floris 1934: 56-58; อนันต์ชัย เลหาพะพันธุ์ และวินัย พงศ์ศรีเพียร 2528: 21-22) ดูเหมือน

เรื่องราวในตอนนี้อยู่ตรงกับจดหมายของไนเยนโรดและโฮทแมนลงวันที่ 3 พฤษภาคม พ.ศ. 2155 กล่าวว่า คนของออกญากำแพงเพชร (Oijja Kimpmpet) พยายามปลงพระชนม์พระเจ้าแผ่นดินเมื่อวันที่ 19 พฤศจิกายน (พ.ศ. 2154) พระเจ้าแผ่นดินไม่ทรงบาดเจ็บ ผู้ร้ายและพรรคพวกถูกลงโทษ และในวันเดียวกัน พวกญี่ปุ่นถูกขับไล่ออกจากเพชรบุรี ระหว่างนี้ “เจ้าฟ้าธนะ” (Tioufa Tanaw) ได้หนีไปล้านช้าง และนำพวกล้านช้างลงมาโจมตีอยุธยา (กรมศิลปากร 2513 ข: 36-39) ในเอกสารของสปริงเกิลก็กล่าวไปในทำนองเดียวกัน แต่ต่างในสาระบางประการ ความว่าหัวหน้าขบถ คือ ออกพระนายไวย ได้วางแผนยึดอำนาจตั้งแต่ปลายรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ แต่ไม่สำเร็จ และพยายามที่จะก่อการอีกภายหลังที่กษัตริย์สิ้นพระชนม์แล้ว แต่ประชาชนและพวกฮอลันดาสนับสนุนพระโอรสให้เป็นกษัตริย์ภายหลังจากนั้นได้สิ้นพระชนม์ พระอนุชาองค์เล็กจึงได้ขึ้นครองราชย์ต่อมา (อ้างใน ขจร สุขพานิช, ใน วุฒิชัย มูลศิลป์ บรรณาธิการ 2523: 149-150) วันวลิตกล่าวว่า พระเจ้าทรงธรรมถูกชาวญี่ปุ่นจับพระองค์ไว้เพื่อเรียกร้องผลประโยชน์ต่าง ๆ (วันวลิต 2519: 85-86)

แม้ว่าเอกสารร่วมสมัยทั้ง 4 รายการจะมีความแตกต่างกันทั้งในส่วนที่เป็นรายละเอียดและสาระสำคัญบางประเด็นก็ตาม แต่สิ่งที่เหมือนกันก็คือ “ขุนนาง” ได้ก่อการเพื่อยึดอำนาจ กล่าวได้ว่า เกิดขึ้นทันทีที่สมเด็จพระเอกาทศรถสิ้นพระชนม์ แม้จะไม่สำเร็จแต่ก็แสดงให้เห็นว่าขุนนางได้กลับมาเรืองอำนาจอีกครั้งหนึ่ง จนถึงกับคิดจะตั้งตัวเองขึ้นเป็นกษัตริย์ เอกสารร่วมสมัยระบุว่า พระมหากษัตริย์ที่ได้ขึ้นครองราชย์ภายหลังเหตุการณ์กบฏสงบลงยังมีพระชันษาเยาว์ วันวลิตระบุว่า พระเจ้าทรงธรรม/อินทราชา ครองราชย์เมื่อพระชันษา 19 ปี เท่านั้น พระองค์จึงน่าที่จะได้รับการสนับสนุนจากบรรดาขุนนางให้ขึ้นครองราชย์สืบต่อจากพระเชษฐาของพระองค์ (สมเด็จพระศรีเสาวภาคย์) ที่ต้องพ้นจากราชบัลลังก์จากเหตุการณ์กบฏของ “ออกญากรมพระนายไวย” พระองค์จึงไม่ทรงมีอำนาจเด็ดขาดในการปกครองบ้านเมือง ดังจะเห็นได้ว่าในรัชกาลนี้ทรงปล่อยให้บรรดาขุนนางชั้นผู้ใหญ่ทั้งหลายมีอิสระในการทำการค้าค่อนข้างมากจนสามารถสร้างฐานะและอำนาจทางการเมืองและมีอิทธิพลในราชสำนักได้อย่างกว้างขวาง แต่ก็ไม่มียุทธินางผู้หนึ่งผู้ใดสามารถคุมอำนาจได้เด็ดขาดแต่เพียงผู้เดียว ดังจะเห็นได้ในตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ปัญหาการสืบราชสมบัติ

ทำให้บรรดาขุนนางสำคัญ ๆ แบ่งแยกกันออกเป็นกลุ่ม ๆ ดังนี้

กลุ่มแรกมี ออกญาศรีวรวงศ์ เป็นผู้นำ มีหน้าที่ควบคุมดูแลพระราชวัง เป็นคนสนิทและเป็นพระญาติกับสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม โดยออกญาศรีธรรม-อิธราช บิดาของออกญาศรีวรวงศ์ (ซึ่งต่อมาได้เป็นออกญากลาโหม และพระเจ้าปราสาททอง) เป็นพี่ชายคนโตของพระชนนีของพระเจ้าทรงธรรม (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 49 2513: 145; *ขจร สุขพานิช*, ใน *วุฒิชัย มูลศิลป์ บรรณาธิการ* 2523: 130) ออกญาศรีวรวงศ์เป็นหัวหน้าของกลุ่มขุนนางที่สนับสนุนพระราชประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมที่ต้องการมอบราชสมบัติให้กับพระเชษฐา พระโอรส หลักฐานบางแห่งระบุว่า ออกญาศรีวรวงศ์กับออกญาเสนาภิมุขมีข้อตกลงกันว่า เมื่อสนับสนุนพระเชษฐาขึ้นครองราชย์แล้ว ทั้งสองจะผลัดกันเป็นผู้สำเร็จราชการคนละปี (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 13 2507: 183) ขุนนางกลุ่มที่สองได้แก่กลุ่มที่สนับสนุนพระศรีศิลป์ พระอนุชาของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมให้ขึ้นครองราชย์ ขุนนางที่สนับสนุนคือออกญากลาโหม ออกพระทัยน้ำ ออกหลวงธรรมไตรโลก ออกพระศรีเสาวราช และออกพระจุฬา (*ประชุมพงศาวดาร* 2513: 111, 118-119) ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นขุนนางระดับสูงของกรมกลาโหมทั้งสิ้น ยกเว้นออกพระจุฬาที่เป็นขุนนางสังกัดกรมพระคลัง และยังมีขุนนางอื่น ๆ อีก ที่สำคัญคือ ออกหลวงมงคล เป็นผู้ที่เข้มแข็งและเป็นขุนนางสำคัญอีกคนหนึ่งที่สนับสนุนพระศรีศิลป์ ขุนนางกลุ่มนี้มีฐานกำลังทั้งในราชสำนักและที่เมืองเพชรบุรี จึงเป็นกลุ่มที่มีความเข้มแข็งมากกว่ากลุ่มขุนนางอื่น ๆ ดังปรากฏว่าเป็นกลุ่มขุนนางกลุ่มเดียวที่กล้าคัดค้านพระราชประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมในที่ประชุมขุนนางอย่างเปิดเผย ทำให้สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมกับออกญาศรีวรวงศ์ต้องหาพันธมิตรมาสนับสนุนโดยการเกลี้ยกล่อมออกญาเสนาภิมุข เจ้ากรมทหารอาสาญี่ปุ่น และทางฝ่ายตรงข้ามก็ได้มาเกลี้ยกล่อมขุนนางญี่ปุ่นผู้นี้ให้เข้าเป็นพวกด้วยเช่นกัน ทำให้ออกญาเสนาภิมุขในระยะแรก ๆ ก็แบ่งรับแบ่งสู้ แต่ภายหลังก็เข้าร่วมกับฝ่ายของกษัตริย์ ดังนั้นออกญาเสนาภิมุขจึงเป็นขุนนางที่มีอำนาจสูง และจัดเป็นกลุ่มอำนาจอีกกลุ่ม

ไม่ปรากฏในทำเนียบพระโอยการตำแหน่งนาทั้งสองฉบับ น่าจะเป็นราชทินนามที่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมพระราชทานให้เป็นการเฉพาะตัว (Giles 1938: 366)

หนึ่ง ส่วนขุนนางสำคัญอีกกลุ่มหนึ่งอาจจัดเข้าเป็นกลุ่มที่สี่ คือ ออกญากำแพง ท่านผู้นี้เป็นขุนนางอาวุโส เป็นผู้มีข้าทาสบริวารและอำนาจมากที่สุดคนหนึ่ง ออกญาศรีวรวงศ์จึงได้เกรงกลัวและต้องการดึงขุนนางผู้นี้และพรรคพวกให้มาสนับสนุน ดังจะเห็นในระยะต่อมาว่าออกญาศรีวรวงศ์ภายหลังจากได้เป็นออกญาภิบาลใหม่ในรัชกาลสมเด็จพระเชษฐาธิราช ได้เป็นบุตรบุญธรรมของขุนนางผู้นี้และรับปากว่าจะยกออกญากำแพงขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์ภายหลังจากร่วมมือกันกำจัดสมเด็จพระเชษฐาธิราชจากราชบัลลังก์แล้ว ดังนั้นออกญากำแพงคงเป็นขุมกำลังที่มีอำนาจและอิทธิพลในราชสำนักอีกกลุ่มหนึ่ง นอกจากนี้แล้วยังมีขุนนางอีกจำนวนไม่น้อยที่วางตัวเป็นกลางซึ่งพร้อมที่จะสนับสนุนฝ่ายใดก็ได้ถ้าฝ่ายนั้นสามารถกุมอำนาจในราชสำนักได้

การแบ่งเป็นกลุ่มหลายกลุ่มเช่นนี้ ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากโครงสร้างการบริหารของอยุธยาได้จำกัดอยู่ในตัวมิให้ขุนนางผู้หนึ่งผู้ใดมีตำแหน่งสูงสุดในระบบบริหารแต่เพียงผู้เดียว และอีกประการหนึ่ง คงเป็นผลมาจากกุศโลบายทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมที่สามารถ “เล่นการเมือง” ในราชสำนักได้อย่างเหมาะสม กล่าวคือ ไม่ปล่อยให้ขุนนางกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งผูกขาดแต่เพียงกลุ่มเดียวในการแสวงหาโภคทรัพย์และความมั่งคั่งจากการค้า ทำให้เกิดกลุ่มขุนนางที่มีความร่ำรวยและมั่งคั่งคานอำนาจในระหว่างกัน แต่สภาพการณ์เช่นนี้จะทำให้เกิดปัญหาการสืบราชสมบัติในตอนปลายรัชกาล และเปิดโอกาสให้ขุนนางบางคนอย่างเช่นออกญากำแพงและออกญาศรีวรวงศ์ดำเนินการก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งกษัตริย์เสียเอง

การร่วมมือกันระหว่างออกญาศรีวรวงศ์ ออกญากำแพง และออกญาเสนาภิมุข ในการต่อต้านขุนนางฝ่ายที่สนับสนุนพระศรีศิลป์ นับเป็นเพียงการร่วมมือชั่วคราวระหว่างกันเท่านั้น การกวาดล้างกลุ่มขุนนางปฏิบัติกลุ่มใหญ่ที่สุดให้หมดไปจากระบบการบริหารและในราชสำนักให้ดุลอำนาจในราชสำนักเปลี่ยนแปลงไป โดยกลุ่มออกญาศรีวรวงศ์และน้องชายได้เข้าแทนที่กลุ่มขุนนางที่สนับสนุนพระศรีศิลป์ พร้อมกันนี้ก็เท่ากับกำจัดอำนาจของเจ้านายราชวงศ์ลงเหลือเพียงสมเด็จพระเชษฐาธิราชที่ได้ขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์ โดยมีกลุ่มขุนนางสนับสนุนอยู่ส่วนหนึ่ง แต่ไม่แน่นอนเท่ากับกำลังขุนนางที่สนับสนุนพระศรีศิลป์ การกำจัดพระศรีศิลป์จึงเท่ากับทำให้ “พระราชวงศ์สุโขทัย” ที่

ปกครองอยุธยาแต่หลังเสียกรุงครั้งที่ 1 อ่อนกำลังลงมากยิ่งขึ้น เพราะบรรดาพระราชวงศ์ที่เป็นโอรสก็ยั้งทรงพระเยาว์อยู่ และไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีเจ้านายพระราชวงศ์ผู้ใหญ่พระองค์ไหนที่คุมกำลังพอที่จะมีบทบาททางการเมืองได้แม้แต่เพียงองค์เดียว เท่ากับว่าพระราชวงศ์ตกอยู่ในอิทธิพลของออกญาศรีวรวงศ์ ซึ่งได้รับแต่งตั้งให้เป็นออกญากลาโหมแทนออกญากลาโหมคนก่อนที่เป็นฝ่ายพระศรีศิลป์และถูกกำจัดกวาดล้างไปเกือบจะทันทีที่พระเจ้าทรงธรรมสิ้นพระชนม์ ส่วนน้องชายของออกญาศรีวรวงศ์ได้ดำรงตำแหน่งออกญาศรีวรวงศ์แทน และขุนนางที่อยู่ในกลุ่มของขุนนางสองพี่น้องนี้คงได้รับตำแหน่งควบคุมกำลังแทนที่ฝ่ายขุนนางที่สูญเสียอำนาจ เพียงแต่วันวลิตไม่ได้กล่าวถึง สำหรับผลประโยชน์ที่ออกญาเสนาภิมุขและออกญากำแพงได้รับอย่างแน่นอนคือทรัพย์สินเงินทองข้าทาสบริวารต่าง ๆ ของบรรดาเหล่าขุนนางที่ถูกประหารชีวิต หรือถูกถอดจากตำแหน่ง หรือต้องโทษ

อำนาจของออกญาศรีวรวงศ์ซึ่งได้เป็นออกญากลาโหม ได้เพิ่มมากยิ่งขึ้นภายหลังปราบกบฏพระศรีศิลป์ที่เพชรบุรีลงได้แล้ว ดังที่วันวลิตรายงานไว้ว่า ออกญากลาโหมแสดงตนเป็นมิตรกับขุนนางทุก ๆ คน ออกญากลาโหมได้จัดพิธีเฝ้าศพน้องชาย (คนหนึ่ง) อย่างใหญ่โต มีขุนนางไปร่วมด้วยมากมาย ออกญากลาโหมและขุนนางที่เป็นพรรคพวกได้สร้างสถานการณ์บีบบังคับให้บรรดาขุนนางส่วนใหญ่ที่มีส่วนงานพิธีนี้ต้องจ่ายอมเข้าร่วมแผนการโจมตีพระราชวังและปลดสมเด็จพระเชษฐาธิราชจากราชบัลลังก์ โดยอ้างว่ากษัตริย์จะทรงลงอาญาอย่างหนักแก่บรรดาขุนนางทุกคนที่ได้มาร่วมในงานพิธีเฝ้าศพนี้ ก่อนที่จะดำเนินตามแผนการ ออกญากลาโหมและออกญาศรีวรวงศ์น้องชายเกรงว่าออกญากำแพงขุนนางอาวุโสที่มีอำนาจมากที่สุดคนหนึ่งจะเข้าข้างฝ่ายสมเด็จพระเชษฐาธิราช เพราะขุนนางผู้นี้เป็นเพียงขุนนางในราชสำนักไม่กี่คนที่ไม่ได้มาร่วมในพิธีเฝ้าศพที่ออกญากลาโหมจัดขึ้น และไม่ได้อยู่ในสถานการณ์ที่จะถูกบีบบังคับให้เข้าร่วมก่อการกับออกญากลาโหม ดังนั้นเพื่อให้ออกญากำแพงวางใจ ออกญากลาโหมและออกญาศรีวรวงศ์ได้ขอให้ออกญากำแพงรับตนเป็นบุตรบุญธรรม พร้อมทั้งได้ให้คำมั่นว่าจะยกออกญากำแพงบิดาบุญธรรมขึ้นครองราชย์เมื่อกำจัดสมเด็จพระเชษฐาธิราชจากราชบัลลังก์ได้แล้ว (*ประชุมพงศาวดาร เล่ม*

ในการโจมตีพระราชวังตามแผนการครั้งนี้ มีเหล่าทหารญี่ปุ่นเข้าร่วมอยู่ในกองกำลังของออกญาลาโหมด้วย (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 49 2513: 169) อีกทั้งออกญาลาโหมยังได้ปรึกษากับออกญาเสนาภิมุขเกี่ยวกับการกำหนดผู้ที่จะสืบราชสมบัติ (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 49 2513: 180-184) ออกญาเสนาภิมุขจึงน่าจะมีส่วนร่วมในการก่อการครั้งนี้ แต่อย่างไรก็ตาม ดูเหมือนว่าออกญาเสนาภิมุขก็ได้ได้อยู่ใต้อำนาจของออกญาลาโหม แต่ตรงข้าม ออกญาลาโหมกลับเกรงกลัวบุคคลผู้นี้และกองทัพญี่ปุ่นอย่างมาก ออกญาเสนาภิมุขได้เคยช่วยชีวิตออกพระศรีเสาวราชและออกพระเจ้าซึ่งเป็นขุนนางฝ่ายที่สนับสนุนพระศรีศิลป์มิให้ต้องโทษประหาร และเมื่อปลงพระชนม์สมเด็จพระเชษฐาธิราชแล้ว ออกญาเสนาภิมุขก็เป็นผู้ที่แสดงออกอย่างชัดเจนว่าจะคัดค้านมิให้บุคคลที่ไม่ได้เป็นพระราชวงศ์ของพระเจ้าทรงธรรมได้ขึ้นเป็นกษัตริย์อย่างเด็ดขาด อีกทั้งยังได้แสดงความเศร้าโศกเสียใจและความไม่พอใจที่มีการประหารออกญากำแพงเพราะทั้งสองเป็นสหายกัน และขุนนางญี่ปุ่นผู้นี้ได้แสดงอาการทำทายนอำนาจของออกญาลาโหมในฐานะผู้สำเร็จราชการด้วยการไม่ไปประชุมขุนนางที่พระราชวังเพื่อเป็นการแสดงออกถึงความไม่พอใจครั้งนี้

เมื่อออกญาลาโหมได้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศวงศ์แล้วก็กล่าวโทษออกญากำแพงว่ามักใหญ่ใฝ่สูง คิดการเป็นใหญ่ตั้งตัวเป็นพระเจ้าแผ่นดิน จึงอาศัยพระราชอำนาจของเขวากษัตริย์จับกุมและประหารชีวิตออกญากำแพงเสีย จากนั้นออกญาลาโหมก็หาทางกันออกญาเสนาภิมุขและบรรดาทหารอาสาญี่ปุ่นให้ออกไปพ้นเขตเมืองหลวงโดยอ้างว่าเมืองนครศรีธรรมราชกบฏจึงจำเป็นต้องส่งออกญาเสนาภิมุขให้ยกกองทัพไปปราบ พร้อมทั้งแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชคนใหม่ คำสั่งนี้ออกเป็นพระบรมราชโองการของกษัตริย์ ออกญาเสนาภิมุขจึงไม่อาจที่จะขัดขืนได้ อีกประการหนึ่งออกญาลาโหมควบคุมอำนาจในราชสำนักได้ทั้งหมด บรรดาขุนนางทั้งหลายก็ล้วนแล้วแต่อยู่ใต้อำนาจของออกญาลาโหม และสถานการณ์ของออกญาเสนาภิมุขก็อยู่ในช่วงคับขันเพราะมีการปล่อยข่าวลือว่าออกญาเสนาภิมุขและกองทัพอาสาคิดจะร่วมมือกับพวกฮอลันดาในการเข้าโจมตีพระราชวัง ข่าวลือเช่นนี้บีบบังคับให้ออกญาเสนาภิมุขจำต้องยอมรับตำแหน่งเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช พร้อมทั้งนำกองทัพญี่ปุ่นในบังคับบัญชาทั้งหมดออกจากเมืองหลวง และไม่มี

นานออกญาเสนาภิมุขก็ถึงแก่กรรมด้วยยาพิษที่นครศรีธรรมราช (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 49 2513: 217-218)

ถึงตอนนี้ไม่มีอุปสรรคใด ๆ ที่จะมาขัดขวางการขึ้นสู่ตำแหน่งพระมหากษัตริย์ของออกญาโกลาโหมผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ซึ่งคุมอำนาจอยู่เหนือบรรดาพระราชวงศ์และขุนนางทั้งหมดแต่เพียงผู้เดียว ออกญาโกลาโหมได้ถอดสมเด็จพระอาทิตย์วงศ์ออกจากราชสมบัติและสำเร็จโทษ และได้ขึ้นครองราชย์เป็นสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

การขึ้นสู่อำนาจทางการเมืองสูงสุดจากขุนนางสู่ฐานะพระมหากษัตริย์ของพระเจ้าปราสาททอง ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการขยายตัวของระบบการบริหารราชการ ทำให้ขุนนางมีความมั่นคงในฐานะและหน้าที่ราชการ และมีบทบาทสำคัญในการบริหารและการปกครองตามการขยายตัวของบ้านเมือง ประกอบกับการขยายตัวทางเศรษฐกิจทำให้ขุนนางได้เข้าไปพัวพันเกี่ยวข้องกับการดำเนินการติดต่อทางการค้าทางใดทางหนึ่งไม่โดยทางตรงในฐานะเจ้าหน้าที่ของรัฐ ก็โดยทางอ้อม เช่น ขุนนางดำเนินการค้าด้วยตนเองเป็นตัวกลางให้พ่อค้าติดต่อเป็นต้น ตลอดจนสามารถใช้อำนาจหน้าที่ในตำแหน่งสนับสนุนการแสวงหาผลประโยชน์จากการค้า โดยเฉพาะตำแหน่งออกญาโกลาโหมที่พระองค์ได้ดำรงอยู่ก่อนนั้น ถือได้ว่าเป็นตำแหน่งสำคัญของขุนนางฝ่ายทหาร มีอำนาจหน้าที่ทั้งในการควบคุมกำลังคนและในด้านการค้า ซึ่งจะเป็นรากฐานอันสำคัญยิ่งที่จะเกื้อหนุนให้พระองค์ก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งพระเจ้าแผ่นดิน มีหลักฐานปรากฏอย่างสม่าเสมอว่าตำแหน่งออกญาโกลาโหมมักเป็นผู้ที่มั่งคั่งร่ำรวยด้วยโภคทรัพย์และกำลังคน หลักฐานจากบันทึกพ่อค้าชาวอังกฤษผู้หนึ่งลงปี พ.ศ. 2159 (ค.ศ. 1616) กล่าวว่า “โกลาโหม” เป็นขุนนางคนสำคัญที่พ่อค้าต่างประเทศจะต้องมาติดต่อกับ เช่น การขอคำแนะนำปรึกษาในเรื่องเกี่ยวกับการซื้อสินค้า หรือขอความช่วยเหลือในการจัดหาสินค้าซึ่งพ่อค้าต่างประเทศจะนำของกำนัลอย่างดีมีราคาแพงมอบให้เป็นการตอบแทน (กรมศิลปากร 2512: 58-59, 61) การดำรงตำแหน่งออกญาโกลาโหมของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองน่าจะได้รับผลประโยชน์ในลักษณะดังกล่าวด้วย แต่เนื่องจากโครงสร้างการบริหารและการปกครองของอยุธยาจำกัดมิให้ขุนนางตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่งมีอำนาจบังคับบัญชาอย่างเด็ดขาดเหนือขุนนาง ทั้งหมดหรือส่วนใหญ่ แต่เป็นลักษณะถ่วงดุลอำนาจกันเองใน

ระหว่างขุนนาง ประกอบกับนโยบายของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมที่ปล่อยให้ขุนนางสามารถดำเนินการและติดต่อทางการค้าของตนเองได้อย่างค่อนข้างสะดวก ทำให้บรรดาขุนนางมีอำนาจทั้งในระบบบริหารและฐานะทางเศรษฐกิจที่มั่งคั่งมากมายหลายคน จึงเป็นการยากที่ออกญาลาโหม (พระเจ้าปราสาททอง) จะสามารถคุมอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจไว้ได้แต่เพียงผู้เดียว ดังนั้นการดำเนินกลอุบายต่าง ๆ เพื่อกำจัดบรรดาขุนนางที่มีอำนาจเหล่านี้ นับเป็นสิ่งที่แสดงถึงความสามารถและความอดทนของออกญาลาโหมว่า มีมากเป็นพิเศษเหนือบุคคลทั่ว ๆ ไป จนทำให้สามารถควบคุมขุนนางทั้งหมดภายใต้อำนาจ จากนั้นจึงก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งพระมหากษัตริย์ และนโยบายการควบคุมทางการเมืองและเศรษฐกิจที่มีต่อขุนนางอย่างเข้มงวดภายหลังที่ได้ทรงขึ้นครองราชย์แล้วจะนำความอ่อนเปลี้ยให้แก่ขุนนางอย่างมาก อันจะทำให้บทบาทและฐานะของขุนนางที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับการเมืองตกต่ำลงในระยะประมาณครึ่งศตวรรษแห่งอายุของราชวงศ์ปราสาททองที่ได้สถาปนาขึ้นมา

การควบคุมและการต่อสู้ทางการเมือง

(ระหว่าง พ.ศ. 2172-2251)

ในระยะแรกที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้ขึ้นครองราชสมบัติในปี พ.ศ. 2172 บรรดาขุนนางทั้งหลายไม่อยู่ในฐานะที่จะแข็งข้อหรือก่อการกบฏต่อพระองค์ได้ ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่คุมอำนาจและมีฐานะที่ร่ำรวยมั่งคั่งที่ตั้งตัวเป็นปฏิปักษ์ หรือไม่ยอมอ่อนน้อมอยู่ใต้อำนาจได้ถูกกำจัดกวาดล้างออกไปจากราชสำนัก บรรดาขุนนางที่คุมอำนาจและมีฐานะที่มั่งคั่งก็ล้วนแล้วแต่เป็นสมัครพรรคพวกใกล้ชิดที่ร่วมมือกับพระองค์มาตั้งแต่ต้น เช่น พระอนุชา ซึ่งได้เป็นออกญาศรีวรวงศ์ ก็ได้เป็นวังหน้า หรือที่ตัดซ์ เรียกว่า “ฝ่ายหน้า” ออกญาพระคลังผู้สนับสนุนคนสำคัญซึ่งพระองค์เคยสัญญาว่าจะให้เป็น “ฝ่ายหน้า” แต่ก็ทรงแต่งตั้งให้เป็นเพียงออกญาสุวรรณโลกก่อน ต่อมาจึงได้เป็นออกญาพิษณุโลก (Dhiravat na Pombejra 1984: 173-174) และผู้สนับสนุนคนสำคัญอีกคนหนึ่งคือ ออกญากรมราช ซึ่งพระมารดาของพระเจ้าปราสาททองได้นำมาเลี้ยงไว้ตั้งแต่เล็กกับพระเจ้าปราสาททอง แต่อยู่ในฐานะต่ำต้อยและได้ทำงานที่สำคัญให้กับพระองค์ในคราวแย่งราชสมบัติ ได้รับการปูนบำเหน็จรางวัล

ให้เป็นออกญาจกรี (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 49 2513: 252) คงจะมีขุนนางอื่น ๆ ที่เป็นสมัครพรรคพวกที่ช่วยให้พระเจ้าปราสาททองได้ขึ้นครองราชย์ แต่วินวลิต และเอกสารร่วมสมัยอื่น ๆ มิได้มีการบันทึกไว้ว่ามีใครบ้าง

แม้ว่าขุนนางใกล้ชิดเหล่านี้จะอยู่ในตำแหน่งสูงที่คุมอำนาจและมีฐานะที่มั่งคั่ง แต่กลุ่มขุนนางเหล่านี้ก็ไม่อาจที่จะรวมตัวกันได้ ทั้งนี้เพราะพระอนุชาซึ่งเป็น “ฝ่ายหน้า” และออกญาพิษณุโลก (ออกญาพระคลัง) ได้แข่งขันกันเพื่อดำรงตำแหน่ง “ฝ่ายหน้า” และในปี พ.ศ. 2179 ออกญาพิษณุโลก และขุนนางที่เป็นพรรคพวกคือ ออกญาวัง ออกญายมราช ได้กล่าวหาว่า พระอนุชาจะชิงราชบัลลังก์ (กรมศิลปากร 2513 ช: 140, 178) และออกญาพิษณุโลกก็ยังมีเรื่องขัดแย้งกับออกญาจกรี (ออกญายมราช) (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 49 2513: 248-249) พระเจ้าปราสาททองเองก็ไม่ได้ทรงไว้วางพระทัยพระอนุชาที่เป็น “ฝ่ายหน้า” และขุนนางที่เป็นคนสนิทมากนัก ในระยะแรกจึงทรงเพียงแต่จับตามิให้บุคคลเหล่านี้รวมตัวกันได้เท่านั้น เนื่องจากในทศวรรษแรกที่พระองค์ขึ้นครองราชย์ บรรดาเมืองประเทศราชต่างแข็งเมืองก่อกบฏ ไม่ยอมรับฐานะของพระองค์ เช่น ปัตตานี ลำปาง เขมร รวมทั้งเมืองพัทลุง และสงขลา ในขณะที่ภายในราชสำนักยังแผ่เร้นไว้ด้วยอันตรายจากการกบฏของพระราชนัดดาหรือขุนนางที่ไม่พอใจการขึ้นครองราชย์ของพระองค์ ดังนั้นในระยะแรกสิ่งที่ต้องทำก็คือ สร้างสัมพันธกับราชวงศ์เก่าด้วยการแต่งตั้งพระมเหสีที่เป็นพระธิดาของพระเจ้าทรงธรรม กำจัดผู้ที่อาจอ้างสิทธิ์ในราชบัลลังก์ ป้องกันและควบคุมอย่างเข้มงวดมิให้ขุนนางสร้างอำนาจหรือใช้กำลังคนในสังกัดวางแผนร้าย พระองค์ทรงใช้จ่ายเป็นจำนวนมากในการบูรณะและสร้างวัด รวมถึงตลอดถึงการประกอบพิธีกรรมใหญ่โตเป็นการสร้างบุญบารมีให้เป็นที่ปรากฏ และประการสุดท้าย พระองค์ต้องปราบปรามเมืองที่ก่อกบฏเพื่อพิสูจน์อำนาจและสิทธิธรรมที่สืบทอดมาจากราชวงศ์เก่า (Dhiravat na Pombejra 1984: 158)

¹ ออกญายมราชคนนี้เป็นคนละคนกับออกญายมราชที่พระมารดาของพระเจ้าปราสาททองนำมาเลี้ยงไว้ตั้งแต่เล็ก เพราะออกญายมราชคนหลังนี้มีข้อบาดหมางเป็นการส่วนตัวกับออกญาพิษณุโลก จึงไม่น่าที่จะเข้าร่วมมือกันกล่าวหา “ฝ่ายหน้า” ได้

การจำกัดขุนนางอย่างถอนรากย้อมเป็นสิ่งที่ไม่อาจทำได้ ทั้งนี้เพราะขุนนางเป็นกลไกสำคัญ เป็นแกนเป็นขาที่จะดำรง “ชีวิต” ของราชอาณาจักรให้ดำเนินต่อไป สิ่งที่ทำได้อีกคือ การทำให้ขุนนางจำกัดบทบาทของตนเฉพาะการเป็น “กลไก” ทางการบริหารและการปกครอง ด้วยการควบคุม “รากฐาน” อันเป็นที่มาแห่งอำนาจของขุนนางอย่างเข้มงวด “รากฐาน” ที่กล่าวนี้คือ ทรัพย์สินสมบัติและอำนาจหน้าที่ตามตำแหน่งราชการ

ทรัพย์สินสมบัติเป็นที่มาของการขยายกำลังคนและเป็นเครื่องมืออย่างดีที่จะสืบทอดอำนาจไปได้หลายชั่วคน (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 11) ดังนั้นพระองค์ได้ทรงกำหนดให้บรรดาขุนนางเมื่อสิ้นชีวิตลง จะต้องจ่ายทองหนักหนึ่งบาทต่อที่ดินทุก ๆ สิบไร่ (วันวลิต 2519: 95) ทรัพย์สินที่เป็นมรดกจำนวนหนึ่งในสามจะต้องตกเป็นของกษัตริย์ (Schouten 1889: 15) และถ้าเป็นกรณีที่ขุนนางถูกประหารด้วย “ข้อหาการเมือง” ทรัพย์สิน ข้าทาสบริวารทั้งหลายก็ย่อมถูกริบเข้าทองพระคลังทั้งหมด นอกจากนี้แล้วพระเจ้าปราสาททองได้ลิดรอนผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและความมั่งคั่งร่ำรวยที่เป็นผลมาจากการเข้าไปเกี่ยวข้องหรือดำเนินการค้าของขุนนางให้ลดน้อยลงด้วยวิธีการผูกขาดการค้า โดยการเพิ่มกิจกรรมการค้าผ่านพระคลังสินค้ามากยิ่งขึ้น การแต่งสำเภาทลวงออกไปค้าขายยังต่างประเทศและควบคุมการค้าทั้งขาเข้าขาออก ด้วยการผูกขาดสินค้าประเภทต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง และประกาศสินค้าต้องห้ามที่จะต้องขายให้แก่รัฐเท่านั้น รวมไปถึงสิทธิที่พระคลังสินค้าจะได้เลือกซื้อสินค้าที่นำเข้ามาได้ก่อน และพระคลังสินค้ายังได้เข้ามาทำการค้าภายในหากำไรอีกด้วย (พรรณี อวนสกุล 2518: 16-39) การขยายการค้าของหลวงออกไปอย่างกว้างขวางเช่นนี้ย่อมกระทบต่อการดำเนินกิจการค้าส่วนตัวของขุนนางเป็นสำคัญ แม้การค้าของขุนนางจะมีได้ยุติลงโดยสิ้นเชิงแต่ผลกำไรก็ต้องถูกเบียดเบียนไปไม่น้อย (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 12) เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงดำเนินการค้าอย่างกว้างขวางเช่นนี้ย่อมทำให้การค้าของบรรดาพ่อค้าเอกชนกลายเป็นเพียงการค้าเล็ก ๆ น้อย ๆ เท่านั้น (Schouten 1889: 16) ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองจึงไม่ปรากฏว่ามีขุนนางร่ำรวยมั่งคั่งจากการดำเนินการค้าเป็นกิจการใหญ่โตมากมายเหมือนกับครั้งรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม อาจกล่าวได้ว่าการขยายการค้าของหลวงโดยผ่านพระคลังสินค้าทำให้กษัตริย์สามารถกีดกันขุนนางมิให้สามารถสร้างฐาน

อำนาจจากการสะสมทรัพย์สินที่ได้กำไรจากการดำเนินการค้าได้มากมายอย่างแต่ก่อน เท่ากับเป็นการจำกัดการขยายฐานอำนาจของขุนนางตั้งแต่ระดับพื้นฐาน ขณะเดียวกันพระเจ้าแผ่นดินทรงสามารถเพิ่มพูนทรัพย์สินจากการค้าได้เป็นจำนวนมาก จึงเป็นการเสริมสร้างอำนาจบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ให้เป็นที่ยอมรับกัน มากยิ่งขึ้น

การควบคุมในส่วนที่เป็น “รากฐานอำนาจ” ของขุนนางประการต่อมาคือ การบั่นทอนความชอบธรรมในอำนาจหน้าที่ตามตำแหน่งราชการของบรรดาขุนนางชั้นสูง ซึ่งเป็นสิ่งที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้ดำเนินการอย่างเด็ดขาดและต่อเนื่องตลอดระยะเวลาแห่งการครองราชย์ของพระองค์ วันวลิตบันทึกไว้ว่า “ในปีที่เจ็ด (พ.ศ. 2179) แห่งรัชกาลทรงสั่งประหารชีวิตออกญาพิษณุโลกด้วยสาเหตุที่ทรงสร้างขึ้นเอง ถึงแม้ว่าออกญาพิษณุโลกเป็นผู้ช่วยเหลือพระองค์ ให้ได้ขึ้นครองราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดิน” (วันวลิต 2519: 94) จดหมายเหตุพ่อค้าตัดซ์ที่อยู่กรุงศรีอยุธยาในปีเดียวกันระบุว่า ออกญาพิษณุโลก “...มุขมนตรีผู้ร่ำรวยที่สุด และมีอิทธิพลมากที่สุดของอาณาจักร...” และในเหตุการณ์ครั้งนี้มีขุนนางชั้นเสนาบดี 2 คน ถูกตัดลิ้นให้รับโทษหนัก คือ ออกญาวังและออกญายมราช (*กรมศิลปากร* 2513 ข: 140, 178) วันวลิตได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับการประหารออกญาพิษณุโลกนี้ว่า “...เมื่อทรงเห็นว่า ออกญาพิษณุโลกมีผู้คนเคารพยำเกรงมาก ทั้งมีอำนาจ ร่ำรวย และเฉลียวฉลาด พระเจ้าอยู่หัวจึงทรงเริ่มหวั่นเกรงและเกลียดชัง” (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 49 2513: 249) ขุนนางที่มีอำนาจอีกคนหนึ่ง คือ ออกญาจักรี ซึ่งได้เติบโตมาพร้อมกับสมเด็จพระเจ้าปราสาททองและเป็นอีกผู้หนึ่งที่ได้สนับสนุนพระองค์มาแต่ต้น ออกญาจักรีได้จัดงานเลี้ยงที่บ้านโดยมีขุนนางชั้นออกญา 3 คน ออกพระ 3 คน และออกหลวง 2 คน เข้าร่วม ทำให้กษัตริย์ทรงระแวง จึงกล่าวโทษว่าคิดก่อการกบฏ แต่พระราชชนนีได้ตรัสขอไว้จึงรับโทษเพียงจำคุก (แต่ภายหลังพ้นโทษแล้วได้รับการแต่งตั้งให้เป็น ออกญายมราช) (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 49 2513: 252-255) ในปี พ.ศ. 2176 สมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้โปรดให้ถอดยศและยึดทรัพย์สินของขุนนางผู้ใหญ่ 2 คน คือ ออกญามหาอุปราช และออกญายมราช โทษฐานทูลขอความกรุณาให้ละเว้นการสำเร็จโทษพระโอรส 2 พระองค์ของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (Dhiravat na Pombejra 1984: 175-

176) การที่พระองค์ทรงดำเนินการควบคุมขุนนางอย่างเด็ดขาดและเข้มงวดเช่นที่ได้ทำกับขุนนางผู้ใหญ่ที่มีอำนาจเช่นนี้เท่ากับเป็นการทำลายอำนาจที่ปลูกฝังมาหลายชั่วคนลงด้วย เพราะขุนนางที่ต้องโทษถูกริบราชบาตรทำให้ลูกหลานต้องลดฐานะลงไปเป็นไพร่แล้ว ขุนนางรุ่นใหม่ที่ได้รับการแต่งตั้งเข้ามาดำรงตำแหน่งแทนย่อมขาดฐานอำนาจที่ได้สร้างสมมาแต่บรรพบุรุษ และขาดสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกับขุนนางอื่น ๆ การควบคุมขุนนางรุ่นใหม่เหล่านี้ย่อมสะดวกกว่ามาก (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 12)

แต่สิ่งที่สั่นคลอน “รากฐานอำนาจ” ของขุนนางในระบบราชการมากที่สุดก็คือ การทำให้สถานภาพในการดำรงตำแหน่งของบรรดาขุนนางสำคัญ ๆ อยู่ในสภาวะไร้เสถียรภาพให้เป็นที่ไปอย่างสืบเนื่องด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น การบังคับให้ผู้ปกครองหัวเมืองสำคัญ ๆ ต้องพักอยู่ที่อยุธยาและต้องเข้าเฝ้ากษัตริย์วันละ 3 ครั้ง (Van Vliet 1910: 62) ทำให้ต้องปล่อยอำนาจหน้าที่ทางราชการไว้กับบรรดาขุนนางในตำแหน่งรอง ๆ ลงไป (Dhiravat na Pombejra 1984: 174) ปรากฏในเอกสารดัตช์ เดือนมีนาคม พ.ศ. 2179 ว่าภายหลังจากการสังหารชีวิตออกญาพิษณุโลกได้สองเดือน สมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้ทรงดำเนินการสับเปลี่ยนและจัดวางตำแหน่งขุนนางสำคัญ ๆ ทั้งของเมืองหลวงและหัวเมืองครั้งใหญ่ โดยแต่งตั้งให้ออกญาวังเป็นออกญาพิษณุโลก ออกญาพลเทพเป็นออกญาวัง ออกญากำแพงเพชรเป็นออกญาพลเทพ ออกญาจักรีเป็นออกญากำแพงเพชร ออกญากลาโหมเป็นออกญาจักรี ออกญายมราช (เป็นออกญาจักรีมาก่อนและเป็นคู่อริกันออกญาพิษณุโลกที่ถูกประหาร) ได้เป็นออกญากลาโหม และออกญาศรีสงคราม (Okya Sisongkhram) เป็นออกญายมราช ทั้งนี้เพราะว่ากษัตริย์ทรงไม่วางพระทัยขุนนางทุก ๆ คน มีการสับเปลี่ยนตำแหน่งขุนนางตำแหน่งสำคัญ ๆ อีกครั้งหนึ่ง โดยปรากฏอยู่ในเอกสารดัตช์ ลงวันที่ 19 กันยายน พ.ศ. 2180 โดยเปลี่ยนออกญาสุโขทัยเป็นออกญากลาโหม

---

¹ ในทำเนียบศักดิ์ดินตำแหน่งพลเรือน เป็น ขุนศรีสงคราม เจ้ากรมขวา ศักดินา 600 กรมโกลง ในสังกัดกรมพระคชบาล (*กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1* 2515: 256)

ออกญาพระคลังเป็นออกญาสุโขทัย ออกญา “Poucelecham” เป็นออกญาพระคลัง สอดคล้องกับบันทึกของวันวลิตที่ว่า พระเจ้าปราสาททองทำการสับเปลี่ยนขุนนางทุก ๆ 4-8 เดือน ทั้งนี้เพื่อมิให้ขุนนางผู้หนึ่งผู้ใดสามารถสร้างรากฐานที่มั่นคงได้ แสดงให้เห็นว่า พระเจ้าปราสาททองไม่ไว้วางพระทัยและทรงกลางแคลงทุก ๆ คน การสับเปลี่ยนตำแหน่งขุนนางสำคัญ ๆ ชี้ให้เห็นถึงความจำเป็นที่กษัตริย์ต้องจัดวางตำแหน่งขุนนางสำคัญ ๆ เหล่านี้ให้มีฐานะเท่าเทียมกัน เพื่อที่จะได้ไม่มีขุนนางตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่งอ้างตัวว่าเป็นขุนนางสำคัญของแผ่นดิน (Dhiravat na Pombejra 1984: 188-189; Van Vliet 1910: 61) ดังนั้นวันวลิตจึงได้บันทึกไว้ในตอนสุดท้ายในงานเขียนเรื่องที่สาม (จดหมายเหตุวันวลิต) ว่า

...ทรงเปลี่ยนตัวขุนนางที่มียศศักดิ์สูงสุดของประเทศบ่อย ๆ จนไม่มีขุนนางคนใดแน่ใจในตำแหน่งหน้าที่ของตน และบรรดาผู้ครองมณฑลและเจ้าเมืองสำคัญ ๆ ก็ถูกบังคับให้อยู่ในกรุงศรีอยุธยาและต้องเข้าเฝ้าในพระราชวังทุกวัน... นี่เป็นวิธีการซึ่งพระองค์รักษาสวัสดิภาพของพระองค์และราชบัลลังก์ไว้... (*ประชุมพงศาวดาร เล่ม 49* 2513: 257)

นอกจากนี้หลักฐานจากลาลูแบร์ระบุว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้ทรงย้ายกรมช้างจากกรมในบังคับของกลาโหมออกมาเป็นกรมอิสระ (ลาลูแบร์ 2510: 396) คงเป็นเรื่องของนโยบายทางการเมืองที่กษัตริย์ต้องการทอนอำนาจของสมุหพระกลาโหม มีหลักฐานปรากฏมากมายในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและตำแหน่งนาทหารหัวเมืองทั้งสองฉบับ ดังที่ได้วิเคราะห์มาแล้วในบทก่อน เพียงแต่ว่าไม่มีหลักฐานรับรองแน่ชัดว่ามีการโอนย้ายกรมใดบ้างที่เป็นผลงานของพระมหากษัตริย์ในระยะ 80 ปีแห่งการควบคุมและต่อสู้ทางการเมือง

---

¹ ออกญา “Poucelecham” คล้ายกับ ออกญา “Sourekelonck” (สวรรคโลก) และ ออกญา “Poucelouc” (พิษณุโลก)

การดำเนินการสับเปลี่ยนขุนนางในตำแหน่งต่าง ๆ และการโอนย้ายสายงานและสายการบังคับบัญชากรมกองแม้จะเป็นวิธีการซึ่งพระองค์สามารถรักษาความมั่นคงและเสถียรภาพแห่งราชบัลลังก์ไว้ได้ตลอดรัชกาลก็ตาม แต่สำหรับผลเสียในระยะยาวนั้นก่อให้เกิดความสับสนทั้งตำแหน่งหน้าที่และการบังคับบัญชาตำแหน่งขุนนางระดับสูงหรือขุนนางชั้นผู้ใหญ่กลายเป็นตำแหน่ง “การเมือง” และไร้เสถียรภาพเพราะมีการเปลี่ยนบ่อย ๆ บรรดาขุนนางระดับสูงซึ่งเป็นหัวหน้ารับผิดชอบการปฏิบัติราชการของกรมต่าง ๆ ไม่มีความแน่ใจในตำแหน่งหน้าที่และอนาคตของตนเอง ขุนนางในตำแหน่งรอง ๆ ที่ปฏิบัติราชการแทนก็ไม่อาจมีอำนาจในการสั่งการบังคับบัญชาได้เท่าเทียมกับเจ้ากรมหรือหัวหน้าหน่วยงานที่มีอยู่ในภาวะปกติ ภาวะเช่นนี้เมื่อสั่งสมต่อเนื่องเป็นระยะเวลาช้านานย่อมมีผลต่อการลดประสิทธิภาพในการปฏิบัติงานของระบบการบริหารและการปกครองสำหรับขุนนางในส่วนหัวเมือง บรรดาเจ้าเมืองสำคัญ ๆ ต้องประจำอยู่ในกรุงศรีอยุธยา เช่น เมืองสวรรคโลก สุโขทัย พิษณุโลก กำแพงเพชร เป็นต้น อำนาจหน้าที่ในการบริหารราชการและการปกครองของหัวเมืองเหล่านี้ ย่อมต้องมอบหมายให้ขุนนางในตำแหน่งรอง ๆ ของเมืองนั้น ๆ ทำหน้าที่แทนเช่นเดียวกับกรมกองในเมืองหลวง ผนวกกับการที่ตำแหน่งขุนนางระดับสูงที่เป็นหัวหน้ากรมต่าง ๆ ไร้เสถียรภาพหรือไม่ได้อยู่ในตำแหน่งนาน การควบคุมและการบังคับบัญชาและความสัมพันธ์ระหว่างขุนนางหัวเมืองกับกรมในส่วนกลางย่อมอยู่ในสภาพที่หย่อนคลาย ไม่เข้มงวดเหมือนสมัยก่อน บรรดาเจ้าเมืองจึงไม่อาจใช้เมืองที่ตนเองปกครอง (ในนาม) เป็นฐานอำนาจในการต่อต้านกษัตริย์และขุนนางระดับรอง ๆ เองแม้จะมีเสถียรภาพในตำแหน่งที่มั่นคงและยาวนานกว่าตำแหน่งเจ้าเมืองก็ตาม แต่ก็ไม่อาจก่อการแข็งข้อกับเมืองหลวงได้ ทั้งนี้เนื่องจากโครงสร้างการจัดการปกครองอาณาเขตได้บั่นทอนและแบ่งแยกหัวเมืองต่าง ๆ มิให้มีการรวมตัวกันได้อีกต่อไป ดังนั้นแม้ว่าระบบการควบคุมของพระเจ้าปราสาททองจะมีผลทำให้ขุนนางหัวเมืองไม่อาจสร้างฐานอำนาจต่อต้านกษัตริย์ที่เมืองหลวงได้อีกต่อไปก็ตาม แต่ผลเสียหายที่เกิดจากระบบการควบคุมเช่นนี้ทำให้การควบคุมและความสัมพันธ์ระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองซึ่งผ่านกรมกองต้องคลายตัวออก เพียงแต่ว่าหัวเมืองไม่มีกำลังมากพอที่จะแยกตัวเป็นอิสระจากเมืองหลวงได้เท่านั้น

แม้ว่าขุนนางจะถูกจำกัดฐานะทางเศรษฐกิจและอำนาจหน้าที่ตามตำแหน่งราชการพร้อมด้วยการควบคุมอย่างเคร่งครัดเข้มงวด จนกระทั่งขุนนางไม่อาจที่จะรวมตัวกันแข็งข้อล้มล้างอำนาจและราชบัลลังก์ของพระเจ้าปราสาททองได้ก็ตาม แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าขุนนางยอมจำนน หากได้มีการ “ต่อต้าน” การควบคุมของกษัตริย์ในอีกรูปแบบหนึ่ง ซึ่งปรากฏอย่างชัดเจนในเอกสารดัตช์หรือพ่อค้าชาวตะวันตกอื่น ๆ นั่นคือการใช้ตำแหน่งหน้าที่เป็นเครื่องต่อรองเรียกร้องและหาผลประโยชน์จากบรรดาพ่อค้าชาวต่างชาติที่ต้องพึ่งพาอาศัยขุนนางในการ “อำนวยความสะดวก” ประการต่าง ๆ การได้เข้าเฝ้ากราบทูลต่อองค์พระมหากษัตริย์เป็นสิ่งที่พ่อค้าต่างชาติถือเป็นสิ่งสำคัญในอันที่จะป้องกันมิให้บรรดาขุนนางเรียกร้องผลประโยชน์ในอัตราที่สูงจนเกินไป ถ้าไม่ให้ก็มีกมลันแก่งต่าง ๆ นานา ทำให้พ่อค้าต่างประเทศไม่ได้รับความสะดวกหรือไม่อาจซื้อขายสินค้าได้ พระราชกำหนดที่ตราขึ้นในปี พ.ศ. 2177 ที่กำหนดให้บริษัทฮอลันดาเสียค่า “ธรรมเนียม” และ “ของกำนัล” เป็นอัตราแน่นอนอย่างเป็นทางการ ทำให้บรรดาขุนนางไม่อาจเรียก “ค่าธรรมเนียม” เกินอัตราที่กฎหมายได้กำหนดไว้ (ธีรวัต ฌ ป้อมเพชร 2529: 49-55) แต่ดูเหมือนพระราชกำหนดดังกล่าวคงไม่มีผลบังคับใช้อย่างเข้มงวดนัก เพราะในเอกสารดัตช์ระยะต่อมาได้ระบุว่าออกพระราชมนตรี¹ ได้พยายามเรียกร้อง “ของขวัญ” จากบริษัท โดยอ้างว่าเป็นพระราชประสงค์ของกษัตริย์ (กรมศิลปากร 2513 ข: 258-259) ในเอกสารลงปี พ.ศ. 2185 มีรายงานว่าการปฏิบัติของออกญาพระคลังได้สร้างความลำบากและขัดขวางมิให้เรือขนสินค้าได้ตามกำหนด และยิ่งเกรงว่าออกญาพระคลังจะบังคับให้เรือจอดและเรียกเก็บเงินเป็นจำนวนมากอีก (กรมศิลปากร 2513 ข: 283) การใช้ตำแหน่งหน้าที่หาผลประโยชน์ก็ยังคงมีอยู่ต่อไป เอกสารลงวันที่ 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2184 กล่าวว่าออกญาพระคลังและขุนนางผู้ใหญ่บางคนได้บังคับซื้อเพชรจากบริษัทฮอลันดา โดยให้ราคาเพียง 1/3 ของมูลค่าเท่านั้น แม้จะต้องขาดทุน บริษัทก็ต้องยอมขายทั้งนี้เพื่อ “ป้องกัน

---

¹ ในทำเนียบศักดิ์นาพลเรือน ศักดินา 800 เป็นหลวงราชมนตรี เจ้าท่า ได้ว่าแขกประเทศอังกฤษ ญวน ฝรั่งเศส สังกัดกรมพระคลัง

ความเดือดร้อน” (กรมศิลปากร 2513 ข: 278-279) เอกสารดัตช์ระหว่างปี พ.ศ. 2183-2184 รายงานว่า ออกญาพระคลังได้พ้นจากตำแหน่งและได้รับการแต่งตั้งเป็นออกญากำแพง ขุนนางผู้นี้เป็น “พันธมิตร” กับบริษัทฮอลันดา ส่วนออกญากลาโหมซึ่งเคยเป็นออกญาพระคลังเมื่อ 3 ปีก่อนครั้งหนึ่ง ได้รับการแต่งตั้งเป็นออกญาพระคลัง ขุนนางผู้นี้เป็น “มหามิตร” กับพวกโปรตุเกส ขณะเดียวกันก็เป็น “ปฏิปักษ์” กับ V.O.C. (กรมศิลปากร 2513 ข: 230, 233) แต่ V.O.C. ก็ยังมีออกหลวงสมบัติธิบาลคอยให้ความช่วยเหลือ (กรมศิลปากร 2513 ข: 241-242) ในตอนปลายรัชกาล เอกสารฮอลันดากล่าวถึง “ออกญาสมบัติธิบาล” ว่าเป็นที่โปรดปรานของกษัตริย์ และมีอำนาจมากในราชสำนัก ออกหลวงทิพ (อาจจะเป็นทิพโกษา) ขุนนางชาวจีน และออกญา “Rapasip” ล้วนแล้วแต่เป็น “ปฏิปักษ์” กับ V.O.C. แต่ต่อมา ออกญา “Rapasip” กลับเป็น “มิตร” กับ V.O.C. และทั้ง ออกญา “Rapasip” และ V.O.C. จะอยู่ข้างฝ่ายที่สนับสนุนพระนารายณ์ ส่วนออกญาสมบัติธิบาลสนับสนุนเจ้าฟ้าไชย (Dhiravat na Pombejra 1984: 234-238, 268)

เห็นได้ชัดว่าบรรดาขุนนางโดยเฉพาะในสังกัดกรมพระคลังและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการค้ายังคงแสวงหาผลประโยชน์โดยอาศัยตำแหน่งหน้าที่เรียกร้องเอากับพ่อค้าต่างชาติอยู่เสมอ แต่ก็คงจะจำกัดขอบเขตผลประโยชน์ที่ได้รับทั้งปริมาณและมูลค่าน้อยกว่าการที่ขุนนางประกอบการค้าด้วยตนเอง อีกทั้งการสับเปลี่ยนตำแหน่งเป็นระยะ ๆ จะเป็นอุปสรรคที่ทำให้ขุนนางที่ดำรงตำแหน่งนั้น ๆ จะแสวงหาผลประโยชน์ (โดยอาศัยตำแหน่งหน้าที่) ได้เพียง “ชั่วคราว” เพราะตำแหน่งขุนนางต่าง ๆ ถูกสับเปลี่ยนอย่างสม่ำเสมอ และบางทีอาจจะ

---

* ไม่มีเอกสารยืนยันว่า “ออกญาสมบัติธิบาล” เป็นคนเดียวกับ “ออกหลวงสมบัติธิบาล” แต่มีบทบาทคล้ายกัน โดยออกญาผู้นี้ติดต่อการค้าและเป็น “พันธมิตร” กับ V.O.C. แต่ภายหลังไม่พอใจที่ V.O.C. ผิดสัญญาไม่ส่งเรือมาช่วยกองทัพอยุธยาซึ่งมีออกญาสมบัติธิบาลเป็นแม่ทัพยกไปปราบสงขลาระหว่าง พ.ศ. 2195-2196 ทำให้ต้องพ่ายแพ้ ถูกพระเจ้าปราสาททองลงโทษ ทำให้ออกญาสมบัติธิบาลตั้งตนเป็น “ปฏิปักษ์” กับ V.O.C. เอกสารดัตช์ระบุว่าออกญาผู้นี้เป็นผู้มีอายุมาก (รายละเอียดใน Dhiravat na Pombejra 1984: 232-238)

ได้กลับมาดำรงตำแหน่งเดิมใหม่อีกครั้ง ดังนั้นการย้ายออกญาพระคลังไปเป็นออกญากำแพง V.O.C. จึงถือว่าเป็น “การสูญเสีย” ครั้งใหญ่ เพราะออกญาลาโหมซึ่งได้เป็นออกญาพระคลังคนใหม่เป็น “ศัตรู” กับ V.O.C. และสนับสนุนพวกโปรตุเกสที่เป็นคู่แข่งกับ V.O.C. ในสภาพการณ์เช่นนี้ ทำให้ขุนนางระดับสูงที่แข่งขันกันแสวงหาผลประโยชน์จากบรรดาพ่อค้าต่างชาติเกิดการขัดแย้งกันเองในหมู่ขุนนาง และย่อมจะส่งผลกระทบต่อกิจการซึ่งอำนาจซึ่งได้เกิดขึ้นทันทีที่สิ้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ดูเหมือนจะมีการกบฏเกิดขึ้นเพียงครั้งเดียว คือกบฏ พ.ศ. 2185 ปรากฏในเอกสารตัดซ์ว่าผู้นำก่อการครั้งนี้เป็นพระโอรสหนุ่มพระองค์หนึ่งของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม มีพระนามว่า “Thasaj” ได้นำกำลังคนประมาณ 150-200 คน บุกร้างยึดพระราชวังได้เพียง 1 คืน สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง “ฝ่ายหน้า” พระอนุชา (พระศรีสุธรรมราชา) และพระโอรสองค์ใหญ่ (เจ้าฟ้าไชย) ได้ยึดพระราชวังกลับคืน “Thasaj” และสมัครพรรคพวกสามารถหลบหนีไปได้ พร้อมด้วยทรัพย์สินส่วนหนึ่งที่นำออกไปจากพระราชวัง คนที่เข้าร่วมก่อการส่วนใหญ่มีตำแหน่งหน้าที่รับผิดชอบเกี่ยวกับพระราชวัง (รายละเอียดใน Dhiravat na Pombejra 1984: 216-218) การกบฏครั้งนี้คงจะตรงกับที่พงศาวดารบันทึกไว้ว่า พระอาทิตย์วงศ์คบคิดกับขุนนางที่ถูกถอดออกจากราชการก่อนนั้น รวมได้ 200 คนเข้ายึดพระราชวัง แต่ต่อมาถูกปราบปราม พระอาทิตย์วงศ์หัวหน้ากบฏถูกสำเร็จโทษ (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 39 2512: 123) จากบันทึกของวันวลิต สมเด็จพระอาทิตย์วงศ์ถูกปลงพระชนม์ทันทีที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองขึ้นครองราชย์ ดังนั้นพงศาวดารน่าจะคลาดเคลื่อน การกบฏครั้งนี้ตามเอกสารตัดซ์ไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีขุนนางชั้นผู้ใหญ่เข้าไปเกี่ยวข้องหรือให้การสนับสนุน กบฏจึงยึดพระราชวังอยู่ได้เพียงคืนเดียวแล้วก็ถูกปราบปราม

เมื่อสมเด็จพระเจ้าปราสาททองสามารถควบคุมขุนนางให้อยู่ในอำนาจของพระองค์อย่างมั่นคง พอถึงตอนปลายรัชกาลทรงดำเนินนโยบายที่จะปลุกฝังให้บรรดาพระราชโอรสได้เข้ามามีส่วนในการปกครองบ้านเมือง ขณะเดียวกันพระองค์ก็ทรงระวางพระอนุชา (พระศรีสุธรรมราชา) “ฝ่ายหน้า” จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระอนุชาไปประทับที่พิษณุโลก ระหว่าง พ.ศ. 2187-2195 แต่ต่อมาระหว่าง

เดือนตุลาคม พ.ศ. 2195 - กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2198 เจ้าไชยอาจจะได้ปกครองพิษณุโลก เวสเตอร์โวลต์ ได้บันทึกในปี พ.ศ. 2198 ว่า “พระนารายณ์เป็นที่โปรดปรานของพระราชบิดา” และยังระบุอีกว่าพระนารายณ์ได้รับมอบหมายจากพระราชบิดาให้ปกครองบริเวณรอบ ๆ อยุธยา ส่วนพระโอรสอื่น ๆ ก็ได้รับมอบหมายเมืองให้ปกครอง แต่ไม่มีหลักฐานที่จะยืนยันคำกล่าวของเวสเตอร์โวลต์ว่าจริงเท็จเพียงไร (Dhiravat na Pombejra 1984: 253-254) นโยบายการปลุกฝังให้พระโอรสเข้ามามีบทบาทในการปกครองเป็นสาเหตุหนึ่งที่น่ามาซึ่งวิกฤตการณ์ชิงราชสมบัติในปี พ.ศ. 2199

ดูเหมือนวิกฤตการณ์การชิงอำนาจการเมืองในราชสำนักระหว่าง พ.ศ. 2199 หลักฐานต่าง ๆ ล้วนไม่ได้กล่าวลรอยเดียวกัน หลักฐานของไทยกล่าวต้องตรงกันว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงโปรดปรานและตั้งพระทัยจะมอบราชสมบัติให้แก่เจ้าฟ้าไชย (*คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด* 2515: 103-104, 324-326) ในพงศาวดารระบุว่าเจ้าฟ้าไชยได้ครองราชสมบัติ (*ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39* 2512: 135) เอกสารของชาวอิหร่านกล่าวว่า พระเชษฐาได้สืบราชสมบัติ และพระนารายณ์ทรงสนับสนุนพระเจ้าอา (พระศรีสุธรรมราชา) ให้ชิงอำนาจ (*The Ship of Sulaiman* 1972: 94-95; ดิเรก กุลสิริสวัสดิ์ 2527: 30) ในบันทึกของบาทหลวงเดอเบส (De Beze) ระบุว่าพระอนุชา (พระศรีสุธรรมราชา) ทรงมีสิทธิธรรมในการสืบราชสมบัติตามกฎหมายเทียบบาล แต่เจ้าฟ้าไชยกลับวางแผนการชิงอำนาจ ดังนั้นพระนารายณ์จึงสนับสนุนพระศรีสุธรรมราชาให้ชิงราชบัลลังก์คืน (เดอเบส 2508: 85-89) สำหรับเอกสารฮอลันดาซึ่งอยู่ใกล้ขีดเหตุการณ์มากที่สุดกลับชี้ให้เห็นในทำนองว่า พระนารายณ์เป็นที่โปรดปราน แต่ก็ไม่ได้ระบุแน่ชัดว่าสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงกำหนดให้เป็นผู้สืบราชบัลลังก์ ดังนั้นจึงไม่อาจสรุปได้ว่าฐานะของเจ้าฟ้าไชย สมเด็จพระ

---

¹ เวสเตอร์โวลต์ดำรงตำแหน่งเป็นหัวหน้าสถานีการค้าของบริษัทฮอลันดาประจำกรุงศรีอยุธยาสองระยะ คือ ระหว่าง พ.ศ. 2193-2194 และระหว่าง พ.ศ. 2195-2199 (Smith 1977: 145)

พระศรีสุธรรมราชา และสมเด็จพระนารายณ์ พระองค์ได้มีสิทธิธรรมในการสืบราชสมบัติถูกต้องมากกว่ากัน ปัญหานี้จะวิเคราะห์ต่อไปข้างหน้า

แต่อย่างไรก็ตามสภาพการณ์ทางการเมืองในตอนปลาย ๆ รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง กลุ่มอำนาจในราชสำนักแบ่งออกเป็น 3 กลุ่ม แต่ละกลุ่มล้วนมีเจ้านายพระราชวงศ์เป็นผู้นำ และมีขุนนางแบ่งฝ่ายกันสนับสนุนแต่ละพระองค์ กลุ่มแรกมีเจ้าฟ้าไชยเป็นผู้นำ มีขุนนางชั้นสูงหลายคนสนับสนุน ที่ปรากฏในเอกสารขอลินดาคือออกญาจักรี ออกญามหาอุปราช ออกญาพระคลัง (คือ ออกญาสมบัติธิบาล) ออกหลวงทองสี้อ (Oklung Thongsu) (Dhiravat na Pombejra 1984: 257-260) กลุ่มที่สอง พระศรีสุธรรมราชาเป็นผู้นำ ไม่มีหลักฐานใด ๆ ระบุถึงขุนนางที่สนับสนุนพระศรีสุธรรมราชาว่ามีใครบ้าง ปรากฏเฉพาะภายหลังที่พระองค์ได้ขึ้นครองราชย์แล้ว คือปรากฏว่าขุนนางในตำแหน่งออกญาจักรี (คนละคนกับที่เป็นฝ่ายเจ้าฟ้าไชย) เป็นผู้ใกล้ชิดและเป็นที่ไว้วางพระทัย (Dhiravat na Pombejra 1984: 261) ออกญาจักรีผู้นี้แต่เดิมคงเป็นขุนนางในสังกัด “ฝ่ายหน้า” ตามหลักฐานขอลินดากล่าวว่าพระองค์ได้ดำรงตำแหน่งนี้มาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองขึ้นครองราชย์ใหม่ ๆ แต่เนื่องจากถูกลิดรอนและควบคุมอย่างเข้มงวดตลอดเวลา บางที่ตำแหน่ง “ฝ่ายหน้า” ของพระศรีสุธรรมราชา อาจเป็นเพียงตำแหน่งที่ยกย่องโดยไม่มีอำนาจมากมายนัก กลุ่มที่สามมีพระนารายณ์เป็นหัวหน้า พระองค์เป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าทรงธรรม กล่าวคือพระราชมารดาเป็นราชธิดาของพระเจ้าทรงธรรมซึ่งพระเจ้าปราสาททองแต่งตั้งให้เป็นมเหสีองค์หนึ่ง (แซร์แอส 2506: 225) พระนารายณ์ทรงสนิสนมใกล้ชิดกับชาวต่างชาติทั้งที่เป็นพ่อค้าและที่รับราชการอยู่ตามกรมกองต่าง ๆ ได้แก่ บริษัทขอลินดา มอญ ชาวมลายู เปอร์เซีย ญี่ปุ่น และอาจรวมไปถึงโปรตุเกส ตลอดจนขุนนางระดับรอง เช่น หลวงเทพอรชุน พระจุลา เป็นต้น รวมทั้งขุนนางระดับล่างอื่น ๆ (Dhiravat na Pombejra 1984: 255-256; *ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 39 2512: 138-142)

---

¹ ทำเนียบศักดินาพลเรือนเป็น ขุนทองสี้อ ศักดินา 600 ตำแหน่ง “เงินล่ำมนายอำเพอ” สังกัดกรมพระคลัง (*กฎหมายตราสามดวง* เล่ม 1 2515: 234)

ในเอกสารระบุขุนนางระดับสูงที่สนับสนุนพระนารายณ์ไว้หลายคน คือ ออกญาสุโขทัย ออกญาวิง ออกพระอลักษณ์ (Dhiravat na Pombejra 1984: 265-266)

กลุ่มอำนาจทั้งสามกลุ่มต่างคุมเชิงรอท่าที่ ดังนั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าปราสาททองสวรรคตในวันที่ 8 สิงหาคม พ.ศ. 2199 เจ้าฟ้าไชยได้นำกองกำลังที่เตรียมพร้อมไว้แล้วเข้ายึดพระราชวังในทันทีและเกิดการต่อสู้กันภายในพระราชวังพระนารายณ์ทรงขอความช่วยเหลือจาก V.O.C. แต่ V.O.C. ปฏิเสธโดยอ้างว่าจะต้องเอาไว้ป้องกันหมู่บ้านฮอลันดา กองกำลังของพระนารายณ์ได้ช่วยชนะยึดพระราชวังได้ในวันรุ่งขึ้น คือ วันที่ 9 สิงหาคม ขุนนางผู้ใหญ่ที่สนับสนุนเจ้าฟ้าไชยถูกจับกุม และในวันที่ 11 สิงหาคม เจ้าฟ้าไชยถูกจับกุมและถูกสำเร็จโทษทันทีที่วัดโคกพญา พระนารายณ์ได้ทูลเชิญพระศรีสุธรรมราชา พระปิตุลาขึ้นครองราชย์ (Dhiravat na Pombejra 1984: 258-259) ถ้าวินเวลาและเหตุการณ์เป็นอย่างที่เอกสารฮอลันดากล่าวไว้จริง เจ้าฟ้าไชยก็ยังไม่ได้ทำพิธีปราบดาภิเษก หรือราชาภิเษกขึ้นเป็นกษัตริย์ ดังนั้นถ้าพิจารณาในแง่พระราชจาริตประเพณีของการขึ้นครองราชย์ เจ้าฟ้าไชยก็ยังไม่ได้เป็นกษัตริย์ พิจารณาในแง่การเมือง เจ้าฟ้าไชยก็เพียงแค่ยึดพระราชวังได้ชั่วขณะหนึ่ง (1 วัน) เหมือนกับกรณีกบฏ “Thasajj” ในสมัยพระเจ้าปราสาททอง ด้วยเหตุนี้อาจกล่าวได้หรือไม่ว่า การยึดอำนาจของเจ้าฟ้าไชยทำไม่สำเร็จ เหตุการณ์ครั้งนี้จึงควรที่จะเรียกว่า “กบฏเจ้าฟ้าไชย” ได้หรือไม่ แต่อย่างไรก็ตามรายงานของสภาที่ปิดตาเวีย ลงวันที่ 21 มกราคม พ.ศ. 2200 กลับระบุว่า “...พระโอรสองค์ใหญ่ (เจ้าฟ้าไชย) ได้ให้ผู้คนของพระองค์ถืออาวุธครบมือเข้าล้อมพระราชวังแล้วขึ้นเถลิงราชสมบัติ... พระโอรสองค์ที่สอง (พระนารายณ์) ถอดพระองค์ออกจากราชสมบัติ...” (กรมศิลปากร 2513 ก: 28 ข้อความในวงเล็บ-ผู้เขียน) เอกสารของชาวต่างชาติในอีก 30 ปีต่อมาทั้งเดอแบสและบันทึกของคณะทูตเปอร์เซียก็กล่าวในทำนองเดียวกันว่าเจ้าฟ้าไชยได้ขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์ พงศาวดารทุกฉบับก็กล่าวเหมือนกัน ยกเว้นคำให้การชาวกรุงเก่าและคำให้การขุนหลวงหาวัดที่ไม่ได้ระบุว่าเจ้าฟ้าไชยได้ขึ้นครองราชสมบัติ ปัญหานี้จึงเป็นปัญหาอีกปัญหาหนึ่งที่จะต้องหาหลักฐานมาตรวจสอบอย่างละเอียดก่อนที่จะ “นับ” หรือ “ไม่นับ” เจ้าฟ้าไชยเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์หนึ่งที่ได้ปกครองอยุธยา ผู้

เขียนเห็นว่าน่าจะเป็นปัญหาเปิดไว้ดีกว่าจะ “ยึดถือของเก่าไปก่อน”

จากหลักฐานของพ่อค้าฮอลันดาที่อยู่ในกรุงศรีอยุธยาขณะเกิดเหตุการณ์ข้างต้นนี้น่าจะเป็นหลักฐานประเภทประจักษ์พยานที่ควรเชื่อได้เป็นอย่างดี ในเอกสารดัตช์กล่าวเฉพาะว่าพระนารายณ์เป็นผู้นำกองกำลังเข้าต่อสู้ยึดพระราชวังจากเจ้าฟ้าไชย โดยที่ไม่ได้เอ่ยถึงพระศรีสุธรรมราชาว่าได้นำกำลังเข้าร่วมในครั้งนี้ แต่ในพงศาวดารกลับว่าพระนารายณ์และพระศรีสุธรรมราชาวมกำลังกันยึดอำนาจจากเจ้าฟ้าไชย (*ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39 2512: 135-136*) สมเด็จพระศรีสุธรรมราชาทรงเกรงกลัวพระนารายณ์และกองกำลังต่างชาติอย่างมาก จึงได้ทรงเอาใจ V.O.C. เพื่อไม่ให้ V.O.C. เข้ากับพระนารายณ์ (Dhiravata Pombejra 1984: 261) เอกสารดัตช์เป็นหลักฐานร่วมสมัยจึงน่าจะมีน้ำหนักมากกว่าพงศาวดารซึ่งเขียนขึ้นภายหลังเหตุการณ์นานมาก ทำให้เกิดปัญหาว่าเหตุใดพระนารายณ์จึงไม่ได้ขึ้นเป็นกษัตริย์เสียเอง กลับอัญเชิญพระปิตุลาขึ้นครองราชสมบัติ อาจพิจารณาปัญหานี้ได้เป็น 2 แนวทาง คือ แนวทางแรก พระศรีสุธรรมราชาในฐานะพระอนุชาของพระเจ้าปราสาททองทรงมีสิทธิธรรมในการสืบราชสมบัติตามกฎหมายการสืบราชสมบัติจากพี่ไปสู่น้อง เอกสารของชาวยุโรปมักอ้างถึงเสมอว่า กฎเกณฑ์นี้ได้รับบัญญัติเป็นกฎหมายของราชสำนักอยุธยา แต่หลักฐานจากกฎหมายเทียบบาลไม่ปรากฏว่ามีการจัดวางลำดับชั้นพระราชวงศ์ที่จะสืบราชสมบัติ ไม่ว่าทั้งจากพี่มาสู่น้องหรือจากพ่อมาสู่ลูก กฎหมายเทียบบาลเพียงแต่กำหนดลำดับชั้นยศศักดิ์ของบรรดาพระราชวงศ์เท่านั้น จึงยังไม่อาจยุติได้ว่าหลักการสืบราชสมบัติจากพี่ไปสู่น้องเป็นหลักการที่ใช้กันอยู่ในราชสำนักอยุธยาในระยะนั้น แนวทางที่สอง ถ้าพิจารณาในแง่ของการเมืองก็อาจเป็นไปได้ว่าพระนารายณ์และพระศรีสุธรรมราชาร่วมมือกันเพื่อต่อต้านเจ้าฟ้าไชย ผู้ซึ่งอาจเป็นเจ้านายที่มีกำลังอำนาจมากกว่าเจ้านายอื่น ๆ ในพระราชวงศ์ เมื่อร่วมกันโค่นล้มเจ้าฟ้าไชยได้แล้ว แม้พระนารายณ์จะมีอำนาจมากกว่าแต่ก็ยังไม่อยู่ในฐานะที่จะขึ้นครองราชย์สืบต่อไปทันที ทั้งนี้อาจเป็นเพราะความสำเร็จของการรัฐประหารล้มล้างเจ้าฟ้าไชยนั้นเกิดขึ้นได้เพราะความร่วมมือของระบบราชการ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือขุนนางนั่นเอง และเป็นธรรมดาที่ขุนนางฝ่ายปกครองในระบบราชการย่อมยินดีจะสนับสนุนพระศรีสุธรรมราชาธิราชผู้อ่อนแอขึ้นเป็นกษัตริย์เพราะควบคุมได้ง่ายกว่าพระนารายณ์ผู้เข้มแข็ง จึงน่าที่จะเป็นเหตุผลที่

พระนารายณ์มิได้ขึ้นครองราชย์ทันทีที่ขจัดเจ้าฟ้าไชยไปแล้ว และต้องรอจังหวะใหม่ หาพันธมิตรใหม่ และข้ออ้างใหม่เพื่อล้มล้างสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราช (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 16-17)

การแตกหักระหว่างสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราชและพระนารายณ์เกิดขึ้นหลังจากสำเร็จโทษเจ้าฟ้าไชย 2-3 สัปดาห์ เนื่องจากออกญาจักรีเสนาบดีคนสนิทของสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราช ได้ทำการกวาดล้างขุนนางที่เป็นสมัครพรรคพวกของเจ้าฟ้าไชย ขณะเดียวกันก็ได้เกิดเรื่องกระทบกระทั่งกับขุนนางฝ่ายของพระนารายณ์ เอกสารดัตช์บันทึกว่า วันที่ 4 กันยายน พ.ศ. 2199 น้องชายของออกญาสุโขทัย ขุนนางที่เป็นกำลังสำคัญของพระนารายณ์ ได้ถูกออกญาจักรีสังหารและปล้นสะดมเผาบ้าน ก่อให้เกิดความขัดแย้งอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ระหว่างสองกลุ่มอำนาจในราชสำนัก เอกสารดัตช์กล่าวว่าเป็นพฤติกรรมปลุกปั่นก่อวุ่นของออกญาจักรี เนื่องจากขุนนางผู้นี้มีความทะเยอทะยานต้องการเป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบแทนต่อจากสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราชซึ่งทรงมีพระชนม์มากแล้วและไม่มีพระโอรส ขวากหนามสำคัญที่กีดขวางออกญาจักรีก็คือพระนารายณ์ ออกญาจักรีจึงพยายามหาเหตุขัดแย้งเพื่ออาศัยอำนาจของสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราชในฐานะพระมหากษัตริย์กำจัดพระนารายณ์ เวสเตอร์-โวลต์กล่าวว่าออกญาจักรีได้รับคำสั่งจากกษัตริย์ให้จับตัวพระนารายณ์ เหตุนี้เองในช่วงก่อนการรัฐประหารซ้อน พระนารายณ์จึงไม่ปรากฏพระองค์ในราชสำนัก จึงทำให้รอดพ้นการถูกจับกุมไปได้ (Dhiravat na Pombejra 1984: 261-263) แม้ว่าหลักฐานที่ยกมากล่าวข้างต้น (ยกเว้นข้อความที่ว่า ออกญาจักรีทะเยอทะยานซึ่งเป็นทัศนคติส่วนตัวของผู้บันทึก และไม่อาจที่จะตรวจสอบได้ว่าจริงเท็จเพียงไรแล้ว) ล้วนแต่สนับสนุนแนวทางการพิจารณาที่ว่า เหตุการณ์นี้เป็นข้ออ้างอย่างดีของพระนารายณ์ในการก่อการรัฐประหารยึดอำนาจจากพระปิตุลา พงศาวดารกล่าวถึงสาเหตุแห่งการขัดแย้งเกิดขึ้นจากสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราชมีพระราชประสงค์ที่จะเข้าหาพระราชกัลยาณี แต่พระนางทรงหนีไปพึ่งพระนารายณ์พระเชษฐา ทำให้พระนารายณ์ไม่พอพระทัยที่พระปิตุลาคิดร้ายต่อพระชนิษฐาของพระองค์ จึงตรัสให้เตรียมกำลังคนยกไปตีพระราชวัง (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 39 2512: 136-137) บางทีสาเหตุที่อ้างไว้ในพงศาวดารอาจเป็นเพียงข้ออ้างอีกประการหนึ่งที่พระนารายณ์ใช้ในการล้มล้างอำนาจของพระปิตุลา ในบันทึก

ของอาลักษณ์ที่มากับคณะทูตเปอร์เซียได้กล่าวถึงสาเหตุการชิงอำนาจครั้งนี้ว่า เป็นเพราะพระนารายณ์ทรงจัดการปกครองแผ่นดินโดยไม่ได้ปรึกษากษัตริย์ และได้ทรงฆ่าเสนาบดีคนหนึ่งต่อหน้าพระพักตร์โดยไม่มีเหตุผลอันใด จากนั้นพระนารายณ์ก็ไม่ได้เสด็จเข้าเฝ้าอีก พระเจ้าแผ่นดินจึงทรงเรียกประชุมขุนนางที่สนับสนุนพระองค์เพื่อจะกำจัดพระนารายณ์ แต่มีคนนำข่าวไปบอกเสียก่อน พระนารายณ์ทรงเห็นว่าได้เวลาตามที่แผนการณืได้วางไว้แล้ว จึงขอความช่วยเหลือจากชาวอิหร่านและพวกฝรั่งเข้ายึดอำนาจด้วยการยึดพระราชบัลลังก์ (*The Ship of Sulaiman* 1972: 95)

หลักฐานร่วมสมัยไม่ว่าจะเป็นบันทึกของชาวฮอลันดา อิหร่าน ฝรั่งเศส กล่าวสอดคล้องกับพงศาวดารว่า พระนารายณ์ได้อาศัยขุนนางต่างชาติและประชามต่างด้าวในอยุธยาเป็นกำลังสำคัญในการยึดอำนาจครั้งนี้ จากการตรวจสอบรายชื่อขุนนางที่เข้าร่วมกับพระนารายณ์ที่ปรากฏในพงศาวดารของนิธิ เอียวศรีวงศ์ สรุปได้ว่า กลุ่มคนที่สนับสนุนประกอบด้วยข้าราชการวังหน้า ขุนนางฝ่ายปกครองซึ่งส่วนใหญ่เป็นชั้นผู้น้อย ไม่มีหัวหมื่น นายเวรมหาดเล็ก ไม่มีเสนาบดีจัดตมภ์เลยสักคนเดียว เสนาบดีฝ่ายขุนนางชั้นสูงก็ไม่ได้เข้าร่วม ส่วนขุนนางต่างชาติได้แก่กองอาสาต่าง ๆ และหัวหน้าของประชามต่างด้าวจำนวนมากแต่ไม่มีจีน (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 18) แต่ในเอกสารดัตช์ระบุชื่อขุนนางฝ่ายปกครองที่เป็นกำลังสำคัญให้กับพระนารายณ์มาตั้งแต่คราวต่อสู้กับเจ้าฟ้าไชยแล้วว่ามีตำแหน่งเป็นออกญาสุโขทัย และขุนนางผู้นี้ได้รับการแต่งตั้งเป็นออกญาจักริคนใหม่ทันทีที่พระนารายณ์ยึดอำนาจได้สำเร็จ นับเป็นออกญาจักริคนที่สามและเป็นการยึดพระราชวังครั้งที่สองในระยะ 2 เดือนครึ่ง ขุนนางอีกผู้หนึ่ง คือออกพระอาลักษณ์ ซึ่งรับราชการมาแต่ครั้งสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งออกญาพระคลังคนใหม่ (*Dhiravat na Pombejra* 1984: 263-266)

การที่ขุนนางต่างด้าวและประชามต่างด้าวเข้าร่วมกับพระนารายณ์อาจเป็นเพราะได้สูญเสียผลประโยชน์ต่าง ๆ ไปให้ขุนนางฝ่ายปกครองอย่างมากภายใต้กษัตริย์ที่อ่อนแออย่างสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราช และในช่วงนี้เองที่ขุนนางฝ่ายปกครองได้รื้อฟื้นสถานะและผลประโยชน์ของตนกลับคืนมาอย่างรวดเร็วหลังจากที่ได้เสื่อมสูญไปเป็นอันมากในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ความ

เคลื่อนไหวของพระนารายณ์จึงได้รับการสนับสนุนจากขุนนางต่างตัวอย่างเข้มแข็ง (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 18)

แม้ว่าพระนารายณ์ได้เสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว แต่ดูเหมือนกลุ่มอำนาจในราชสำนักยังไม่ยอมรับอำนาจของพระองค์ และพระองค์ก็คงตระหนักถึงอันตรายประการนี้ดี จึงเสด็จประทับเสวยที่วังหน้า (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 39 2512: 147) อีกสองเดือนต่อมาก็เกิดกบฏโดยพระอนุชา คือ พระไตรภูวนาถิตยและพระองค์ทอง โดยมีขุนนางชั้นผู้ใหญ่ซึ่งคุมไพร่จำนวนมากมีส่วนร่วมรู้เห็นในการกบฏในระดับใดระดับหนึ่ง กล่าวโดยสรุป การกบฏพระไตรภูวนาถิตยคือความพยายามอีกครั้งของขุนนางฝ่ายปกครองที่จะอาศัยจุดอ่อนในเรื่องปัญหาการสืบราชสมบัติและพระบรมวงศานุวงศ์ในการต่อต้านกษัตริย์ที่พวกตนไม่อาจควบคุมได้ แต่ยังไม่ทันได้ก่อการก็ถูกปราบปรามและจับกุม และนับเป็นโอกาสอันดีที่สมเด็จพระนารายณ์จะลิดรอนอำนาจของขุนนางฝ่ายปกครองและเสริมสร้างอำนาจของขุนนางต่างตัว (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 20)

ภาวะที่รากฐานอำนาจของขุนนางได้ถูกบั่นทอนและบีบคั้นจากการดำเนินการควบคุมด้วยวิธีการต่าง ๆ อย่างเข้มงวดในสมัยพระเจ้าปราสาททอง ทำให้ไม่มีขุนนางผู้ใดจะสามารถคุมอำนาจและสร้างฐานทางการเมืองได้อย่างสืบเนื่องเนื่องจากระยะเวลาแห่งการดำรงตำแหน่งมีเพียงระยะสั้น ๆ การสร้างรากฐานและการสืบทอดอำนาจจึงเป็นไปได้ยาก ขณะที่พวกเจ้ามีความเข้มแข็งมากขึ้นจากนโยบายในตอนปลายรัชกาล ทำให้การชิงอำนาจในปี พ.ศ. 2199 พวกเจ้ามีบทบาทสูงมาก แต่ขณะเดียวกันขุนนางก็พยายามฟื้นฟูอำนาจของตนเองอีกครั้ง แต่รัฐประหาร 2 ครั้ง และกบฏอีก 1 ครั้งระหว่างเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2199 ถึงเดือนกันยายน พ.ศ. 2200 ทำให้ขุนนางระดับสูงซึ่งถูกบีบคั้นจากรัชกาลก่อนจนอ่อนเปลี้ยอยู่แล้ว ต้องตกอยู่ในสภาพย่ำแย่ยิ่งขึ้นจากการถูกกวาดล้าง โดยครั้งแรก ขุนนางระดับสูงที่สนับสนุนเจ้าฟ้าไชยถูกกำจัดไปจากเวทีการเมือง ครั้งที่สองเป็นกลุ่มขุนนางระดับสูงที่อยู่ฝ่ายสมเด็จพระศรีสุธรรม-

---

* รายชื่อขุนนางที่พัวพันกับการกบฏครั้งนี้พิจารณาได้จากพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 39 2512: 147-163)

ราชาธิราช และครั้งที่สาม กบฏพระไตรภูวนาทิตย์ ถ้ารายชื่อขุนนางที่ปรากฏอยู่ในพงศาวดารถูกต้อง ก็อาจกล่าวได้ว่าขุนนางระดับสูงถูกกวาดล้าง หรืออย่างน้อยก็สูญเสียอำนาจไปเกือบทั้งหมดจากความล้มเหลวของการยึดอำนาจครั้งนี้ ขณะเดียวกันบรรดาเจ้านายพระราชวงศ์ที่คุมอำนาจมาตั้งแต่ปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองก็ถูกกวาดล้างและกันออกไปจากเวทีการเมืองเช่นกัน เพราะฉะนั้นนับตั้งแต่ภายหลังกบฏพระไตรภูวนาทิตย์ สถานะของสมเด็จพระนารายณ์จึงน่าจะมีความมั่นคง โดยที่ไม่ต้องพะวงกับการรวมตัวกันวางแผนลอบยึดอำนาจจากบรรดาขุนนางระดับสูงอีกต่อไป เนื่องจากสมเด็จพระนารายณ์ย่อมต้องตั้งคนใกล้ชิดหรือที่ไว้วางพระทัยให้ยึดครองตำแหน่งสำคัญ ๆ ดูเหมือนในระยะแรกขุนนางในราชสำนักที่เป็นกำลังของสมเด็จพระนารายณ์แบ่งออกเป็นกลุ่มขุนนางอาวุโสซึ่งเป็นขุนนางที่รับราชการมานานและมีความจงรักภักดีต่อสมเด็จพระนารายณ์ เช่น ออกญาจักรีซึ่งเคยเป็นออกญาสุโขทัยมาก่อน ออกญาพระคลัง ซึ่งแต่เดิมเคยรับราชการในสมัยพระเจ้าปราสาททองในตำแหน่งออกพระอาลักษณ์ และกลุ่มขุนนางรุ่นหนุ่มมีวัยไล่เลี่ยกับสมเด็จพระนารายณ์ เช่น ออกญาโกษาธิบดี (เหล็ก) ซึ่งเป็นข้าหลวงเดิมในตำแหน่งมหาดเล็ก และคงมีขุนนางที่เป็นข้าหลวงเดิมอีกหลายคนได้รับตำแหน่งที่ควบคุมกำลังเช่นเดียวกับโกษาเหล็ก เพียงแต่ไม่ปรากฏรายละเอียดในหลักฐาน

เอกสารร่วมสมัยของดัตช์ระบุว่า กลุ่มขุนนางรุ่นหนุ่มได้สนับสนุนให้กษัตริย์ดำเนินนโยบายสงครามด้วยการยกทัพไปตีเชียงใหม่ ล้านช้าง หัวเมืองมอญ และพม่า แต่ขุนนางอาวุโสไม่เห็นด้วยกับการทำสงคราม แต่เอกสารดัตช์ก็ไม่ได้ระบุรายชื่อขุนนางเหล่านี้ (Dhiravat na Pombejra 1984: 290). สมเด็จพระนารายณ์ทรงคล้อยตามขุนนางหนุ่ม อาจเป็นเพราะสมเด็จพระนารายณ์เมื่อขึ้นเสวยราชย์มีพระชนม์เพียง 24 พรรษาเท่านั้น (แฮร์เวส 2506: 226) แต่เหตุผลที่สำคัญกว่านั้นคงเป็นเรื่องที่พระองค์ต้องการควบคุมแหล่งสินค้าของป่าที่มีมากในแถบล้านช้างและเชียงใหม่ และที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือความขัดแย้งระหว่างออกญาจักรีกับพระมหะเสีซึ่งเป็นพระชนิษฐาของสมเด็จพระนารายณ์ พระนางทรงโกรธแค้นที่ออกญาจักรีเป็นตัวการสำคัญที่ทำให้พระอนุชาของพระนาง 2 องค์ต้องถูกประหารในเหตุการณ์กบฏพระไตรภูวนาทิตย์ เอกสารดัตช์ระบุว่า “...ออกญาจักรีไม่เป็นที่โปรดปรานของราชสำนัก เป็นเพราะแผนการของ

พระราชินี...” ทำให้ฐานะของออกญาจักรีในราชสำนักต่ำลง เมื่อออกญาจักรีซึ่งอยู่ฝ่ายขุนนางอาวุโสถูกกันออกไปแล้ว ขุนนางหนุ่มก็ได้เข้ามามีบทบาทแทน (Dhiravat na Pombejra 1984: 290) ในช่วงเวลาที่สมเด็จพระนารายณ์เสด็จไปทำสงคราม ทรงโปรดให้ออกญาจำนวนสี่คนทำหน้าที่ปกครองและปฏิบัติราชการแทนพระองค์ ออกญาวังเป็นขุนนางอาวุโส ขุนนางที่เป็นผู้ช่วยคือออกญาตะนาวศรี ออกญาสุโขทัย และออกญาพิชิตรณฤทธิ์ (Dhiravat na Pombejra 1984: 291) การที่สมเด็จพระนารายณ์เสด็จไปทำสงครามหลายครั้งระหว่าง พ.ศ. 2202-2206 และมอบภารกิจในการบริหารราชการให้กับบรรดาขุนนางดูแลปกครอง น่าจะแสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระนารายณ์ทรงมั่นใจพระทัยในฐานะอำนาจของพระองค์ ทรงกล้าที่จะเสด็จไปสงคราม ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าเมื่อพระองค์ได้ขึ้นครองราชสมบัติ เสถียรภาพในราชบัลลังก์ของพระองค์มีความมั่นคงเพียงพอ เนื่องจากขุนนางที่คุมอำนาจในราชสำนักล้วนแล้วแต่เป็นคนของพระองค์ ขุนนางที่มีส่วนสัมพันธ์กับกลุ่มขุนนางเก่าก็ไม่อยู่ในฐานะที่จะแสดงบทบาทในการต่อต้านการปกครองของพระองค์ได้อีกด้วย

อาจกล่าวได้ว่าสมเด็จพระนารายณ์และกลุ่มขุนนาง ทั้งฝ่ายปกครองและขุนนางต่างตัวสามารถควบคุมสถานการณ์ทางการเมืองในราชสำนักไว้ได้อย่างแน่นหนา และมีความมั่นคงมาตั้งแต่ตอนต้นรัชกาลแล้ว แม้ว่าจะปรากฏว่ากลุ่มขุนนางฝ่ายปกครองจะมีความขัดแย้งกันในเรื่องนโยบายการทำสงครามอยู่บ้างก็ตาม แต่ก็ไม่ได้เป็นความขัดแย้งที่ร้ายแรงถึงขั้นแตกหักจนกระทั่งจะต้องมีการแบ่งพรรคแบ่งพวกวางแผนกบฏล้มอำนาจแต่อย่างไร เมื่อกลุ่มขุนนางหนุ่มได้ชัยชนะเหนือขุนนางอาวุโส ทำให้ขุนนางหนุ่มมีอิทธิพลในการกำหนดนโยบายการเมืองการปกครองต่อสมเด็จพระนารายณ์อยู่ในระดับหนึ่ง

เนื่องจากภาวะสงครามยาวนานระหว่าง พ.ศ. 2202-2206 และมีการเกณฑ์ไพร่พลเข้ากองทัพเป็นจำนวนมาก ก่อให้เกิดการขาดแคลนแรงงานในการเพาะปลูกในช่วงสงคราม ระหว่าง พ.ศ. 2206-2208 การเพาะปลูกไม่ได้ผลและเกิดโรคระบาด ราคาข้าวขึ้นสูง รัฐจึงห้ามการส่งออก บริษัทฮอลันดาแสดงความกังวลกับภาวะสงครามเพราะแม้จะดำเนินอยู่ตามชายแดนแต่ก็มีผลกระทบต่อการค้าของป่าซึ่งมีอยู่มากมายหลายชนิดในดินแดนตอนใน สถานการณ์ทางภาคใต้ก็เกิดตึงเครียด รัฐมลายูเล็ก ๆ พยายามต่อต้านอิทธิพลและการผูก

ขาดการค้าของฮอลันดาในบริเวณนี้โดยพยายามดึงอยุธยาให้เข้ามาเป็นแกนนำในการต่อต้าน แต่เนื่องจากในระยะนี้ อยุธยาให้ความสำคัญกับผลประโยชน์จากชายแดนทางเหนือและตะวันตกมากกว่าภาคใต้ ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2205 เมืองสงขลาส่งกองเรือรบไปโจมตีเมืองนครฯ (Dhivat na Pombejra 1984: 284-306) แม้สาเหตุความขัดแย้งจะไม่ปรากฏแน่ชัดแต่ก็อาจสันนิษฐานได้ว่า น่าจะเป็นความขัดแย้งอันเนื่องมาจากผลประโยชน์ทางการค้าแน่นอน เอกสารตัดชฉบัปหนึ่งลงปี พ.ศ. 2206 ว่า ออกญาพิชิต (Abdu'r Razzaq) ขุนนางชาวมัวร์ (อิหร่าน) ที่มีอิทธิพลได้อาศัยอำนาจหน้าที่และเอกสิทธิ์ในเรื่องสินค้า กีดกันมิให้บริษัทฮอลันดาจัดหาหนังกวางและสินค้าอื่น ๆ ก่อให้เกิดความเสียหายอย่างมาก และยังระบุว่าสาเหตุที่พ่อค้าจากจีน มาเก๊า และมะนิลา ไม่เข้ามาค้าขายที่อยุธยา ก็เนื่องมาจากการใช้อำนาจหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์ของขุนนางผู้นี้ (กรมศิลปากร 2513 ข: 166) ภาวะเช่นนี้ล้วนแล้วแต่ส่งผลให้เกิดความเสื่อมโทรมและความยากลำบากในการค้าของพ่อค้าต่างประเทศ บริษัทฮอลันดากล่าวหาว่าอยุธยาประพฤติผิดสัญญาซึ่งมีไว้กับฝ่ายฮอลันดา จึงให้เลิกการเดินทางเรือมายังอยุธยา และให้ตัวแทนการค้าออกเดินทางกลับเมืองปัตตาเวีย ทางอยุธยาจึงต้องส่งทูตไปยังปัตตาเวียเพื่อพิจารณาขอทำการค้าขายดั้งเดิมและยินยอมตามคำขอต่าง ๆ ของบริษัท จึงมีการลงนามในสัญญา พ.ศ. 2207 ฮอลันดาจึงเข้ามาติดต่อทางการค้าตามปกติ (สมจัย อนุমানราชธน 2509: 25-27)

แม้ว่าภาวะสงครามตามชายแดนระหว่าง พ.ศ. 2202-2206 จะทำให้ฐานะทางเศรษฐกิจของอยุธยาแย่ก็ตาม แต่ดูเหมือนสมเด็จพระนารายณ์ก็ยังดำเนินนโยบายสงครามต่อไป กลางปี พ.ศ. 2211 มีการเตรียมจัดกองทัพและกำลังคนไปตีล้านช้าง แต่ต้องเลื่อนออกไปเพราะความไม่พร้อมในเรื่องไพร่พล ในปลายปี พ.ศ. 2211 กษัตริย์ก็ทรงส่งเรือไปปิดน่านน้ำเขมร แม้จะไม่ปรากฏเหตุผลที่ชัดเจนแห่งการกระทำเช่นนี้ แต่อาจเชื่อได้ว่าการปิดล้อมเขมรมีความสัมพันธ์กับการโจมตีล้านช้าง และคงเกี่ยวข้องกับนโยบายการค้าของอยุธยาด้วย ทั้งนี้เพราะสินค้าประเภททอง กายาน และซี้ผึ้ง ถูกนำมาจากลาวและเขมรมาขายที่อยุธยา นอกจากนี้ฮอลันดาจะเข้าไปรับซื้อถึงในเขมรและลาว พ่อค้าล้านช้างถูกกีดกันจากเจ้าหน้าที่และขุนนางที่อยุธยาจึงไม่นำสินค้า

มาชายที่อยุธยาอีก จะนำมาชายเพียงแค่เมืองพิษณุโลกและกัมพูชา สมเด็จพระนารายณ์คงต้องการควบคุมการค้านี้จึงทำสงครามกับล้านช้างและกัมพูชา (Dhiravat na Pombejra 1984: 308) ใน พ.ศ. 2213 สมเด็จพระนารายณ์ประทับอยู่ที่เมืองลพบุรีพร้อมด้วยขุนนางวงในใกล้ชิด ร่วมการกำหนดแผนการในการทำสงครามกับล้านช้างครั้งใหญ่ สงครามเกิดขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2214-2216 โดยมีออกญาพระคลังหรือโกษาธิบดี (เหล็ก) เป็นแม่ทัพ “โกษา (เหล็ก)” เป็นบุคคลที่ฐานะสูงส่งอยู่ในราชสำนัก เป็นทั้งพระคลังและแม่ทัพคนสำคัญที่เป็นผู้นำกองทัพเข้าสู่สงครามตลอดมา มีฐานะสูงมากในราชสำนัก ได้เติบโตและร่วมพระนมเดียวกับสมเด็จพระนารายณ์ครั้งเมื่อเยาว์วัย “โกษาเหล็ก” ได้รับบรรดาศักดิ์สูงกว่าบรรดาศักดิ์ปกติของตำแหน่งพระคลัง โดยเป็นถึง “เจ้า-พระยา” ซึ่งสูงกว่า “ออกญาพระยา” “โกษาเหล็ก” มีความมั่งคั่งจากการดำเนินการค้า โดยเฉพาะการค้าดีบุกที่เมืองนครศรีธรรมราช (Dhiravat na Pombejra 1984: 326) “โกษาเหล็ก” คงเป็นขุนนางใกล้ชิดที่พระมหากษัตริย์ทรงไว้วางพระทัยมากที่สุดคนหนึ่ง บางที “โกษาเหล็ก” อาจเป็นผู้นำ หรือเป็นหนึ่งในบรรดา “กลุ่มขุนนางหนุ่ม” ที่มีอิทธิพลอยู่เบื้องหลังการกำหนดนโยบายของสมเด็จพระนารายณ์ โดยเฉพาะนโยบายการทำสงครามกับเชียงใหม่ ล้านช้าง และพม่า สงครามล้านช้างครั้งใหญ่ระหว่าง พ.ศ. 2214-2216 “โกษาเหล็ก” ไม่ประสบผลสำเร็จในการนำทัพครั้งนี้ บันทึกลงของฟาน เดอ สปิคค์ (van de Spijck) หัวหน้าสำนักงานการค้าของ V.O.C. ในอยุธยาในระยษนั้น (Smith 1977: 146) ระบุว่า เมื่อกองทัพยกกลับจากล้านช้าง ไม่มีการจัดพิธีต้อนรับ และพระมหากษัตริย์ก็ไม่ทรงแสดงอาการดีพระทัย ในระยษเดียวกันนี้เองเอกสารดัตช์ก็กล่าวถึง ออกพระศรีเนาวรัตน์ (Aqa Muhammad) ขุนนางชาวอิหร่าน ได้เป็นที่โปรดปรานของกษัตริย์ (Dhiravat na Pombejra 1984: 311)

ขจร สุขพานิช ได้แสดงความเห็นว่า “...อันที่จริงขุนนางในสมัยกรุงศรีอยุธยาที่ได้เป็นเจ้าพระยา เห็นมีแต่เจ้าพระยาข่านญบรีร์กษ์ โกษาธิบดี ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์แต่ผู้เดียว...” (2527: 9)

บางทีจุดนี้อาจเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญของกระแสการเมืองภายในราชสำนักที่ขุนนางฝ่ายปกครองซึ่งกุมอำนาจในระดับสูงและมีอิทธิพลต่อการกำหนดนโยบายต่าง ๆ ของพระมหากษัตริย์ได้เริ่มเสื่อมอำนาจและไม่เป็นที่ไว้วางพระทัยมากดังแต่ก่อน ทั้งนี้เพราะนโยบายการทำสงครามเพื่อควบคุมแหล่งของป่าที่บรรดาขุนนางหนุ่มฝ่ายปกครองผลักดันให้เกิดขึ้นนั้นไม่ประสบผลสำเร็จ และไม่คุ้มค่ากับกำลังไพร่พลและทรัพย์สินที่เสียไปในสงครามหลายต่อหลายครั้ง และยังสร้างความกระทบกระเทือนต่อเศรษฐกิจและทำให้ฐานะการคลังของรัฐประสบปัญหา พ่อค้าตัดซ์ผู้หนึ่งบันทึกว่า พ.ศ. 2205 สงครามทำให้พระคลังต้องใช้จ่ายเป็นจำนวนมาก ทำให้ท้องพระคลังของกษัตริย์ว่างเปล่า และอีกครั้งหนึ่ง ปี พ.ศ. 2219 ก็มีการระบุว่า พระคลังว่างเปล่า (Dhiravat na Pombejra 1984: 295, 334) นอกจากนี้แล้วขุนนางฝ่ายปกครองคนสำคัญอย่าง “โกษาเหล็ก” ได้สั่งสมความมั่งคั่งจากตำแหน่ง “พระคลัง” ที่ได้ครอบครองมานาน จนกระทั่งเอกสารตัดซ์ระบุว่า “โกษาเหล็ก” เป็นผู้ค้าตีบุกที่สำคัญ และได้ “ขัดคำสั่ง” ของพระมหากษัตริย์ที่อนุญาตให้พ่อค้าฮอลันดาผูกขาดตีบุกที่นครศรีธรรมราช แต่ “โกษาเหล็ก” ยังสนับสนุนให้มีการค้าตีบุกโดยไม่ผ่านตัดซ์ ทำให้บริษัทฮอลันดาเสียผลประโยชน์อย่างมาก (Dhiravat na Pombejra 1984: 313-315) แต่บางทีการละเมิดการผูกขาดตีบุกของตัดซ์เช่นนี้ อาจได้รับการสนับสนุนอย่างลับ ๆ จากกษัตริย์ก็เป็นไปได้ เพราะนอกจากพระคลังแล้วยังมีออกพระศรีเนาวรัตน์ หัวหน้าขุนนางชาวอิหร่าน ที่ร่วมกันละเมิดอยู่ด้วยเช่นกัน

ขณะที่ขุนนางฝ่ายปกครองปฏิบัติราชการไม่เป็นที่พอพระทัย ขุนนางต่างชาติ โดยเฉพาะพวกมัวร์หรืออิหร่านซึ่งเป็นกำลังสำคัญในการรัฐประหารเมื่อปี พ.ศ. 2199 กลับสามารถปฏิบัติราชการสนองนโยบายการเมืองและเศรษฐกิจของสมเด็จพระนารายณ์ได้เป็นอย่างดี แม้ว่าออกญาพิชิต หรืออับดุลราชาค ขุนนางอิหร่านกระทำการฉ้อโกงและเบียดบังพระราชทรัพย์ที่เกิดจากการค้า และยังใช้อำนาจตำแหน่งกีดกันขัดขวางการค้าของพ่อค้าต่างชาติในกรุงศรีอยุธยา จนเป็นผลเสียหายอย่างรุนแรงต่อการค้าระหว่างประเทศของอยุธยา แต่เมื่ออะกามูฮัมหมัดได้ดำรงตำแหน่งออกพระศรีเนาวรัตน์ ขุนนางผู้นี้ก็เป็นกำลังสำคัญในการขยายและควบคุมการค้าทางฝั่งตะนาวศรีและในอ่าวเบงกอล รายงานการค้าของจอร์จ ไวต์ เขียนขึ้นใน พ.ศ. 2221 หลังจากที่ได้เข้ามาอยู่ในอยุธยา 4 ปี

ดังนั้นเรื่องราวในรายงานจึงอยู่ในระหว่าง พ.ศ. 2217-2221 ซึ่งใกล้เคียงกับการที่เอกสารดัตช์ที่ระบุว่า อะกามุฮัมหมัดหรือออกญาพระศรีเนาวรัตน์ผู้นี้เป็นที่โปรดปรานของกษัตริย์ (พ.ศ. 2215) จอร์จ ไวต์ รายงานว่าชาวมั้วหรืออิหร่าน การอุปถัมภ์ของออกญาพระศรีเนาวรัตน์ทำให้สามารถควบคุมการค้าแถบชายฝั่งตะนาวศรีได้ และชุมชนอิสลามได้เจริญขึ้นตามเมืองต่าง ๆ เช่น เพชรบุรี ปรานบุรี กุญบุรี กองเรือของอยุธยาจะมีนายเรือเป็นชาวอิหร่าน รวมถึงผู้ดูแลการค้ายังต่างแดนก็เป็นชาติอิหร่านด้วยเช่นกัน (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 12 2507: 303, 312-314) ออกญาพระศรีเนาวรัตน์หรืออะกามุฮัมหมัดผู้นี้ก็เช่นเดียวกับ “โกษาเหล็ก” คือเป็นผู้มีผลประโยชน์การค้ามากมาย เขาได้ผูกขาดการค้าไม้กฤษณา เคยส่งข้าวบรรทุกลงเรือหลายลำไปขายถึงกัมพูชา และได้ผูกมิตรกับบริษัทฮอลันดา (*Dhiravat na Pombejra* 1984: 326-327)

มีปัญหาที่ยังสับสนไม่กระจ่างชัด คือ ออกญาพระศรีเนาวรัตน์ผู้นี้ได้เคยดำรงตำแหน่งเป็นออกญาพระคลังหรือไม่ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ทราบจากเอกสารดัตช์ว่าผู้ดำรงตำแหน่งพระคลังคนแรกของรัชกาลนี้เดิมเป็นออกญาอาลักษณ์มาแต่รัชกาลพระเจ้าปราสาททอง ออกญาพระคลังคนแรกนี้จะเป็นขุนนางไทย หรือแขกมั้ว หรือชนชาติอื่น ๆ ไม่มีหลักฐานปรากฏ แต่คงดำรงตำแหน่งได้ไม่นาน ออกญาพระคลังคนที่สองปรากฏในเอกสารดัตช์กล่าวว่าระหว่าง พ.ศ. 2205-2206 ดัตช์ได้ร้องเรียนต่อกษัตริย์ถึงการใช้อำนาจกดขี่กีดกันการค้าของฮับตุลราชัคหรือออกญาพิชิต ขุนนางชาวแขกมั้ว ในระยะเวลาเดียวกับที่ออกญาพระคลัง ออกญากลาโหม ออกญาราชบังสัน กลับจากสงครามทางภาคเหนือ (*Dhiravat na Pombejra* 1984: 298) ออกญาพระคลังผู้ที่กลับจากสงครามนี้น่าจะเป็น “โกษาเหล็ก” ซึ่งเป็นแม่ทัพคนสำคัญในรัชกาลนี้ ในระหว่างประมาณ พ.ศ. 2211-2220 “โกษาเหล็ก” ยังดำรงตำแหน่งเป็น “ออกญาพระคลัง” อยู่เช่นเดิม และยังได้รับการในตำแหน่ง “ออกญาจักรี” อีกด้วย (ขจร สุขพานิช 2527: 18-20) อีกทั้งในรายงานการค้าของจอร์จ ไวต์ระหว่าง พ.ศ. 2217-2221 กล่าวถึงออกญาพระศรีเนาวรัตน์ เท่านั้นมิได้ระบุว่า

---

* ในฉบับแปลภาษาไทยเป็น ออกพระมโนราช (ดู *ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 12 2507: 313)

ได้เป็นพระคลัง ส่วนในเอกสารอิหร่านไม่ได้ระบุอย่างชัดเจนว่า อะกามูฮัมหมัด ได้เป็น ออกญาพระคลัง (*The Ship of Sulaiman* 1972: 58-59, 98-99) อะกามูฮัมหมัดถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. 2222 ขณะที่ “โกษาเหล็ก” ถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. 2226 ออกญาวังชาวมาเลย์ได้รับการแต่งตั้งเป็น พระคลัง แทน ออกญาวังคนนี้เคยเป็นแม่ทัพเรือไปตีปัตตานีเมื่อ 3 ปีก่อน (*Dhiravat na Pombreja* 1984: 357) ดังนั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่า ออกญาโกษาธิบตี (เหล็ก) ได้ว่าที่พระคลังมาตั้งแต่ก่อน พ.ศ. 2206 เล็กน้อย และอยู่ในตำแหน่งจนถึง พ.ศ. 2226 รวมระยะเวลากว่า 20 ปี อะกามูฮัมหมัดจึงไม่น่าจะได้ตำแหน่งเป็น ออกญาพระคลัง แต่อาจจะรักษาราชการแทนเพราะ “โกษาเหล็ก” ต้องนำทัพไปรบอยู่เสมอ

ด้วยเหตุนี้เองจึงกล่าวได้ว่าขุนนางในราชสำนักเองแบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มขุนนางไทยที่เป็นฝ่ายปกครองมีโกษาธิบตี (เหล็ก) เป็นผู้นำที่สำคัญ และกลุ่มขุนนางมัวร์หรือเปอร์เซีย ในระยะแรกคงมีอับดุลราชาซหรือออกญาพิชิตเป็นผู้นำ แต่ต่อมาเป็นอะกามูฮัมหมัดซึ่งมีตำแหน่งเป็นออกพระศรีเนาวรัตน์เป็นผู้นำ นอกจากนี้ยังมีขุนนางต่างชาติหรือขุนนางลูกครึ่งอีกเป็นจำนวนมาก เช่น กองทหารอาสาต่าง ๆ เช่น ญี่ปุ่น จาม มอญ ลาว โปรตุเกส ที่รับราชการในกรมพระคลังต่าง ๆ เช่น ชาวจีน มาเลย์ มุสลิม-อินเดีย โปรตุเกส ชาวอังกฤษ ฮอลันดา และฝรั่งเศส และน่าจะมีกลุ่มขุนนางที่มีสายโยงใยสัมพันธ์กับขุนนางเก่า แต่พวกนี้คงไม่มีบทบาททางการเมืองแต่อย่างไร บรรดาขุนนางกลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้กล่าวได้ว่า ขุนนางไทยที่เป็นคนใกล้ชิดกับกษัตริย์และทำหน้าที่ฝ่ายปก-

---

ขุนนางที่ได้เป็นพระคลังต่อจากออกญาวังชาวมาเลย์ได้แก่ออกญาพระเสด็จ เจ้ากรมสังฆการี ด้รักษาการในที่ยมราชหรือวังอย่างใดอย่างหนึ่ง และพระคลังคนสุดท้ายในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ได้แก่ออกญาโกษา (ปาน) ซึ่งได้ว่าพระคลังในช่วงที่ออกพระเพทราชายึดอำนาจและควบคุมพระราชวังได้แล้วก่อนหน้าการสวรรคตของสมเด็จพระนารายณ์ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 31-32) ส่วนฟอลคอนไม่ได้เป็นพระคลังอย่างเป็นทางการ แต่เป็นผู้ควบคุมราชการในกรมพระคลังอย่างแท้จริงระหว่าง พ.ศ. 2226-2231 และได้เป็นออกญาวิเชยนทร์ ตำแหน่งสมุหนายก ในปีสุดท้ายในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ (ขจรสุขพานิช 2527: 9)

ครอง และขุนนางอิหร่านและมุสลิมอื่น ๆ ทำหน้าที่ทางการค้าติดต่อต่างประเทศ และเป็นฝ่ายปกครอง (เป็นเจ้าเมือง) ทั้ง 2 กลุ่มใหญ่นี้เท่านั้นที่มีความสำคัญที่คุมอำนาจการบริหารของรัฐไว้ โดยในระยะแรกกลุ่มขุนนางใกล้ชิดฝ่ายปกครองกุมอำนาจไว้ได้มากกว่า แต่ได้มีการแบ่งออกเป็น 2 พวก พวกแรกเป็นขุนนางอาวุโสและพวกขุนนางหนุ่มซึ่งสนับสนุนนโยบายการทำสงคราม ดูเหมือนสมเด็จพระนารายณ์จะทรงเห็นด้วยและสนับสนุนนโยบายการทำสงครามเพื่อจุดประสงค์ในการควบคุมแหล่งของป่าในดินแดนตอนใน และในไม่ช้า (ก่อน พ.ศ. 2206 เล็กน้อย) กลุ่มขุนนางหนุ่มก็ได้ชัยชนะเหนือกลุ่มขุนนางอาวุโส เมื่อ “โกษาเหล็ก” ได้รับตำแหน่ง “พระคลัง” แทนออกพระอัครลักษณ์ซึ่งน่าจะอยู่ในกลุ่มขุนนางอาวุโส จากนั้นกลุ่มขุนนางหนุ่มคงมีอิทธิพลควบคุมนโยบายการปกครองของรัฐได้ในช่วงระยะเวลายาวนาน จนกระทั่งถึงประมาณ พ.ศ. 2214-2216 เมื่อนโยบายสงครามเป็นที่พิสูจนแน่ชัดแล้วว่าไม่ได้ทำให้เกิดผลประโยชน์มากเท่าที่คาดหวังไว้ แต่กลับมีผลกระทบอย่างแรงต่อฐานะทางเศรษฐกิจ การคลัง และกำลังคนของรัฐมากกว่า ด้วยเหตุนี้เองทั้งเอกสารของดัตช์และจอร์จ ไวต์ รายงานตรงกันว่าอะกามูฮัมหมัดหรือออกพระศรีเนาวรัตน์เป็นขุนนางที่โปรดปรานมากที่สุด ความจริงอะกามูฮัมหมัดน่าจะเป็นผู้ที่มีบทบาทในการขยายการค้าแถบชายฝั่งด้านตะวันตกมาตั้งแต่ต้นรัชกาลแล้ว เพียงแต่ว่านโยบายของสมเด็จพระนารายณ์ยังเน้นอยู่ที่การทำสงครามกับรัฐที่อยู่ตอนในและป้องกันการรุกรานของพม่า จึงทำให้อะกามูฮัมหมัดมิได้มีอิทธิพลมากเท่ากับกลุ่มขุนนางหนุ่ม แต่ก็นับได้ว่าเป็นคู่แข่งกันมาตลอด ดังจะเห็นว่าทั้งอะกามูฮัมหมัด และ “โกษาเหล็ก” ล้วนแล้วแต่สามารถดำเนินการค้าของตนเอง (โดยอาศัยตำแหน่ง) จนมั่งคั่งและร่ำรวย และทั้งสองยังเป็น “ผู้ลักลอบ” ค้าตบูกในภาคใต้รายใหญ่อันเป็นการละเมิดสิทธิการผูกขาดตบูกที่บริษัท V.O.C. ได้รับพระราชทานจากพระมหากษัตริย์ แสดงถึงอิทธิพลของบุคคลทั้งสองในราชสำนักได้เป็นอย่างดี ไม่ปรากฏหลักฐานใด ๆ ที่บ่งชี้ว่ามีความขัดแย้งกันอย่างรุนแรงระหว่างบุคคลทั้งสอง “โกษาเหล็ก” เป็นทั้งพระสหาย แม่ทัพที่สามารถ และเปรียบเสมือนพี่น้องกับสมเด็จพระนารายณ์ ขณะที่อะกามูฮัมหมัดตามเอกสารอิหร่านว่าท่านผู้นี้ได้ถ่ายทอดความรู้ต่าง ๆ ในด้านการเมืองการปกครองและอื่น ๆ ให้กับสมเด็จพระนารายณ์ (*The Ship of Sulaiman* 1972: 98) และเป็นผู้ที่สามารถ

เสริมพระราชอำนาจตามพระราโชบาย คือ เป็นตัวการสำคัญที่จ้างทหารอิหร่านมาเป็นทหารรักษาพระองค์ 200 คน ตัวอะกามูฮัมหมัดเองก็ยังเป็นหัวหน้าประชาคมอิหร่านด้วย (นอิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 30) และเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการขยายการค้าทางแถบชายฝั่งตะวันตกของอยุธยาให้กว้างออกไป ดังนั้นบุคคลทั้งสองจึงเปรียบเทียบเสมือนพระกรซ้ายขวาในการดำเนินนโยบายการปกครองและการค้า สมเด็จพระนารายณ์จึงไว้วางพระทัยแก่บุคคลทั้งสองมากจนถึงไม่ทรงจัดการอย่างหนึ่งอย่างใดในอันที่จะจำกัดความมั่งคั่งของบุคคลทั้งสอง สำหรับขุนนางอื่น ๆ ไม่ปรากฏว่าได้มีการประกอบธุรกิจการค้าใหญ่โตและมั่งคั่งร่ำรวยเท่ากับบุคคลทั้งสอง

รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ที่ยาวนานถึง 32 ปี มิได้อาศัยเพียงความสัมพันธ์และความไว้วางพระทัยต่อขุนนางใกล้ชิดในการรักษาพระราชอำนาจของพระองค์ หากแต่พระองค์ได้ดำเนินการควบคุมทางการเมืองอื่น ๆ ในการจำกัดการสั่งสมอำนาจในหมู่ขุนนาง สมเด็จพระนารายณ์ต่างไปจากพระราชบิดาอยู่ประการหนึ่งคือ สมเด็จพระนารายณ์ทรงไว้วางพระทัยบุคคลที่เป็นขุนนางใกล้ชิดอย่างมาก ขณะที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงระแวงขุนนางทุก ๆ คน ไม่ว่าบุคคลนั้นจะสนิทสนมหรือเคยร่วมต่อสู้กับพระองค์มาก่อนก็ตาม สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงสนับสนุนบรรดาพระโอรสให้เข้ามามีบทบาทและกุมอำนาจในการปกครอง นอกจากนี้ยังทรง “ปล่อย” ให้พระอนุชาอยู่ในตำแหน่ง “ฝ่ายหน้า” อันอาจที่จะอ้างสิทธิธรรมในการสืบราชสมบัติต่อจากพระองค์ได้ ก่อให้เกิดปัญหาการชิงอำนาจในหมู่เจ้านายเมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์ ส่วนสมเด็จพระนารายณ์ เนื่องจากทรงไม่มีพระราชโอรสสืบราชบัลลังก์ ทำให้ประเมินนโยบายในด้านนี้ของสมเด็จพระนารายณ์ไม่ได้ แต่กับบรรดาพระอนุชาและพระราชวงศ์ทั้งหลายปรากฏว่าพระอนุชาก่อกบฏ 2 ครั้ง ครั้งแรกภายหลังจากที่พระองค์ครองราชย์ไม่ถึง 2 เดือน โดยพระไตรภูวนาทิพย์และพระองค์ทองก่อการ กบฏครั้งที่สองไม่ปรากฏในพระราชพงศาวดารหรือเอกสารอื่น ๆ แต่ปรากฏอยู่ในบันทึกของฮอลันดากล่าวไว้อย่างสั้น ๆ ว่า ในเดือนกันยายน พ.ศ. 2213 มีการจับกุมผู้คิดวางแผนการร้ายต่อพระมหากษัตริย์ซึ่งมีพระอนุชาพระองค์หนึ่ง ขุนนางหลายคน รวมทั้งมีพระสงฆ์ และสตรีเกี่ยวข้องกับแผนการครั้งนี้ด้วย แต่เอกสารดัตช์ไม่ได้รับรายละเอียดหรือตำแหน่งขุนนางผู้ร่วมก่อการ ทั้งหมดถูก

ประหารชีวิต (Dhiravat na Pombejra 1984: 310) แผนการร้ายครั้งนี้คงยังไม่ได้เริ่มดำเนินการก็ถูกปราบปรามจับกุมเช่นเดียวกับกบฏคราวแรก กบฏทั้งสองครั้งเป็นเพียงการ “วางแผนลับ” เท่านั้น ไม่ได้มีการเคลื่อนไหวกองกำลังเข้าต่อสู้กัน จึงไม่กระทบกระเทือนต่อราชบัลลังก์ของพระองค์นัก ดังนั้นสมเด็จพระนารายณ์จึงไม่ทรงไว้วางพระทัยพระอนุชา และทรงกีดกันพระอนุชาออกไปจากการปกครองอย่างสิ้นเชิง (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 23) ด้วยเหตุนี้เมื่อตอนสิ้นรัชกาลจึงไม่มีพระราชวงศ์พระองค์ไหนที่กุมอำนาจและเข้มแข็งพอจะขัดขวางการชิงอำนาจของออกพระเพทราชาและพรรคพวกได้

สำหรับการควบคุมมิให้ขุนนางสร้างฐานอำนาจจากตำแหน่งหน้าที่ทางการปกครอง พระองค์ก็ดำเนินวิธีการต่าง ๆ คล้ายกับพระราชบิดา แต่ดูเหมือนขุนนางในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มีเสถียรภาพในตำแหน่งมากกว่า เพราะไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการสับเปลี่ยนตำแหน่งขุนนางระดับสูงเป็นระยะ ๆ เหมือนกับที่พระเจ้าปราสาททองทรงกระทำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งขุนนางที่ใกล้ชิดและเป็นที่ไว้วางพระทัยแล้วจะอยู่ในตำแหน่งมั่นคง เช่น กรณีของ “โกษาเหล็ก” อยู่ในตำแหน่งพระคลังถึงกว่า 20 ปี อะกามุฮัมหมัดอยู่ในตำแหน่งออกพระศรีเนาวรัตน์เป็นเวลานานมากเช่นเดียวกัน สำหรับขุนนางอื่น ๆ แล้วพระองค์ทรงระแวงระวังมิให้ขุนนางฝ่ายปกครอง (ที่ไม่ใช่คนสนิท) ได้กุมอำนาจไว้ในมือมากเกินไป ด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น ปลอยตำแหน่งบางตำแหน่งให้ว่างเสีย ตำแหน่งออกญาจักรีซึ่งเป็นตำแหน่งหัวหน้าขุนนางฝ่ายพลเรือนและมีหน้าที่ดูแลหัวเมือง นับว่าเป็นตำแหน่งสำคัญมาก ดังจะเห็นได้จากตอนเริ่มรัชกาลได้ทรงแต่งตั้งให้ออกญาสุโขทัยผู้ช่วยเหลือคนสำคัญได้ดำรงตำแหน่งจักรี และหลังจากนั้นโกษาเหล็กซึ่งเป็นออกญาพระคลังก็ได้ดูแลตำแหน่งจักรีด้วย ภายหลังการตายของ “โกษาเหล็ก” หลัง พ.ศ. 2226 ถึงปี พ.ศ. 2231 ไม่มีการตั้งขุนนางผู้ใดดำรงตำแหน่งจักรี ดังที่แชร์แวนส์บันทึกไว้ว่า “...พระมหากษัตริย์องค์ปัจจุบันจึงได้ทรงยุบ (ไม่ได้แต่งตั้ง) ตำแหน่งจักรีนี้เสีย... และเมื่อจะรับสั่งใช้ใครในตำแหน่งนี้ก็โปรดฯ แต่งตั้งคณะข้าหลวงต่างพระองค์เป็นครั้งคราวไปเท่านั้น...” (แชร์แวนส์ 2506: 71) เดอซัวซีย์ได้กล่าวในทำนองเดียวกันว่า ตำแหน่งจักรีและออกญามหาอุปราช “...มิได้ทรงพระกรุณาตั้งผู้ใดขึ้นมารับหน้าที่อีกแล้ว และเชื่อว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงปรารถนาที่จะยุบเสีย เพราะว่าเป็นตำแหน่ง

ที่มีอำนาจราชศักดิ์มากเกินไป” (เดอ ชัวซี 2516: 556) และในปีสุดท้ายแห่งรัชกาล พระองค์ได้แต่งตั้งให้ฟอลคอนเป็นออกญาวิชาเยนทร์ที่จักรี ตำแหน่งอื่น ๆ ที่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าไม่มีการแต่งตั้งหรือปล่อยให้ว่างก็คือวังหน้าหรือฝ่ายหน้า ไม่มีพระราชวงศ์องค์ใดได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งนี้ ตำแหน่งออกญากลาโหมดูเหมือนจะเป็นอีกตำแหน่งหนึ่งที่ไม่ได้แต่งตั้งขุนนางผู้ใดมาดำรงตำแหน่ง ทราบได้แต่เพียงว่าในตอนต้นรัชกาลมีการแต่งตั้งขุนนางในตำแหน่งออกญากลาโหม เพราะปรากฏในบันทึกของดัตช์ พ.ศ. 2206 เอ่ยถึงออกญากลาโหมเป็นหนึ่งในบรรดาขุนนางที่กลับจากสงครามทางภาคเหนือ หลังจากนั้นไม่ปรากฏหลักฐานอีกเลยว่ามีใครเป็นกลาโหม แต่อาจเป็นไปได้ที่ออกญากลาโหมผู้กลับจากสงครามที่กล่าวนี้ได้ดำรงตำแหน่งนี้สืบต่อมาอีกนานเหมือนอย่างกับออกญาโกษาธิบดี (เหล็ก) ก็เป็นได้มีหลักฐานอยู่ชั้นหนึ่งต้นฉบับเป็นตัวเขียนลงในสมุดไทยดำ เส้นรงค์ ความว่า “...สมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้า สั่งพระเพทราชา ผู้ว่าที่กลาโหมให้จัดแจงผู้จะนุ่งผ้าเขียวผ้า...” (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และพระยาอนุমানราชธนะ 2521: 147) ถ้าพระเพทราชาได้ว่าที่กลาโหมจริงดังที่ปรากฏในเอกสารชิ้นนี้ก็ไม่น่าประหลาดอันใด เพราะในสมัยนั้นการที่ขุนนางคนหนึ่งจะมีสองตำแหน่งเป็นเรื่องปกติ แต่ที่น่าสังเกตคือในตอนปลายรัชกาล พระเพทราชาได้สำเร็จราชการแผ่นดิน ถ้าพระเพทราชารั้งตำแหน่งกลาโหมจริงก็จะคล้ายกับกรณีนี้

รายละเอียดเกี่ยวกับที่มาของหลักฐานชิ้นนี้พิจารณาได้จาก “บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ เล่ม 1” โดยปรากฏอยู่เป็นสำเนาแนบมากับหนังสือที่พระยาอนุমানราชธนะทูลตอบกรมพระนริศฯ หัวเรื่องของสำเนาบันทึกว่า “ลักษณะนุ่งผ้าเขียว คัดจากพระสมุดตำราช่าง ฉบับชื่อจาก ม.ล.แดง สุประดิษฐ์ สมุดไทยดำ เส้นรงค์” ในหนังสือกราบทูลมีความตอนหนึ่งว่า “...ได้คัดข้อความในฉบับ (1) ตอนที่ว่าด้วย ช่างพระที่นั่งถวายมาด้วย...” และ ฉบับ (1) ที่อ้างถึงนี้เป็น “ฉบับสมุดไทยดำขนาดใหญ่เส้นรงค์ เป็นฝีมือเขียน สมัยรัชกาลที่ 1 ได้มาจากออฟฟิศหลวงเมื่อปีที่แล้ว (พ.ศ. 2479) ในบานแผนก ว่า เขียนขึ้นเมื่อ จ.ศ. 1142 ปีชวด โทศก (พ.ศ. 2323)...” (รายละเอียดในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และพระยาอนุমানราชธนะ 2521: 146-147)

หมายเหตุ ผู้วิจัยไม่มีโอกาสได้ตรวจสอบต้นฉบับตัวเขียนที่กล่าวข้างต้นนี้

ออกญาคลาโหม (ต่อมาเป็นพระเจ้าปราสาททอง) เป็นผู้สำเร็จราชการในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศธรรม และอาศัยตำแหน่งนี้ก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งกษัตริย์

การแต่งตั้งขุนนางปฏิบัติราชการแทนหรือการรับตำแหน่งนั้น สมเด็จพระนารายณ์ทรงใช้ขุนนางที่พระองค์ไว้วางพระทัยและมีตำแหน่งอื่นอยู่ก่อนแล้วให้ไปดูแลตำแหน่งที่ว่างอีกตำแหน่งหนึ่ง วิธีนี้มักเป็นการใช้ควบคุมบทบาทและอำนาจของขุนนางระดับสูง เป็นการสร้างความไม่มั่นคงในฐานะหรือตำแหน่งนั้น ๆ ขึ้นไปอีก และเป็นการยากที่จะใช้ตำแหน่ง “รั้ง” หรือ “รักษาการ” นั้นสร้างฐานอำนาจ และยังสร้างความสับสนในการปฏิบัติราชการอย่างยิ่ง บทหลวงเดอชัวซียกกล่าวไว้ว่า ใน พ.ศ. 2228 ตำแหน่ง “เจ้ากรมการคลัง” ว่างอยู่ โปรดเกล้าฯ ให้ออกหลวงราชสมบัติรักษาการ (เดอชัวซี 2516: 556) ตำแหน่งเจ้ากรมพระคลังมหาสมบัติว่างอยู่ โปรดเกล้าฯ ให้ “ดำเนินการโดยคณะข้าหลวงพิเศษ” (แชร์แวนส 2506: 76-77) ลาลูแบร์ได้กล่าวสรุปถึงสภาพการรับตำแหน่งในสมัยนี้ไว้ว่า

...ถ้าบุคคลหนึ่งรับราชการสองตำแหน่งก็จะได้รับบรรดาศักดิ์แตกต่างกันออกไปตามตำแหน่งหน้าที่ทั้งสองนั้น และหาไม่ยากนักที่บุคคลเดียวจะทำงานถึงสองตำแหน่ง ตำแหน่งหนึ่งประจำอยู่ในพระนคร อีกตำแหน่งประจำอยู่ในหัวเมือง หรือไม่ก็ตำแหน่งหนึ่งเป็นตำแหน่งประจำ อีกตำแหน่งเป็นข้าหลวงต่างพระองค์ เช่น ออกญาพระเสด็จ ซึ่งเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดพระนครโดยตำแหน่ง ปัจจุบันนี้ทำหน้าที่เป็นออกญาพระคลังโดยพระบรมราชโองการด้วยอีกตำแหน่งหนึ่ง... (ลาลูแบร์ 2510: 355-356)

ข้อความที่ลาลูแบร์กล่าวถึงนี้ยังชี้ให้เห็นว่า การดึงเอาขุนนางหรือเจ้าเมืองมารับราชการอยู่ภายในเมืองหลวงเป็นสิ่งที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้ทรงทำไว้ สมัยสมเด็จพระนารายณ์ก็ยังทรงใช้นโยบายเช่นนี้สืบมา วิธีการเช่นนี้เป็น การลดและจำกัดอำนาจของขุนนางหัวเมืองมิให้สั่งสมอำนาจในเขตปกครองของตัวเองได้ และยังเป็นการเอาคนต่างถิ่นเข้ามาแทนที่ขุนนางส่วนกลางในเมืองหลวง ขุนนางหัวเมืองย่อมที่จะสร้างฐานอำนาจของตนได้ยากกว่าขุนนางเมือง

หลวงที่ได้สืบตระกูลมาหลายชั่วคน ตราบเท่าที่การแย่งอำนาจทางการเมืองยังใช้วิธีรัฐประหารในพระราชวังอยู่ ขุนนางฝ่ายปกครองที่ขาดฐานอำนาจในราชธานีเช่นนี้ย่อมปลอดภัยแก่กษัตริย์มากกว่า (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 20-21)

วิธีการควบคุมขุนนางดังกล่าวนี้มีผลทำให้ขุนนางระดับสูงลดจำนวนลงเป็นอันมาก จนเป็นที่สังเกตได้ของชาวต่างชาติที่มาเยือนอยุธยาในตอนปลายรัชกาล ดังปรากฏในงานเขียนของแซร์แวนสตอนหนึ่งว่า

ผู้มีบรรดาศักดิ์ชั้นรอง คือจำพวกออกพระ ซึ่งทุกวันนี้มีจำนวนมากกว่าออกญาเพราะเหตุว่าอำนาจหน้าที่นั้นด้อยกว่าออกญา และไม่อยู่ในสถานะจะสนับสนุนราชบัลลังก์ได้มากนัก เมื่อออกพระคนใดสิ้นไปแล้ว จึงมีค้อยได้ทรงพระกรุณาแต่งตั้งผู้อื่นขึ้นมาแทนที่ และทรงมอบพระราชภารกิจให้ออกพระทำเป็นอย่าง ๆ ไป... (แซร์แวนส 2506: 111)

การลดจำนวนขุนนางชั้นออกญาลงป็นี่ ดูเหมือนจะตรงข้ามกับสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พระองค์ทรงใช้วิธีการสับเปลี่ยนหมุนเวียนตำแหน่งในกลุ่มขุนนางระดับสูงเป็นระยะ ๆ เป็นการป้องกันมิให้ขุนนางระดับสูงอยู่ในตำแหน่งหนึ่งตำแหน่งใดนานเกินไปจนสามารถสร้างฐานอำนาจขึ้นมาได้ แต่อันที่จริงแล้วแม้วิธีการดูเหมือนต่างกัน แต่ผลก็ไม่ต่างกันนัก คือ ไม่ว่าจะเป็วิธีการสับเปลี่ยนหมุนเวียนตำแหน่งหรือการลดจำนวนขุนนางตำแหน่งออกญาลงล้วนแล้วแต่ทำให้ขุนนางระดับรองมีอำนาจและบทบาทเพิ่มมากขึ้น แต่สำหรับกรมกอนั้น ๆ เท่ากับเป็นการลดขอบเขตอำนาจของกรมลง เพราะฉะนั้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ขุนนางชั้น “ออกญา” จะเป็นขุนนางใกล้ชิดและเป็นทีไว้วางพระทัยมีเพียงไม่กี่คน ดังจะเห็นว่าตำแหน่งออกญามหาอุปราช จักริกลาโหม ยมราช ซึ่งล้วนเป็นขุนนางระดับสูงสุดในระบบบริหารของอยุธยาถูกปล่อยตำแหน่งให้ว่างหรือให้มีการรักษาการหรือรั้งตำแหน่ง วิธีการเช่นนี้จึงเป็นการคำนึงถึงเรื่อง “การเมือง” มากเกินไปกว่าที่จะคำนึงถึงประสิทธิภาพในการบริหารการปกครอง แม้กษัตริย์จะทรงดำเนินการควบคุมการเมืองต่อขุนนางอย่างกว้างขวางและเข้มงวดเท่าใดก็ตาม แต่ในที่สุดรัชกาลของสมเด็จพระนารายณ์ ราชวงศ์ปราสาททองก็ต้องถูกล้มอำนาจโดยขุนนาง และเป็นขุนนางที่

มีบรรดาศักดิ์เป็นเพียง “ขุนนางชั้นสอง” อย่าง “ออกพระ” และ “ออกหลวง” อีกด้วย

ในระยะ 20 ปี แรกของรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์กลุ่มขุนนางใกล้ชิดและกลุ่มขุนนางต่างตัวโดยเฉพาะอิหร่าน เป็นกลุ่มอำนาจและผลประโยชน์สองกลุ่มในราชสำนัก แม้จะแข่งขันกันในเรื่องการหาผลประโยชน์และการค้า แต่ก็ไม่เคยมีเหตุการณ์ที่แสดงถึงความพยายามในการชิงอำนาจทางการเมืองไม่ว่าจากกษัตริย์หรือระหว่างสองกลุ่ม เพราะต่างฝ่ายต่างสามารถแสวงหาผลประโยชน์และความมั่งคั่งร่ำรวยจากการค้า ส่วนในเรื่องเกี่ยวกับการปกครอง ขุนนางต่างตัว โดยเฉพาะอิหร่านและมัวร์ ได้เป็นเจ้าของเมืองต่าง ๆ ที่เป็นเมืองท่าหลายเมือง ขณะที่กลุ่มขุนนางหนุ่มยึดครองตำแหน่งบริหารในระดับสูง จึงค่อนข้างอยู่ในฐานะเหนือกว่าหรือได้เปรียบกว่า สำหรับขุนนางต่างตัว การได้มีโอกาสสร้างความมั่งคั่งจากการค้าดูเหมือนจะสำคัญกว่าการเข้าไปกุมอำนาจทางการเมือง มีบางพวกเป็นกองทหารรักษาพระองค์อย่างเช่น พวกมัวร์ บางพวกเป็นกองทหารอาสา เช่น จาม ลาว มอญ โปรตุเกส และการที่กษัตริย์ทรงใช้วิธีการควบคุมต่าง ๆ น่าจะเป็นความต้องการที่จะควบคุมบรรดาขุนนางกลุ่มอื่น ๆ ในราชสำนักมากกว่าที่จะต้องการควบคุมขุนนางที่กุมอำนาจใกล้ชิดและขุนนางชาวอิหร่านและมัวร์อื่น ๆ ขุนนางทั้งสองกลุ่มจึงอยู่ในตำแหน่งเป็นเวลานานและสร้างสมผลประโยชน์การค้าจากอำนาจหน้าที่และตำแหน่งซึ่งไม่ต้องสงสัยเลยว่าสมเด็จพระนารายณ์ทรงรับรู้ด้วยอย่างแน่นอน สมเด็จพระนารายณ์คงจะจำกัดให้กลุ่มขุนนางใกล้ชิดเท่านั้นที่มีสิทธิติดดวงผลประโยชน์ได้โดยที่พระองค์ไม่เข้าไปขัดขวาง เพียงแต่คุมอยู่ห่าง ๆ และป้องกันมิให้เกิดกลุ่มขุนนางกลุ่มใหม่ที่สามารสรสร้างคามมั่งคั่งทางเศรษฐกิจเกิดขึ้นมาได้ ดังนั้นความมั่งคั่งจึงอยู่กับหัวหน้าขุนนางทั้งสองกลุ่ม คือ ออกพระศรีเนาวรัตน์ หัวหน้าขุนนางชาวอิหร่านและมัวร์ และ “โกษาเหล็ก” หัวหน้าขุนนางฝ่ายปกครอง การที่พระองค์ทรงมอบตำแหน่ง “พระคลัง” ให้ผู้ใกล้ชิดอย่าง “โกษาเหล็ก” ดูแลและออกพระศรีเนาวรัตน์ควบคุมดูแลทางการค้าทางชายฝั่งตะวันตกเท่ากับเป็นการประกันว่าผลประโยชน์และโภคทรัพย์อันเกิดจากการค้าจะสามารถระดมเข้าสู่ท้องพระคลังได้อย่างเต็มที่ (แม้จะต้องแบ่งบางส่วนให้กับขุนนางคนสนิททั้งสองและพรรคพวกบ้างก็ตาม) โดยที่ไม่ตกไปแก่ขุนนางนอกกลุ่มที่เป็นอริและต่อต้าน

พระองค์ ด้วยเหตุที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงสามารถเฉลี่ยหรือจัดสรรผลประโยชน์ให้กับขุนนางสองกลุ่มที่สนับสนุนได้อย่างดี จึงไม่เกิดปัญหาขัดแย้งในเรื่องผลประโยชน์ที่รุนแรงมากนัก ด้วยนโยบายดังเช่นว่านี้กระมัง ที่ทำให้บริษัทฮอลันดาไม่อาจดำเนินการค้าให้ได้กำไรมากดังแต่ก่อน เพราะในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ได้ขยายการค้าติดต่อกับจีนและญี่ปุ่น รวมถึงหมู่เกาะอินโดนีเซีย ชายฝั่งเบงกอล-อินเดีย และไกลออกไปถึงอิหร่าน อีกทั้งสิทธิการค้าต่าง ๆ ที่ฮอลันดาได้รับตามสัญญามักจะถูกละเมิด แม้ฮอลันดาจะร้องเรียนจนบางครั้งก็เกิดเรื่องรุนแรงถึงขั้นมีการปิดล้อมและปิดสถานีการค้า ทำให้ไทยต้องเอาใจจริงเอาใจในการเคารพสิทธิต่าง ๆ ของฮอลันดาอยู่ระยะหนึ่งก่อนที่จะกลับไปสู่สภาพเก่า อีกทั้งการผูกขาดของพระคลังสินค้าโดยวิธีการต่าง ๆ ยิ่งทำให้พ่อค้าฮอลันดารวมตลอดถึงพ่อค้าต่างชาติอื่น ๆ ประสบความยากลำบากในการทำการค้ากับอยุธยามากยิ่งขึ้น (รายละเอียดใน Dhiravat na Pombejra 1984: 299-306, 312-315, 325-330; สมชัย อนุমানราชธน 2509: 25-29)

ในตอนปลายรัชกาลเกิดความเปลี่ยนแปลงระหว่างความสัมพันธ์ทางการเมืองและเศรษฐกิจของสมเด็จพระนารายณ์ กลุ่มขุนนางใกล้ชิด และขุนนางอิหร่าน เริ่มด้วยภายหลังจากที่อะกามูฮัมหมัดหรือออกพระศรีเนาวรัตน์ถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. 2222 ความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์และขุนนางชาวอิหร่าน รวมถึงชาวมัวร์เริ่มแตกสลาย ภายหลังจากการตายของอะกามูฮัมหมัด เกิดความระส่ำระสายในการปกครอง อำนาจการปกครองเปลี่ยนมือจากชาวอิหร่านเนื่องจากความไม่ซื่อสัตย์ การแตกสามัคคีกันเอง ส่วนกษัตริย์ก็ต้องการที่ปรึกษาชาวต่างประเทศ จึงเป็นช่องทางให้ฝรั่งคนหนึ่งซึ่งเรียนรู้ภาษาไทยและขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ได้เข้าสวมตำแหน่งแทน บุตรของอะกามูฮัมหมัดเองได้ประพฤติตัวไม่เหมาะสม มีพฤติกรรมส่อไปในทางที่จะร่วมคบคิดกับพระอนุชาของกษัตริย์เพื่อชิงอำนาจ ทำให้กษัตริย์ทรงสงสัย ยิ่งการที่คณะราชทูตอิหร่านมาเยือนพ้องกับสถานการณ์เช่นนี้ยิ่งทำให้ทรงคลางแคลงพระทัยมากยิ่งขึ้น (*The Ship of Sulaiman* 1972: 58-60) นี้เองคงเป็นเหตุผลส่วนหนึ่งที่ขุนนางอิหร่านไม่ได้รับการไว้วางใจจากกษัตริย์อีกต่อไป อำนาจหน้าที่และผลประโยชน์ต่าง ๆ ของชาวอิหร่านและมัวร์จึงถูกกลืนตรอน

พอถึง พ.ศ. 2226 ออกญาโกษา (เหล็ก) ขุนนางคนสนิทที่ไว้วางพระทัย

ที่สุดได้ถึงแก่กรรมภายหลังที่ต้องราชทัณฑ์ถูกโบยด้วยข้อหารับสินบนจากบรรดาไพร่ที่ถูกเกณฑ์มาสร้างป้อมปราการให้มาทูลต่อกษัตริย์ยับยั้งการสร้างป้อม (เดอบาส 2508: 48-49) บางทีเหตุผลที่แท้จริงอาจเป็นเพราะการกระทำของออกญาโกษาธิบดี (เหล็ก) ซึ่งลอบมีคำสั่งลับถึงข้าราชการห้ามไม่ให้ถือศาสนาคริสต์และแสดงออกถึงความไม่พอใจต่อประชาคมคริสเตียนในขณะที่พระองค์กำลังเอาใจประชานิยม เหตุสำคัญเช่นนี้คงทำให้ไม่พอพระทัยและไม่สามารถไว้วางพระทัยต่อขุนนางคนสนิทผู้นี้ได้อีกต่อไป (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 23) ทรัพย์สินมรดกต่าง ๆ ของ “โกษาเหล็ก” ถูก “ริบ” เข้าท้องพระคลัง แม้บาทหลวงเดอบาสจะบันทึกว่า ก่อน “โกษาเหล็ก” จะถึงแก่กรรมได้ยกทรัพย์สินสมบัติทั้งหมดให้กับกษัตริย์ก็ตาม แต่การที่กษัตริย์ทรงให้เจ้าหน้าที่สอบสวนเรียกเอาทรัพย์สินในกองมรดกจากบรรดาคนในครอบครัวของ “โกษาเหล็ก” ไม่ว่าจะเป็นการเรียกจาก “คุณหญิง” ภรรยา และจากหมื่นปาน น้องชายของ “โกษาเหล็ก” (เดอบาส 2508: 50-55) พฤติการณ์เช่นนี้น่าจะเป็นสิ่งที่ชี้ชัดว่า “โกษาเหล็ก” ไม่เป็นที่โปรดปราน ฐานะและอำนาจจึงถูกลดทอน

ถึงจุดนั้นนับว่าสมเด็จพระนารายณ์ตกอยู่ในสถานการณ์ที่บอบบางต่อการถูกท้าทายอำนาจจากบรรดากลุ่มขุนนางต่าง ๆ ในราชสำนัก ทำให้พระองค์ต้องเร่งดำเนินการหา “พันธมิตร” ใหม่เพื่อค้ำจุนพระราชอำนาจของพระองค์ นธิ เอียวศรีวงศ์ ได้วิเคราะห์ให้เห็นถึงแนวทางในการเลือกชุมชนต่างตัวเป็น “พันธมิตร” และใช้ประโยชน์ทางการเมือง ว่า

...พวกโปรตุเกสมีมากเกินไปและอยู่ในประเทศมานานเกินไปจนมีสายสัมพันธ์โยงใยถึงข้าราชการฝ่ายปกครองอยู่ไม่น้อย พวกอินโดนีเซียไว้ใจไม่ได้และไม่มีความชำนาญพิเศษอะไรในการรบ ข้าบางกลุ่มยังคงเป็นทาสหรือไพร่ในสังกัดของขุนนางฝ่ายปกครองไปเสียแล้วเช่นเดียวกับมอญและลาว พวกฮอลันดาจะมีประโยชน์อย่างมากถ้าไม่มีบริษัทหรือฐานกำลังอยู่ใกล้ประเทศ...ในช่วงที่ดูจะน่ากลัวแก่สถานะทางการเมืองนี้เองที่ฟอลคอนและฝรั่งเศสเปิดโอกาสให้ทรงจัด “แนวร่วม” ใหม่ และดัดแปลงพระราโชบายทางการเมืองให้เหมาะสมกับสถานการณ์ แม้จะยังทรงรักษาหลักการในทางเดิมไว้ก็ตาม (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 34)

ด้วยเหตุนี้ฟอลคอนจึงก้าวขึ้นมามีบทบาททางการเมืองในฐานะขุนนางคนสนิทและไว้วางพระทัย พร้อมกันนี้บรรดาบาทหลวงชาวฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาอยู่ในอยุธยาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2205 แล้วก็เป็นกลไกสำคัญอีกประการหนึ่งที่จะทำให้พระราโชบายแสวงหา “พันธมิตร” ของสมเด็จพระนารายณ์เป็นความจริงขึ้นมาได้ เพราะบาทหลวงเหล่านี้จะเป็นผู้พาให้ฝรั่งเศสเข้ามามีบทบาททางการเมืองในอยุธยา

ฟอลคอนเป็นผู้มีบทบาทสูงอยู่ในราชสำนักระหว่าง พ.ศ. 2226-2231 ทั้งทางด้านการเมืองและการค้า อาศัยที่ฟอลคอนเป็นกลไกสำคัญในการดำเนินพระราโชบายทางการเมืองของสมเด็จพระนารายณ์ ฟอลคอนจึงได้รับการสนับสนุนและโปรดปราน และราชสำนักก็ปกป้องฟอลคอนเป็นพิเศษด้วย อาศัยเหตุนี้ ฟอลคอนจึงสร้างอำนาจต่อรองในทางเศรษฐกิจโดยใช้ฐานะและอำนาจหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์จากการค้า เพียงในปี พ.ศ. 2225 ก็มีรายงานแล้วว่าเขามีกิจการค้ามากกว่าพ่อค้าทุกคนในสยามรวมกัน (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 43) บ้านของฟอลคอนจะเป็นที่ประชุมของบุคคลมากมาย เพื่อเข้าพบเกี่ยวกับธุรกิจต่าง ๆ ตัวฟอลคอนเองยังได้รับอนุญาตให้ซื้อสินค้าประเภทหมากและแก่นไม้ฝางจำนวนหนึ่งจากเจ้าหน้าที่คลังสินค้าเป็นประจำปีละครั้งสองครั้งในราคาต่ำกว่าปกติ (กรมศิลปากร 2522: 41, 71) ภายหลังจากการอสัญกรรมของ “โกษาเหล็ก” ฟอลคอนได้เลื่อนเป็นออกพระฤทธิ์กำแหง ผู้ช่วยออกญาพระคลัง โดยที่ออกญาพระคลังผู้ไม่สันทัดในการค้าได้เข้ามารับตำแหน่งแทน ทำให้ฟอลคอนทวีอิทธิพลขึ้นด้วยประการทั้งปวง (ขจร สุขพานิช 2527: 37) ไม่มีหลักฐานว่าพระคลังได้กลับเข้ามาผูกขาดการค้าของหลวงอย่างเด็ดขาดหรือไม่ ก่อนหน้าฟอลคอนจะมีอำนาจ แต่ในตอนช่วงที่เขามีอำนาจ นโยบายการค้า

---

* การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างพระราโชบายของสมเด็จพระนารายณ์ ฟอลคอน และบาทหลวงฝรั่งเศส นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้วิเคราะห์อย่างละเอียดไว้แล้ว (โปรดดู นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 35-42) และแนวทางวิเคราะห์ในอีกทัศนะหนึ่งในหนังสือรวมบทความเรื่อง *ออกญาวิไชยเณร* หรือ *การต่างประเทศในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์* (ขจร สุขพานิช 2527)

J. Leonardi sc.

Costantino Paulkon Veneziano
Dinominato il Sig: Costanzo.

หลักการในทางเดิมไว้ ออกญาวิชาเยนทร์ (ค.ศ. 1623-34) (1828)

ของอยุธยา ได้หันกลับมาดำเนินการผูกขาดการค้าอย่างเด็ดขาด โดยเฉพาะ พระคลังหลวง แม้แต่พระราชธิดาก็ถูกห้ามมิให้ทำการค้ากับต่างชาติอีกต่อไป มีเอกสารบางแห่งระบุว่า ฟอลคอนเป็นผู้ทูลแนะนำให้ทรงผูกขาดการค้ากับต่างประเทศโดยเด็ดขาด ทำให้พ่อค้าต่างชาติลดจำนวนลง แม้แต่พวกที่เข้ามาตั้งภูมิลำเนาเพื่อมาค้าขายก็อพยพไปจากอยุธยา แหล่งการค้าขนาดใหญ่ เช่น ตะนาวศรีเริ่มทรุดโทรม พ่อค้าไม่เข้ามาค้าเพราะถูกกดขี่จากระบบผูกขาดที่มุ่งแต่จะทำกำไรมาก ๆ ให้กับพระคลัง การค้ากับต่างประเทศซบเซาย่อมกระทบถึงการค้าภายในเองด้วย (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 43-44) พฤติกรรมของชาวมอเลไวด์ เจ้าท่าเมืองมะริด และเบอร์นาปี เจ้าเมืองมะริด ซึ่งเป็นคนของฟอลคอน ได้แต่งเรือรบออกทำการยึดเรือสินค้าเป็นการกระทำเยี่ยงโจรสลัด เป็นการสร้างศัตรูจนทำให้เกิดบาดหมางกับอังกฤษ และเกิดการปะทะระหว่างเรืออังกฤษกับกำลังของไทยที่เมืองมะริด ส่วนทะเลจีน ฟอลคอนได้อุดหนุนให้พ่อค้าอิสระอังกฤษได้เข้ารับราชการ แล้วให้เป็นผู้คุมสินค้าออกไปขายการค้าสำเภากายใต้ การอำนวยการของฟอลคอนจึงมีแพร่หลายมาก กำไรที่เกิดจากการค้าย่อมแน่นอนที่ส่วนหนึ่ง (จำนวนมาก) คงตกอยู่กับฟอลคอนและพรรคพวก ที่เหลือส่งเข้าท้องพระคลัง (ขจร สุขพานิช 2527: 81-84) บันทึกความทรงจำของออกพระศักดิ์สงครามหรือฟอร์บิง ได้กล่าวถึงฟอลคอนว่า “...ได้อย่างพระราชอำนาจมากดขี่รีดเนื้อประชาชนพลเมืองสะสมพระราชทรัพย์ไว้เป็นอันมาก โดยริบสินค้าประการหนึ่ง และทำการค้าขายอีกประการหนึ่ง เพราะเขาเป็นคน ๆ เดียวที่ทำการค้ากับต่างประเทศได้...” (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 80 2509: 81)

นโยบายการนำทหารฝรั่งเศสเข้ามายังราชอาณาจักรนับเป็นจุดสำคัญอีกจุดหนึ่งที่เพิ่มความตึงเครียดทางการเมืองมากยิ่งขึ้น และเป็นตัวเร่งให้พระเพทราชา หัวหน้าขุนนางขณะนั้นใช้เป็นข้ออ้างในการปฏิวัติได้เป็นอย่างดี ในประเด็นเรื่องทหารฝรั่งเศส นนิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้วิเคราะห์ไว้อย่างน่าสนใจพอสรุปความได้ว่า นโยบายการนำทหารต่างชาติเข้ามาเป็นกองกำลังส่วนพระองค์ เป็นสิ่งที่สมเด็จพระนารายณ์เคยกระทำมาก่อนนานแล้วในฐานะกองกำลังรักษาความปลอดภัยให้กับกษัตริย์ แต่เนื่องเพราะความแตกร้าวกับพวกมุสลิม ทำให้ทหารจ้างจำนวนไม่น้อยในราชสำนักไม่เป็นที่ไว้วางพระทัยต่อไป ความคิดที่จะนำทหารฝรั่งเศสเข้ามาค้าจุนพระราชอำนาจจึงเกิดขึ้น และการนำกองทหารเข้า

มาในประเทศเป็นที่เปิดเผยรู้จักกันอยู่โดยทั่วไป กองทหารฝรั่งเศสได้ถูกกำหนดให้อยู่ที่บางกอก แม้นทัศนคติของฝรั่งเศสจะเห็นว่า เมืองบางกอกมีความสำคัญในการเมืองระหว่างประเทศ เพราะเป็น “กุญแจ” สู่อีสาน แต่สำหรับการเมืองภายในแล้ว บางกอกเป็นแหล่งชุมชนหนาแน่น ตั้งอยู่ตามสองฟากแม่น้ำขึ้นไปจนถึงอยุธยา ซึ่งพิจารณาในด้านสภาพภูมิศาสตร์และกำลังคนแล้วนับว่าเป็นประโยชน์ได้อย่างดีในการทำรัฐประหาร การจัดกองทัพฝรั่งเศสไว้ที่บางกอกขณะที่กษัตริย์ประทับอยู่ที่ลพบุรีทางเหนือ เท่ากับว่าขุนนางในอยุธยาจะไม่สามารถทำรัฐประหารภายในพระราชวังได้สะดวกอีกต่อไป นอกจากนี้แล้วยังมีความคิดที่จะบรรจุนักชาวฝรั่งเศสเข้าไปรับตำแหน่งต่าง ๆ เพื่อควบคุมการบริหารการปกครองอย่างกว้างขวาง (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 40-42)

การดำเนินนโยบายบีบคั้นทางเศรษฐกิจและการเมืองที่ดำเนินอยู่ในระยะที่ฟอลคอนมีอำนาจมีผลกระทบต่อกลุ่มคนต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง นโยบายการผูกขาดการค้าอย่างเด็ดขาดทำให้บรรดาขุนนางทั่วไปไม่อาจจะแสวงหาผลประโยชน์และความมั่งคั่งได้จากการค้า และยังกลุ่มขุนนางซึ่งเคยเป็นพันธมิตรเก่าและเคยได้รับสิทธิและผลประโยชน์การค้าจากสมเด็จพระนารายณ์แต่กลับต้องสูญเสียไปให้กับกลุ่มของฟอลคอนย่อมจะเคียดแค้นและไม่พอใจมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้แล้วบรรดาพ่อค้าต่างชาติ โดยเฉพาะฮอลันดา ที่เข้ามาทำการค้าในอยุธยา ย่อมไม่พอใจที่ตนไม่อาจทำการค้าได้สะดวกและถูกกีดกันทางการค้า อีกทั้งนโยบายอุดหนุนคริสต์ศาสนาและชุมชนคริสตังในอยุธยานำความไม่สบายใจมาสู่บรรดาพระสงฆ์ องค์พระสงฆ์มีบทบาทการเมืองที่สำคัญเป็นเวลานานมาแล้วแม้ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ก็ได้เคยปรากฏการกบฏที่มีพระสงฆ์เข้าเกี่ยวข้องด้วยและถูกปราบอย่างรุนแรง เป็นสาเหตุที่ทำให้พระสงฆ์ยิ่งประณามพระองค์มากขึ้น มีหลักฐานตะวันตกอ้างว่าสมเด็จพระนารายณ์โปรดให้โปรดให้โปรด ใน พ.ศ. 2220 และพระองค์เองก็งดไม่เสด็จไปวัดอีกเลยเป็นเวลานาน หลัง พ.ศ. 2223 มีหลักฐานอีกว่า พระสงฆ์ถูกบีบบังคับให้สึกเพื่อใช้การโยธา (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 37-38 เชิงอรรถหมายเลข 14) ด้วยนโยบายที่เข้มงวดและบีบคั้นที่ดำเนินอยู่นี้ทำให้ความไม่พอใจของกลุ่มชนต่าง ๆ พุ่งเป้าหมายไปสู่ความต้องการที่จะขับไล่ขุนนางต่างชาติที่มีฟอลคอนเป็นผู้นำให้ออกจากราชอาณาจักร และถ้าจำเป็นก็จะขจัดสมเด็จพระนารายณ์ออกจากราชสมบัติด้วย

และยกเจ้านายองค์อื่นขึ้นเป็นกษัตริย์แทน (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 46)

ช่วงสุดท้ายของยุคแห่งการควบคุมและต่อสู่ทางการเมืองที่ได้ดำเนินมากกว่าครึ่งศตวรรษได้เริ่มขึ้นเมื่อออกพระเพทราชา ขุนนางผู้ “ลี้กซิ่งและรอบคอบ” ได้ปรากฏขึ้นบนเวทีแห่งการต่อสู่ทางการเมืองในตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ และก้าวเข้ามาเป็นผู้นำในการประสานเชื่อมโยงกลุ่มคนต่าง ๆ ให้เข้ามาเป็น “แนวร่วม” เพื่อขับไล่ฟอลคอนและทหารฝรั่งเศส และปฏิวัติยึดอำนาจในที่สุด

ออกพระเพทราชา ผู้นำในการปฏิวัติยึดอำนาจจากสมเด็จพระนารายณ์ในปี พ.ศ. 2231 เป็นขุนนางฝ่ายปกครองในกรมพระคชบาลขวา มีตำแหน่งเป็นสมุหพระคชบาลจางวางขวา คักดินา 5,000 (*กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1* 2515: 250) แม้โดยบรรดาศักดิ์และคักดินาจะเป็นเพียงขุนนางชั้นสองไม่ได้เป็นขุนนางระดับเสนาบดีซึ่งมีบรรดาศักดิ์เป็นออกญา และคักดินา 10,000 แต่สำหรับในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ ตำแหน่งออกญาสงวนไว้ให้กับขุนนางที่ใกล้ชิดที่ไว้วางพระทัยเพียงไม่กี่คน ส่วนขุนนางระดับออกพระ ในสมัยนี้ได้ทำหน้าที่แทนตำแหน่งออกญา และมีหน้าที่ในการปฏิบัติราชการมากกว่ากรมพระคชบาลเองเป็นกรมที่สำคัญมีไพร่พลในสังกัดมาก แต่ก่อนเคยสังกัดกลาโหม ในสมัยพระเจ้าปราสาททองได้ย้ายมาเป็นกรมฝ่ายพลเรือน ขึ้นตรงต่อ กษัตริย์ ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์พระองค์โปรดปรานการวังข้างหรือจับข้างมาก มักจะนำบรรดาคณะทูตต่างประเทศไปชมการวังข้างเสมอ ๆ ตำแหน่งจางวางพระคชบาลขวาของออกพระเพทราชาจึงน่าที่จะต้องมีหน้าที่ติดตามใกล้ชิดทุกครั้ง มีหลักฐานระบุว่า “ข้างแกลัวกล้านัก” (*พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2* 2516: 101) ออกพระเพทราชามีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับสมเด็จพระนารายณ์ เนื่องจากมารดาเป็นพระนมของสมเด็จพระนารายณ์ และน้องสาวเป็นสนมเอก (เดอแบส 2508: 59, 146; ลาลูแบร์ 2510: 398)

---

¹ ในเอกสารของแกมเฟอร์ระบุว่า มารดาของพระเพทราชาเป็นเชษฐภคินีของสมเด็จพระนารายณ์ น้องสาวและบุตรสาวของพระเพทราชาเป็นสนมในสมเด็จพระนารายณ์ (ดู ขจร สุพานิช 2523: 201-202)

เดอบาสบันทึกว่า ออกพระเพทราชาเป็นที่โปรดปรานของกษัตริย์มาก แต่ก็ยังไม่มีส่วนในการปกครอง แต่ในอีกตอนหนึ่งของบันทึกกลับแสดงให้เห็นว่า ออกพระเพทราชาเป็นหนึ่งในบรรดา “องคมนตรีที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน” (เดอบาส 2508: 57, 162-163) ฟอ์บังได้เขียนถึงออกพระเพทราชาในบันทึกความทรงจำว่า

...มีกำลังแข็งแรงว่องไวเหมือนเมื่อยังหนุ่มอยู่ มีสติปัญญารอบคอบและประพฤติตนถูกกาลเทศะ ท่านได้พระภิกษุสงฆ์เป็นพรรคพวก แล้วก็เกลี้ยกล่อมขุนนางอื่นโดยยินยอมความมักใหญ่ใฝ่สูงของเขา สัญญาว่าจะให้มีหน้าที่ในการปกครองบ้านเมืองด้วย ท่านไม่ได้เกลี้ยกล่อมเฉพาะขุนนางเท่านั้น ยังได้เอาใจราษฎรด้วย... (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 80 2509: 180)

บาทหลวงเดอบาสได้บันทึกเหตุการณ์ที่สอดคล้องกันว่า ออกพระเพทราชา ได้ปรึกษากับสังฆราชแห่งเมืองละโว้พร้อมด้วยคนสนิทว่าจะใช้กำลังอย่างไรเปิดเผยแต่มีผู้คนไม่มากพอที่จะทำการ พระสังฆราชกับบรรดาภิกษุทั้งหลายจึงรับที่จะปลุกปั่นราษฎรให้ลุกฮือขึ้นเป็นกำลังสนับสนุน (เดอบาส 2508: 226) ฐานะเช่นนี้ของออกพระเพทราชาจึงมิใช่ขุนนางที่ถูกบั่นทอนอำนาจโดยกษัตริย์มาเป็นเวลานาน (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 47) ดังนั้น

(ออกพระเพทราชา)...แม้จะมีบรรดาศักดิ์เป็นเพียงออกพระ ก็ยังมีศักดิ์อำนาจยิ่งใหญ่ประชาชนพลเมืองก็รักมาก เพราะท่านเป็นผู้รู้จักผ่อนหนักผ่อนเบา...ได้แสดงความกล้าหาญให้ประจักษ์ไว้เป็นอันมากในการรบกับชาวพะโค ความกล้ากล้าของท่านในการศึกนี้แล ทำให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้เป็นเจ้านายทรงโปรดปราน ตระกูลของท่านได้รับราชการสืบกันมาช้านานในตำแหน่งอันสูงส่ง และมีความสัมพันธ์กับราชบัลลังก์อยู่เนื่อง ๆ และมีผู้คนได้โจษขานกันอย่างเปิดเผยว่า ตัวท่านเองหรือออกหลวงสุรศักดิ์ (Oc-Loung Sourasac) บุตรของท่านอาจอ้างสิทธิ์ในราชบัลลังก์ได้อยู่... (ลาลูแบร์ 2510: 397-398)

นอกจากนี้ การที่ออกพระเพทราชาและออกหลวงสรศักดิ์ได้ประกาศตัวเองอย่างเปิดเผยว่าคัดค้านการนำกองทหารฝรั่งเศสเข้ามาในราชอาณาจักรและมีเจตนาที่จะต่อต้านฟอลคอน และขับไล่พวกฝรั่งเศสออกไป (เดอแบส 2508: 57-58, 177-178, 251) ทำให้บรรดาขุนนางกลุ่มต่าง ๆ ประชาชน พระสงฆ์ และพ่อค้าต่างประเทศสนับสนุนอยู่ไม่น้อย ออกพระเพทราชาและพรรคพวกได้ดำเนินแผนการต่าง ๆ เพื่อที่จะก่อการยึดอำนาจ ฟอลคอนสืบทราบการเคลื่อนไหวนี้ก็ได้ปรึกษานายพลฝรั่งเศสวางแผนปราบปรามการก่อการครั้งนี้ และเห็นว่าการปราบปรามทำได้ง่ายเพราะออกพระเพทราชายังไม่มีกำลัง จะต้องใช้เวลารวบรวมผู้คนอยู่อีกตั้งหนึ่งเดือน หรือหกสัปดาห์เป็นอย่างน้อย ต่อมาสมเด็จพระนารายณ์ทรงทราบว่าออกพระเพทราชาจะก่อการกบฏจากพระปีย์อรสบุญธรรม จึงรับสั่งให้ฟอลคอนดำเนินการจับกุมออกพระเพทราชามาลงโทษในที่ ตามบันทึกของเดอแบสระบุว่า ออกพระเพทราชาและพรรคพวกคิดอ่านจะหลบหนี ได้ไปปรึกษาและขอความช่วยเหลือจากพระสังฆราชเมืองละโว้ พระสังฆราชและบรรดาภิกษุทั้งหลายจึงปลุกปั่นให้ราษฎรลุกฮือขึ้นเป็นกำลังสนับสนุนการปฏิวัติรัฐประหาร ประชาชนได้ยกกำลังเข้าไปยึดพระราชวังที่ละโว้ ฟอลคอนได้นำกองกำลังประจำตัวจำนวนหนึ่งเข้าไปในพระราชวัง แต่ออกพระเพทราชายึดพระราชวังไว้ได้แล้ว ฟอลคอนจึงถูกจับกุม (สรุปจาก เดอแบส 2508: 200-254) ออกพระเพทราชาได้เข้าเฝ้าและกราบทูลสาเหตุแห่งการยึดอำนาจว่า

...พระอาการประชวรของพระองค์ ทำให้พระองค์ไม่อาจที่จะทรงบริหารราชการแผ่นดินได้ถนัด เขาจึงจำเป็นต้องปฏิบัติกรไปตามความเห็นหรือมติที่ประชุมองคมนตรี กล่าวคือ รักษาราชการแผ่นดินเข้าไว้พลางจนกว่าในหลวงจะหายประชวรพระโรค... ในหลวงทรงมีรับสั่งว่าพระองค์ยินดีให้กระทำดังนั้น (เดอแบส 2508: 270-271)

ขั้นตอนการดำเนินการทางการเมือง อันนำมาซึ่งการปฏิวัติในปี พ.ศ. 2231 พิจารณารายละเอียดใน บันทึกความทรงจำของบาทหลวงเดอแบสฯ (เดอแบส 2508) และการสรุปวิเคราะห์ในประเด็นที่น่าสนใจใน การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523: 47-52)

ออกพระเพทราชายึดพระราชวังละโว้ได้ในวันที่ 18 พฤษภาคม พ.ศ. 2231 สมเด็จพระนารายณ์สวรรคต 11 กรกฎาคม พ.ศ. 2231 สมเด็จพระเพทราชาได้ราชสมบัติ นายพลเดฟาร์ชลงนามในสัญญาสงบศึก 18 ตุลาคม และคุมทหารฝรั่งเศสออกไปนอกพระราชอาณาเขต เมื่อวันที่ 2 พฤศจิกายน ต่อมาอีก 12 วัน สมเด็จพระเพทราชาทรงต่ออายุสัญญาซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ได้ทรงมิไว้กับบริษัทการค้าฮอลันดา (ขจร สุขพานิช 2508: 270-271)

นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้สรุปผลอันเกิดจากการต่อสู้ชิงอำนาจการเมืองครั้งนี้ไว้อย่างน่าฟังว่า

การยึดอำนาจของออกพระเพทราชาจนถึงตั้งราชวงศ์ใหม่ มิได้หมายถึงการเปิดศักราชใหม่ของประชาชนที่จะได้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจทางการเมือง เมื่อพระราชพิธีราชาภิเษกของกษัตริย์พระองค์ใหม่ได้ผ่านพ้นไปแล้ว ประตูประราชวังที่อยู่อยุธยา ก็ปิดลง ชังพระองค์ไว้ภายใน และกันประชาชนไว้ภายนอกดังที่เคยเป็นมาด้วยเวลานับศตวรรษ (2523: 52)

สมเด็จพระเพทราชาได้ขึ้นครองราชย์ด้วยฐานะทางการเมืองที่ไม่มั่นคงนัก กล่าวคือพระองค์เคยเป็นขุนนางในราชสำนักมาก่อน สิทธิในการสืบราชสมบัติจึงไม่อาจเทียบเท่าบรรดาพระอนุชาและพระราชวงศ์อื่น ๆ ของสมเด็จพระนารายณ์ ย่อมทำให้สถานะทางการเมืองของสมเด็จพระเพทราชาอ่อนแอ เป็นเช่นนี้ศูนย์กลางแห่งอำนาจก็สั่นคลอน เปิดโอกาสให้มีการต่อต้านทั้งในลักษณะก่อการกบฏหรือการตั้งแข่งเมือง นอกจากนี้ภายในราชสำนักปัญหาเรื่องการควบคุมอำนาจของเหล่าขุนนางก็ยังคงเป็นปัญหาสำคัญ เช่นเดียวกับความขัดแย้งระหว่างบรรดาเจ้านายในพระราชวงศ์ที่สถาปนาขึ้นใหม่

สมเด็จพระเพทราชาทรงทำให้ฐานะของพระองค์มั่นคงขึ้นด้วยการอภิเษกพระราชธิดาและพระชนิษุราชของสมเด็จพระนารายณ์ทั้งสองพระองค์เป็นพระมเหสี แล้วทรงสถาปนาพระญาติวงศ์ขึ้นเป็นเจ้านายระดับต่าง ๆ “และปูนบำเหน็จขุนนางที่สนับสนุนและช่วยให้พระองค์ได้ขึ้นครองราชสมบัติ หลวงสรศักดิ์ พระโอรสได้เป็น “กรมพระราชวังบวรสถานมงคล” หรือ “วังหน้า” นายจบกช-ประสิทธิ์ศิลป์ทรงบาทชวาในกรมช่างโต๊ะเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขหรือ

“วังหลัง” นายกรินทร์คชประสิทธิ์ทรงบาดชาย ซึ่งเป็นพระราชนัดดา เป็นเจ้าราชินิกุล ชื่อเจ้าพระพิชัยสุนทร ขุนทิพพลภักดิ์ เชื้อพระวงศ์ เป็นเจ้าราชินิกุล เจ้าพระยาอินทรอภัย เจ้าพระยาสุรสงครามพระราชทานเครื่องยศให้เสมอด้วยวังหลัง ตั้งนายบุญมากข้าหลวงเดิมเป็นพระยาวิชิตภูบาล (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 2510: 123, 127-122) แต่ต่อมาภายหลังไม่นานสมเด็จพระเพทราชาและกรมพระราชวังบวรฯ ทรงกลางแคลงกรมพระราชวังหลังและเจ้าพระยาสุรสงครามเนื่องจากมีอริสหายคมีบริวารมาก จึงได้กำจัดเสียด้วยข้ออ้าง “กบฏ” (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 2516: 130-131)

สิทธิธรรมของราชวงศ์ใหม่ถูกท้าทายจากการกบฏต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ที่สำคัญคือ กบฏเมืองนครศรีธรรมราช กบฏเมืองนครราชสีมา ซึ่งปฏิเสศการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ต้องใช้เวลาปราบกบฏทั้งสองคราวถึง 10 ปีจึงปราบสำเร็จ (สุนทร ชุตินทรานนท์ 2526: 19) ทำให้ต้องสูญเสียทั้งชีวิตไพร่พลและทรัพย์สินเป็นจำนวนมาก ส่งผลกระทบกระเทือนต่อความมั่นคงทางการเมืองและเศรษฐกิจ เพราะเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองศูนย์กลางที่รวบรวมสินค้าท้องถิ่นจากหัวเมืองแถบนั้นเพื่อส่งมายังอยุธยา และทำหน้าที่เป็นตัวแทนรัฐบาลกลางคอยสอดส่องดูแลสถานการณ์ในหัวเมืองแถบอีสานและล้านช้าง (บุษกร กาญจนจारी 2527: 17) ส่วนเมืองนครศรีธรรมราชเป็นเมืองใหญ่ เป็นแหล่งกลางในการค้า โดยเฉพาะตีบุก และยังทำหน้าที่สอดส่องบรรดาหัวเมืองประเทศราชมลายูด้วย ในบันทึกของบาทหลวงฝรั่งเศสที่ยังคงพำนักอยู่ที่อยุธยา แม้จะบันทึกสับสนระหว่างเหตุการณ์กบฏบุญกว้าง กบฏธรรมเถียร และกบฏพระยายมราชเจ้าเมืองนครราชสีมาก็ตาม แต่ก็ได้กล่าวว่าการปราบกบฏใช้ระยะเวลาานมาก กองทัพจากเมืองหลวงยกไปปราบหลายครั้ง แต่ครั้งที่ปราบไม่สำเร็จ บรรดาแม่ทัพนายกองจะถูกลงโทษประหารชีวิตเป็นจำนวนมาก ล้วนแต่เป็นพวกขุนนางตระกูลเก่าที่มีบรรดาศักดิ์เป็นพระยา ออกญา และหลวง มีขุนนางชาวมาเลย์หลายคนและหัวหน้าชาวญี่ปุ่นถูกประหารชีวิตด้วย แม้ว่าภายหลังจากปราบกบฏเมืองนครราชสีมาได้แล้วก็ยังเกิดกบฏขึ้นที่เมืองพิษณุโลกและหัวเมืองอื่น ๆ อีกหลายเมือง สถานะสงครามที่เกิดขึ้นนี้ทำให้การค้าขายเสียหายหมด พวกพ่อค้ายากจนลง ชาวต่างประเทศไม่เข้ามาค้าขาย แม้จะมีพ่อค้าจีนเข้ามาบ้างแต่มีเพียง

3-4 ราย สินค้าที่นำมาขายก็หาคนซื้อไม่ได้ แม้จะขายราคาถูกก็ตาม (*ประชุมพงศาวดาร เล่ม 21 2511: 301-317*)

กบฏที่สำคัญอีกสองครั้งคือกบฏธรรมเถียรและกบฏบุญกว้าง กบฏธรรมเถียรอ้างตัวว่าเป็นเจ้าฟ้าอภัยทศ พระอนุชาของสมเด็จพระนารายณ์ซึ่งถูกสำเร็จโทษไปแล้วตั้งแต่ก่อนเปลี่ยนแผ่นดินว่ายังมีพระชนม์อยู่ ผู้คนชาวบ้านแขวงเมืองลพบุรีและแขวงขุนละครเข้าด้วยเป็นจำนวนมาก (*ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39 2512: 224-225*) มีขุนนางบางคนเข้าร่วมด้วยเข้าใจว่าเป็นฝ่ายตรงข้ามกับราชวงศ์บ้านพลูหลวง (สุนทร ชูตินทรานนท์ 2526: 15) แต่เนื่องจากกำลังส่วนใหญ่เป็นพวกชาวนาไม่ใช่ไพร่ทหารที่ชำนาญการรบ ทั้งยังเป็นทัพที่ขาดระเบียบ แม้จะมีกำลังคนเป็นจำนวนมากแต่ก็ถูกกองทัพอยุธยาใช้อาวุธที่มีประสิทธิภาพสูงกว่าปราบลงได้ ทำให้เมืองสระบุรี ลพบุรี และแขวงขุนละครร้างเสียหายหลายตำบล (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ 2524: 203-205; สุนทร ชูตินทรานนท์ 2528: 15) กบฏธรรมเถียรบ่งชี้ถึงความหวาดระแวงของสมเด็จพระเพทราชาต่อการอ้างความสัมพันธ์กับสมเด็จพระนารายณ์ (บุษกร กาญจนจารี 2527: 18) ซึ่งบาทหลวงฝรั่งเศสในอยุธยาขณะนั้นระบุว่า “พระเจ้ากรุงสยามทรงถือว่าข้าศึกในคราวนี้เท่ากับเป็นกบฏ และห้ามมิให้ใครพูดว่า ผู้ที่คิดกบฏนั้นเป็นอนุชาของพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่สวรรคต ใครขึ้นพูดจะลงพระราชอาญาถึงประหารชีวิต...” (*ประชุมพงศาวดาร เล่ม 21 2511: 312*)

ส่วนกบฏบุญกว้างเกิดไกลจากเมืองหลวง คือเป็นกบฏที่เกิดขึ้นที่นครราชสีมา หัวหน้ากบฏบุญกว้างอ้างตัวว่าเป็นผู้มี “ความรู้วิชาการดี และเป็นผู้มีบุญ” เริ่มต้นด้วยการมีสมัครพรรคพวกเพียง 28 คน ได้เข้ายึดเมืองนครราชสีมา ผู้รักษาเมืองกรมการเมืองกลัวเกรงได้เข้าร่วมกับกบฏตั้งแข็งเมือง (*ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39 2512: 227-228*) มีผู้วิเคราะห์ว่ากบฏบุญกว้างเป็นผลสืบเนื่องมาจากศูนย์อำนาจและผู้นำที่เข้มแข็งและมีบารมีคือ พระยายมราช (สังข์) ถูกขจัดลงโดยอิทธิพลทางการเมืองของราชวงศ์บ้านพลูหลวง ภาวะสงครามอันยืดเยื้อตามมาด้วยการเปลี่ยนตัวผู้ปกครองซึ่งอ่อนแอไร้บารมี ส่งผลให้ภาวะความเป็นอยู่ของชาวลาวผดไปจากเดิมจนเป็นเหตุให้บุญกว้างฉวยโอกาสประกาศตนเป็นผู้มีบุญเข้ายึดครองเมืองนครราชสีมา บุญกว้างในฐานะผู้มีบุญย่อมได้รับการสนับสนุนจากชาวลาวอย่างกว้างขวาง มิฉะนั้นอาศัยพวกเพียง 28 คน ย่อม

ยากจะเข้ยียดครองเมืองนครราชสีมาได้ หลักฐานสะท้อนให้เห็นว่าบุญกว้างประสบความสำเร็จไม่น้อยในการรวบรวมชาวลาวนำการกบฏแข็งข้อต่อส่วนกลาง จนเป็นเหตุให้สมเด็จพระเพทราชาต้องส่งกองทัพใหญ่พร้อมด้วยกำลังทหารและอาวุธที่ทันสมัยไปปราบกบฏครั้งนี้ (สุนทร ชุตินทรานนท์ 2528: 20-21)

ความสำเร็จในการปราบกบฏเท่ากับเป็นการพิสูจน์อำนาจและสิทธิธรรมของกษัตริย์พระราชวงศ์ใหม่ อันก่อให้เกิดเสถียรภาพทางการเมือง แต่เนื่องจากการปราบปรามกบฏต้องใช้เวลาานานมากทำให้เกิดความระส่ำระสายขึ้นในบ้านเมืองในระหว่างที่เหตุการณ์ยังไม่เข้าสู่ปกติ บันทึกของบาทหลวงฝรั่งเศสในรัชกาลนี้จะเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงบรรยากาศทางการเมืองในขณะนั้นได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะบรรดา “ชาวลือ” ทั้งหลาย เช่นชาวลือที่ว่าสงครามปราบกบฏเมืองนครราชสีมาซึ่งยึดเยือกินเวลาหลายปีนั้นเป็นอุบายของพระเจ้าแผ่นดินเพราะทรงคิดจะเปลี่ยนขุนนางข้าราชการทั้งหมด และจะตั้งคนที่ไม่เคยได้ทำราชการและไม่รู้จักพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่สวรรคตเลยเป็นขุนนางต่อไป... ทรงคิดล้างขุนนางเก่า ๆ ซึ่งอาจมีความริษยาในการที่พระองค์ได้ขึ้นครองราชสมบัติหรืออาจจะเปลี่ยนหนามแผ่นดินได้... (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 21 2511: 313)

ชาวลืออีกกระแสหนึ่งเกี่ยวกับกรณีกบฏที่อ้างตัวว่าเป็นพระอนุชาของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่สวรรคต (เจ้าฟ้าอภัยทศ) นั้น “...มีคนบางคนสงสัยว่าผู้ที่เป้นต้นเหตุทำศึกในคราวนี้ไม่ใช่คนอื่นไกลเลย เป็นพระราชบุตรของพระเจ้ากรุงสยามนั่นเอง คือว่าพระราชบุตรคิดกบฏขึ้นแต่พระราชบิดาทรงทราบจึงคิดปิดความและคิดไกล่เกลี่ยให้ความนั้นสงบไป...” (*ประชุมพงศาวดาร* เล่มที่ 21 2511: 312-313)

ไม่ว่าชาวลือดังกล่าวจะจริงหรือไม่ก็ตาม แต่ก็เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงบรรยากาศทางการเมืองในขณะนั้นว่าเต็มไปด้วยความไม่แน่นอน ซึ่งล้วนแต่สั่นคลอนเสถียรภาพของพระราชวงศ์ที่ได้สถาปนาขึ้นใหม่อย่างรุนแรง ความระส่ำระสายจึงน่าจะเกิดขึ้นทั่วไปจนเป็นที่รู้สึกกันแม้แต่ในบรรดาบาทหลวงเอง ภาวะเช่นนี้ทำให้สมเด็จพระเพทราชาต้องระวังพระองค์มากยิ่งขึ้น และต้องดำเนินการควบคุมขุนนางให้อยู่ใต้อำนาจของพระองค์ จดหมายของมองซิเออร์โบรด์ที่กรุงศรีอยุธยา ปี พ.ศ. 2242 ได้บันทึกว่า

ทรงกริ้วกราดอยู่เป็นนิตย์ ขุนนางข้าราชการจึงได้เดือดร้อนมาก เพราะใคร

มีความผิดอย่างไรแม้แต่เล็กน้อยก็ต้องถูกเขียน เพราะการที่เขียนกันนี้มีทุกวันมิได้เว้นเลย ผู้ที่ถูกลงอาญานี้ไม่เลือกว่าข้าราชการชั้นผู้น้อยหรือผู้ใหญ่ต้องถูกกันทุกคนมิได้เว้น หลังของเจ้าพระยาพระคลังและออกญาพิพัฒน์เชื้อชาติอยู่เสมอ... (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 21 2511: 207-208)

ออกญาพระคลังหรือโกษาปานเป็นผู้หนึ่งที่มีส่วนร่วมกับสมเด็จพระเพทราชา ในการก่อการปฏิวัติ ได้รับแต่งตั้งเป็นออกญาพระคลังในปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์จนกระทั่งถึงระยะเวลาที่สมเด็จพระเพทราชาได้ครองราชย์อยู่ พระองค์ได้บีบบังคับโกษาปานอย่างรุนแรงจนต้องฆ่าตัวตาย ดังปรากฏหลักฐานจากบันทึกของบาทหลวงฝรั่งเศสว่า

เจ้าพระยาพระคลัง (โกษาปาน) หาได้อยู่ในจำพวกขุนนางที่ถูกประหารชีวิตไม่เพราะได้ตายเสียก่อนสองเดือนมาแล้ว...เพราะถูกเขียนตาย ทั้งเสียใจที่ตัวเองต้องถูกเขียนและถูกลงอาญาบ่อย ๆ ด้วย...พระเจ้าแผ่นดินทรงกริ้วขึ้นมาก็ได้เอาพระแสงดาบตัดปลายจมูกเจ้าพระยาพระคลัง ตั้งแต่นั้นมา...ก็ต้องรับพระอาญาเรื่อยมา เพราะพระเจ้าแผ่นดินไม่ทรงวางพระทัยเสียแล้ว...เจ้าพระยาพระคลังมีความเสียใจนักจึงได้เอามีดแทงชายโครงฆ่าตัวเองตาย... (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 21 2511: 309 วงเล็บ-ผู้เขียน)

“ออกญาพิพัฒน์” เป็นขุนนางที่บาทหลวงฝรั่งเศสชมว่า “มีไหวพริบ...จะหาใครเปรียบทั่วทั้งแผ่นดินไม่ได้ เพราะฉะนั้นจึงได้รักษาตัวอยู่ได้จนตลอด...” แม้กระนั้นก็ตามออกญาพิพัฒน์ก็พูดเสมอว่า “มีข้ามีเรื่อก็คงถูก (ลงโทษ) เหมือนอย่างคนทั้งหลายเหมือนกัน” (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 21 2511: 310-316 คำในวงเล็บ-ผู้เขียน) การบีบบังคับอย่างรุนแรงที่กษัตริย์ทรงทำกับขุนนางเช่นนี้ทำให้ “...มีเสียงพูดกันว่าข้าราชการแตกสามัคคีกันหมด และบางคนที่คิดการกบฏก็มี จนที่สุดงานการอย่างไรเป็นอันไม่ได้ทำกัน ยุ่งเหยิงจนไม่รู้ว่าเป็นใครแล้ว...” (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 21 2511: 208) จดหมายของบาทหลวง

ฝรั่งเศสในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือก็กล่าวในทำนองเดียวกันว่า ก่อนที่สมเด็จพระเจ้าเสือจะได้ขึ้นครองราชย์ได้ทรงกำจัดขุนนางที่สนับสนุนพระอนุชา (เจ้าฟ้าขวัญ) เสียเป็นจำนวนมาก เมื่อพระองค์ได้เป็นกษัตริย์แล้วก็ยังทรงบีบคั้นและควบคุมขุนนางอย่างเข้มงวดต่อไป แม้แต่พระโอรส 2 พระองค์ (เจ้าฟ้าเพชร เจ้าฟ้าพร) ยังถูกลงพระอาญาเขียนต้อยเสมอ ๆ (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 22 2511: 25-26) หัวเมืองต่าง ๆ ยังคงแข็งเมือง เช่น เมืองนครศรีธรรมราช สงขลา ปัตตานี ทำให้พระองค์ต้องร้อนพระทัย แต่ถึงดังนั้นก็ยังคง “โหดร้าย” และ “ทรงกริ้วกราด” อยู่เสมอ (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 22 2511: 39)

อาจกล่าวได้ว่าสภาพการณ์ที่บ้านเมืองเกิดความปั่นป่วนอันเนื่องจากการกบฏตามหัวเมืองต่าง ๆ ยังคงเป็นอยู่ในระยะ 20 ปีแรกของราชวงศ์บ้านพลูหลวง แต่เนื่องจากทั้งสมเด็จพระเพทราชาและสมเด็จพระเจ้าเสือทรงสามารถสร้างเสถียรภาพและความมั่นคงให้แก่ราชบัลลังก์ด้วยการดำเนินการควบคุมและบีบคั้นขุนนางอย่างเข้มงวดด้วยวิธีการต่าง ๆ ทำให้ขุนนางอ่อนแอและแตกแยกเกินกว่าที่จะรวมตัวกันเพื่อแข็งข้อต่อพระราชอำนาจของกษัตริย์ได้ จึงไม่ปรากฏว่าในระยะนี้มีการกบฏซึ่งเกิดขึ้นจากขุนนางเมืองหลวง ความสำเร็จในการคุมอำนาจอย่างเด็ดขาดภายในเมืองหลวงเช่นนี้ทำให้ราชวงศ์บ้านพลูหลวงสามารถที่จะทุ่มเทกำลังในการปราบกบฏหัวเมืองได้อย่างเต็มที่ แม้ว่าจะต้องใช้เวลายาวนานในการปราบปราม และต้องสูญเสียกำลังคนและทรัพย์สินไปเป็นจำนวนมากก็ตาม แต่ผลสำเร็จจากการปราบกบฏหัวเมืองและการควบคุมอำนาจในพระราชสำนักได้อย่างเด็ดขาด มีผลทำให้ฐานะและอำนาจของราชวงศ์บ้านพลูหลวงเป็นที่ยอมรับ หลังสมัยสมเด็จพระเจ้าเสือแล้วก็ไม่ปรากฏว่ามีการทำทลายอำนาจอย่างเปิดเผย

การฟื้นฟูบทบาททางการเมืองของขุนนาง

(ระหว่าง พ.ศ. 2251-2310)

ในระหว่าง 50 ปีสุดท้ายของพุทธศตวรรษที่ 23 ก่อนที่จะเกิดสงครามกับพม่าในปี พ.ศ. 2307 เป็นเวลาที่บ้านเมืองได้เข้าสู่สภาพการปกติ การค้ากับต่างประเทศจึงฟื้นฟูขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง โดยเฉพาะการค้ากับประเทศจีน (สายชลวรรณรัตน์ 2525: 11-13) ประกอบกับในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ การ

ควบคุมขุนนางดูเหมือนจะผ่อนคลายไม่เข้มงวดมากเท่ากับรัชกาลก่อน ๆ ทำให้ขุนนางมีโอกาสนำตัวขึ้นมาได้บ้างขุนนางคนสำคัญในรัชกาลนี้คือ พระยาโกษาธิบดี (จีน) เป็นผู้มืบทบาทสำคัญในการดำเนินการค้าติดต่อระหว่างอยุธยากับประเทศจีน ขุนนางผู้นี้ดำรงตำแหน่งพระคลังมาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือ และเมื่อถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระก็ได้รับการแต่งตั้งเป็นพระคลังอีก กษัตริย์ทั้งสองพระองค์น่าที่จะทรงได้รับผลประโยชน์จากการค้าหรือทรงพึ่งพาการดำเนินการค้าโดยมีโกษาธิบดีจีนและกลุ่มชาวจีนเป็นแกนกลางสำคัญ นอกจากบทบาททางการค้าแล้ว โกษาธิบดีจีนผู้ยังมีอิทธิพลในราชสำนักได้ส่งเสริมให้ชาวจีนได้รับตำแหน่งทางราชการเกี่ยวข้องกับการค้าสำคัญ ๆ อีกด้วย จนกระทั่งกิจการค้าในราชอาณาจักรตกอยู่ในมือของชาวจีนมากขึ้น (บุษกร กาญจนจारी 2527: 12) พระคลังชาวจีนผู้มีความสำคัญต่อการติดต่อการค้ากับประเทศจีนมาก เพราะแม้แต่เมื่อคราวที่พระคลังได้เป็นแม่ทัพเรือยกไปปราบเขมร ได้กระทำการอ่อนแอทำให้กองทัพต้องพ่ายแพ้กลับมา สมเด็จพระเจ้าท้ายสระก็มีได้ลงโทษประหารชีวิต กลับได้รับโทษสถานเบาโดยปรับให้พระยาพระคลังใช้ “ปิ่น ลูกกระสุน ดินประสีว” (*ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39 2511: 240*) อเล็กซานเดอร์ ฮามิลตัน ชาวอังกฤษที่ได้นำเรือเข้ามาค้าขายที่อยุธยา ในปี พ.ศ. 2263-2265 ได้กล่าวถึงในทำนองเดียวกันว่า “พระคลังชาวจีนผู้นี้ไม่มีความรู้ในการทำสงคราม ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้นำกองทัพไปปราบกัมพูชา” (Hamilton 1930: 97) ดังนั้นการที่ไม่ทรงลงอาญาอย่างรุนแรงถึงขั้นประหารชีวิตต่อพระยาพระคลังอาจเป็นเพราะทรงเกรงว่าจะมีผลกระทบกระเทือนต่อการดำเนินการค้าของหลวง ทั้งอาจมีปฏิกิริยาทางลบจากชุมชนชาวจีนซึ่งมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับเสนาบดีผู้นี้ก็ได้อีก (บุษกร กาญจนจारी 2527: 13)

นอกจากขุนนางชาวจีนที่มีบทบาทสูงแล้วยังมีขุนนางชาวอิหร่านเป็นออกญา “เสนเนราช” (Oia Sennerat) นำจะตรงกับออกญาศรีเนาวรัตน์ซึ่งเป็นราชทินนามที่เคยปรากฏในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ว่าเป็นหัวหน้าชาวอิหร่านในอยุธยา (แต่ไม่ปรากฏในพระไอยการตำแหน่งนาพลเมือง) ขุนนางเปอร์เซียผู้นี้ได้แสวงหาผลประโยชน์จากพ่อค้าที่เข้ามาค้าขายยังอยุธยา หรือไม่ก็สร้างอุปสรรคขัดขวางมิให้พวกพ่อค้าทำการค้าได้สะดวก โดยอาศัยอำนาจหน้าที่ที่มีอยู่กั้นกั๊ก (Hamilton 1930: 98) แสดงให้เห็นว่าขุนนางในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ

สามารถที่จะแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าต่างประเทศได้อีกครั้งหนึ่ง พร้อมกับผ่อนคลายการควบคุม ทำให้ขุนนางค่อย ๆ เข้มแข็งขึ้นเป็นลำดับจนสามารถก้าวเข้ามามีบทบาททางการเมืองในระดับสูงอีกครั้งหนึ่งอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะพระยาพระคลังเชื้อสายจีนซึ่งเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์มากได้มีเรื่องขัดแย้งกับกรมพระราชวังบวรฯ (สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ) ในหลาย ๆ กรณี เช่น พระยาพระคลังได้กล่าวโทษขุนชำนาญ คนสนิทของกรมพระราชวังบวรฯ ว่าได้ช่วยเหลือพวกบาทหลวงให้หลีกเลี่ยงการปฏิบัติตามคำสั่งของพระยาพระคลัง (ซึ่งกระทำไปตามพระราชโองการ) และรับเงินจากพวกบาทหลวงฝรั่งเศส แต่กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จมาช่วยไว้ได้ทัน ทำให้ขุนชำนาญพ้นจากการถูกลงโทษ (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 22 2521: 98-90) ความขัดแย้งได้เกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่งเมื่อพระยาพระคลังกราบทูลขอให้ขับไล่พวกบาทหลวงออกไปจากราชอาณาจักรทั้งหมด แต่ “พระมหาอุปราช” (กรมพระราชวังบวรฯ) และ “ท่านจักรี” (สมุหนายก) กราบบังคมทูลคัดค้าน (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 22 2511: 103-107) ดูเหมือนความขัดแย้งจะดำเนินไปอย่างเปิดเผยมากยิ่งขึ้น เมื่อบุตรชายเจ้าเมืองมะริดได้ก่อเรื่องวิวาทกับพวกบาทหลวงที่ประจำอยู่ที่นั่น พระยาพระคลังดูเหมือนจะสนับสนุนฝ่ายบุตรเจ้าเมืองมะริด ครั้นพอพระมหาอุปราชทราบความก็ส่งข้าหลวงมายังเมืองมะริดเพื่อส่ง “ท้องตรา กับหวาย” สำหรับเป็นเครื่องหมายว่า บาทหลวงอยู่ในความปกครองของพระองค์ แต่ข้าหลวงไปถึงเมืองมะริดได้เพียง 5 วันก็ตาย มีข่าวลือว่าถูกวางยาพิษ (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 22 2511: 142-143) ด้วยเหตุนี้เองที่ทำให้พระยาพระคลังสนับสนุนให้เจ้าฟ้าอภัย พระโอรสของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระให้ได้สืบราชสมบัติ หลักฐานของพวกบาทหลวงฝรั่งเศสระบุว่า พระยาพระคลังและพระยาจักรีเข้ากับฝ่ายพระราชโอรส (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 22 2511: 130; กรมศิลปากร 2522 ข: 141) แต่หลักฐานจากพงศาวดารไทยกลับไม่ระบุว่าพระยาพระคลังเข้าร่วมกับฝ่ายใด และพระยาจักรีในตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระได้แก่พระยาราชสงครามซึ่งได้วางตัวเป็นกลางในเหตุการณ์ซึ่งอำนาจระหว่างกรมพระราชวังบวรฯ กับเจ้าฟ้าอภัย (และได้เป็นพระราชนายกที่กลาโหมในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ) พงศาวดารกล่าวถึงขุนนางที่สนับสนุนเจ้าฟ้าอภัยว่ามีพระยาพิชัยราชา พระยายมราช พระยาราชบริบาล พระธนบุรี พระไชยบุรินทร์

ปลัดเมืองพิษณุโลก (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 2516: 200-215)

หลักฐานมีแนวโน้มบ่งชี้ให้เห็นว่า เจ้าฟ้าอภัยได้รับการสนับสนุนจากบรรดาขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ในขณะที่กรมพระราชวังบวรฯ แม้จะดำรงตำแหน่งวังหน้ามาตลอดรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระก็ไม่อาจจะควบคุมอำนาจเหนือขุนนางได้ทั้งหมด กำลังสนับสนุนของกรมพระราชวังบวรฯ จึงมีเฉพาะขุนนางในสังกัดวังหน้าเป็นกำลังส่วนใหญ่ เมื่อสมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงประชวรหนักใกล้สวรรคตในปี พ.ศ. 2275 เจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ พระโอรสองค์ใหญ่ไม่ปรารถนาในราชสมบัติได้เสด็จออกผนวช ทำให้เกิดปัญหาการสืบราชสมบัติแม้สมเด็จพระเจ้าท้ายสระจะตรัสให้เจ้าฟ้าอภัยได้ราชสมบัติแต่กรมพระราชวังบวรฯ ก็ไม่ทรงยินยอม ในระยะแรกฝ่ายกรมพระราชวังบวรฯ มีกำลังน้อยกว่าจึงเสียเปรียบแต่ภายหลังขุนชำนาญชาญณรงค์ (อู่) ได้รับอาสาเป็นผู้นำทัพจนกระทั่งได้ชัยชนะในที่สุด (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 2516: 204-211)

เมื่อกรมพระราชวังบวรฯ ได้ขึ้นครองราชสมบัติเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมโกศมีการกำจัดกวาดล้างบรรดาขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่สนับสนุนเจ้าฟ้าอภัยออกไป แล้วทรงทำการจัดสรรอำนาจในกลุ่มขุนนางที่เป็นผู้สนับสนุนช่วยเหลือให้พระองค์ได้ขึ้นครองราชสมบัติได้สำเร็จ คือ ขุนชำนาญชาญณรงค์ได้เป็นเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลัง หลวงจำแสนยากรได้เป็นเจ้าพระยาอภัยมนตรีว่าที่สมุหนายก ส่วนพระยาราชสงครามซึ่งได้วางตัวเป็นกลางโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยาราชนายกตำแหน่งสมุหพระกลาโหม ส่วนข้าหลวงเดิมทั้งปวงได้เป็นเจ้าพระยา พระ หลวง เมือง ขุน หมื่น พัน ทนายเป็นอันมาก (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 2516: 214-215) เห็นได้ชัดว่าสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงแต่งตั้งขุนนางใกล้ชิดเป็นกำลังสำคัญให้ดำรงตำแหน่งกุมอำนาจและมีผลประโยชน์มาก ขณะเดียวกันก็ลดอำนาจขุนนางที่วางตัวเป็นกลาง เช่น กรณีของพระยาราชสงครามที่สมุหนายก ถูกเปลี่ยนมาดำรงตำแหน่งสมุหพระกลาโหม พร้อมทั้งสูญเสียการควบคุมหัวเมืองปักษ์ใต้ให้แก่เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ด้วย (บุษกร กาญจนจारी 2527: 19)

สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงตระหนักถึงอันตรายที่ได้ทรงพระราชทานอำนาจและยศศักดิ์ให้กับบรรดาขุนนางแม้จะเป็นข้าหลวงเดิมของพระองค์มาก่อน

ก็ตาม ทำให้พระองค์ต้องเสริมสร้างฐานอำนาจของพระองค์ให้มั่นคงด้วยการโปรดเกล้าฯ ให้เจ้านายเป็นจำนวนมากเป็น “เจ้าทรงกรม” อาทิ กรมขุนเสนาพิทักษ์ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี กรมขุนพรพินิต กรมหมื่นเทพพิพิธ กรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสพภักดี เป็นต้น

“กรมเจ้า” ไม่มีหน้าที่เฉพาะแต่อย่างใด คงมีหน้าที่ตามแต่เจ้านายที่เป็นผู้บังคับบัญชากรมนั้น ๆ หรือที่เรียกว่า “ทรงกรม” กำหนดให้ทำ จึงมีหน้าที่ทำงานส่วนตัวให้กับเจ้านายนั่นเอง กำลังคนในกรมของเจ้านายประกอบด้วยขุนนางจำนวนหนึ่งซึ่งทำหน้าที่เป็นเจ้ากรม ปลัดกรมสมุหบาญชีกรม เหมือนดังกรมทางราชการ แต่กำลังส่วนใหญ่ของกรมมาจากไพร่ประจำกรมนั้น ซึ่งเป็นพวกไพร่สมที่สังกัดเจ้านาย ดังนั้นการที่เจ้านายได้ทรงกรมหรือปกครองกรมเป็นการชดเชยกับการเสียอำนาจและผลประโยชน์เพราะไม่ได้ปกครองเมืองอีกแต่ได้ปกครองไพร่พลจำนวนหนึ่ง เจ้านายที่ทรงกรมจึงมีไพร่พลในสังกัดเตรียมพร้อมอยู่แล้ว ซึ่งไพร่ในสังกัดจะเป็นแรงงานและแหล่งรายได้สำคัญของเจ้านาย (ม.ร.ว.อคิน ธิพัฒน์ 2519: 67-72, 115-119)

ดังนั้นการตั้ง “กรมเจ้า” ขึ้นมากมายเช่นนี้แสดงให้เห็นถึงพระประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศว่าต้องการให้เจ้านายในพระราชวงศ์ (ส่วนใหญ่ที่ทรงกรมเป็นพระราชโอรส) ควบคุมกำลังคนเพื่อคานอำนาจกับขุนนาง แต่ในขณะเดียวกันพระองค์ก็ทรงระวังมิให้ “เจ้าทรงกรม” เหล่านี้แสวงหาอำนาจโดยพลการเพื่อเป็นใหญ่กว่าเจ้าต่างกรมพระองค์อื่น ๆ พระองค์จึงได้ทรงตราพระราชกำหนดปี พ.ศ. 2283 ขึ้น 2 ฉบับเพื่อกำชับถึงพระราชอำนาจและกำชับให้ทุกฝ่ายกระทำตามกฎหมายที่ได้ทรงตราขึ้น (บุษกร กาญจนจारी 2527: 20) สำหรับการควบคุมขุนนาง สมเด็จพระเจ้าบรมโกศก็ได้ทรงตรา “กฎ 36 ข้อ” ปี พ.ศ. 2276 ซึ่งมีสาระสำคัญอยู่ที่การห้ามมิให้ขุนนางระดับต่าง ๆ ไปมาหาสู่กัน ถ้าจะไปมาหาสู่กันก็ให้มีคนรู้เห็น (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 2505: 252)

กลุ่มอำนาจทางการเมืองในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศจึงอาจแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มเจ้าต่างกรม ซึ่งต่างฝ่ายต่างหาสมัครพรรคพวกยังไม่ได้มีการจัดกลุ่มระหว่างกัน จนถึงประมาณปี พ.ศ. 2284 จึงมีการจัดกลุ่มแบ่งกันเป็นกลุ่ม ๆ กลุ่มอำนาจในราชสำนักกลุ่มที่สองได้แก่บรรดาขุนนางทั้ง

หลายซึ่งไม่ปรากฏชัดว่ามีการแตกแยกเป็นกลุ่มเล็กกลุ่มย่อยเหมือน “กรมเจ้า” ดูเหมือนขุนนางที่มีอำนาจมากในระยะแรกคือเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ เสนาบดีกรมพระคลัง และเจ้าพระยาอภัยมนตรี สมุหนายกเป็นผู้นำ แต่ก็ไม่ปรากฏว่ากลุ่มขุนนางได้ทำการเคลื่อนไหวทางการเมืองใด ๆ ให้ปรากฏ ที่เป็นเช่นนี้เข้าใจว่าเป็นเพราะขุนนางได้รับอำนาจและผลประโยชน์ต่าง ๆ มากเพียงพอจากการวิเคราะห์ของ บุขกร กาญจนจარი แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าระหว่าง พ.ศ. 2284-2298 สถานการณ์การเมืองในราชสำนักได้เปลี่ยนไป คือกลุ่มเจ้าต่างกรมได้แบ่งออกเป็น 2 กลุ่มอย่างชัดเจนคือ ฝ่ายสมเด็จพระมหาอุปราชา (กรมขุนเสนาพิทักษ์ได้รับการสถาปนาในปี พ.ศ. 2284) มีกรมขุนอนุรักษ์มนตรี กรมขุนพรพินิต และกรมหมื่นเทพพิพิธเป็นผู้สนับสนุนอีกกลุ่มหนึ่งได้แก่กลุ่มของกรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสพภักดี ทั้งสองกลุ่มไม่กล้าที่จะเผชิญหน้ากันถึงขั้นแตกหัก เนื่องจากกลุ่มขุนนางในระยะเดียวกันนี้ ได้รวมตัวเหนียวแน่นมากยิ่งขึ้น เนื่องจากเจ้าพระยาอภัยมนตรีสมุหนายกได้สิ้นชีวิตลงตั้งแต่ปี พ.ศ. 2285 เจ้าพระยาราชภักดี (สว่าง) ซึ่งเป็นบุตรของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ได้ดำรงตำแหน่งสมุหนายกคนใหม่นับได้ว่าอำนาจของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ได้ขึ้นสูงจนเป็นที่น่าเกรงขามอย่างมาก (บุขกร กาญจนจარი 2527: 20-21) เพราะได้คุมทั้งหัวเมืองฝ่ายเหนือ ฝ่ายใต้ และกรมพระคลังฐานะที่สูงส่งของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์เช่นนี้ทำให้กรมพระราชวังบวรฯ ทรงไม่วางพระทัย จึงได้กราบบังคมทูลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศกล่าวหาว่า เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์กระทำความผิดหลายประการ แต่การฟ้องร้องดูเหมือนจะไม่เป็นผลเพราะพระองค์ทรงวางพระทัยในตัวเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์อย่างมาก บาทหลวงฝรั่งเศสได้บันทึกไว้ว่า “...รุ่งขึ้นพระเจ้ากรุงสยามจะเสด็จมาประทับที่บ้านเจ้าพระยาพระคลัง...” (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 22 2511: 197, 234) และในพงศาวดารก็ยังไม่ปรากฏว่าครั้งหนึ่ง (พ.ศ. 2289) เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์มีความผิดแต่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศก็มีได้ทรงลงพระอาญาแต่ประการใด เพียงแต่ทรงให้ภาคทัณฑ์ไว้เท่านั้น ตรงข้ามกับพระยาราชภักดีซึ่งมีความผิดในคราเดียวกันต้องถูกลงพระราชาอาญาโทษหลังยี่สิบปี (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 2516: 229) เมื่ออัครมหาเสนาบดีผู้นี้ถึงแก่กรรมลงในปี พ.ศ. 2296 “ทรงพระกรุณาพระราชทานโกศ ให้แต่งศพใส่เครื่องชฎาอย่างเจ้า

ต่างกรม ให้เรียกว่า พระศพ ให้ทำเมรุ ณ วัดชัยวัฒนาราม” (อ้างใน บุษกร กาญจนจारी 2527: 21) นอกจากนี้กรมพระราชวังบวรฯ ได้มีข้อขัดแย้งกับสมุหพระกลาโหมคนใหม่ที่ได้ดำรงตำแหน่งต่อจากพระราชชายา (เดิมคือ พระยาราชสงครามที่สมุหนายก) สมุหพระกลาโหมที่ถึงแก่กรรมด้วยโรคชราในปี พ.ศ. 2292 และอีกสองเดือนต่อมาเจ้าพระยาราชภักดีที่สมุหนายกก็ถึงแก่กรรมด้วยสมุหพระกลาโหมคนใหม่นี้เองที่ปรากฏในจดหมายเหตุบาทหลวงฝรั่งเศสว่าได้เกณฑ์พวกเข้ารีตบังคับให้ทำงานโยธา ขนอิฐ ทำให้เกิดขัดแย้งกับกรมพระราชวังบวรฯ (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 22 2511: 224-225) ซึ่งพระองค์ได้ทรงพยายามเอาใจพวกเข้ารีต เพื่อเกลี้ยกล่อมเอาไว้เป็นกำลังสนับสนุนพระองค์ แต่ดูเหมือนพระยากลาโหมยังคงหาเหตุเอาภัยกับพวกเข้ารีตอยู่อีกเพื่อบังคับเรียกเงินทองจากพวกเข้ารีต แต่เจ้าพระยาราชอำมาตย์บริรักษ์ในฐานะเสนาบดีพระคลังได้เร่งระงับเหตุเสียก่อน โดยออกคำสั่งให้พระยากลาโหมเลิกยุ่งเกี่ยวกับพวกเข้ารีต (*ประชุมพงศาวดาร* เล่ม 22 2511: 225-229) พระยากลาโหมเกรงอำนาจจึงต้องยุติเรื่องนี้ ต่อมาพระยากลาโหม (ปิ่น) ถูกกรมพระราชวังบวรฯ กล่าวหาว่าเป็นซุกกับพระสนมของพระองค์ จึงทรงจับตัว “ปิ่นกลาโหม” มาเขียนจนถึงแก่ความตายเป็นการอุกอาจยิ่ง เพราะกระทำต่อขุนนางระดับสูง สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงพิโรธแต่ก็มีอาจแก้ไขเหตุการณ์ได้ทัน (รายละเอียดใน พูลศรี นนทรีย์ 2527: 223-230)

การลงโทษ “ปิ่นกลาโหม” อย่างรุนแรงเช่นนี้คงเกิดขึ้นภายหลังจากที่เจ้าพระยาราชอำมาตย์บริรักษ์ถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. 2296 จึงทำให้กรมพระราชวังบวรฯ ทรงสามารถดำเนินการกำจัดศัตรูการเมืองของพระองค์ได้อย่างเต็มที่ การสิ้นชีวิตของเจ้าพระยาราชอำมาตย์บริรักษ์ ทำให้เจ้าต่างกรมทั้งสองกลุ่มปราศจากข้อเกรงใจใด ๆ อีกต่อไป จึงได้แข่งขันอำนาจกันอย่างเปิดเผย ในที่สุดกรมพระราชวังบวรฯ ต้องพระราชอาญาถอดเป็นไพร่และสิ้นพระชนม์ด้วยการถูกโบยใน พ.ศ. 2298 (บุษกร กาญจนจारी 2527: 21-22)

อาจกล่าวได้ว่าในระหว่างรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ขุนนางได้ฟื้นฟูบทบาททางการเมืองของตนขึ้นมาได้อีกครั้งหนึ่ง เป็นกลุ่มอำนาจที่คอยถ่วงมิให้บรรดาเจ้าต่างกรมทั้งหลายก่อเหตุการณ์รุนแรงเพื่อการชิงอำนาจ ทำให้เกิดสภาพการณ์ที่เป็นการคุมเชิง ต่างฝ่ายต่างสะสมกำลังและแสวงหาผลประโยชน์

ทางเศรษฐกิจเพื่อรอเวลาที่ “เหมาะสม” สำหรับดำเนินการ การเมืองในช่วงก่อน พ.ศ. 2296 จึงไม่เกิดปัญหาขัดแย้งรุนแรงถึงขั้นต้องใช้กำลัง นับได้ว่าเป็นระยะที่เสถียรภาพการเมืองภายในราชสำนักมีความมั่นคงในระดับหนึ่ง แต่การเสียชีวิตของบรรดาขุนนางผู้ใหญ่ที่คุมอำนาจในระดับสูงติดต่อกัน และท้ายสุดตามมาด้วยมรณกรรมของเจ้าพระยาข่านาญบริรักษ์ ทำให้ดุลอำนาจในราชสำนักเปลี่ยนแปลงไปอย่างฉับพลัน เพราะพระยาพิพัฒน์โกษา (จิม) บุตรเขยแม้จะได้สืบตำแหน่งพระคลังต่อมา ก็ไม่อยู่ในฐานะและสภาพแวดล้อมทางการเมืองที่จะสืบทอดอำนาจของเจ้าพระยาข่านาญบริรักษ์ ในจังหวะที่กลุ่มขุนนางชาตผู้่น้ำที่มีอำนาจบารมี กรมพระราชวังบวรฯ ก็ได้เริ่ม “การรุก” ทางการเมืองเพื่อกำจัดหรือบั่นทอนอำนาจของกลุ่มขุนนางและกลุ่มเจ้าต่างกรมที่เป็นฝ่ายตรงกันข้ามด้วยการกล่าวโทษและลงโทษพระยากลาโหม (ปิ่น) จนถึงตาย จับตัวขุนนางที่เป็นเจ้ากรมปลัดกรมนายเวรและปลัดเวรในกรมหมื่นจิตรสุนทรและกรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสพภักดีมาลงอาญาโอบยหลัง และส่งคนมาสอดแนมตำแหน่งของกรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นสุนทรเทพจึงตอบโต้ด้วยการกราบบังคมทูลเรื่องกรมพระราชวังบวรฯ ทำชู้ด้วยเจ้าฟ้าจิมและเจ้าฟ้าสังวาลย์ ทำให้กรมพระราชวังบวรฯ ถูกจับและถูกลงพระราชาญาเข็ญหลังถึงสิ้นพระชนม์ (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 2516: 237-239) การสิ้นพระชนม์ของกรมพระราชวังบวรฯ ทำให้ขุนนางได้เข้ามาแทรกแซง โดยสมุหกลาโหม สมุหนายก และเสนาบดีพระคลังได้ร่วมมือกับกรมหมื่นเทพพิพิธกราบบังคมทูลให้ทรงสถาปนากรมขุนพรพินิตเป็นกรมพระราชวังบวรฯ ในปี พ.ศ. 2300 พร้อมกับให้กรมขุนอนุรักษมนตรีพระเชษฐาตรงผนวชเสีย (บุษกรกาญจนจारी 2527: 22) กรมขุนพรพินิตในฐานะกรมพระราชวังบวรฯ ได้รับราชสมบัติสืบต่อจากสมเด็จพระเจ้าบรมโกศในปี พ.ศ. 2301 เป็นสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร ได้กำจัดกรมหมื่นทั้งสามที่เป็นคู่แข่งและไม่ยอมรับพระองค์ ต่อมาไม่นานก็ได้สละราชสมบัติให้กับกรมขุนอนุรักษมนตรีขึ้นครองราชย์เป็นสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ เจ้าพระยาอภัยราชาที่สมุหนายก พระยายมราช พระยาเพชรบุรี ร่วมมือกับกรมหมื่นเทพพิพิธ (ทรงผนวชอยู่) อีกครั้งเพื่อสนับสนุนให้กรมขุนพรพินิตลาผนวชมาครองราชย์ตามเดิมแต่กรมขุนพรพินิตกลับระแวงว่าเป็นแผนการที่จะให้กรมหมื่นเทพพิพิธขึ้นครองราชย์ จึงกราบบังคมทูลสมเด็จพระเจ้าเอก-

ทัศน์ สมุหนายกและพระยาเพชรบุรีถูกจำคุก กรมหมื่นเทพพิพิธถูกเนรเทศไปยังลังกา (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 2516: 248-249) นับจากนั้นอยุธยาเข้าสู่ภาวะสงครามกับพม่าระหว่าง พ.ศ. 2303-2310 และไม่ปรากฏว่าขุนนางได้เข้ามามีบทบาทในการชิงอำนาจหรือสนับสนุนเจ้านายพระองค์ใดก่อการยึดอำนาจอีกเลย จนกระทั่งสิ้นสุดสมัยอันยาวนานของอาณาจักรอยุธยาในปี พ.ศ. 2310

บทสรุป

สังคมอยุธยาเป็นผลรวมของการผสมผสานกลไกทางสังคม วัฒนธรรม 2 ลักษณะ คือลักษณะสังคมการเมืองแบบรัฐที่ปรากฏอยู่แล้วในลุ่มน้ำเจ้าพระยา และลักษณะสังคมของชนเผ่าไทยซึ่งอยู่กึ่งกลางระหว่างสังคมของชนชาวป่าชาวเขา ด้านหนึ่งกับสังคมที่เป็นรัฐอีกด้านหนึ่ง สังคมการเมืองแบบรัฐนั้นจะมีการแบ่งเป็นชนชั้นอย่างแน่ชัดและมีการจัดระเบียบการปกครองในลักษณะที่เป็นทางการ ทำให้เกิดกลุ่มคนที่ได้คลี่คลายมาทำหน้าที่ทางการปกครองและพัฒนามาเป็นสถาบันทางสังคมและการปกครองที่เรียกกันว่า “ขุนนาง” ดังนั้นสถาบันขุนนางจึงได้ปรากฏอยู่แล้วในสังคมลุ่มน้ำเจ้าพระยาก่อนการก่อตั้งอาณาจักรอยุธยา

การจัดระเบียบสังคมของอยุธยาเป็นแบบ “ศักดินา” หรือเจ้าขุนมูลนาย ซึ่งกำหนดแบบแผนความเป็นอยู่ของคนในระดับชั้นต่าง ๆ ของสังคมตามยศศักดิ์ ตำแหน่งหน้าที่และชาติกำเนิด พื้นฐานของ “ระบบศักดินา” มาจากแบบแผนสังคมการเมืองของรัฐพื้นเมืองผสมผสานกับประเพณีความสัมพันธ์ทางสังคมที่ควบคุมกันมาตามลำดับชั้น ซึ่งเน้นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลบนพื้นฐานของการพึ่งพาและการตอบแทนกันและกันซึ่งคลี่คลายมาเป็น “ระบบมูลนายไพร่” ระบบดังกล่าวนี้ได้ถูกนำไปใช้เป็นกลไกสำคัญในการจัดระเบียบสังคมและการปกครอง สำหรับแบบแผนสังคม-การปกครองของชนพื้นเมืองจะใช้เป็นกรอบหรือโครงสร้างและกฎเกณฑ์ในลักษณะที่ปรากฏเป็นทางการ ระบบศักดินาเป็นทั้งระบบสังคม เศรษฐกิจ และการปกครอง ซึ่งกำหนดความได้เปรียบทางสังคม-เศรษฐกิจของชนชั้นปกครองหรือมูลนายให้อยู่เหนือสามัญชน ความเหลื่อมล้ำนี้ได้ถูกหนุนเสริมให้มั่นคงด้วยโครงสร้างการปกครองที่ขยายตัวออกไป และมีความซับซ้อนในลักษณะของการบังคับบัญชาตามลำดับชั้นจากษัตริย์ผ่านมูลนายหรือขุนนางในระดับต่าง ๆ ลงมาถึงไพร่

ก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาในปลายพุทธศตวรรษที่ 19 ระบบการเมืองของรัฐในแถบนี้ได้คลี่คลายมาสู่ระบบการเมืองที่มีการรวมอำนาจที่ศูนย์กลางในระดับสูง โครงสร้างการปกครองที่เป็นการส่งต่ออำนาจของเมืองหลวงออกไปควบคุมเมืองในอาณาเขตได้รับการเสริมสร้างให้มั่นคงและมีประสิทธิภาพมากขึ้น และจะเป็นพื้นฐานในการคลี่คลายมาเป็นระบบการปกครองของอยุธยา

ลักษณะการปกครองของอยุธยา คติหรือแนวคิดเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์ ซึ่งเป็นผลมาจากการผสมผสานระหว่างคติพุทธ-พราหมณ์และคติพื้นเมืองของดินแดนแถบนี้ กษัตริย์อยุธยาเป็นทั้ง “จักรพรรดิราชา” “เทวราชา” และ “ธรรมราชา” โดยเฉพาะแนวคิดในเรื่องการสั่งสมบุญบารมีเป็นสาระสำคัญส่วนหนึ่งที่ก่อให้เกิดการแย่งชิงอำนาจเป็นระยะแรก ๆ ในระบบการเมืองของอยุธยา ซึ่งย่อมต้องส่งผลกระทบต่อชีวิตทางสังคมและการเมืองของขุนนางอย่างไม่อาจที่จะหลีกเลี่ยงได้

ลักษณะการจัดการปกครองของอยุธยา กล่าวได้ว่ามีการปรับปรุงเป็นระยะตามสภาพสังคมการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไป ระยะสองศตวรรษแรกเป็นระยะที่เมืองหลวงต้องการผนวกเมืองและรัฐข้างเคียง จึงมีการเสริมสร้างระบบเมืองลูกหลวงเพื่อเป็นกลไกสำคัญในการเป็นตัวแทนเมืองหลวงเพื่อควบคุมหัวเมืองในอาณาเขตมิให้แยกตัวออกไปเป็นอิสระ วิธีการดังกล่าวดูเหมือนจะประสบผลสำเร็จทั้งในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาและหัวเมืองฝ่ายเหนือ ส่วนกรณีกัมพูชาก็มีผลในระยะหนึ่ง ระบบเมืองลูกหลวงทำให้การช่วงชิงอำนาจจำกัดอยู่ภายในราชวงศ์เดียวกับกษัตริย์เท่านั้น สกวลวงศ์ของเมืองอื่น ๆ ไม่มีโอกาสที่จะเข้าร่วมเนื่องจากถูกควบคุมจากเมืองลูกหลวง อีกทั้งยังเป็นระบบที่ก่ลั่นกรองเอาเฉพาะเจ้านายในพระราชวงศ์ที่เข้มแข็งสามารถคุมอำนาจได้มากที่สุดจึงจะมีโอกาสที่จะได้เป็นกษัตริย์ ในอีกด้านหนึ่งเป็นฐานของการสั่งสมอำนาจของเจ้านายชั้นสูง จึงอาจสันคลอนอำนาจของกษัตริย์ แต่ก็มีมิได้มีผลทำให้อาณาจักรแตกแยกออกไปเป็นรัฐอิสระ ในแง่นี้ระบบเมืองลูกหลวงจึงช่วยรักษาเสถียรภาพของอาณาจักรยกเว้นในตอนปลายสมัยที่ระบบเมืองลูกหลวงได้แปรเปลี่ยนเป็นฐานกำลังให้ราชวงศ์ใหม่ขึ้นชิงอำนาจที่กรุงศรีอยุธยาได้สำเร็จ ระบบเมืองลูกหลวงนี้มีผลในการเชื่อมโยงระบบบริหารราชการของเมืองหลวงและหัวเมืองให้เป็นไปในรูปแบบเดียวกัน เมืองหลวงจะแต่งตั้งเฉพาะเจ้าเมืองและขุนนางในระดับสูงเท่า

นั้น ส่วนกิจการบริหารภายในยังเป็นอิสระขึ้นอยู่กับเจ้าเมืองค่อนข้างมาก การปฏิรูปการปกครองต้นพุทธศตวรรษที่ 21 ส่งผลให้มีการจัดระเบียบโครงสร้างทางการบริหารราชการให้มีการแบ่งแยกหน้าที่ชัดเจนขึ้น พร้อมทั้งกำหนดตำแหน่งและสายการควบคุมทางการบริหารให้เป็นระเบียบและมั่นคงขึ้นกว่าแต่ก่อน ในสมัยสมเด็จพระชัยราชาธิราช ปลายพุทธศตวรรษที่ 21 ขุนนางเข้ามามีบทบาททางการบริหารและการปกครอง ทั้งในส่วนกลางและหัวเมือง ระบบเมืองลูกหลวงที่ใช้มาก่อนหน้านั้นดูเหมือนจะถูกยกเลิก เจ้านายมิได้มีบทบาทสำคัญในระบบราชการและการปกครองอีกต่อไป วิกฤตการณ์ทางการเมืองที่เกิดขึ้นในสมัยต่อมาภายหลังกรณีขุนวรวงศาธิราชได้ทำให้ขุนนางเข้ามาแสดงบทบาททางการเมืองอย่างเต็มที่ในฐานะผู้มีส่วนกำหนดหรือส่วนร่วมในการกำหนดพระราชวงศ์พระองค์ใดพระองค์หนึ่งขึ้นเป็นกษัตริย์

ภายหลังการเสียกรุงครั้งที่ 1 (พ.ศ. 2112) โครงสร้างการจัดการปกครองอาณาเขตได้เปลี่ยนแปลงไป โดยยกเลิกระบบเมืองลูกหลวง และจัดแบ่งหัวเมืองออกเป็นชั้นเอก โท ตรี จัตวา เมืองจัตวาที่อยู่ในลุ่มน้ำเจ้าพระยาถูกจัดให้อยู่ในวงราชธานี มีเมืองหลวงควบคุมโดยตรง เมืองจัตวาที่อยู่นอกเขตให้ชั้นกับเมืองชั้น เอก โท ตรี การแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองระดับสูงเป็นอำนาจของเสนาบดีของเมืองหลวง พร้อมกันนี้มีการเสริมสร้างระบบควบคุมหัวเมืองให้รัดกุมและแน่นหนามากขึ้น ประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 23 มีการปรับปรุงการปกครองหัวเมือง โดยกำหนดให้หัวเมืองเหนือทุกระดับชั้นขึ้นกับสมุหนายก หัวเมืองฝ่ายใต้ทุกระดับชั้นขึ้นกับกลาโหม ทั้งนี้เพื่อประสิทธิภาพในการปกครองและการเกณฑ์ไพร่พลหัวเมืองได้เร็วยิ่งขึ้น มีการปรับปรุงอีกครั้งในตอนปลายศตวรรษเดียวกันโดยโอนการปกครองหัวเมืองจากหน้าที่ของกลาโหมมาขึ้นโภษาธิบติ สำหรับโครงสร้างการบริหารในระยะเดียวกันนี้มีรากฐานมาจากสมัยแรกแต่ในระยะนี้ระบบบริหารราชการของเมืองหลวงครอบงำเหนือการบริหารงานของหัวเมืองอย่างแน่นหนา ในการนี้ขุนนางระดับสูงของเมืองหลวงกลายเป็นกลไกสำคัญในการควบคุมหัวเมืองโดยตรง ทำให้ขอบข่ายอำนาจของขุนนางเมืองหลวงครอบคลุมกว้างขวาง กษัตริย์จึงต้องพยายามดำเนินกุศโลบายควบคุมขุนนางอย่างเข้มงวดด้วยวิธีการต่าง ๆ ทำให้มีผลกระทบต่อระบบบริหารราชการ เกิดการสับสน เสถียรภาพของขุนนางในตำแหน่งหน้าที่

ไม่มีความมั่นคง ความเหลื่อมล้ำในปริมาณอำนาจหน้าที่ของกรมกองแยกห่างกันมาก ซึ่งหมายถึงการจัดสรรผลประโยชน์ในหมู่ขุนนางขาดดุลยภาพ แนวโน้มการแข่งขันและต่อสู้เพื่อตำแหน่งที่สามารถแสวงหาผลประโยชน์จึงมีความรุนแรงมากยิ่งขึ้นโดยเฉพาะในขุนนางระดับสูง นำมาซึ่งการต่อสู้ทางการเมือง นอกจากนี้การตั้งกรมเจ้าขึ้นมามากมายเพื่อทำหน้าที่คุมกำลังคนโดยไม่เกี่ยวข้องกับการบริหารราชการทำให้เกิด “การบริหาร” ที่อยู่นอกระบบราชการ ยิ่งทำให้การบริหารราชการมีความปั่นป่วนเกิดการขัดแย้งในระบบบริหารสูง ภาวะเช่นนี้ทำให้ระบบบริหารค่อย ๆ เสื่อมและขาดประสิทธิภาพ ยิ่งผลให้พ่ายแพ้แก่พม่าในปี พ.ศ. 2310

สำหรับขุนนางกับการเมือง ในระยะแรกระบบเมืองลูกหลวงเป็นฐานกำลังของเจ้านายโครงสร้างการปกครอง-บริหารของเมืองหลวงยังไม่ได้ควบคุมหัวเมืองขุนนางหัวเมืองและเมืองลูกหลวงยังไม่เชื่อมโยงกันโดยตรง ต้องผ่านพระมหากษัตริย์ เจ้าเมืองลูกหลวงและเจ้าเมือง สภาพเช่นนี้ทำให้ขุนนางจำกัดบทบาทเพียงเป็นกลไกการปกครองและการบริหาร การปรับปรุงการปกครองในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 21 ได้วางรากฐานการเติบโตให้กับขุนนางเมืองหลวงด้วยการสร้างระบบบริหารราชการของราชธานีให้เป็นรูปเป็นร่างมีระเบียบแบบแผนกำหนดไว้ โดยเฉพาะการจัดสรรตำแหน่งและการปฏิบัติหน้าที่ทางราชการของขุนนางให้มีความเคร่งครัดแน่นอนตามกรมกองต่าง ๆ นับเป็นก้าวสำคัญในการวางรากฐานของขุนนางให้อิงอยู่กับระบบการบริหารที่แน่นอนชัดเจนและนับจากนั้นขุนนางได้กลายเป็นกลุ่มอิทธิพลและเป็นกลุ่มผลประโยชน์ทางการเมืองกลุ่มใหม่ที่เข้ามามีบทบาทและมีอำนาจต่อรองทางการเมืองในระดับสูงในระบบการเมืองของอยุธยา บรรดาขุนนางได้แอบอิงหน้าที่และตำแหน่งทางราชการสร้างเสริมความมั่งคั่งและเพิ่มพูนอำนาจของตนเองมากขึ้นทุกที ขุนนางกลายเป็นสถาบันที่เข้มแข็งในสังคมอยุธยา ขยายตัวขึ้นทุกขณะ และมีอำนาจครอบงำสังคมมากขึ้นทุกที โดยได้ดูดกลืนเอาชนชั้นต่าง ๆ ในสังคมเข้ามาสู่ความเป็นขุนนาง ซึ่งมีทัศนคติ มีความต้องการ มีความเชื่อและผลประโยชน์ที่ต้องรักษาความเข้มแข็งของระบบบริหารราชการและสถาบันขุนนางที่ส่วนกลางจะเป็นพื้นฐานรองรับในการที่เมืองหลวงจะขยายอำนาจเข้าไปควบคุมหัวเมืองชั้นนอกอย่างเด็ดขาดในสมัยต่อมา การที่สมเด็จพระชัยราชาธิราชสามารถที่จะเกณฑ์กองทัพหัวเมือง

เหนือไปทำสงครามได้ทุกครั้ง และการที่ขุนวรวงศาธิราชมีดำริที่จะทำการสับเปลี่ยนเจ้าเมืองในแถบหัวเมืองนี้ ล้วนแล้วแต่เป็นการแสดงให้เห็นว่าหลังการปรับปรุงการปกครอง อำนาจของราชธานีได้เริ่มฝังตัวลงแล้วในหัวเมืองเหนือ ผลจากการปรับปรุงการปกครองในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21 อีกประการหนึ่งก็คือ เป็นการจำกัดอำนาจในการปกครองและการบริหารราชการของบรรดาเจ้านายให้หมดไป จึงเป็นการเปิดโอกาสให้ขุนนางมีบทบาทในการปฏิบัติและบริหารราชการแต่เพียงกลุ่มเดียว ทำให้พระมหากษัตริย์ต้องพึ่งขุนนางในการดำเนินการบริหารราชการแผ่นดินเป็นการเสริมความมั่นคงให้กับขุนนางมากยิ่งขึ้น

หลังการปรับปรุงการปกครอง ขุนนางได้ค่อย ๆ มั่นคงและเข้มแข็งขึ้นอย่างรวดเร็ว นับตั้งแต่สิ้นสมัยของสมเด็จพระชัยราชาเป็นต้นมาจนถึงเสียกรุงในปี พ.ศ. 2112 ขุนนางได้แสดงบทบาทเพิ่มขึ้น โดยนอกจากมีบทบาทในการปกครองบริหารแล้ว ขุนนางยังได้เริ่มบทบาทด้วยการเข้ามามีส่วนร่วมในการแย่งชิงอำนาจในทางการเมืองด้วย ดังกรณีของขุนพิเรนทรเทพและพรรคพวกที่สนับสนุนให้พระเทียรราชาได้เป็นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ และขุนพิเรนทรเทพซึ่งได้ตำแหน่งพระมหาธรรมราชาปกครองเมืองพิษณุโลกก็ได้อาศัยช่องว่างที่อำนาจของราชธานียังไม่ได้ครอบงำหัวเมืองเหนือเต็มที่ ทำการสั่งสมกำลังอำนาจและแข็งข้อต่อเมืองหลวง อีกทั้งได้อาศัยกำลังจากภายนอกมาสนับสนุนให้ตนเองได้มีอำนาจเป็นกษัตริย์ได้สำเร็จ

หลังเสียกรุงครั้งที่ 1 มีการปรับปรุงการปกครองครั้งใหญ่ ด้วยการขยายอำนาจการบริหารของเมืองหลวงโดยมีขุนนางระดับสูงในเมืองหลวงควบคุมและรับผิดชอบต่อกษัตริย์ ขุนนางเมืองหลวงและขุนนางหัวเมืองเชื่อมต่อกันโดยอำนาจการบริหาร ระบบเช่นนี้ขุนนางมีอำนาจสูง ประกอบกับการขยายตัวทางการค้า ขุนนางจึงมีโอกาสสั่งสมอำนาจและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจได้อย่างกว้างขวาง ในตอนกลางพุทธศตวรรษที่ 22 บรรดาขุนนางได้แบ่งฝ่ายเพื่อสนับสนุนเจ้านายพระองค์ใดพระองค์หนึ่งให้เป็นกษัตริย์ ขุนนางในระยະนี้มีอำนาจทางการเมืองสูงมาก จนกระทั่งออกญาโศภนกำจัดขุนนางที่เป็นคู่แข่งหรือที่ขัดขวางการขึ้นสู่อำนาจ ท้ายที่สุดก็ล้มราชวงศ์ ในช่วงสมัยพระเจ้าปราสาททองและสมัยพระนารายณ์ ได้ทรงใช้กุศโลบายในการควบคุมอำนาจของบรรดาขุนนาง ด้วยธรรพพยายามทำให้ความสามารถที่ขุนนางจะเข้ามาอิงระบบบริหาร

ราชการเป็นไปได้ด้วยความยากลำบาก วิธีการก็คือการทำให้ระบบบริหารราชการเกิดความสับสนซ้ำซ้อนในเรื่องการบังคับบัญชา ทำให้ตำแหน่งทางราชการไม่มีความแน่นอนและเป็นเรื่องของส่วนบุคคลไป การใช้วิธีการลงโทษอย่างรุนแรงต่อขุนนางไม่ว่าจะเป็นความผิดเล็กน้อย หรือไม่มีความผิดกษัตริย์ก็ทรงสามารถที่จะลงโทษอย่างรุนแรงได้ตามพระราชอัธยาศัย หน้าที่ตามสายงานไม่มีความจำเป็น ก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำในการบริหารราชการ ซึ่งเป็นผลเสียอย่างใหญ่หลวงต่อเสถียรภาพและความมั่นคงของอาณาจักรอย่างมาก เพราะเมื่อระบบบริหารของราชอาณาจักรไม่มีประสิทธิภาพในการทำงาน ยังผลกระทบเป็นลูกโซ่ทำให้ระบบต่าง ๆ ในสังคมไร้ประสิทธิภาพตามไปด้วย

ในระยะต้นราชวงศ์บ้านพลูหลวงมีการกำจัดขุนนางและปราบกบฏหัวเมือง จึงมีการปรับโครงสร้างการปกครองอาณาจักรอีกครั้ง พร้อมกับการค่อย ๆ ฟื้นตัวของขุนนาง เจ้านายเริ่มมีอำนาจเพิ่มขึ้นและเข้ามาเกี่ยวข้องกับการแย่งชิงราชสมบัติ โดยเฉพาะเมื่อพระเจ้าบรมโกศขึ้นครองราชย์หลังจากที่ทำศึกหนักกับเจ้านายอื่น ๆ พระองค์ได้แต่งตั้งขุนนางใกล้ชิดที่เป็นกำลังสำคัญดำรงตำแหน่งคุมอำนาจและมีผลประโยชน์มาก ขณะเดียวกันก็ลดอำนาจขุนนางที่วางตัวเป็นกลางหรือไม่สนับสนุนการชิงอำนาจของพระองค์ ในรัชกาลนี้ได้เสริมสร้างฐานะของเจ้านายให้เข้มแข็งขึ้นอีกด้วยการตั้งกรมเจ้าขึ้นมากมายเพื่อเป็นการดูแลอำนาจกับขุนนาง กลุ่มเชื้อพระวงศ์นี้จะขัดแย้งแย่งชิงอำนาจกันเองเป็นการสร้างความปั่นป่วนให้กับระบบบริหารราชการซึ่งเสื่อมโทรมอยู่แล้วให้ถึงจุดวิกฤตเร็วขึ้นตัวขุนนางก็ไม่อาจจะอิงอยู่กับระบบบริหารราชการได้อีกต่อไป เพราะระบบบริหารมาถึงสมัยนี้สับสนไม่มีประสิทธิภาพอีกต่อไปแล้ว การอิงกับระบบบริหารอย่างแนบแน่นจึงไม่อำนวยประโยชน์ในการสร้างความมั่นคงในสถานภาพเหมือนอย่างแต่ก่อน ขุนนางจึงต้องอิงกับเจ้านายในพระราชวงศ์ที่มีอำนาจบารมีแทนจึงดูเหมือนเจ้านายจะควบคุมขุนนางไว้ได้ การชิงอำนาจในระยะต่อมาจึงเป็นเรื่องของพวกเจ้าที่ทรงกรมทั้งหลาย จากนั้นไม่นานก็เสียกรุงครั้งที่สองใน พ.ศ. 2310

บรรณานุกรม

หนังสือ

- กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 1. กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2515.
- กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 2. กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2515.
- กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 3. กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2506.
- กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 4. กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2505.
- กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 5. กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2506.
- แกมป์เฟอร์. “ไทยในจดหมายเหตุแกมป์เฟอร์.” แปลโดย อ.สายสุวรรณ.
ใน งานสถาปนากิจศพ นายรวย ศยามานนท์ ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม,
28 มกราคม 2508.
- ขจร สุขพานิช. ข้อมูลประวัติศาสตร์: สมัยอยุธยา. วุฒิชัย มูลศิลป์, บรรณาธิการ.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523.
- . ฐานันดรไพร่. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, 2525.
- . “ราชวงศ์ศรีธรรมโศกราช.” ใน อนุสรณ์ศาสตราจารย์ขจร
สุขพานิช, หน้า 125-138. คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา
และวุฒิชัย มูลศิลป์, บรรณาธิการ. กรุงเทพมหานคร: แสงรุ่งการพิมพ์,
2521.
- . ออกญาวิไชยเณทร์หรือการต่างประเทศในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์. กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2527.
- คำให้การชาวกรุงเก่า, คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา,
2515.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. “การปรับตัวของระบบราชการไทยหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง.” ใน *ระบบราชการไทย*. วรเดช จันทรศร และวินิต ทรงประทุม, บรรณาธิการ. คณะรัฐประศาสนศาสตร์ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, 2528.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. *สามนคร*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยามรัฐ, 2525.

จารึกในประเทศไทย. เล่ม 5. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2529.

จิตร ภูมิศักดิ์. *รวมบทความทางภาษาและนิรุกติศาสตร์*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไม้งาม, 2529.

_____. *สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไม้งาม, 2526.

_____. *โครงการแข่งน้ำและข้อคิดใหม่ในประวัติศาสตร์ไทยลุ่มน้ำเจ้าพระยา*. กรุงเทพฯ: ดวงกมล, 2524.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. “พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน.” ใน *งานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงไผ่เกษมสุขการี*, ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม, 27 กรกฎาคม 2493.

จุลยุทธการวงศ์ ผูก 2. “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา.” ใน *อนุสรณ์บรรณงานออกเมรุสมเด็จพระพุฒาจารย์ (เสงี่ยม จันทสิริมหาเถร)*, วัดสุทัศน์เทพวราราม. 17 ธันวาคม 2526.

เจริญ ไชยชนะ, ผู้แปล. *แชมมวล ไวท์แห่งกรุงสยาม*. กรุงเทพฯ: เกษมบรรณกิจ, 2507.

ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์. *ยวนพ่ายโคลงตั้ง*. กรุงเทพฯ: เกษมบรรณกิจ, 2513.

ชัย เรื่องศิลป์. *ประวัติศาสตร์ไทยสมัย 2352-2453 ตอน 1 ด้านสังคม*. พระนคร: บ้านเรื่องศิลป์, 2517.

_____. *ประวัติสังคมไทยสมัยโบราณก่อนศตวรรษ 25*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, 2523.

ชัยอนันต์ สมุทวณิชย์. *ศักดินากับพัฒนาการของสังคมไทย*. กรุงเทพฯ: นำอักษรการพิมพ์, 2519.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. *เรื่องของสองนคร*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เจ้าพระยา, 2524.

- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และสุภาภรณ์ จรัสพัฒน, บรรณาธิการ. *การค้าสังคโลก: รายงานการสัมมนาวิเคราะห์เรือโบราณที่ค้นพบในอ่าวไทย*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2526.
- ชินกาลมาลีปกรณ์. แปลโดย แสง มนวิฑูร. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2501. (เนื่องในการบูรณะโบราณสถานอำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย).
- แชร์แวงส, นิโกลาส์. *ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม*. พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2506.
- เซเดส์, ยอร์ช. *ตำนานอักษรไทย ตำนานพระพิมพ์ การขุดค้นที่พงตึก และศิลปะไทยสมัยสุโขทัยราชธานีรุ่นแรกของไทย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2526.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. “พระราชประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช.” ใน *งานพระราชทานเพลิงศพนาวาโทพระพิมลเสนี (พร้อม หงสกุล)*, ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม, 9 มีนาคม 2510.
- _____. “ลักษณะการปกครองสยามแต่โบราณ.” ใน *งานพระราชทานเพลิงศพนายารถ มนต์เสวี ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส* 25 มีนาคม 2518.
- _____. *แสดงบรรยายพงษาวดารสยาม*. (นายจุลินทร์ ลำชา พิมพ์ช่วยในงานฌาปนกิจศพนายบุ เรื่องวิเศษ ณ วัดไตรมิตร 1 ธันวาคม 2495).
- เดอะแบส. *บันทึกความทรงจำของบาทหลวงเดอะแบส เกี่ยวข้องกับชีวิตและมรณกรรมของก้องสดังซ์ ฟอร์ดคอน*. แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2508.
- เดอ ชัวซี. *จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยาม ในปี ค.ศ. 1685 และ 1686*. แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, 2516.
- “ตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช.” ใน *งานพระราชทานเพลิงศพอำมาตย์เอกพระยารัชฎานุประดิษฐ์ (สินธุ์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ตจว, ตช, ตม, รจพ, โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ปีมะเมีย พ.ศ. 2473.*
- ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2514.
- ไตรภูมิภคาหรือไตรภูมิพระร่วง*. พระราชนิพนธ์พญาสิทธิ ฉบับตรวจสอบชำระใหม่. กรุงเทพฯ: สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล, 2525. (พิมพ์เป็น

ที่ระลึกในงานทอดผ้ากฐิน ณ วัดทับสะแก อำเภอทับสะแก จังหวัด
ประจวบคีรีขันธ์ วันที่ 23 ตุลาคม 2525).

ต้องแท้ รัตนาสันต์ และ อุดม ประมวลวิทย์. *ประวัติการต่อสู้ของบรรพบุรุษไทย*.
กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2513.

นริศรานุกิตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา และอนุমানราชธนะ, พระยา. *บันทึก
เรื่องความรู้ต่าง ๆ*. เล่ม 1. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช,
2521.

น. ณ ปากน้ำ. *ศิลปกรรมโบราณในสยามประเทศ*. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, 2524.

นิคม มูลิกะคามะ. *แผ่นดินไทยในอดีต*. 2 เล่ม. กรุงเทพฯ: แพร์พิทยา, 2515.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. *การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์*. เอกสารวิชาการหมายเลข 11,
กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523.

_____. *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศิลป-
วัฒนธรรม, 2529.

_____. *ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา*. กรุงเทพฯ:
บรรณกิจ, 2523.

_____. *ปากไก่อและใบเรือ*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์. 2527.

ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักนายกรัชมุนตรี,
2511.

ประชุมพงศาวดาร. เล่ม 1. (พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐฯ).
กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2506.

ประชุมพงศาวดาร. เล่ม 2. (พงศาวดารเมืองล้านช้าง). กรุงเทพฯ: องค์การค้า
คุรุสภา, 2506.

ประชุมพงศาวดาร. เล่ม 4. (เรื่องทางพระราชไมตรีระหว่างกรุงจีนกับกรุงสยาม).
กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2506.

ประชุมพงศาวดาร. เล่ม 12. (รายงานการค้าในกรุงสยามครั้งแผ่นดินสมเด็จพระ
พระนารายณ์). กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2507.

ประชุมพงศาวดาร. เล่ม 13. (ทางพระราชไมตรีระหว่างไทยกับญี่ปุ่น). กรุงเทพฯ:
องค์การค้าคุรุสภา, 2507.

ประชุมพงศาวดาร. เล่ม 14. (ตำนานการเกณฑ์ทหารไทย). กรุงเทพฯ: องค์การค้า

- คุรุสภา, 2507.
- ประชุมพงศาวดาร. เล่ม 21. (ภาคที่ 36). กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2511.
- ประชุมพงศาวดาร. เล่ม 22. (ภาคที่ 36 ต่อ, ภาคที่ 37). กรุงเทพฯ: องค์การค้า
คุรุสภา, 2511.
- ประชุมพงศาวดาร. เล่ม 23. (ภาคที่ 39). กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2511.
- ประชุมพงศาวดาร. เล่ม 38. (พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ
(เจิม)). กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2512.
- ประชุมพงศาวดาร. เล่ม 39. (พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ
(เจิม)). กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2512.
- ประชุมพงศาวดาร. เล่ม 43. (เรื่องขุนบรมราชา พงศาวดารเมืองลานช้าง)
กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2512.
- ประชุมพงศาวดาร. เล่ม 47. (พ่อค้าฮอลันดาสมัยพระเจ้าทรงธรรม-ปราสาท
ทอง). กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2513.
- ประชุมพงศาวดาร. เล่ม 49. (จดหมายเหตุวันวลิต). กรุงเทพฯ: องค์การค้า
คุรุสภา, 2513.
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 80. (จดหมายเหตุฟอร์บัง). (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ พลตรีสมัย อุทยานานนท์ ณ เมรุหน้าพลับพลา
อิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 12 มิถุนายน 2509).
- ประชุมพระตำราบรมราชูทิศเพื่อกัลปนา สมัยอยุธยาภาค 1. กรุงเทพฯ: สำนัก-
พิมพ์ทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2510.
- ประชุมศิลาจารึกภาค 1. กรุงเทพฯ: สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2523.
- ประชุมศิลาจารึกภาค 2. กรุงเทพฯ: โครงการส่งเสริมหนังสือตามแนวพระ-
ราชดำริ, 2526.
- ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3. กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรี, 2508.
- ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 4. กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรี, 2513.
- ประเสริฐ ณ นคร. งานจารึกและประวัติศาสตร์รองศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ
ณ นคร. รวบรวมและจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสฉลองอายุ 6 รอบ
ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร 21 มีนาคม 2534.
- ประเสริฐ ณ นคร. ผลงานค้นคว้าประวัติศาสตร์ไทยและเรื่องของเกลือ (ไม่)

เค็ม. (พิมพ์เนื่อง ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายบุญเรือง ณ นคร ณ เมรุวัดพระศรีมหาธาตุฯ บางเขน 11 ม.ค. 2514).

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับบริติชมิวเซียม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2507.

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาภาษามคธและคำแปล. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทย, 2459.
(นายเขียน บุณนาค พิมพ์แจกในงานปลงศพท่านเลี่ยม ต.จ. ภรรยา พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชื่น บุณนาค) พ.ศ. 2459).

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. เล่ม 1. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2516.

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. เล่ม 2. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2516.

พัฒนพงศ์ ประคัลภ์พงศ์, แปล. “จดหมายเหตุเดินทางของโตเม ปีเรส ตอนที่เกี่ยวกับสยาม.” ใน ข้อมูลประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยาจากเอกสารไทยและต่างประเทศ, วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ. นครปฐม: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528.

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. ศาสนาและการเมืองกรุงสุโขทัย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เจ้าพระยา, 2528.

ไพฑูริย์ สายสว่าง. “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในลุ่มน้ำเจ้าพระยา พ.ศ. 2393-2433.” ใน ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย, หน้า 302-378. จัดพิมพ์โดย นาดสุภา และสมภพ มานะรังสรรค์, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527.

มานพ ถาวรวัฒน์สกุล. “ระบบขุนนางและข้าราชการ” ใน วิวัฒนาการการเมืองไทย. เอกสารการสอนสาขาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, 2532.

รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอก เจ้าพระยาบดินทรเดชาฯ นชิต (แยม ณ นคร) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 27 กุมภาพันธ์ 2505).

รอง ศยามานนท์, ดำเนิน เลเชะกุล และ วิลาสวงค์ นพรัตน์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ถึงแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช. กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์-

มหาวิทยาลัย, 2515.

ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ. เล่มจบ. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2515.

ลัลลนา ศิริเจริญ. *คู่มือลิลิตยวนพ่าย*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อักษรวิทยา, 2518.

ลาลูแบร์. *ราชอาณาจักรสยาม*. แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2510.

แลงกาต์, ร. *ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย*. 2 เล่ม กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2526.

วิจิตรมาตรา, ชุน. *ประวัติการค้าไทย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บัณฑิตการพิมพ์, 2516.

วิไลเลขา ถาวรธนาสาร และคนอื่น ๆ. *พื้นฐานวัฒนธรรมไทย*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2521.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. ก. “ไทยในสายตาอาคันตุกะจากจีนสมัยอยุธยาตอนต้น (ค.ศ. 1349 – ประมาณ 1430): การวิเคราะห์เอกสารประวัติศาสตร์อยุธยา.” ใน *ข้อมูลประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยา*, วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ. ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. ข. “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับอุบลศรี อรรถพันธ์ และ ฉบับไมเคิล วิกเคอร์.” ใน *ข้อมูลประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยา จากเอกสารไทยและต่างประเทศ*, วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ. คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528.

วินัย พงศ์ศรีเพียร และ ประพสิทธิ์ ศุภรัตน์เมธี. *ข้อสมมุติฐานใหม่เรื่องการสอนคัมภีร์พระมหากษัตริย์ไทย “สมัยศรีอยุธยา” จากหลักฐานประวัติศาสตร์จีนสมัยราชวงศ์หมิงและหลักฐานประวัติศาสตร์ไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 1913 ถึงรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช*. มปท, 2531. (โรเนียวเย็บเล่ม)

เวลส์, ควอริช. *การปกครองและการบริหารของไทยในสมัยโบราณ*. แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล และ ยุพา ชุมจันทร์. กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2519.

ศรีศักร วัลลิโภดม. *ข้อขัดแย้งเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2524.

ศิลปากร, กรม. *บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17*. เล่ม 1. พระนคร: กรมศิลปากร, 2512.

..... ก. *บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17*. เล่ม 2. พระนคร: กรมศิลปากร, 2513.

..... ก. *บันทึกเรื่องสัมพันธ์ภาพระหว่างกรุงสยามกับนานาประเทศในคริสต์ศตวรรษที่ 17*. เล่ม 3. แปลโดย สุภรณ์ อัครสันโสภณ. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2522.

..... *บันทึกเรื่องสัมพันธ์ภาพระหว่างกรุงสยามกับนานาประเทศในคริสต์ศตวรรษที่ 17*. เล่ม 4. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2525.

..... *บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17*. เล่ม 5. พระนคร: กรมศิลปากร, 2520.

..... ข. *ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาฉบับดัดแปลง*. แปลและเรียบเรียงโดย สมศรี เอี่ยมธรรม. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2522.

..... *ศิลาจารึกหลักที่ 2 ฉบับผลการสัมมนาพุทธศักราช 2523*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ยูไนเต็ด โปรดักชั่น, 2527.

ศิลปากร, กรม. *470 ปีแห่งมิตรสัมพันธ์ระหว่างไทยและโปรตุเกส*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2528.

..... ข. *เอกสารขอลันดาสมัยกรุงศรีอยุธยา*. แปลโดย นันทา สุตกุล. พระนคร: กรมศิลปากร, 2513.

สมจัย อนุমানราชธน. *การทูตของไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2509.

สมบัติ จันทรวงศ์ และ ชัยอนันต์ สมุทวณิชย์. *ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย*. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, 2523.

สมสมัย ศรีศูทรพรรณ. (จิตร ภูมิศักดิ์). *โฉมหน้าศักดินาไทย*. กรุงเทพฯ: ชมรมหนังสือแสงตะวัน, 2517.

สังข์ พัฒโนทัย. *พระเจ้าปราสาททอง*. กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2516.

สังคีตยวงค์. แต่งเป็นภาษามครโดย สมเด็จพระวันรัตน์. แปลโดย พระยาปริ-

- ยัติธรรมธาดา. (จัดพิมพ์ถวายเป็นธรรมบรรณาการ ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (กมลเถระ) วัดพระเชตุพน ฼เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 2521).
- สำนักนายกรัฐมนตรี. *ความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างไทย-จีน พ.ศ. 1825-2395*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2523.
- สืบแสง พรหมบุญ. *ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างไทยกับจีน*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2525.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. *ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ ถึง พ.ศ. 2000*. คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักนายกรัฐมนตรี, 2522.
- อดิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. *สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416*. บัณฑิต อ่อนดำ, บรรณาธิการแปล. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2518.
- อาคม พัดิยะ และ นิธิ เอียวศรีวงศ์. *ศรีรามเทพนคร*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2527.
- โอคอนเนอร์, สแตนลีย์ เจ. “ตามพรลึงค์กับอาณาจักรขอม.” แปลโดย วิจิตร คงพุด. ใน *รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชครั้งที่ 2 ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคมของนครศรีธรรมราช*. วิทยาลัยครุณครศรีธรรมราช, 2526, หน้า 130-142.
- ฮอลล์, เคนเนซฮาร์. และ วิทมอร์, จอห์น เค. “การค้าแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และการแย่งชิงคอคอดกระ ค.ศ. 1100-1200.” แปลโดย พรทิพย์ พิณฑุโยธิน. ใน *โบราณคดี’26*. กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526.
- ฮอลล์, ดี.จี.อี. *ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้*. เล่ม 1. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และอานันท์ กาญจนพันธ์, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522.

บทความ

ขจร สุขพานิช. “ราชอาณาจักรเสลียง-ก่อนราชวงศ์พระร่วง.” *วารสารประวัติศาสตร์ 2* (กันยายน-ธันวาคม 2520): 1-15.

- คอนโดมินันส์. “บททดลองเสนอว่าด้วยวิวัฒนาการของระบบการเมืองของชนชาติ
ที่พูดภาษาไทย-ไท.” แปลโดย จิรติ ดิงศภัทย์. *สังคมศาสตร์และ
มนุษยศาสตร์* 11 (พฤษภาคม-มิถุนายน 2524): 26-40.
- “คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ เอกสารหอหลวง.” ก. *แถลงงานประวัติศาสตร์
เอกสารโบราณคดี* 3(มกราคม 2512): 53-65.
- “คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ เอกสารหอหลวง.” ข. *แถลงงานประวัติศาสตร์
เอกสารโบราณคดี* 3(พฤษภาคม 2513): 21-35.
- ณรงค์ พ่วงพิศ. “บทวิเคราะห์ว่าด้วยการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองของผู้นำไทย
ระหว่าง พ.ศ. 1893-2310.” *วารสารประวัติศาสตร์* 4(พฤษภาคม-
สิงหาคม 2522): 1-33.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา. “คำอธิบายของสมเด็จพระยาดำรง-
ราชานุภาพตอบปัญหาพระยาอินทรมนตรีศรีจันทรวงุมาร.” *วารสาร
ประวัติศาสตร์* 6(มกราคม-เมษายน 2524): 9-42.
- ถ้วน ลี เชียง. “อาณาจักรโบราณในภาคใต้ของประเทศไทยจากเอกสารโบราณ-
คดีของจีน.” *จุลสารวิชาการสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย*
1 (กุมภาพันธ์ 2527): 2-13.
- ทานาแบ้, ซีเกฮารุ. “การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ
ไทย.” *วารสารธรรมศาสตร์* 5(ตุลาคม 2518): 70-94.
- ธิดา สาระยา. “ละโว้-รัฐชายฝั่งในคริสต์ศตวรรษที่ 11.” *เมืองโบราณ*
11 (เมษายน-มิถุนายน): 33-49.
- _____. “สร้างบ้านแปงเมือง-ระบบเมืองคู่สถาบันเมืองลพหลวง.” *เมือง
โบราณ* 9(เมษายน-กรกฎาคม 2526): 13-27.
- ธีรวัต ฅ ป้อมเพชร. “พระราชกำหนดปีมหาดศักราช 1556 (ค.ศ. 1634): ว่า
ด้วยค่าธรรมเนียมที่ V.O.C. ต้องเสียในการเข้ามาค้าขายในอาณาจักร
อยุธยา.” *อักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ฉบับที่ 1, (2529):*
49-55.
- นิคม มูลิกะคามะ. “การปฏิวัติรัฐประหาร การกบฏสมัยอยุธยา.” *ศิลปวัฒนธรรม*
1(ตุลาคม 2523): 8-19.
- บุษกร ลายเลิศ กาญจนจรรย์. “ปัญหาการควบคุมกำลังคนและแห่งหนึ่งของการ

- เมืองเศรษฐกิจในสมัยอยุธยาตอนปลาย.” *วารสารอักษรศาสตร์* 16(กรกฎาคม 2527): 6-31.
- ประเสริฐ ณ นคร. “ดินแดนสุโขทัยสมัยสองแควเป็นเมืองหลวง.” *ศิลปวัฒนธรรม* 7(มีนาคม 2529): 112-113.
- ผาสุข อินทรารุช. “ผลการขุดค้นเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่จังหวัดสิงห์บุรี และ นครปฐม.” *เมืองโบราณ* 10(ตุลาคม-ธันวาคม 2527): 28-39.
- พริภา พงดินรกร และ ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ. “ข้าวในสมัยปลายอยุธยา พ.ศ. 2199-2310.” *วารสารธรรมศาสตร์* 4(กุมภาพันธ์-พฤษภาคม 2518): 40-59.
- พรณี อวนสกุล. “ระบบผูกขาดทางเศรษฐกิจสมัยอยุธยา.” *วารสารธรรมศาสตร์* 4(กุมภาพันธ์-พฤษภาคม 2518): 16-39.
- พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. “ศรีสุตาจันทร์ “แม่ยั่วเมือง” ใครว่าหล่อน “ชั่ว” ?” *ศิลปวัฒนธรรม* 9(2523): 17-21.
- ไพฑูรย์ สายสว่าง. “แง่คิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจอยุธยา.” *อักษรศาสตร์พิจารณา* 2 (กุมภาพันธ์-มีนาคม 2518): 91-96.
- มานพ ถาวรวัฒน์สกุล. “ราชวงศ์อุทอง ราชวงศ์สุพรรณภูมิ: ‘ความจริง’ หรือ ‘มายาภาพ’.” *อักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร* ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 (2531): 81-99.
- วันวลิต. “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวันวลิต พ.ศ. 2182.” แปลโดย วนาศรี สามเสน. ดร.ประเสริฐ ณ นคร ตรวจ. *แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี* 10(มกราคม-ธันวาคม 2519): 35-97.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. ก. “ข้าวกับการพัฒนาการของรัฐในประเทศไทย.” *ศิลปวัฒนธรรม* 6(พฤษภาคม 2528): 114-128.
- _____ ข. “ทำไมจึงเป็นสยามประเทศ.” *เมืองโบราณ* 11(เมษายน-มิถุนายน 2528): 21-30.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. “ละโว้.” *เมืองโบราณ* 1 (เมษายน-มิถุนายน 2518): 42-56.
- ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล. “ระบบศักดินา.” *วารสารธรรมศาสตร์* 6(มิถุนายน-กันยายน 2519): 22-38.

- สรศักดิ์ งามขจรกุลกิจ. “มูลเหตุอันนำไปสู่การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2.”
เมืองโบราณ 10(เมษายน-มิถุนายน 2527): 120-132; เมืองโบราณ
10(กรกฎาคม-กันยายน 2527): 115-120.
- สายชล วรณรัตน์. “เศรษฐกิจ-สังคมปลายอยุธยา.” *วารสารธรรมศาสตร์*
11(กันยายน 2525): 6-27.
- สุเทพ สุนทรเกษม. “จากบรรณาการสู่ศูนย์อำนาจ: วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงทาง
สังคมและอุดมการณ์ในยุครัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2475).”
สังคมศาสตร์ 6(เมษายน-กันยายน 2525): 133-143.
- สุนทร ชุตินานนท์. “กบฏไพร่สมัยอยุธยา.” *ศิลปวัฒนธรรม* 4(ตุลาคม 2526):
10-23.
- อนันต์ชัย เลาะห์พันธุ์ (แปล) และ วินัย พงศ์ศรีเพียร อธิบายความ. “จดหมาย
เหตุปีเตอร์ วิลเลียมสัน ฟลอริส (Peter Williamson Floris: การ
ใช้เอกสารต่างประเทศสอบ วินิจฉัยพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา
ฉบับพระราชหัตถเลขา เฉพาะรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ/อินท-
ราชา/“ทรงธรรม” (ค.ศ. 1610-1628).” *อักษรศาสตร์มหาวิทยาลัย
ศิลปากร* 1(2528): 5-30.
- อังสนีย์ อุดมพานิช. “การค้าต่างประเทศของอยุธยาในศตวรรษที่ 17.” *วารสาร
มนุษยศาสตร์* 10(เมษายน-มิถุนายน 2523): 61-89.
- อิชิอิ, โยนิโอะ. “อาณาเขตอาณาจักรอยุธยา.” *วารสารธรรมศาสตร์* 9 (ตุลาคม-
ธันวาคม 2522): 148-160.
- ไฮน์-เกลเดิน, รอบิต. “แนวคิดเกี่ยวกับรัฐและสถาบันกษัตริย์ในเอเชียตะวันออก
เฉียงใต้.” แปลโดย นิธิ เอียวศรีวงศ์. *สังคมศาสตร์* 6(เมษายน-
กันยายน 2525): 1-21.

เอกสารอื่น ๆ

- ดิเรก กุลศิริสวัสดิ์. “สำเนา กษัตริย์สุลัยมาน ฉบับย่อ.” เอกสารทางวิชาการ
หมายเลข 2/018, กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ
มนุษยศาสตร์, 2527. (โรเนียว).

- ธิดา สาระยา. ก. “กำแพงเพชร-รัฐอิสระ.” เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์เมืองกำแพงเพชร 7-9 กุมภาพันธ์ 2527.
- _____ . ข. “พัฒนาการของรัฐในกลุ่มน้ำมูล.” เอกสารประกอบการสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา “ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม” วิทยาลัยครุนครราชสีมา 4 -6 กรกฎาคม 2527.
- ประภากร (จิตร ภูมิศักดิ์). “อิทธิพลทางวัฒนธรรมของไทยที่มีต่อเขมร.” เอกสารสัมมนาประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยา, มหาวิทยาลัยศิลปากร, 14-16 มิถุนายน 2528.
- ประสิทธิ์ รุ่งเรืองรัตนกุล. “ระบบเศรษฐกิจอยุธยา.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท-บัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.
- ปาริชาติ วิลาวรรณ. “การค้าของป่าในประวัติศาสตร์อยุธยา.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท-บัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.
- ปิยนาด บุณนาค. “ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับญี่ปุ่นสมัยอยุธยา.” เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์อยุธยา ณ วิทยาลัยครูพระนครศรีอยุธยา. 26-29 มกราคม 2523.
- พูลศรี นนทรีย์. “สมุหนายกและสมุหพระกลาโหม: บทบาทและอำนาจทางด้านการเมืองการปกครองนับแต่รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจนถึงรัชสมัยสมเด็จพระที่นั่งสุริยามรินทร์.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท-บัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527.
- วินัย พงศ์ศรีเพียร. ค. “การศึกษาเอกสารประวัติศาสตร์ในเชิงวิเคราะห์.” เอกสารการสัมมนา เรื่อง หลักฐานด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีสมัยอยุธยา, มหาวิทยาลัยศิลปากร, 14-16 มิถุนายน 2528.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. “สภาพภูมิศาสตร์เมืองโบราณในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาาก่อนพุทธศตวรรษที่ 20.” รายงานการวิจัยเสนอต่อสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ (ม.ป.ท.), 2516. (เอกสารอัดสำเนา).
- สุกัญญา บำรุงสุข. “อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหพระกลาโหมในสมัยรัตน-

โกสินทร์." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

อุบลศรี อรรถพันธ์. "การชำระพระราชพงศาวดารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขา
วิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524.

Books

Charnvit Kasetsiri. *The Rise of Ayudhya: A History of Siam in the Fourteenth and Fifteenth Century*. London: Oxford University Press, 1975.

De Campos, J. "Early Portuguese Accounts of Thailand." In *The Siam Society Selected Articles from The Siam Society Journal* Volume VII, pp. 211-237. Bangkok: Siam Society, 1959.

Floris, Peter. *His Voyage to the East Indies in the "Globe" 1661-1615*. Second Series NO. LXXIV. Edited by W.H. Moreland. London: Hakluyt Society, 1934.

Hamilton, Alexander. *A New Account of the East Indies*. 2 Volumes. Edition Used Annotated and Edited by Sir William Foster. London: The Argonaut Press, 1930.

Ishii, Yoneo. "History and Rice-Growing." In *Thailand: A Rice-Growing Society*, pp. 15-39. Translated by Peter and Stephanie Hawkes. Edited by V. SO ISHII. HONOLULU: THE UNIVERSITY PRESS OF HAWAII, 1978.

_____; Akagi, Osamu; and Tanabe, Shigeharu. *An Index of Officials in Traditional Thai Government*. Vol.1 pt.1 Paper No. 76. Kyoto: Center for Southeast Asian Studies, Kyoto University, 1974.

Jones, Robert B. *Thai Titles and Ranks Including a Translation of Traditions of Royal Lineage in Siam by King Chulalongkorn*.

- Data Paper: Number 81. Ithaca, New York: Southeast Asia Program, Cornell University, 1971.
- Pinto, Fernand Mendez. *The Voyages and Adventures of Fernand Mendez Pinto*. Translated into English by H. Cogan 1653. London: Dawsons of Pall Mall, 1969.
- Pires, Tomé. *The Suma Oriental*. 2 Volumes. Second Series NO. LXXXIX. Translated and Edited by Armando Cortesao. London: Hakluyt Society, 1944.
- Sarasin Viraphol. *Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade 1652-1853*. Harvard: Harvard University Press, 1977.
- Schouten, Joost. *Siam 250 Years Ago: A Description of The Kingdom of Siam*. Translated for The Siam Mercantile Gazette. Bangkok: The Bangk'olem Press, 1889.
- The Ship of Sulaiman by Ibn Muhammad Ibrahim*. Persian Heritage Series NO.11. Translated by John O'Kane. London: Routledge & Kegan Paul, 1972.
- Smith, George Vinal. *The Dutch in Seventeenth Century Thailand*. Special Report No.16. Northern Illinois: Center for Southeast Asian Studies, Northern Illinois University, 1977.
- Tambiah, S.J. *World Conqueror & World Renouncer*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- Tomosugi Takashi. *A Structural Analysis of Thai Economic History*. Tokyo: Institute of Developing Economies, 1980.
- Turpin, Francois. *History of Siam*. n.p., n.d.
- van Vliet, Jeremias. *The Short History of the Kings of Siam*. Translated by L.Y. Andaya. Edited by D.K. Wyatt. Bangkok: The Siam Society, 1975.
- Watabe, Tadayo. "The Development of Rice Cultivation." In *Thailand: A Rice-Growing Society*, pp. 3-14. Translated by Peter and Stephanie Hawkes. Edited by Yoneo Ishii. Honolulu: The University Press of Hawaii, 1978.

Wood, W.A.R. "Fernaο Mendez Pinto's Account of Events in Siam." In *The Siam Society Selected Articles from The Siam Society Journal* Volume VII, pp. 195-209. Bangkok: The Siam Society, 1959.

_____. *History of Siam*. Bangkok: Chalermit Press, 1982.

Wolters, O.W. *History, Culture and Region in Southeast Asian Perspectives*. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 1982.

Articles

Busakorn Lailert. "On Territorial Responsibilities of The Khunnang during The Closing Years of The Ayutthaya Period." *Aksornsart* 6 (January 1973): 94-102.

De Josselin de Jong, P.E. and Van Wyk, H.L.A. "The Malacca Sultanate." (An Account from a Hitherto Untranslated Portuguese Source) *Journal of Southeast Asian History*. 1 (September 1960) : 20-30.

Flood, E. Thadeus. "Sukhothai-Mongol Relations: A Note on Relevant Chinese and Thai Sources." *Journal of Siam Society* (July 1969) : 201-257.

Giles, F.H. "A Critical Analysis of Van Vliet's Historical Account of Siam in the 17th Century." *Journal of Siam Society* 30 (1938): 271-380.

Grimm, T. "Thailand in The Light of Official Chinese Historiography: A Chapter in The History of Ming Dynasty." *Journal of Siam Society* XLIX (July 1961) : 1-20.

Van Vliet. "Description of the Kingdom of Siam." Translated by L.F. Ravenswaay. *Journal of Siam Society* 7 (1910) : 1-108.

Vickery, Michael. "Review Article." *Journal of Siam Society* 62 (January 1974) : 158-173.

- _____. "Review Article: An Index of Officials in Traditional Thai Governments Volume 1 Part I, The Law of Civil Hierarchies and The Law of Military and Provincial Hierarchies" *Journal of Siam Society* 63 (July 1975) : 419-430.
- _____. "Review Article: Jeremias Van Vliet, The Short History of the Kings of Siam." *Journal of Siam Society* 64 (July 1976): 207-236.
- _____. "Review Article: A New Tamnan about Ayudhya." *Journal of Siam Society* 67 (July 1979) : 123-186.
- _____. "The reign of Suriyavaraman I and Royal Factionalism at Angkor." *Journal of Southeast Asian Studies* XVI (September 1985) : 226-244.
- _____. B. "The 2/k. 125 Fragment, A lost Chronicle of Ayutthaya." *Journal of Siam Society* 65 (January 1977) : 1-80.
- Wolters, O.W. "Chen-Li-Fu: A State on the Gulf of the Beginning of the 13th Century." *Journal of Siam Society* XVIII (November 1960) : 1-35.
- _____. "A Western Teacher and the History of Early Ayudhya." *Sangkomsartparitas* (Special) (3 June 1966) :

Others

- Cortes, Rosario Mendoza. "Thai Society and Culture in The Ayudhya Period as Seen Through the Eyes of a European." Paper Presented at the International Conference on Thai Studies, Bangkok, Thailand, 22-24 August 1984.
- Dhiravat na Pombejra. "A Political History of Siam under The Prasatthong Dynasty 1629-1688." Ph.D. Thesis, School of Oriental and African Studies, University of London, 1984.
- Flood, E. Thadeus. "Sukhothai and The Mongol International Order: A Note on Some Uses and Misuses of Chinese and Thai Historical Sources." Paper Prepared for the Twenty-third Annual

Meeting of the Association for Asian Studies, Washington D.C., March 29-31, 1971.

Marcelo de Ribadeneira, O.F.M. "History of the Philippines and Other Kingdoms." Translated by Pacita Guevara Fernandez. Historical Conversation Society XVII, Manila, 1970.

Vickery, Michael Theodore. A. "Cambodia after Angkor, The Chronical Evidence for The Fourteenth to Sixteenth Centuries." Ph.D. Thesis, Faculty of the Graduate School, Yale University, 1977.

Wade, Geoff "The Ming Shi-lu as a Source for Southeast Asian History." Paper Presented at the 12th IAHA Conference, Hong Kong, June 24-28, 1991.

Wyatt, David K. "Family Politics in Seventeenth and Eighteenth Century Siam." Vol.III Proceedings of Eighth Conference of IAHA, Kuala Lumpur, August, 1980.

ขุนนางอยุธยา

ขุนนางเป็นสถาบันสำคัญและมีบทบาทมากที่สุดสถาบันหนึ่งในระบบสังคม และการเมืองของอาณาจักรอยุธยา ขุนนางเป็นผู้ทรงอำนาจ อิทธิพล และมากด้วยเกียรติยศ จึงมีฐานะเป็นชนชั้นนำหรือชนชั้นสูงของสังคม ในฐานะชนชั้นปกครอง ขุนนางมีหน้าที่ทางการปกครองและบริหารกิจการต่าง ๆ ของรัฐให้สามารถดำเนินไปได้ตลอดเวลา อันก่อให้เกิดบูรณาการขึ้นกับรัฐ การปฏิบัติหน้าที่ทางการปกครองทำให้ขุนนางสามารถอ้างสิทธิและอำนาจหน้าที่เพื่อส่งผลผลประโยชน์ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ และอำนาจทางการเมืองให้กับตัวเอง ครอบครัวและวงศ์วานได้มากกว่ากลุ่มชนอื่น ๆ ของสังคม ด้วยเหตุนี้ สถาบันขุนนางจึงได้ดูดกลืนเอาชนชั้นต่าง ๆ ในสังคมให้มาสู่ความเป็นขุนนาง ซึ่งมีทัศนคติ ค่านิยม ความเชื่อ สถานภาพทางสังคม และผลประโยชน์ที่จะต้องรักษาปกป้องไว้ ดังนั้นขุนนางจึงได้กลายมาเป็นสถาบันที่มีพลังมั่นคง เข้มแข็ง และมีบทบาทสำคัญยิ่งต่อการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและการปกครองอย่างสืบเนื่องตลอดระยะเวลา กว่าสี่ศตวรรษในประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา

มานพ ถาวรวัฒน์สกุล

ศิลปศาสตรบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ (ปทุมวัน) 2525 และ อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2530

ปัจจุบันดำรงตำแหน่ง

- อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์
- กรรมการในคณะกรรมการบริหารสมาคมประวัติศาสตร์ฯ
- อนุกรรมการใน คณะอนุกรรมการสัมมนา-สุโขทัย-และอยุธยาศึกษา คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี (2536)
- อนุกรรมการในคณะอนุกรรมการตรวจสอบต้นฉบับร่างแปลและจัดเตรียมต้นฉบับพิมพ์ คณะกรรมการสืบค้นประวัติศาสตร์ไทยในเอกสารภาษาจีน (2536) สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี